

નર-નારીના સંબંધો,
લગ્નસંસ્થા તથા
આવેગો અને લાગણીઓ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

નર-નારીના સંબંધો,
લગ્નસંસ્થા તથા
આવેગો અને લાગણીઓ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Nar-Narina Sambandho,
Lagnasanstha Tatha
Avego Ane Laganio
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2003
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-833-4
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

આર્યપ્રજાને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થના સંતુલનને યોગ્ય રીતે ગોઠવવા માટે જેમણે મહાન ગ્રંથ ‘કામસૂત્ર’ની રચના કરી લોકોને સાચો માર્ગ બતાવ્યો તે મહા—મહા—મનીષી મહર્ષિ વાત્સ્યાયનને પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી અર્પણ.

—સચ્ચિદાનંદ

આ પુસ્તક જ્યારે હું લખવા બેઠો ત્યારે મારા મનમાં નર-નારીના સંબંધો ઉપર બે-ત્રણ પ્રકરણો લખાવાની ધારણા હતી. મારી ઇચ્છા હતી કે જીવનના બધા મહત્ત્વપૂર્ણ સંબંધો વિશે થોડી થોડી ચર્ચા કરવામાં આવે. પણ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે એક પછી એક પ્રકરણ લખાતાં ગયાં. મને પોતાને નવાઈ લાગવા માંડી કે આવું અને આટલું કેવી રીતે લખાયું હશે! પરમાત્માને વંદન કરીને કલમ ચાલતી તે ધારાપ્રવાહ ચાલતી જ રહેતી. જ્યારે એક જ વિષય ઉપર ઘણાં પ્રકરણો લખાઈ ગયાં પછી મને થયું કે બીજા બધા સંબંધોની ચર્ચા કર્યા વિના માત્ર નર-નારીના અને તેમાં પણ પતિ-પત્નીના સંબંધો ઉપર જ ચર્ચા કરવામાં આવે. તે પ્રમાણે આ પુસ્તક ‘નર-નારીના સંબંધો’ ઉપર જ લખાયું છે. બીજા અનેક સંબંધો વિશે ભવિષ્યમાં ઈશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે.

દિન-પ્રતિ-દિન હું વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ માનતો થયો છું કે ભારતીય ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં નકારાત્મક દષ્ટિ ઘણી આવી ગઈ છે. જે પ્રાચીન ઋષિઓ પૂરા જીવનને સકારાત્મક દષ્ટિથી જોતા હતા અને સંસારને છોડવાની નહિ પણ માણવા અને જાણવાની દષ્ટિ ધરાવતા હતા તે પરંપરામાં ઊલટો વળાંક આવ્યો. ‘જીવન, માણવાની વસ્તુ નથી, પણ માત્ર જાણવાની વસ્તુ છે. જીવનને જાણવું એટલે આત્માને જાણવો. સાક્ષાત્કાર કરી લેવો. આવો સાક્ષાત્કાર મોહમાયામાં પડેલા સંસારીઓને તો કદી થાય જ નહિ, એટલે સૌએ પરિવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવાની. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાનો, જેમાં સૌથી મહત્ત્વનો ત્યાગ સ્ત્રીનો ગણાયો. (સ્ત્રીઓ માટે પુરુષનો).” આ રીતે નરનારી (પતિ-પત્ની)ને કાં તો પતિ-પત્ની થતાં અટકાવાયાં કાં પછી થયેલાંને જુદાં પડાયાં. આ અતિ મહત્ત્વનો અને પૂજ્ય ત્યાગ સ્થાપિત થયો. આના કારણે સાધુ-સાધ્વીઓનાં ટોળેટોળાં થવા લાગ્યાં. આ બધાં મોટા ભાગે પરાવલંબી જીવન જીવતાં થયાં, ઘર ઘરની ભિક્ષા લાવવી અને જમવું એને સૌથી ઉત્તમ વૃત્તિ ગણાઈ. મોક્ષ માટે આ જરૂરી તત્ત્વ બન્યું.

ભારતની ગરીબી અને પલાયનવાદી વૃત્તિ અહીંથી શરૂ થઈ એમ કહી શકાય. નર-નારી અને પતિ-પત્નીએ એકબીજાનો ત્યાગ કર્યા પછી એકલા પુરુષો અને એકલી સ્ત્રીઓ મઠો, આશ્રમોમાં રહેવા લાગી કે વિચરણ કરવા લાગી. પણ કુદરતી આવેગોએ તો પીછો ન છોડ્યો. સમયે સમયે આવેગો તો આવતા જ રહ્યા. તેમનાથી બચવા માટે ‘દમન’માર્ગ ઉપર ભારે ભાર મુકાયો. ‘મનને વશમાં કરો’, ‘ઈન્દ્રિયોનું દમન કરો.’ અને પછી એ દમનને સિદ્ધ કરવા કઠોરમાં કઠોર નિયમો ઘડાયા, જેમાં આહાર અને વિહાર બન્નેને કડક રીતે નાથી દેવાનો પ્રયત્ન થયો. પણ કુદરત કદી પરાજિત થતી જ નથી. કુદરતની સાથે ઊલટી બાથ ભીડનાર માણસ જ પરાજિત થતો હોય છે. કઠોર નિયમો ઘડનારા અને પાળનારાઓનું કદાચ કુદરતી રસ્તે આવેગોનું શમન અટકી જાય, પણ અકુદરતી રીતે તો આવેગો રસ્તો કાઢી જ લેતા હોય છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી આ બધું નજીકથી જોવાનું મળ્યું. કદાચ કોઈ ત્યાગી-વૈરાગી ક્યાંક પકડાઈ જાય કે છતો થઈ જાય તો લોકો તેના ઉપર તૂટી પડે. કારણ કે આવા એકલદોકલ ઉપર તૂટી પડવું એ કામ બહુ અઘરું નથી. પણ મારું એવું માનવું છે કે આમાં વ્યક્તિ પોતે એટલો દોષી નથી. ખરો દોષ તો થિયરીનો એટલે કે વ્યવસ્થાનો છે.

આપણે વ્યવસ્થા જ એવી કરી છે કે સારો માણસ, અરે, ટીકા કરનાર પણ જો ત્યાગી-વૈરાગી થયા હોત તો તેમની પણ આવી જ દશા થઈ હોત. એટલે મને થયું કે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ બે-પાંચ માણસોને ગાળો દેવાથી કે તેમની નિંદા કરવાથી ઉકેલાવાનો નથી. આ પ્રશ્નનું મૂળ તો, થિયરીમાં છે—વ્યવસ્થામાં છે. જો તેને બદલવામાં નહિ આવે તો આ દોષ વધુ ને વધુ ભયંકર રીતે ચાલુ રહેવાનો જ છે. એટલે વર્ષોથી હું એકલો જ માત્ર પ્રજાનું ધ્યાન આ તરફ દોરતો રહ્યો છું, પણ આ પુસ્તકમાં તો મેં વધુ સ્પષ્ટ રીતે આ પ્રશ્નના ઉકેલો બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે વિચારક લોકોને તે માર્ગદર્શન કરાવશે.

કુદરતી આવેગો, માત્ર સાધુ-સાધ્વીઓ સુધી જ સીમિત નથી રહેતા, પરિવ્રજ્યા ગ્રહણ ન કરી હોય પણ વિધવા કે વિધુર થયાં હોય, ત્યક્તા થઈ હોય કે બીજી કોઈ રીતે નર-નારી એકલાં રહેતાં હોય તેઓને સૌને પણ આવેગો આવે છે. આવાં માણસોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. તેમને ગૂંગળાવવાથી ધર્મ કે સંસ્કૃતિ ભવ્ય થઈ જવાની નથી. ઊલટાની વધુ ને વધુ સડતી થઈ જશે. તેમના માટે પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા ગોઠવાવી જોઈએ, જે ધર્મમાન્ય અને સમાજમાન્ય થઈ શકે.

ઘણા લોકો એવું માની લે છે કે પ્રૌઢાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થામાં આવેગો અને લાગણીઓ રહેતી નથી, બધું શાંત થઈ જાય છે. આ તદ્દન ખોટી

વાત છે. અમદાવાદની કોલેજમાં જતી એક યુવતીએ મને એક વાર કહ્યું કે અમને સૌથી વધુ પ્રૌઢો અને વૃદ્ધો બસમાં સતાવતા હોય છે. સ્પર્શ કરવા માટે તેઓ અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરીને નજીક આવતા હોય છે અને ભીડનો લાભ ઉઠાવતા હોય છે. ભીડ તેમના માટે આશીર્વાદરૂપ બની જાય છે. મને નવાઈ ન લાગી, કારણ કે હું ત્રણ વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવું છું. તેના અનુભવો એક આખું પુસ્તક લખાય તેટલા છે. આ બધા પ્રૌઢો અને વૃદ્ધો એકાકી હોય છે, સ્પર્શ માટે તેઓ ફાંફાં મારતા હોય છે. ઘણી વાર પોતાની પૌત્રી કે બીજી કિશોરીઓને વાત્સલ્યભાવથી પંખાળતા હોય છે, પણ મૂળમાં પેલી સ્પર્શભૂખ જ કામ કરતી રહે છે. આ બધા પ્રત્યે ઘૃણા કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. ખરેખર તો તેમની સ્થિતિને સમજીને તેમના પ્રશ્નો ઉકેલવાની જરૂર છે અને ઉકેલ એ છે કે તેમની જે ભૂખ છે તે ધર્મમાન્ય અને સમાજમાન્ય રસ્તેથી સંતોષાવા દો. આમ કરવાથી સમાજ સારો થશે અને ઘણા અનર્થો અટકી જશે.

કેટલાંક પરિણીત નર-નારીઓ પણ અસંતોષ અથવા અતિભૂખ કે કુસંસ્કાર અને કુસંગના કારણે લગ્નજીવનનું અતિક્રમણ કરી, પતિ-પત્નીના સંબંધોને વિકૃત કરતાં હોય છે. આ સૌથી ખરાબ—ભયંકર રોગ છે. આ લોકો દયાને પાત્ર નથી, દંડને પાત્ર છે. જેના ઘરમાં ખાવાનું નથી અને ભૂખે મરે છે, તેવો માણસ ચોરી કરે તો દયાને પાત્ર થઈ શકે, પણ જેના ઘરમાં અનાજના ભંડાર ભર્યા છે, છતાં ચોરી કરે છે, તે દયાને પાત્ર થઈ જ ન શકે, તે દંડને પાત્ર જ થાય.

પરણેલાં પતિ-પત્ની જ્યારે લગ્નબાહ્ય સંબંધ બાંધે કે રાખે, ત્યારે પ્રથમ કારણ તો પરસ્પરનો અથવા એક પાત્ર પ્રત્યેનો અસંતોષ કારણ હોઈ શકે. પૂર્ણ સંતોષ તો કોઈને ક્યાંય પણ મળવાનો નથી. એટલે ખરેખર તો વિષયવાસનાની દુનિયામાં અસંતોષમાં સંતોષ કરે તે જ સુખી થતો હોય છે (જેમ ધનમાં). પણ જો પરસ્પરમાં તીવ્ર અસંતોષ રહેતો હોય તો બહેતર છે કે બન્ને છૂટાં થઈ જાય. જો સમાજ છૂટાં થવા ન દે તો તેમાં સમાજનો દોષ કહી શકાય.

કેટલાક લોકોને વિષયવાસનાની અતિભૂખ રહે છે, જેથી તેઓ હંમેશાં અતૃપ્તિ અનુભવે છે. તેમની અતૃપ્તિ, તેમનામાં હરાડીવૃત્તિ પેદા કરે છે. પછી તેમને અહીં તૃપ્તિ અહીં મળશે કે અહીં મળશે, તેવી ચંચળ દશા તેમને લગ્નબાહ્ય સંબંધો બાંધવા દોડાવતી રહે છે, તેમાં પણ કેટલાક એવા હોય છે કે માત્ર એક જ આવો સંબંધ બાંધીને તૃપ્ત થઈ જતા હોય છે. આવા લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિની જરૂર રહે છે. કારણ કે જે નહોતું મળ્યું તે મળતાં જ તેઓ સ્થિર થઈ ગયા. કેટલીક વાર આવા સંબંધો દિવ્ય પ્રેમના પણ હોઈ શકે છે, કદાચ તેમનાં પ્રથમ લગ્ન સમાજમાન્ય હતાં પણ સ્વમાન્ય ન હતાં, હવે આ બીજાં લગ્ન સમાજમાન્ય નથી, પણ સ્વમાન્ય અને ઈશ્વરમાન્ય છે. પૂરેપૂરો પ્રેમ અને પૂરેપૂરી વફાદારીથી જીવનપર્યંત નિભાવવામાં આવે તો આવા સંબંધો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી જોઈએ.

પણ કેટલાક લોકોને ક્યાંય તૃપ્તિ થતી જ નથી. તેઓ પરિણીત હોવા છતાં પણ નવાં નવાં પાત્રો શોધ્યા કરે છે, તેમને મન નવું પાત્ર એટલે નવી વાનગી. બસ પૈસો છે એટલે જાતજાતની વાનગીઓ ખવાય તેટલી ખાઈ લ્યો. આવા લોકો પ્રજાજીવનને વિકૃત કરતા હોય છે, તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કે દયા રાખી શકાય નહિ, તેમના માટે દંડ જ હોવો જોઈએ.

જે લોકો લગ્ન કરીને દામ્પત્યજીવન જીવી રહ્યા છે, તેમના દામ્પત્યને રક્ષિત અને પુષ્ટ કરવાનું કામ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ કરતાં હોય છે. ધર્મ, પવિત્રતાનો ભાવ ભરે અને સંસ્કૃતિ મૂલ્યોને સ્થિર કરે છે. જો ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો સદંતર ત્યાગ કરવામાં આવે તો દામ્પત્યમાં સ્થિરતા, એકત્વ કે સંતોષવૃત્તિ સમાપ્ત થઈ જાય. એટલે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ બન્નેની જરૂર છે, પણ તે બધાના પ્રશ્નો ઉકેલનારાં હોવાં જોઈએ. પ્રશ્નો ઊભા કરનારાં ન હોય.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મેં માનવીય પ્રશ્નોને ઉકેલવાનો થોડો પ્રયત્ન કર્યો છે. જો આ પુસ્તકના વાચનથી લોકોની દૃષ્ટિ વિશાળ થશે અને પ્રશ્નો ઉકેલવાના પ્રયત્નો થશે તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ. આ પુસ્તકનો હેતુ સદીઓથી જે પ્રશ્નો ઉકેલાયા નથી, ઊલટાના ધર્મ, અધ્યાત્મ અને સંસ્કૃતિનાં ખોટાં અર્થઘટન દ્વારા વધુ વિકૃત કરવામાં આવ્યા છે, તેને ઉકેલવાની દિશા તરફ પ્રજાને ઈંગિત કરવાનો છે. ફરી ફરીને એક જ વાત કહેવાની છે કે નર-નારીઓને જુદાં ન કરો, તેમને સાથે રહેવા દો. સાથ સફળ થાય તેવા પ્રયત્નો કરો. પ્રયત્નો પછી પણ જે સાથે ન રહી શકે તે ખુશીથી અલગ રહે, પણ તેને આદર્શ માનવામાં ન આવે તે અપવાદરૂપ માનવામાં આવે.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ બધાં પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તકના મુદ્રણકાર્ય વગેરેમાં પણ સહાય કરી છે. તેમનો ખૂબ ખૂબ આભાર. ગૂર્જર પ્રકાશને ખૂબ જ તત્પરતાથી આ પુસ્તકને છાપીને ઓછી કિંમતમાં લોકો સમક્ષ મૂક્યું છે, તે બદલ શ્રી મનુભાઈ શાહનો આભાર. અંતમાં જેની પ્રેરણાથી આ પુસ્તક લખી શકાયું છે તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો પણ આભાર.

મકરસંક્રાન્તિ
ભક્તિનિકેતન આશ્રમ
પો.બો.નં. 19, પેટલાદ. (દંતાલી)
જિ. આણંદ 388450

1. નર-નારીના સંબંધો

સંસારનો મૂલાધાર સંબંધ છે. સંબંધમાંથી સંસાર બને છે અને વિસ્તરે છે. સંબંધોમાંથી જ સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. આ સંબંધ ભલે ચેતનની સાથેનો હોય કે જડની સાથેનો હોય, પ્રત્યેક સંબંધ સુખ કે દુઃખ અથવા બન્ને આપતો જ હોય છે. માણસ સંબંધો વિના રહી નથી શકતો. ઇચ્છાપૂર્વક કે અનિચ્છાપૂર્વક પણ તેના સંબંધો બંધાતા જ હોય છે. સંબંધો બાંધવા કદાચ સરળ હોય છે, પણ તેને તોડવા, છોડવા કે સમાપ્ત કરવા સરળ નથી હોતા. સંબંધ તૂટે—છૂટે કે સમાપ્ત થાય તોપણ સુખ-દુઃખનું પ્રકરણ પૂરું થતું નથી. સારા સંબંધો તૂટે કે છૂટે તો દુઃખ થાય છે જ્યારે ખોટા સંબંધો તૂટે કે છૂટે તો સુખ થાય છે, પણ ખોટા સંબંધો છોડવા કે તોડવાની પ્રતિક્રિયાઓ પણ થતી હોય છે, જે દુઃખદાયી બની શકે છે. કદાચ આવાં જ કારણોસર પલાયનવાદી અધ્યાત્મે બધા સંબંધો છોડવા કે તોડવાને વૈરાગ્ય માન્યો છે.

સૌથી છૂટવું અને એકાકી રહેવું એને નિર્લેપતા કહી છે. સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર-ઘર-બાર, નોકરી-ધંધા વગેરે બધું જ છોડીને માત્ર એકાકી રહેનાર વ્યક્તિ આત્મામાં રમણ કરે તો તેમાંથી જીવનમુક્તિનો આનંદ લઈ શકાય છે—આવા ઉપદેશોને કારણે કેટલાક લોકો કપડાં સુધ્યાંનો ત્યાગ કરીને એકાકી વિચરણ કરતા રહે છે. આવા લોકો સંબંધોનાં દુઃખોથી તો કદાચ બચી જાય છે, પણ સંબંધોનાં સુખોથી પણ વંચિત રહે છે. કદાચ એ જ કારણસર સુખોને પણ બંધનનું કારણ માનીને ત્યાજ્ય ગણાવ્યાં છે. દુઃખોથી છૂટવું હોય તો સુખોથી પણ છૂટવું જરૂરી છે. એવી દૃઢ માન્યતાને કારણે તેમનો ઉપદેશ અને આચાર બન્ને સુખવિરોધી—સુખદ્રોહી થઈ જતો હોય છે. કદાચ આ જ કારણસર પ્રજા દુઃખપૂજક બની છે. સકારણ કે અલ્પકારણસર જે વ્યક્તિ જાણી કરીને દુઃખો વેઠે છે તે ત્યાગી ગણાય છે, અને લોકોનો અહોભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. બીજી તરફ જે લોકો સહજપ્રાપ્ત સુખોને સ્વીકારે છે કે ભોગવે છે, તે સંસારી, મોહમાં કે બંધનમાં પડેલા મનાય છે.

કોઈ પણ પ્રજાને સુખવિરોધી બનાવવામાં આવે ત્યારે આપોઆપ તે વિકાસ-વિરોધી થઈ જાય. કારણ કે સુખો સગવડોને આધીન હોય છે અને સગવડો વિજ્ઞાનને આધીન હોય છે. વિજ્ઞાન, પ્રયોગશાળાને આધીન હોય છે. અને પ્રયોગશાળા વૈજ્ઞાનિક અભિગમને આધીન હોય છે. જો તમારે સુખો જ ન જોઈતાં હોય તો સગવડોની જરૂર જ ન રહે. તમે અગવડોનો હોંશેહોંશે સ્વીકાર કરો તો વિજ્ઞાન કે પ્રયોગશાળાની પણ જરૂર ન રહે. આ રીતે પ્રજા આપોઆપ પછાત થઈ જાય. પછાતપણું જ્યાં આદર્શ બની જાય તો તેવી પ્રજા દિન-પ્રતિદિન કમજોર, દરિદ્ર, ગુલામ, લાચાર અને પરાધીન થઈ જાય. ભારતની દરિદ્રતામાં અનેક કારણોમાંનું આ એક મુખ્ય કારણ પલાયનવાદી અધ્યાત્મ પણ છે, આ અધ્યાત્મે પ્રજાને પ્રયોગશાળા તરફ જતાં રોકી અને પરમ સુખના નામે સર્વસ્વત્યાગ તરફ વાળી.

આટલું કર્યા પછી પણ ખરેખર જુઓ તો સંબંધમુક્ત થઈ શકાતું નથી. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર પણ ફરી પાછો ગુરુ-શિષ્ય, ગુરુ-ભાઈ-બહેન, ગુરુ- દાદા, ગુરુ-કાકા, ગુરુ-આશ્રમ, કુટિયા, સંસ્થા, સંપ્રદાય, વાડો કે પરિવારની સાથે જોડાતો હોય છે. પેલા પૂર્વાશ્રમના કુદરતી સંબંધો કરતાં આ બધા સંબંધો વધુ પ્રબળ અને રાગ-દ્વેષ, મોહ, ઈર્ષ્યા વગેરે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારા હોય છે. વસ્ત્ર સુધ્યાંનો ત્યાગ કરનાર પણ અન્ન, જળ, આવાસની લાચારી તો ભોગવતો જ હોય છે. ગામેગામે, ઘરે-ઘરે ભટકવું અને બીજાની કમાણીનો રોટલો ખાવો એ પરમ સુખ ન કહેવાય, એ પરાવલંબિતા જ કહેવાય. આવો માણસ સુખી હોય તેવી કલ્પના જ ઠગારી છે. ખરી વાત તો એ છે કે માણસ લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ સંબંધહીન થઈ શકતો નથી. એક તરફના સંબંધો કાપી નાખો તો બીજી તરફના નવા નવા સંબંધો પાંગરી ઊઠતા હોય છે. એટલે સંબંધહીન થવાની સાધના એક પ્રકારથી નિષ્ફળ બની જતી હોય છે. આટલું જ નહિ, તે ત્યાગમાં રાગ પેદા કરનારી અને પ્રજાને ગુમરાહ કરનારી બની જતી હોય છે.

હવે જરા વિષયની બીજી બાજુ તપાસીએ. સંબંધો અનિવાર્ય જ છે તો પછી તેને તોડવા કે છોડવા નથી, પણ તેને સુધારવા છે. સુધારેલા સંબંધો સુખ આપે છે. બગાડેલા સંબંધો દુઃખ આપે છે. તો પછી સંબંધોને સુધારવાની સાધના જ કેમ ન કરવી? સંબંધો સુધારવા એટલે શું? માનો કે નર-નારીના સંબંધો છે, જેમાંથી સુખ-દુઃખ બન્ને પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. તેમાં સુખો વધે અને દુઃખો ઘટે તેવી સાધના કરી શકાય છે. પ્રથમ તો જો આ સંબંધ વાસનાના કારણે થયો હોય અને વાસનામાં બેવફાઈ થતી હોય, બળિયાના બે ભાગ થતા હોય તો

ધર્મવ્યવસ્થા કહે, ‘લગ્નજીવન’ જીવો. નર-નારીને લગ્નના પવિત્ર બંધનથી બાંધો અને તેમની મર્યાદા દઢ કરાવો. મર્યાદા બહારનું જીવન પાપ છે તેમ દઢપણે ઠસાવો.

બાલ્યકાળથી જ આવા દઢ સંસ્કારો ધર્મના દ્વારા દઢ કરાયા હોય તો બેવફાઈ કે બળિયાના બે ભાગ જેવા અનર્થોથી મોટા ભાગે બચી શકાય છે. પણ જો તમારા ઘરમાં ધાર્મિકતા જ ન હોય અને આવા સંસ્કાર જ ન હોય તો અનર્થોથી બચી શકાય નહિ. ધર્મ નર-નારીને પતિ-પત્ની બનાવીને એક પવિત્રતાની ભાવનાથી ભરી દે છે જેથી બન્ને એકબીજામાં સંતોષ કરી વિષયસુખોને ભોગવતાં છતાં સુખ અને તૃપ્તિનો અનુભવ કરી શકે છે. આ સુરક્ષિત માર્ગ છે. શારીરિક રોગોથી બચવા માટે તથા માનસિક અશાંતિથી બચવા માટે પણ હિતકારી માર્ગ છે. એટલું જ નહિ, એકબીજાને વિશ્વાસપાત્ર સ્થાયી હૂંફ અને સહાયક થવા માટે પણ કલ્યાણકારી માર્ગ છે.

સ્ત્રીના સામૂહિક દોષો કે વિષયવાસનાના દોષોને સતત ગા-ગા કરવાથી નથી તો સ્ત્રી છૂટતી કે નથી વિષય-વાસના છૂટતી, કારણ કે આ બન્ને કુદરતી વ્યવસ્થા છે અને તે જીવન માટે જરૂરી પણ છે. એટલે તેને છોડવા ઉપર ભાર ન મૂકતાં તેને સુધારવા ઉપર ભાર મૂકવો જોઈએ. ધર્મે સ્ત્રી-પુરુષને, પતિ-પત્ની બનાવ્યાં, મર્યાદામાં બાંધ્યાં અને કહ્યું કે હવે જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી બન્ને એકબીજાને સાથ અને હૂંફ આપો. આ પલાયનવાદ નથી. વાસ્તવવાદ છે. આ નકારાત્મક ચિંતન નથી પણ કુદરતસહજ સકારાત્મક ચિંતન છે.

નર-નારીના સંબંધોની માફક બીજા બધા સંબંધોમાં પણ સકારાત્મક ભાવ રાખવાનો, ત્યાગ કોઈનો નહિ, સુધાર બધાનો. બધા સંબંધોને સુધારી શકાય છે. આ મુખ્ય સૂત્ર હોવું જોઈએ. “સંબંધમાત્ર દુઃખદાયી છે માટે સંબંધમાત્રનો ત્યાગ કરો” એ પલાયનવાદ છે. એટલું જ નહિ તે નિષ્ફળ પણ છે. કારણ કે બધા સંબંધો તોડનારા અંતે તો બીજા નવા નવા સંબંધો બાંધતા જ હોય છે. કારણ કે માણસ સંબંધ વિના રહી શકતો નથી. જો કુદરતી જ વ્યવસ્થા આવી હોય તો પછી સંબંધોને સુધારવા અને દઢ કરવા જોઈએ. માનવીય વ્યવસ્થાને તેની સાથે જોડવી જોઈએ. ધર્મ, સમાજ, રાજ્ય વગેરેના દ્વારા થનારી વ્યવસ્થા એ માનવીય વ્યવસ્થા છે. એ કુદરતી વ્યવસ્થાની પોષક બનીને સંબંધોને પારદર્શી બનાવે છે. જો ધર્મ, સમભાવ કે રાજ્યવ્યવસ્થા હોય જ નહિ તો ભયંકર અરાજકતા થઈ જાય. કારણ કે જેમ ધન માટે લોકો લૂંટાલૂંટ કરે છે તેમ વિષયો માટે પણ લૂંટાલૂંટ થવા માંડે, એટલે કુદરતી વ્યવસ્થાની સાથે માનવીય વ્યવસ્થા પણ એટલી જ જરૂરી છે.

*

2. પતિ-પત્ની-સંબંધ

માનવીય અવસ્થાનું પ્રથમ ઘટક છે પતિ-પત્નીનો સંબંધ.

પતિ-પત્નીના સંબંધોના મુખ્યતઃ ચાર ઘટકો છે. 1. કામવૃત્તિ, 2. ધનવૃત્તિ 3. પ્રેમવૃત્તિ અને 4. વ્યવહારવૃત્તિ.

કામવૃત્તિ એટલે વિષય-વાસના ભોગવવાની તીવ્ર ઇચ્છા. આ વૃત્તિ કુદરતસહજ છે. પરમેશ્વરે જ આ વૃત્તિ સકારણ અને સહેતુક મૂકેલી છે. કામવૃત્તિનો ઉદય થતાં જ યુવાવસ્થા શરૂ થાય છે. કેટલીક વાર ખોટા વાતાવરણથી અથવા ખોટા પ્રસંગોથી આવી વૃત્તિને સમય પહેલાં પણ ઉદિત કરવામાં આવે છે, જે હિતકારી ન કહેવાય. તો બીજા પક્ષે તેના સમયે આવી વૃત્તિ ઉદિત થાય તેને અવરોધવાનો સતત પ્રયત્ન થાય તે પણ હિતકારી ન કહેવાય. કુદરતી વ્યવસ્થાની સાથે ધર્મ-વ્યવસ્થા સંયોજિત થવી જોઈએ. કન્યાનું રજોદર્શન અને યુવકનો વીર્યસ્રાવ એ કુદરતી વ્યવસ્થાની પ્રથમ નિશાની સમજવી જોઈએ. તેમાં થોડાંક વર્ષો આઘાં-પાછાં કરી શકાય, પણ ઘણાં વર્ષો સુધી તેનો અવરોધ કરવામાં આવે તો તે કુદરતની સામેનો બળવો છે, જે હિતકારી ન થઈ શકે. આજકાલ ત્રીસ-પાંત્રીસ કે ચાલીસ વર્ષ સુધી કુંવારા રહેવાની ફેશન થઈ છે, જે આવકારવા લાયક નથી. તેનાથી પાંચ મુખ્ય હાનિઓ થાય છે.

1. યુવાનીનો સુવર્ણકાળ ગુમાવી દેવો.
2. અપલક્ષણો કે કુટેવોમાં ફસાઈ જવું.
3. નાનાં-મોટાં લફરાં થઈ જવાં.
4. પરસ્પરમાં સેંટ થવાની ક્ષમતા ખોઈ દેવી.
5. પાછલી ઉંમરનાં બાળકોનો સારો ઉછેર તથા પોતાની જવાબદારી સોંપવાની તકો ઓછી કરી નાખવી.

જરા વિગતથી જોઈએ.

પશુ-પક્ષીઓની માફક માણસોને પણ યુવાનીનો સુવર્ણકાળ આવતો હોય છે, જે ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષ સુધી ટકતો હોય છે. એ પછી રજતકાળ પચાસેક વર્ષ સુધી રહે છે અને તે પછીનો કાળ તામ્ર અથવા લોહકાળ કહી શકાય. પ્રત્યેક નર-નારીમાં કામવૃત્તિ અને કામશક્તિ બન્ને સાથે સાથે ચાલે છે. તેમાં કામવૃત્તિ જીવનપર્યંત રહે છે, જ્યારે કામશક્તિ, ઉંમરની સાથે કુદરતસહજ રીતે ક્ષીણ થવા લાગે છે. પક્વ વૃદ્ધાવસ્થામાં કામવૃત્તિ તો રહે છે પણ કામશક્તિનો ક્ષય થઈ જાય છે. કામશક્તિ વિનાની કામવૃત્તિ માણસને અત્યંત દુઃખ આપે છે.

વ્યક્તિ અને પ્રજાનું સાચું ઘડતર એ છે કે તેનામાં જીવનનાં ઘણાં વર્ષો સુધી કામશક્તિ પ્રબળ રહે. વેદોમાં એને વીર્યવાન પુરુષ માન્યો છે. આ શક્ય છે. જો કુદરતની સાથે કામવૃત્તિ અને કામશક્તિનો સુભગ મેળ કરવામાં આવ્યો હોય તો આવી વ્યક્તિ તથા આવી પ્રજા સમર્થ પ્રજા બને. કારણ કે એ વીર્યવાન અને સામર્થ્યભરી પ્રજા છે. પણ જો માનવીય વ્યવસ્થા કુદરત-વિરોધી બનાવી હોય અને એથી વ્યક્તિ કે પૂરી પ્રજાની જુવાનીને નિષ્ક્રિય બનાવી દેવાઈ હોય તો વ્યક્તિ અને પ્રજા અર્ધનપુંસક જેવી બનીને માયકાંગલી થઈ જાય.

કુદરત-વિરોધી માનવીય વ્યવસ્થા આ રીતે પ્રગટે છે. પ્રથમ તો ધર્મ અથવા અધ્યાત્મ, કામવૃત્તિ અને કામભોગ પ્રત્યે ઘૃણા ફેલાવે, કુમળા માનસને વારંવાર સમજાવવામાં આવે કે કામભોગ મહાપાપ છે. તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. તેમાં અબજો જંતુઓનો નાશ થાય છે એટલે હિંસાનું મહાપાપ લાગે છે. તેનાથી મોક્ષ અવરોધાય છે. જેને મોક્ષ જોઈતો હોય તેણે સ્વપ્નમાં પણ કામભોગનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. તેણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું કઠોરતાથી પાલન કરવું જોઈએ વગેરે વગેરે. આવા વિચારોથી વ્યક્તિ તથા પ્રજામાં કામ પ્રત્યે પાપવૃત્તિ, ઘૃણા અને હીનતાના ભાવો પ્રગટે છે. ધર્મ અને અધ્યાત્મની પૂરી શક્તિ, નર-નારીને એકબીજાથી અલગ—દૂર કરવામાં લાગી જાય છે. અને આવાં એકબીજાથી દૂર થયેલાં નર-નારીઓ, પવિત્રાત્મા તરીકે પૂજાવા લાગે છે. જાણતાં-અજાણતાં પણ કોઈ નાનું-મોટું સ્ખલન ન થઈ જાય તે માટે અત્યંત કઠોર નિયમો ઘડવામાં આવે છે. જે જેટલા કઠોર નિયમો પાળે તે તેટલો જ પવિત્ર અને પૂજ્ય થઈ જાય છે. ખરી વાત તો એ છે કે જ્યાં વધુમાં વધુ કઠોર નિયમો હોય છે ત્યાં વધુમાં વધુ ભ્રષ્ટાચાર પણ હોય છે. કુદરતની વિરુદ્ધમાં બનાવેલા નિયમોને પતાંના મહેલની માફક કુદરત તોડી નાખતી હોય છે. ધાર્મિકક્ષેત્ર આ રીતે દંભ—પાખંડ અને આડંબરનું મથક બની જતું હોય છે. કુદરત

વિરુદ્ધના નિયમો, તેમાં પણ કામવૃત્તિના નિયમો માણસને સતત તણાવમાં રાખે છે. આ તણાવ તેની અંતઃસ્થિતિને વધુ ને વધુ નિર્બળ બનાવે છે. તેનું શરીર અને મન બન્ને દુર્બળ અને નિસ્તેજ થઈ જાય છે.

જરા વિચાર કરો કે માણસ અન્ન-જળનું ગ્રહણ કરે એટલે તેમાંથી મળ-મૂત્ર વગેરે બને અને સમય થતાં જ તેની કુદરતી હાજત થાય એટલે તેનું વિસર્જન કરવું જ પડે. આવી જ રીતે તે જ અન્ન-જળ વગેરેના આહારમાંથી વીર્ય પણ બને જ. તે પણ તેના સમયે હાજત લગાડે. જો તમે આવી હાજતને બળ કરીને રોકવા ચાહો તો મળ-મૂત્રની હાજતની માફક થોડોક સમય તો તેને રોકી શકો પણ કાયમ—કાયમના માટે તેને રોકી શકાય નહિ. જાગૃતમાં નહિ તો સ્વપ્નમાં પણ તેનું વિસર્જન થઈ જ જવાનું. સ્વપ્નદોષ સુધી જ જો આ પ્રક્રિયા અટકતી હોત તો કદાચ બહુ હાનિ ન થાત, પણ પછી તો ઉત્તેજના બીજા ઘણા રસ્તાઓ શોધી કાઢે છે. આ બધા અકુદરતી માર્ગો બિચારા ભૂલેલા—ગુમરાહ માણસોને બરબાદ કરી નાખે છે.

કેટલાક મહાબેવકૂફ લોકોએ આવા ભોળા માણસોને વધુ ગુમરાહ કરવા એવો પ્રચાર કર્યો છે કે ભેગું થયેલું વીર્ય, યોગની અમુક પ્રક્રિયાઓના દ્વારા પાછું ઉપર ચઢીને પૂરા શરીરમાં ઓજ થઈને પ્રસરી જાય છે. અર્થાત્ આવા યોગીને કોઈ પણ રીતે વીર્યપાત થતો જ નથી. આ સાવ ખોટી અને ભટકાવી મારવાની ધારણા છે. શરીરરચનાને તપાસવાથી સ્પષ્ટ થશે કે વીર્યશયમાં ભેગું થયેલું વીર્ય, ફરી પાછું ઉપર ચઢે અને પૂરા શરીરમાં પ્રસરી જાય તેવી કોઈ રચના જ નથી. બ્રાન્તિ ફેલાવીને યુવાનોને ગુમરાહ કરવામાં આવી રહ્યા છે. આ રીતે રાષ્ટ્રની યુવાનીને બરબાદ કરવામાં આવી રહી છે. મળ-મૂત્રની માફક ભરાયેલ વીર્યનું પણ વિસર્જન થવાનું જ છે. જો તમે બહુ રોકી રાખો તો કપડાંમાં જ ઝાડો-પેશાબ થઈ જાય તેમ વીર્યનું પણ થઈ જાય. સતત આવો—બળપૂર્વક—હઠથી અવરોધ કરનાર અંતે નમાલો અને અર્ધનપુંસક થઈ જતો હોય છે.

એક બીજી ધારણા એવી છે કે વીર્ય જ ઉત્પન્ન ન થાય અથવા અત્યંત અલ્પમાત્રામાં થાય તે માટે ઉપવાસ કરવા, થોડો જ આહાર લેવો અને તે પણ રસ-કસ વિનાનો લેવો. આવું કરવાથી વીર્યની માત્રા ઓછી થઈ જશે. આમ કરવાથી પણ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. યુવાનોને ઉપવાસમાં લગાવી દેવાથી તે આપોઆપ દૂબળા-પાતળા, કમજોર થઈ જવાના. આ તો યુવાનીને બરબાદ કરવાની વાત થઈ. યૌવન તો થનગનતું હોવું જોઈએ. હૃષ્ટ-પુષ્ટ યુવાનો રાષ્ટ્રનું ગૌરવ બની શકે તેની જગ્યાએ ઉપવાસના કારણે કમજોર થયેલા યુવાનો કશી ધાડ ન મારી શકે. અને હા, મૂળ પ્રશ્ન તો જેવો ને તેવો ઊભો જ છે. લાંબા ઉપવાસોથી કામશક્તિનો હાસ થઈ શકે પણ કામવૃત્તિ તો જેવીને તેવી જ બની રહે. એટલે ગીતાને લખવું પડ્યું કે:

“વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ।

રસવર્જ્ય રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે॥”

અર્થાત્ નિરાહારીના વિષયો તો નિવૃત્ત થઈ જાય પણ તેનો રસ (કામવૃત્તિ) તો રહી જ જાય છે.

તેની સ્થિતિ ફૂટબોલ કે વોલીબોલના દડા જેવી થઈ જાય છે. તેમાંથી હવા કાઢી લો તો લોચા જેવો થઈ જાય, પણ ફરી પાછી હવા ભરો તો હતો તેવો ને તેવો ઊછળકૂદ કરતો થઈ જાય.

ઉપવાસીને પણ પાછો આહાર મળે તો હતી તેવી ને તેવી સ્થિતિ થઈ જાય. કોઈ કોઈ વાર ઉપવાસ હિતાવહ છે, તેનાથી આંતરડાં વગેરેને લાભ થાય. પણ લાંબા લાંબા ઉપવાસો કરવાથી કામવૃત્તિનો નાશ થશે તેવી ધારણા જરાય તથ્યપૂર્ણ નથી.

વળી કેટલાક લોકો એવું માને છે કે તામસિક આહાર છોડી દેવાથી કામવૃત્તિનું શમન થઈ જાય છે. આ વાત સાચી નથી. ચકલાં-કબૂતર અને ઘાસાહારી પ્રાણીઓ તથાકથિત તામસી આહાર ન કરતાં હોવા છતાં સમય ઉપર પૂરેપૂરાં કામવૃત્તિવાળાં થઈ જ જાય છે. જ્યારે બીજી તરફ માંસાહારી પ્રાણીઓ નિશ્ચિત સમય સિવાય કામવૃત્તિથી સદંતર મુક્ત રહે છે. પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં પણ ચુસ્ત શાકાહારીઓ આર્થિક ક્ષેત્રમાં ઘણા અનર્થો કરતા દેખાય છે. ખાસ કરીને બેંકોને ખાઈ જવાની ઘટનાઓમાં મોટા ભાગના ચુસ્ત શાકાહારીઓ જ સંડોવાયેલા દેખાયા છે. કામવૃત્તિ એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે અને તે એટલી પ્રબળ છે કે ઉપવાસ કરનાર, એક સમય જમનાર કે અંધારી ગુફામાં—એકાંતમાં રહેનારને પણ છોડતી નથી. તેનો સદા-સદાના માટે મૂળમાંથી સંપૂર્ણ નાશ કરવો શક્ય જ નથી. કોઈને તેનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાની સાધનામાં લગાવવો એ હારી જવાની નિષ્ફળ સાધનામાં લગાવવાની જ પ્રક્રિયા છે.

સાચી સાધના એ છે કે એ કામવૃત્તિને કામશક્તિનું સામર્થ્ય પૂરું પાડીને તેનું સંયમપૂર્વકનું આયોજન કરવામાં આવે. આ કુદરતસહજ

માર્ગ છે. તેમાં હારવાનું કે થાકવાનું નથી. પણ હા, સંયમના આયોજનપૂર્વકનો માર્ગ ઉચિત છે. કામવૃત્તિ અને કામશક્તિનું યથાયોગ્ય સંયોજન ઉત્તમ પ્રજાનું નિર્માણ કરી શકે છે, કામશક્તિ વિનાની કામવૃત્તિ મહાદુઃખદાયી થઈ શકે છે. એટલે કામશક્તિને પોષણ આપનારા આહારો ઉત્તમ પ્રજાના નિર્માણ માટે જરૂરી છે.

*

૩. પ્રેમનું પોષક ઘટક: કામવૃત્તિ

પતિ-પત્નીના સંબંધોમાં કામવાસના મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, તે આપણે જોયું. જો કામવાસના હોય જ નહિ તો કદાચ પતિ-પત્નીના સંબંધ પણ ન હોય. અથવા એમ કહો કે નર-નારીનું એકબીજા પ્રત્યેનું આકર્ષણ પણ ન હોય. એકબીજામાં જે સુખ દેખાય છે તેમાં કામવાસના સૌથી મોટું અને પ્રબળ ઘટક છે. તેનો સંપૂર્ણ નાશ શક્ય જ નથી. હા, તેનો સંયમ શક્ય છે, જે કુદરતસહજ પણ છે. કામશક્તિથી ભરપૂર પતિ અને પત્ની એકબીજાને વધુ સુખી કરી શકે છે. બેમાંથી એકમાં પણ જો આ શક્તિ ઓછી હોય તો અતૃપ્તિનો શિકાર થઈ શકાય છે. સદા અને સતત અતૃપ્તિ વેઠનાર અમાન્ય માર્ગે ચઢી શકે છે. એમાં અનર્થોના ઘણા કાંટાઓ વેરાયેલા છે. આ દુઃખનો માર્ગ છે. તેનાથી બચવું હોય તો પતિ-પત્ની બન્નેએ સામર્થ્યવાન થવાનું. માયકાંગલાં, દૂબળાં કે હતવીર્ય થશે તો બન્ને એકબીજાને સુખ નહિ પણ દુઃખ આપતાં થઈ જશે, એટલું જ નહિ બીજા માર્ગે પણ ચઢી જશે. એટલે યોગ્ય સામર્થ્યવાળો આહાર વગેરે જરૂરી છે. કામશક્તિ ભરપૂર હોવા છતાં પણ કામવૃત્તિને વિકૃત કરવામાં આવે તો તે દુઃખદાયી થઈ શકે છે. વિકૃતિ એટલે કુદરતસહજ સીમાનું અતિક્રમણ. કુદરતે પ્રત્યેક વૃત્તિની સામે એક મર્યાદાની લીટી દોરેલી છે. માનો કે ક્ષુધાવૃત્તિ કુદરતસહજ છે. એટલે માણસને ખાવાનું મન થાય છે. પણ માણસમાં ક્ષુધાશક્તિ જ ન હોય તો તેણે ખાધેલું પચી ન શકે. અજીર્ણ થાય. પણ માણસમાં પૂરેપૂરી ક્ષુધાશક્તિ પણ છે, અને ક્ષુધાવૃત્તિ પણ છે. તો બન્ને એકબીજાનાં પૂરક બનીને સુખ ઉત્પન્ન કરશે. વ્યક્તિ અને પ્રજા સુખી થશે. પણ હવે ક્ષુધાશક્તિ હોવા છતાં પણ ક્ષુધાવિકૃતિ થવા લાગી. એટલે કે પચે નહિ તેટલું ખાવાની વૃત્તિ; અપચ્ચ વસ્તુઓને ખાવાની વૃત્તિ અથવા સતત કરવાની વૃત્તિ —આ બધી વિકૃતિ છે. આ વિકૃતિથી બચવું જરૂરી છે. જે માણસ ક્ષુધાશક્તિની મર્યાદામાં રહીને આહાર કરે છે તે જ આહારનું સુખ ભોગવી શકે છે. વિકૃતિવાળો રોગ જ મેળવે છે. આહારનું સુખ એટલે કે એક તો સ્વાદસુખ, બીજું તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા રસો વગેરેમાંથી બળ, સૌંદર્ય, મેધા વગેરેની પ્રાપ્તિ થવાનું સુખ.

આવી જ રીતે કામવૃત્તિ અને કામશક્તિનો યથાયોગ્ય સુમેળ કરવામાં આવે તો પ્રજાને બળ, બુદ્ધિ અને સૌંદર્ય પણ મળી શકે છે. તેની વિકૃતિથી રોગો અને વિનાશ પણ મળી શકે છે. એકદમ આહારનો ત્યાગ કરનારા દુર્બળ ક્ષીણ અને હીન થઈ જાય છે તેમ કામવૃત્તિનો સદંતર ત્યાગ કરવા માટે કામશક્તિનો નાશ કરવા મથનાર પણ દુર્બળ અને ક્ષીણ-હીન થઈ જાય છે. એટલે તો મોટા ભાગના બ્રહ્મચારીઓ વહેલા મરી જાય છે. તેઓ નિસ્તેજ અને ક્ષીણ-હીન થઈ જાય છે. આ નિરોધ છે, જે એક છેડો છે, જે હાનિકારક છે. આ પણ અકુદરતી માર્ગ છે, એટલે વિકૃતિ જ કહેવાય. અત્યંત નિરોધ અને અત્યંત અતિરેક એમ બન્ને છેડાથી પ્રજાને બચાવીને મધ્યમમાર્ગ —સંયમમાર્ગ ઉપર ચલાવવી એ સુયોગ છે, આ ‘કામયોગ’ છે, જે કલ્યાણકારી છે. આ માર્ગે માણસ એકધારી ગતિથી લાંબો સમય ચાલી શકે છે. આમાં માણસ હારતો કે થાકતો નથી પણ તરોતાજા રહે છે. હા, સંતોષપૂર્વકનો સંયમ હોય તો.

શરીરની ઉંમર સાથે બધી જ ઇન્દ્રિયોની શક્તિમાં ક્ષીણતા આવવાની જ છે, કારણ કે આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. આંખ ઓછું જોતી થઈ જાય, કાન ઓછું સાંભળતા થઈ જાય, દાંત પડી જાય—આવી બધી અનેક પ્રકારની ક્ષીણતા ઉંમરની સાથે સૌને ઓછીવત્તી આવતી જ હોય છે. આવી જ રીતે કામશક્તિની ક્ષીણતા પણ સમય સાથે—ઉંમર પ્રમાણે સૌને આવતી જ હોય છે. આ પણ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તોપણ કામશક્તિ વિનાની કામવૃત્તિ તો અકબંધ રહી જતી હોય છે. જેમ જોવાની, સાંભળવાની કે ખાવાની ઇચ્છાઓ રહેતી જ હોય છે તેમ. તોપણ કેટલાક લોકો લાંબી ઉંમર સુધી પૂરેપૂરું જોઈ શકતા હોય છે, પૂરેપૂરું સાંભળી શકતા હોય છે. દાંત વગેરે પણ બરાબર કામ કરતા હોય છે. આવી જ રીતે ઘણા લોકો લાંબા સમય સુધી કામશક્તિ પણ ધરાવતા રહે છે. વૈદિક પ્રાર્થનામાં આવું જ માગ્યું છે:

શતં જીવેમ શરદઃ, શતં શ્રુણુયામ્ શરદઃ,

શતં પ્રબવામ્ શરદઃ શતમદીનાઃ સ્યામ્ શરદઃ વગેરે,

આ મંત્રમાં સો વર્ષ સુધી બધી ઇન્દ્રિયોની પૂરી ક્ષમતા સુધી અને અદીના એટલે કે પરાવલંબી થયા વિના પૂર્ણ સ્વાવલંબી થઈને જીવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. આ જીવનનો સ્વીકાર છે. એટલું જ નહિ, જીવન એક માણવાની વસ્તુ છે તેનો પણ સ્વીકાર છે.

એવી વિચારધારા શા કામની જે કુદરતવિરુદ્ધ નિષ્ફળ જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે? માનો કે પૂરેપૂરી સાવધાની છતાં ઇન્દ્રિયોની

શક્તિમાં ક્ષીણતા આવી ગઈ, તોપણ શું થઈ ગયું? આંધળા-બહેરા માણસો પણ જીવનને રસપૂર્વક જીવી શકે છે તો કામશક્તિની ક્ષીણતા પછી પણ માણસ ધારે તો જીવન માણી શકે છે. ખાસ કરીને પતિ-પત્નીને એકબીજાની હૂંફ મળે. સાથ-સહયોગ મળે. સ્પર્શદિ દ્વારા પણ કામવૃત્તિનું શમન શક્ય છે. એટલું જ નહિ, આવો પ્રેમ એક બહુ મોટું ટોનિક બની શકે છે. આવાં વૃદ્ધ પ્રેમીયુગલોના ચહેરાની ચમક જોજો. કારણ કે તેમને પ્રેમ અને હૂંફનું મોટું ટોનિક પ્રાપ્ત થયા કરે છે. એકાકી વ્યક્તિઓની નિસ્તેજતા, વ્યાકુળતા અને ખાલીપણું તેમના જીવનને ભારરૂપ બનાવી દે છે. ધર્મ અને સમાજની એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ કે જેથી વિવશ થઈને માણસને એકાકીપણું કે ખાલીપણું ભોગવવું ન પડે. જીવનની વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરીને જે દર્શનો, વિચારો, ધારણાઓ બની હશે તે જ માનવતાવાદી—કલ્યાણકારી વ્યવસ્થાઓ ગોઠવી શકશે. જે લોકો વાસ્તવિકતાની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર કાલ્પનિક આદર્શોના જોરે વ્યવસ્થા ગોઠવશે તે, લોકોને રિબાવનારી, ગૂંગળાવનારી અને જીવનને વ્યર્થ બનાવનારી થઈ જશે.

*

4. બીજું ઘટક: ધન

પતિ-પત્નીનો પ્રેમ માત્ર વાસનાલક્ષી જ હોય તો તેમાં સ્થાયિત્વ, એકત્વ કે પૂર્ણત્વ મેળવવું શક્ય નહિ બને. કામવૃત્તિ, પ્રેમનું સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ પોષક ઘટક છે, એટલે તો તેની પ્રાપ્તિ માટે નર-નારી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. તેમ છતાં એકમાત્ર વાસનાથી જ જે પ્રેમસંબંધ બંધાય છે તેમાં પૂર્વે કદાચ તે બધા દોષો આવી જતા હોય છે. પ્રથમ તો વાસના, આવેગજન્ય હોય છે. અને આવેગો આંધીની માફક આવીને ચાલ્યા જતા હોય છે. આવેગો સ્વયં પોતે કાલિક હોય છે. થોડા કાળ માટે એક વંટોળિયો આવે અને જો તેને સફળતાથી શમાવી શકાય તો શાંત થઈ જાય. પછી ફરી પાછો જ્યાં સુધી બીજી વાર વંટોળિયો ન આવે ત્યાં સુધી કાંઈ નહિ, શાંતિ. વંટોળિયાની તીવ્રતા પ્રમાણે પ્રેમની તીવ્રતામાં વધઘટ થાય. તેમાં પણ જે પાત્રને વંટોળિયો શમાવવાની વધુ તીવ્રતા હોય તે વધુ પ્રેમ બતાવવા લાગે. જેને તીવ્રતા હોય જ નહિ અથવા ઓછી હોય એ ઓછો પ્રેમ બતાવે અથવા ન પણ બતાવે. એ હોય તે, પણ આમાં પ્રેમનું પ્રેરક બળ તીવ્રતાનું માપ છે. જે સ્થિર નથી, એટલે પ્રેમ પણ સ્થિર ન થઈ શકે.

અમુક સમયગાળામાં કામાતુર કૂતરો ભૂખ્યો ને તરસ્યો આખો દિવસ કૂતરીની પાછળ પાછળ ભટક્યા કરે અને તેનાં બચકાં સહન કરે પણ એ જ કૂતરો ગરજ પૂરી થયા પછી ‘તું કોણ અને હું કોણ’ કહીને ચાલતો થઈ જાય. પાછું વાળીને જુએ પણ નહિ. કારણ કે આ માત્ર વાસનાલક્ષી પ્રેમ હતો, જે વાસનાની માફક ક્ષણિક જ સાબિત થયો. એટલે પતિ-પત્નીના પ્રેમસંબંધમાં એક વધુ સ્થાયી તત્ત્વ હોવું જરૂરી છે. આ વધુ સ્થાયી તત્ત્વ તે ધન છે. જેમ ક્ષણિક વાસના, સુખ માટે પ્રેમ થાય તેમ અપેક્ષાકૃત વધુ સ્થાયીસુખ આપનાર ધન માટે પણ પ્રેમ થઈ શકે. વિશ્વમાં કેટલીક પરંપરાઓમાં માત્ર પુરુષો જ ધન કમાતા હોય છે. સ્ત્રીઓ ઘરકામ તથા બાળકોનો ઉછેર વગેરે કરતી રહે છે. તેઓ પોતે સીધી રીતે ધન કમાતી નથી તેથી તેની આવશ્યકતાઓ પુરુષઆધારિત રહે છે. આ કારણે તેને પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જરૂરી થઈ જાય છે. તેનાં વસ્ત્રો, દાગીના, ઘર-વખરી વગેરે બધું જ પુરુષ પાસેથી મળે છે. એટલે તેને પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જરૂરી થઈ જાય છે. તેના પ્રેમના કારણે પુરુષ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુઓ લાવીલાવીને ઢગલો કર્યા કરે છે. સ્ત્રીની અથવા કહો કે પત્નીની આ સૌથી મોટી સફળતા છે કે પુરુષ પોતાનું કમાયેલું ધન પૂરા વિશ્વાસ અને પ્રેમથી તેને સોંપી દે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે પુરુષ કમાય છે અને સ્ત્રી તેનો નાણાંમંત્રી બનીને સર્વ ધનને સાચવે છે કે વાપરે છે.

પત્ની જો પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરી શકે તો પુરુષ તેને ખાસ કાંઈ આપે નહિ, તો ઘરમાં કલહ જ કલહ થયા કરે. પત્નીના અનેક સદ્ગુણોમાં સર્વોચ્ચ સદ્ગુણ છે પતિની ઇચ્છાનું પાલન કરવું. તેની મરજી પ્રમાણે આયોજન કરવું. આ બહુ મોટી તપસ્યા છે, અઘરી છે, પણ આ તપસ્યા જ અંતે સર્વસ્વની પ્રાપ્તિ કરાવી આપતી હોય છે. સતત દલીલો કરનારી, વારંવાર વિરોધ કરનારી, લપલપ બોલબોલ કરનારી, પતિની ઇચ્છાવિરુદ્ધ વર્તણૂક કરનારી અને સતત ડામ દેનારી પત્ની કદી પણ પતિના પ્રેમને જીતી શકતી નથી. ભલે તે રૂપરૂપનો અંબાર કેમ ન હોય! હા, આટલા બધા દોષો હોવા છતાં પણ જો કોઈ પત્ની, પતિને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નચાવતી હશે તો તે પતિ, મોટા ભાગે નમાલો જ હશે. તે કદાચ ધનનું સુખ તો આપી શકતો હશે, પણ પત્નીના વંટોળિયાનું શમન નહિ કરી શકતો હોય. આવી સ્થિતિમાં બન્ને એકબીજાથી અતૃપ્ત, અસંતુષ્ટ અને કદાચ મડદા જેવો સંબંધ ચાલુ રાખવા લાગ્યાર હશે. પતિના અનેક ગુણોમાં સૌથી મોટો ગુણ છે, ‘પૌરુષભર્યો પ્રેમ.’ આ હશે તો તેના બાકીના દુર્ગુણોને પત્ની સહન કરી લેશે. પણ જો આ ગુણ નહિ હોય તો તેનું વ્યક્તિત્વ પત્ની આગળ પ્રભાવહીન થઈ જશે.

પ્રેમ પ્રેમમાંથી પોષણ પામે છે અને વધે છે. જો એક પક્ષે પ્રેમ નહિ હોય તો બીજા પક્ષે પણ તેની ખોટ થવાની જ. બેમાંથી કોઈ એક અથવા બન્ને ઉચ્ચ ખાનદાનીવાળાં હશે તો પ્રેમ વિના પણ નો સંબંધ ચાલુ રાખશે. આ વ્યાવહારિક સંબંધ છે. લોકવ્યવહાર માટે તે બધું નાટક ભજવશે. કારણ કે ખાનદાની, આબરૂ સાથે જોડાયેલી રહે છે. અને આબરૂદાર માણસ સર્વસ્વ જતું કરીને પણ આબરૂને સાચવવા મથતો હોય છે. એમ પણ કહી શકાય કે પતિ-પત્ની બન્નેમાં જે વધુમાં વધુ આબરૂદાર હશે તેનું બીજું પાત્ર શોષણ કરશે. નફ્ફટ કે આબરૂ વિનાના માણસનું આ ક્ષેત્રમાં શોષણ થતું નથી. તે બિંદાસ્ત રીતે જીવી શકે છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. પતિ-પત્નીના સંબંધમાં વાસનાની સાથે પૈસો પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પૈસાનો સ્થાયી પ્રભાવ રહે છે. ગમે

તેટલા પ્રેમથી પ્રેમલગ્ન કર્યા હોય પણ પછી જો ધનની સ્થિતિ કંગાળ થઈ જાય તો પ્રેમની જગ્યાએ કલહ અને અંતે વિચ્છેદ પણ થઈ શકે છે. ભૂંડામાં ભૂંડી પરિસ્થિતિમાં પણ એકબીજાનો સાથ ન છોડનારાં સાચાં પ્રેમીઓ ભાગ્યે જ જોવા મળતાં હોય છે. તેઓ મહાન છે, પણ તેમની ગણતરી નામમાત્રની જ હોય છે. તેમનું લાંબું જીવન નથી હોતું.

પૂર્વે કહ્યું તેમ પુરુષની કમાણી ઉપર ઘર ચાલતું હોય ત્યાં સ્ત્રી, ધનની બાબતમાં થોડીઘણીયે પરાધીન રહ્યા કરશે. આ પરાધીનતાથી તે પતિ સાથે પકડાયેલી રહે છે. સંબંધ તોડવા માગે તોપણ તોડી શકતી નથી. તેમાં પણ જો તે બાળકોની માતા હોય તો તેની પરાધીનતા અનેકગણી વધી જાય છે. તેણે પોતાની સાથે બાળકોને પણ પોષવાનાં હોય છે. એ પુરુષના દ્વારા જ થઈ શકે છે. આના કારણે પ્રાચીનકાળમાં બહુ જલદી ઘરભંગ કે છૂટાછેડા થતા નહિ. આ મોટું જમાપાસું હતું. જોકે તેનાં ઉધાર પાસાં પણ હતાં જ, તોપણ લડીઝઘડીને પણ એકનાં એક થઈને રહેતાં.

જે સમાજમાં સ્ત્રી પણ કમાતી હોય છે, તે સમાજમાં ધનની બાબતમાં સ્ત્રી બહુ પરાવલંબી નથી રહેતી. તે પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહે છે, તેની તેને ખુમારી પણ હોય છે. આ ખુમારી ઘણી વાર અહંકારનું રૂપ પણ ધારણ કરી લે છે, એટલે તેની સહનશક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. તે પુરુષનું જરા પણ સહન કરવા તૈયાર નથી હોતી, બન્નેના 'ઈગો' પરસ્પરમાં ટકરાય છે. તેમાં પણ જો બન્ને પક્ષે કે એક પક્ષે ખોટી સલાહ આપનારાં માણસો મળી જાય છે તો ભડકો થતાં વાર નથી લાગતી. આ ભડકામાં તેમનું દામ્પત્ય બળીને ખાખ થઈ જાય છે. કદાચ આ જ કારણે છૂટાછેડાનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું છે. છૂટાછેડાથી અણગમાનો એક પ્રશ્ન તો ઉકેલાઈ જાય છે, પણ બીજા ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. નવા પ્રશ્નોના ઉકેલો પ્રાપ્ત ન કરી શકાય તો ઊલમાંથી ચૂલમાં પડવાનું પણ થઈ શકે છે. છૂટા થયા પછી ફરી નવી જગ્યાએ ગોઠવાવું પણ સરળ નથી હોતું. જો ન ગોઠવાઈ શકાય તો વળી પાછું હતું એનું એ જ થઈને ઊભું રહે. અનેક વાર છૂટાછેડા લઈને અનેક વાર લગ્ન કરેલાં માણસો પણ હોય છે, પણ તે લગ્નસંબંધને ગાજરની પિપૂડી માનીને જીવે છે. વાગી ત્યાં સુધી વાગી નહિ તો ખાઈ જવાની. આવાં માણસો જીવનની પાછલી અવસ્થામાં હૂંફ વિનાનાં એકાકી, નિરાધાર જેવાં થઈ જતાં હોય છે.

સુખ પહેલાં ભોગવી લો કે પછી ભોગવો, દુઃખ પહેલાં ભોગવી લો કે પછી ભોગવો, પણ જીવનના એક ભાગમાં તેનું અસ્તિત્વ રહેવાનું જ. બહુ ભાગ્યશાળી દંપતીઓ આદિથી અંત સુધી સુખ જ સુખ ભોગવતાં હોય છે. જ્યારે ઘણાં લોકો આદિથી અંત સુધી દુઃખ જ દુઃખ ભોગવતાં હોય છે. શરૂઆતનું દુઃખ સારું. એક રીતે તે તપસ્યા છે. દામ્પત્ય પણ એક પ્રકારનું તપ છે. તેમાં તપીને પકવ થયેલાં માણસો જ અંતે પાકાં ઠામ થઈને ઠરતાં અને ઠારતાં હોય છે. એટલે મારી સલાહ તો એવી ખરી કે બને ત્યાં સુધી પુરુષે, સ્ત્રીની કમાણીથી ઘર ચલાવવાની લાલચ ન રાખવી. પોતાની થોડી કમાણી હોય તોપણ થોડામાં જીવનનિર્વાહ કરવાની તૈયારી રાખવી, થોડી સગવડો અને ઘણી અગવડો વચ્ચે ભરપૂર પ્રેમથી જીવન જિવાતું હોય તો તે ઘણી અગવડો પણ પ્રેમ વિનાના જીવન કરતાં ઘણું ઉત્તમ જીવન છે. આનો અર્થ કોઈ એવો ન કરે કે હું સ્ત્રીને ઘરની દીવાલોમાં જ પૂરી રાખવાનો હિમાયતી છું. જો સ્ત્રીને પતિપ્રેમમાં ઓટ ન આવે તેવો કોઈ ધંધો-નોકરી મળતી હોય તો તે જરૂર કરે, પણ જ્યાં અનેક પ્રકારના અનેક પુરુષોનો સંપર્ક થતો હોય, જ્યાં સ્ખલનનાં અનેક કારણો મોજૂદ રહેતાં હોય તેવી નોકરી કે ધંધાથી બચવું જોઈએ. પુરુષોનો સંપર્ક એટલે માત્ર દુષ્ટ કે હલકા પુરુષોની જ વાત નથી. સારા પુરુષો અને સારી સ્ત્રીઓ પણ જો સતત સંપર્કમાં રહે તોપણ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિનું કાર્ય કરતી જ હોય છે. બધી બાબતનો વિશ્વાસ રખાય પણ કામવૃત્તિનો વિશ્વાસ ન રખાય. સગો બાપ કે સગો ભાઈ પણ જો સતત એકાંતમાં સંપર્કમાં રહે તો ક્યારે કામવૃત્તિ જાગી ઊઠશે તે કહી શકાય નહિ. જે સ્ત્રીઓ મોટી મોટી કંપનીઓની પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે નોકરી કરતી હોય છે અને જેમને સતત બંધ બારણાવાળી ઑફિસમાં સાહેબ સાથે બેસીને કામ કરવું પડતું હોય છે તેમના સ્ખલનની સંભાવના ઘણી રહેતી હોય છે. આવી નોકરીઓથી પોતાની પત્ની, બહેનો કે દીકરીઓને બચાવવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, આવી સ્થિતિથી પુરુષોએ પણ બચવું જોઈએ.

ઘણી વાર પુરુષો સારા હોય છે, પણ અમુક પ્રકારની સ્ત્રીઓ તેમને સારા રહેવા દેતી નથી. પ્રેમ થઈ જવો એ અલગ વસ્તુ છે, પણ પ્રેમના બહાને કોઈ મોટા પુરુષને પોતાને આધીન કરી લેવો, તેનું ઘરભંગ કરવું અને પછી તેને રમકડું બનાવવો એ પ્રેમ નથી, પ્રેમનું નાટક છે; રમત છે. પુરુષ જ્યારે કોઈ સ્ત્રીને દાઢમાં રાખીને તેની પાછળ પડી જાય છે, ત્યારે જો સ્ત્રીને બચવું હોય તો તે બચી શકે છે, પણ કોઈ સ્ત્રી જ્યારે કોઈ પુરુષને દાઢમાં રાખીને તેની પાછળ પડી જાય છે, ત્યારે પુરુષ માટે બચવું શક્ય નથી રહેતું. પુરુષ અડધા રસ્તેથી પાછો વળી શકે છે; તેને પાછો વાળી શકાય છે, પણ સ્ત્રી અડધા રસ્તેથી પાછી વળી નથી શકતી, ન તો તેને પાછી વાળી શકાય છે. પછી ભલે તે

કૂવામાં જ પડતી હોય. આ બાબતમાં પુરુષ, સુધારાક્ષમ છે, જ્યારે સ્ત્રી સુધારાક્ષમ નથી. હજારો પુરુષો, સતીસ્ત્રીઓથી સુધર્યા છે, પણ કોઈ સ્ત્રીને કોઈ પુરુષ સુધારી શક્યો નથી. હા, તેને મારી નાખે, કાઢી મૂકે, મારઝૂડ કરે પણ સુધારી ન શકે. એટલે પુરુષોએ પણ આવી અનિષ્ટ નોકરીઓ કે ધંધાના સંપર્કોથી બચવું જોઈએ.

ખરી વાત તો એ છે કે સ્ત્રી ઘર અને બાળબચ્ચાંને સંભાળે. ઘરમાં અને બાળકોના ઉછેરમાં એટલુંબધું કામ હોય છે કે નોકરી કરવાનો સમય જ ન મળે. ઘરનું અને બાળકોના ઉછેરનું કામ બગાડીને (સાથે સાથે પતિનું પણ) પણ જો નોકરી-ધંધો કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો તે કદાચ દામ્પત્યસુખને બગાડનારો થઈ શકે છે. આમાં અપવાદ પણ હોઈ શકે છે. બધાં માટે આ નિયમ નથી પણ મોટા ભાગના માટે આ નિયમ હિતકારી લાગે છે. જરૂર છે થોડી આવકમાં સંતોષ માનીને ઓછી સગવડો સાથે હસતાં હસતાં જીવન જીવવાની તૈયારીની.

*

5. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમવૃત્તિ

જો વાસનાવૃત્તિ, ધનવૃત્તિ સાથે જોડાયેલી હોય તો તે બેવડો સ્વાર્થ ઊભો કરે છે. ‘મને વાસના પણ મળે અને પૈસો પણ મળે.’ આવું ગણિત સ્થિર સંબંધ રચી શકતું નથી. જો આ બન્ને વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં વધઘટ થાય અથવા બેમાંથી એકાદ વસ્તુ સમાપ્ત થઈ જાય તો સંબંધ પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે અથવા ક્ષીણ થઈ જાય છે. સતત બિનજરૂરી રીતે પૈસાની માગણી કરનારી પત્ની, પતિનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ જીતી શકતી નથી. આવી જ રીતે પત્ની પાસે પણ સતત પૈસાની અપેક્ષા રાખનાર પુરુષ પણ પત્ની માટે ત્રાસરૂપ બની જાય છે. ધનલોભી પુરુષ પત્નીને વારંવાર તેના બાપ પાસેથી પૈસા લઈ આવવાની વૃત્તિ રાખે તો પત્ની માટે તે અણગમતો પતિ થઈ જાય. પત્ની વારંવાર તેના પિયર જાય અને રડી-કકળીને મા-બાપ કે ભાઈઓ પાસેથી પૈસા લઈ આવે અને ધનલાલચુ પતિને સંતોષવા પ્રયત્ન કરે એ લગ્નજીવનનું હીન કલંક જ કહેવાય.

આવાં કલંક ઊંચી ગણાતી અને દહેજના કુરિવાજથી પીડાતી જ્ઞાતિઓમાં વધારે હોય છે. પુરુષની મદાનગી એમાં છે કે પત્ની પાસે આપત્કાળ સિવાય ધનની અપેક્ષા ન રાખે. સ્ત્રીધનથી આજીવિકા જીવનારને અધમાધમ માન્યો છે. સ્ત્રીધનને શિવનિર્માલ્ય માન્યું છે. સમર્થ પુરુષે તેની જરાપણ લાલચ રાખવી ન જોઈએ. બની શકે તો સ્ત્રીને આપતા રહેવાનું છે. તેની પાસેથી કશું લેવાનું નથી. લેવાનો તો એકમાત્ર પ્રેમ જ હોય છે. ધનની માફક વાસનાનું પણ છે. વાસના જો ધન સાથે જોડાય અર્થાત્ ધન આપો તો વાસના મળે, ન આપો તો ન મળે—આવો સંબંધ વેશ્યાવૃત્તિ જેવો જ છે. અથવા કહો કે બેમાંથી કોઈ પણ એક ધન મેળવવા વાસના આપે છે અથવા વાસના મેળવવા ધન આપે છે. પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જ્યાં આવું ગણિત કામ કરતું હોય છે, ત્યાં પતિ-પત્નીનો સંબંધ પવિત્ર નથી રહેતો. પવિત્રતા નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી આવે છે અને નિઃસ્વાર્થવૃત્તિની પરાકાષ્ઠા અથવા પૂર્ણતા એ જ પ્રેમ છે.

વાસના અને ધનનું આદાન-પ્રદાન તો પતિ-પત્નીમાં રહેવાનું જ, તે કોઈ દોષ કે અપરાધ નથી, પણ તે બન્નેમાં બન્ને મેળવવાનું ગણિત આવી જાય તો તે દોષ છે, અપવિત્રતા છે. તેનાથી મુક્ત પતિ-પત્નીનો સંબંધ હોય તો તે પ્રેમસંબંધ છે.

પ્રેમસંબંધમાં કોઈ એક પાત્રમાં કામસામર્થ્ય કે ધનસામર્થ્ય ઘટી જાય અથવા ઓછું થઈ જાય તોપણ સંબંધમાં ઘટી જવાપણું કે સમાપ્ત થઈ જવાપણું નહિ આવે. જીવનમાં આવા પ્રસંગો આવવાની શક્યતા છે જ. કોઈ રોગ કે કોઈ અકસ્માત વગેરેના કારણે પુરુષ કે સ્ત્રીમાં સ્થાયી રીતે કામશક્તિનો ક્ષય થઈ જાય તોપણ જો સાચો પ્રેમ હશે તો તેમના પ્રેમ-સંબંધમાં ઊણપ આવશે નહિ. મેં આવાં કેટલાંય દંપતી જોયાં છે અને મારું માથું તેમને નમી ગયું છે.

બાજુના જ ગામમાંથી આવું એક દંપતી કોઈ કોઈ વાર મારા આશ્રમમાં આવે છે. બન્ને અમેરિકા રહે છે. પૈસે-ટકે સારાં સુખી છે. બન્ને જુવાન છે, પણ છેલ્લાં તેર વર્ષથી પુરુષ ભયંકર બીમાર થઈ ગયો છે. તે નથી ચાલી શકતો, નથી બોલી શકતો, નથી ખાઈ શકતો કે નથી પોતાની મેળે પાણી પણ પી શકતો. તેની યુવાન અને દેખાવડી પત્ની છેલ્લાં તેર વર્ષથી એકધારી તેની સેવા કરે છે. તેને જ્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં ગાડીમાં ફેરવે છે. તેની સ્પેશ્યલ ફોલ્ડિંગ ખુરશીમાં ઊંચકીને ગોઠવે છે. તેના ઇશારાને સમજીને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુઓની આપ-લે કરે છે. તેને ખવડાવે છે, પિવડાવે છે, મોઢું લૂછે છે. કુદરતી હાજતે લઈ જાય છે. તે પછીની બધી ક્રિયા કરે છે. તેના ભારે શરીરને આમથી તેમ ફેરવે છે. આ બધું માત્ર ક્રિયાથી જ નહિ પણ પ્રેમથી કરે છે—જરાય અણગમો લાવ્યા વિના પ્રેમનીતરતા ચહેરે. તેની એક એક ક્રિયા થતી જુઓ તો એ બહેનને વંદન કરવાનું મન થઈ જાય.

તે ચાહે તો નર્સ રાખી શકે તેમ છે. કારણ કે પૈસાની અગવડ નથી. પણ તે પોતે જ એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના અત્યંત પ્રેમભાવથી માતા જેમ બાળકની ક્રિયા કરે તેમ બધી ક્રિયા કરે છે. તેની પ્રત્યેક ઇચ્છા પૂરી કરવામાં ધન્યતા અનુભવે છે. આ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છે. અમેરિકા જેવા દેશમાં રહીને પોતે નોકરી-ધંધો કરીને પણ પોતાના પતિના માટે સર્વસ્વ કરી છૂટનાર આવી નારી વંદનીય છે, દર્શનીય છે. જો કોઈ બીજી સ્ત્રી હોત અને વાસનાપ્રધાન સંબંધ હોત તો ક્યારનીય છોડીને ચાલી ગઈ હોત. કારણ કે અહીં હવે વાસનાની ક્ષમતા જ નથી રહી. જ્યાં આવી ક્ષમતા દેખાત ત્યાં તે ચાલી ગઈ હોત. પણ તેને સ્વપ્નમાં પણ આવા વિચારો નથી આવતા. આ જ તપસ્યા છે. ખરેખર આ બહેન તપસ્વિની બહેન જ છે. ભલે તે રાખ ન ચોળતી હોય કે ધૂણી ન ધખાવતી હોય કે લાંબા ઉપવાસો ન કરતી હોય

તોપણ તે સાચી તપસ્વિની છે. તેનાં દર્શન કરીને ધન્ય ધન્ય થઈ જવાય.

આવું જ એક બીજું દંપતી છે. પતિ, માધ્યમિક શાળાના આચાર્ય થઈને નિવૃત્ત થયા. સમાજમાં સારી પ્રતિષ્ઠા એટલે સમાજસેવાનાં કાર્યોમાં જોડાઈ ગયા, પણ પત્નીને કેન્સર થયું. કેન્સરની લાંબી અને ત્રાસદાયી બીમારીમાં પતિએ પત્નીની એકધારી સેવા બજાવી. જરાય મોંઢું ન બગાડે. ન માણસો પાસે કામ કરાવે. જાતે જ બધું કરે. કોઈની પાસે કશી ફરિયાદ નહિ. લાંબા સમયે પત્ની દેવ થઈ ગઈ. “હાશ છૂટ્યા” એવો છુટકારાનો કોઈ ભાવ નહિ. એક જ વાક્ય સૌને કહે, “એણે મને જેટલો પ્રેમ આપ્યો હતો અને જેટલી મારી સેવા કરી હતી તેનો મારાથી જરાય બદલો આપી શકાયો નહિ.”

આ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનો સંબંધ છે જે જીવતાં તો રહે છે, મૃત્યુ પછી પણ અખંડ રહે છે. કોઈ વિરલ દંપતીમાં જ આવો પ્રેમ જોવા મળે છે. જો માણસ આવી ઉચ્ચ ધારણા રાખે તો કદાચ તે પણ આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે.

પતિ-પત્નીના સંબંધોની શરૂઆત ભલે ભૌતિક આવશ્યકતાઓથી થાય પણ જો તેને બન્ને રિફાઈન કરતાં રહે તો ક્રમે ક્રમે વાસના—ધન અને બીજાં ભૌતિક સુખોના સ્વાર્થોથી તેને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડી શકાય છે. આનું નામ જ દૈવી પ્રેમ છે. જેમાં દિવ્યતા જ દિવ્યતા વરસતી હોય તે દૈવી પ્રેમ. જેને એ પ્રાપ્ત થયો હોય તેણે ઘર છોડવાની કે સાધુ થવાની જરૂર નથી. આ દૈવી પ્રેમ એ જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. ભલેને તે પતિ-પત્નીના માધ્યમથી જ પ્રાપ્ત કેમ ન થયું હોય.

વ્યાવહારિક સંબંધ

જ્યાં વાસનાલાભ નથી, ધનલાભ નથી, નિઃસ્વાર્થ સાચો પ્રેમ પણ નથી, છતાં પતિ-પત્નીનો સંબંધ હોય તો તે માત્ર વ્યાવહારિક સંબંધ છે. સંસારના અનેક સંબંધોમાં સૌથી પ્રબળ વ્યવહારસંબંધ છે. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ સૌએ આવો સંબંધ રાખવો જ પડતો હોય છે. આપણે જ્યારે કોઈના ઘરે જઈએ છીએ ત્યારે આપણને જે આવકારો અપાય છે તેના અનેક પ્રકાર હોય છે. ભલે શબ્દો એકસરખા હોય પણ ભાવ સરખા નથી હોતા. કેટલોક આવકારો ઉપેક્ષાભર્યો હોય છે. કહેવાખાતર ભલે ‘આવો’ એમ બોલે પણ તેમાં ભારોભાર ઉપેક્ષા હોય છે. કેટલાક ‘આવો’માં વ્યવહારમાત્ર હોય છે. જે આવે તેને સૌને આવો એમ કહેવું જોઈએ એટલે ‘આવો’ એમ કહ્યું. આ વ્યાવહારિકતા છે. કેટલાક ‘આવો’માં ભાવ નીતરતો હોય છે. કહેનાર ખીલી ઊઠે. ઊભો થઈ જાય, સામો આવે, ભેટી પડે વગેરે અનેક હાવભાવોથી ભાવ છલકાવા લાગે. આ ભાવ-વ્યવહારસંબંધ છે, જે સુખદાયી અને આનંદદાયી છે. જેટલો ભાવ વધારે તેટલો જ આનંદ વધારે.

આવા ભાવથી ભર્યું જીવન હોય તેને સુખી જીવન કહેવાય. આ ભાવ જ વધુ શુદ્ધ થઈને પ્રેમ બને છે. એ પ્રેમ જ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ છે. પતિ-પત્નીના સંબંધમાં આમાંનું કશું ન હોય એટલે કે ન તો તેમને વાસનાસુખ મળતું હોય, ન ધનસુખ મળતું હોય, ન પ્રેમભાવ જ હોય તેમ છતાં બન્ને એક જ ઘરમાં સાથે રહેતાં હોય અને સમજીવિચારીને વ્યવહાર કરતાં હોય તો તે વ્યાવહારિક સંબંધમાત્ર થઈ જાય છે. લોકલાજથી, સમાજના દબાણથી, વડીલોનું માન સાચવવા તે પતિ-પત્ની હોવાનું નાટક કરે છે. બાકી બન્ને કહેવા ખાતરનાં જ પતિ-પત્ની છે. એમ કહો કે ચેતના વિનાનાં બે મડદાં પતિ-પત્નીનો ખેલ કરી રહ્યાં છે.

6. સુધારાલક્ષી વ્યવસ્થાના પ્રશ્નો

લગ્નજીવનની નિષ્ફળતા, મનુષ્યો માટે એક બહુ મોટો પ્રશ્ન બનતો જાય છે. પહેલાં લગ્નજીવનની નિષ્ફળતા પછી પણ લગ્ન ટકી રહેતું હતું. કારણ કે લગ્ન તોડી શકાતું ન હતું. કોઈ પણ ભોગે લગ્ન ટકાવવું જ પડતું હતું. એટલે લગ્નજીવનની નિષ્ફળતાનાં પરિણામ પતિ-પત્ની સિવાય બાળકો અથવા બીજાં કુટુંબીજનોને ખાસ ભોગવવાં પડતાં ન હતાં. પણ છૂટાં ન જ થવાય એવી બળજબરીની વ્યવસ્થાએ હજારો પતિ-પત્નીઓનાં જીવન કજોડાંની ચિતા ઉપર બળીને ખાખ થઈ ગયાં, તો હજારો સ્ત્રીઓને આપઘાત કરવાની ફરજ પડી. આ રીતે છૂટાછેડા ન હોવાનો લાભ હતો તો દૂષણ પણ હતું. એ દૂષણમાંથી છૂટવા સુધારા થયા. જેમાં સ્ત્રીને નવા નવા હકો મળ્યા, જેમાં છૂટા થવાનો પણ હક મળ્યો.

કોઈનું લગ્નજીવન કોઈ પણ ભોગે સફળ થઈ શકે તેમ ન જ હોય અને પછી તેને છૂટા કરવામાં આવે તે યોગ્ય જ કહેવાય. પણ પછી આ છૂટનો અથવા કહો કે આ હકનો આગળ જતાં મહાઅનર્થ પણ થવા લાગ્યો.

પહેલાં પણ સ્ત્રી દુઃખી હતી અને હવે પણ તે દુઃખી થવા લાગી છે. કારણ કે ઢળતી ઉંમરની સ્ત્રીને ફરીફરીને ગોઠવાવું સરળ નથી હોતું. જે પછાત કોમોમાં પુનર્લગ્નની પ્રથાઓ પહેલેથી જ હતી તેમને ખાસ આંચ ન આવી, કારણ કે સમાજનું પછાતપણું સ્ત્રીને પગભર તો નહોતું જ કરતું. માત્ર એક જગ્યાએથી છૂટીને બીજી જગ્યાએ ગોઠવાવાનું હતું. બાકી ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક સ્થિતિ તો હતી તેની તે જ હતી. એટલે એની એ જ ઘરવાળી થઈને ગોઠવાઈ જતી હતી. પણ જે સમાજોમાં પુનર્લગ્ન હતાં જ નહિ, એ સમાજો શિક્ષણમાં ઘણા આગળ હતા. કન્યાશિક્ષણ પણ આ સમાજોમાં જ પ્રથમ શરૂ થયું.

આવી ભણેલી-ગણેલી અને પછી નોકરી દ્વારા આત્મનિર્ભર થયેલી સ્ત્રીઓને જે છૂટ અને હક મળ્યા તેમાંથી નૂતન પત્નીનો જન્મ થયો. આ નૂતન પત્ની માત્ર ચાર દીવાલોમાં જ પુરાઈ રહેનારી ન હતી. બબ્બે રૂપિયા માટે પતિની ઓશિયાળી પણ ન હતી. આ નૂતન પત્ની ઉપરથી ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના પ્રતિબંધો હળવા થઈ ગયા હતા. અથવા કહો કે (વિદેશોમાં) સાવ તૂટી ગયા હતા. હવે આ પત્ની, પતિની દાસી થઈને રહેવા તૈયાર ન હતી. તે બરોબરીના દાવાવાળી હતી અને કેટલીક વાર તો સવાઈ પણ હતી. હવે તેનો ‘ઇગો’ ગમ ખાનારો ન રહ્યો. તે તડ ને ફડ કરનારી થઈ, એટલે છૂટાછેડાના પ્રસંગો વધવા લાગ્યા—તે સ્વાભાવિક જ છે.

ઉપર મેં માત્ર સ્ત્રીઓ માટે જ લખ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે પહેલાં જે લગ્ન અતૂટ રહેતાં તેનું એકમાત્ર પ્રબળ કારણ સ્ત્રીઓની સહનશક્તિ જ હતી. સ્ત્રીઓને સહનશક્તિ એટલા માટે રાખવી પડતી કે તે સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ ન હતો. ધર્મે એક ભવમાં બીજો ભવ કરવાને મહાપાપ સમજાવ્યું હતું. બીજી તરફ સમાજમાં આવાં પુનર્લગ્નો માન્ય ન હતાં તો ત્રીજી તરફ સરકાર પણ કાંઈ કરી શકતી નહિ. ચોથું, સ્ત્રીમાં પોતાનામાં પગભર થવાની કે સામે પડીને લડી લેવાની શક્તિ ન હતી. આમ ચારે તરફથી સ્ત્રી ઘેરાયેલી હતી એટલે તેને વધુ સહન કર્યે જ છૂટકો હતો. પણ આનું જમાપાસું પણ હતું, તે એ કે સ્ત્રી પૂર્ણ સુરક્ષિત પણ હતી. તેને પોતાનો સંઘર્ષ કરીને જીવન ટકાવવાનું ન હતું. ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર બધાં જ તેની રક્ષાના પક્ષમાં હતાં. જો કજોડું ન થયું હોય અને સ્ત્રી બરાબર ગોઠવાઈ ગઈ હોય તો તે સુખી જ સુખી હતી. પ્રશ્ન માત્ર કજોડાંઓનો હતો. અથવા સંયુક્ત કુટુંબનો હતો.

જે સુધારાપૂર્વકની નવી સમોવડિયા વ્યવસ્થા આવી તેનાથી કેટલાક અંશોમાં જૂના પ્રશ્નો તો ઉકેલાયા, પણ નવા પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા. ખરેખર તો પ્રશ્નો વિનાની કોઈ વ્યવસ્થા જ નથી હોતી. નવી વ્યવસ્થામાં પહેલાં ભણવાનું, પછી સાથેસાથે પ્રેમપાત્ર પણ શોધવાનું, પ્રેમ કરવાનો અને પછી પરણવાનું. આમ તો આ વ્યવસ્થા ખોટી ન કહેવાય, પણ પહેલાં પ્રેમ કરીને પછી લગ્ન કરનારાંમાંથી ઘણાં સારી રીતે ગોઠવાઈ શકતાં નથી. પ્રથમ તો, પ્રથમ પ્રેમ લગ્નમાં પરિણમે તેની ખાતરી નથી હોતી. યુવાવસ્થામાં—ખાસ કરીને કોલેજકાળમાં ઘણાં પાત્રો માત્ર છીછરી કક્ષાએ પ્રેમ કરતાં હોય છે. થોડા દિવસ જે મોજમજા કરી તે ખરી. આવી રીતે ઉપરછલ્લા હેતુ માટે થયેલો પ્રેમ થોડા જ સમયમાં કાં તો તૂટી જતો હોય છે કાં તો છૂટી જતો હોય છે. વારંવાર આવા છીછરા પાણીમાં છબછબિયાં કરનારાં અનેક પ્રકારની વાનગીઓ ચાખ્યા પછી સંપૂર્ણ સમર્પણથી સ્થાયી થઈ શકતાં નથી. વાસનાના જૂના સંબંધો નવા સ્વરૂપને સ્થાયી થવા દેતા નથી. કેટલીક વાર તો હલકટ પાત્રો બ્લેકમેલ કરીને બીજાનું જીવન ધૂળધાણી પણ કરી દેતાં હોય છે. સૌથી મોટો અવરોધ તો પ્રેમીમાંથી ધણી-

ધણિયાણી થવાનો હોય છે. ગઈ કાલનો પુરુષ પ્રેમી હતો હવે તે ધણી થઈ જાય છે. તે પેલી પ્રેમિકામાંથી પત્ની બનેલી સ્ત્રીથી સહન થતું નથી. તેને વારંવાર હુકમો સાંભળવા પડે છે. પોતાના ગમા-અણગમા ગૌણ થઈને ધણીના ગમા-અણગમાને સ્વીકારવા પડે છે, જે તેનાથી સ્વીકારી શકાતા નથી. લાંબા ગાળે તેમાંથી કચવાટ શરૂ થઈને પછી ઉગ્રતાએ પહોંચે છે, દુર્ભાગ્ય એ હોય છે કે તેમને કોઈ સારો મધ્યસ્થી પણ મળતો નથી, જે બન્નેના ‘ઇગો’ને ઓછો કરાવી બગડતા સંબંધોને સુધારી આપે. આ રીતે લગ્નજીવન ભંગાણના આરે પહોંચી જાય છે. હવે પશ્ચિમમાં તો આ પ્રમાણે માઝા મૂકી છે. ભારતમાં પણ હવે દિનપ્રતિદિન તે વધી રહ્યું છે, જે ચિંતાજનક છે.

આ નવી સુધારાજનક વ્યવસ્થામાં એક નવો દૂષિત ફણગો એ ફૂટ્યો છે કે ‘લગ્નબાહ્ય સંબંધો’નો ફેલાવો થવા લાગ્યો છે. જેનો વધુ ભોગ તો સ્ત્રીઓ જ થતી હોય છે. પુરુષ લગ્નબાહ્ય સંબંધો સ્થાપિત કરે છે, કારણ કે તે માટે તેને ઘણી મોકળાશ છે. તે બોસ છે, કલાકાર છે, ઉચ્ચકક્ષાનો સર્વન્ટ છે. શેઠ છે, શ્રીમંત છે. તેને ઘણી મોકળાશ છે. ધન વગેરેનું સામર્થ્ય પણ છે અને ઘરની અતૃપ્તિ પણ છે. સાથે સાથે મિત્રો વગેરેનું વાતાવરણ પણ લપસણું છે. આ બધામાં તેને લપસાવનારાં તત્ત્વો મળી રહે છે. ઘરના ભોજન કરતાં હોટલના ભોજનમાં ઘણી વાનગીઓ હોય છે, બસ ઓર્ડર કરો, પૈસા ભરો અને જમો. પૈસાની કમી નથી એટલે બીજો કશો વાંધો નથી. બીજી તરફ પત્ની વધુ ને વધુ વહેમી, કજિયાળી થઈને પેલાને દૂર કરતી રહે છે. તેને ખબર નથી પડતી કે તેનું વલણ જ તેનું મોટું શત્રુ છે. તે વલણ સુધારી નથી શકતી એટલે પોતાના પુરુષને ખોઈ બેસે છે. છતાં પતિએ તે પતિ વિનાની થઈ જાય છે અને આંસુઓ પાડે છે. તો ઘણી વાર બન્ને પાત્રો લગ્નબાહ્ય સંબંધોમાં અટવાઈ જાય છે. બન્નેને એકબીજાનો કાંઈક ખ્યાલ પણ આવી જાય છે. પણ બન્ને એકબીજાના વ્યવહારને સ્વીકારી લે છે. તેમને કશો છોછ પણ રહેતો નથી. શહેરોની ઊંચી સોસાયટીઓમાં જુદી જુદી ક્લબો કે તે વિના પણ આવું ઘણું ચાલે છે. પણ આવા સંબંધોમાં પણ એક તો સ્થાયિત્વ નથી રહેતું, વિશ્વસનીયતા પણ નથી રહેતી, ખાસ કરીને પાછલી જિંદગીમાં જે હૂંફની અપેક્ષા રહે છે તે હૂંફ પણ નથી રહેતી. લગ્નજીવન ચાલુ રાખીને લગ્નબાહ્ય સંબંધો ચલાવવા અને તેનો સરેઆમ બચાવ કરવો, તેનું સમર્થન કરવું, એ લગ્નસંસ્થાનો નાશ કરવાનું જ કાર્ય કહી શકાય.

સૌથી વધુ ઉત્તમ તો એ છે કે લગ્ન પહેલાં પ્રેમ થયો હોય અને પછી લગ્ન થયાં હોય તો બન્ને પોતપોતાની ભૂમિકાને ગંભીરતાથી સમજે અને સ્વીકારે અને જીવનભર નિભાવે. લગ્ન પહેલાં પ્રેમ થયો હોય અને કદાચ કોઈ કારણસર લગ્ન ન થઈ શક્યાં હોય તોપણ બન્ને એકબીજાને માફ કરે, બ્લૅકમેલ ન કરે અને જેને જેની સાથે નવું જીવન જીવવું હોય તેને જીવવા દે. તેમાં અડચણ ન કરે. બને તો અનુકૂળતા કરી આપે અને પૂર્વ સંબંધ ઉપર કાયમ—કાયમ માટેનો પડદો પાડી દે. ગૂમડાની માફક તેને ખોતર ખોતર ન કરે. પણ બેમાંથી કોઈ એક પાત્રની તીવ્ર લાગણીઓ થઈ હોય અને કોઈ ઉપાયે પણ આવી લાગણીઓ અટકાવી કે સમાપ્ત કરી શકાતી ન હોય તો કવિ થઈ જાય અને વિરહ, વિયોગની બેવફાઈની કવિતાઓ રચે. તે અમર કવિતાઓ રચી શકશે. કારણ કે તેના પ્રેમભંગથી થયેલો મર્માઘાત રુઝાય જ નહિ અને હંમેશાં દૂઝયા કરે તો તે કવિ થઈને ઉત્તમ સર્જન કરી શકશે.

ખરેખર તો સૌથી ઉત્તમ રસ્તો તો એ છે કે માતા-પિતા-વડીલો વગેરે હિતેચ્છુઓના સહકારથી અને પોતાની પસંદગીથી યોગ્ય પાત્ર સાથે લગ્ન કરીને પછી પ્રેમ કરવો (પહેલાં નહિ). અને પ્રેમ અને સમજણથી તેને જીવનભર નિભાવવો.

*

7. લગ્નસંસ્થાની આવશ્યકતા છે

મનુષ્યોનાં સુખદુઃખનો સૌથી મોટો આધાર નર-નારીના સંબંધો સાથે જોડાયેલો છે. જો આ સંબંધોને સુંદર-મધુર બનાવી શકાય તો ભૌતિક અગવડો વચ્ચે પણ નર-નારી સુખી થઈ શકે છે. પણ જો આ સંબંધોને બગાડવામાં આવે તો અમાપ ભૌતિક અગવડો વચ્ચે પણ નર-નારી દુઃખી થઈ શકે છે. નર-નારીના સંબંધોને સુખદાયી બનાવવા માટે આટલું જરૂરી છે:

1. કામવૃત્તિને મહાપાપ માનીને તેનો સર્વાંશમાં ત્યાગ કરાવવાની પ્રેરણા આપતું દર્શન (ધર્મ) ન હોવું જોઈએ.
2. કામવૃત્તિને સતત ઉશ્કેરીને બેફામ ભોગવૃત્તિ જગાડનારું ભોગવાદી દર્શન પણ ન હોવું જોઈએ.
3. કામવૃત્તિ અને કામશક્તિનો યથાયોગ્ય સ્વીકાર કરી નર-નારી બન્નેના આવેગો અને લાગણીઓનું યથોચિતરૂપે વ્યવસ્થાપન કરનારું દર્શન હોવું જોઈએ.
4. લગ્નસંસ્થા અને તેની મર્યાદાઓને સ્વીકારવામાં આવે.
5. નર-નારી વચ્ચેના પ્રેમને સ્વીકારીને તેને પવિત્રતાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે.
6. લગ્નજીવન ટકી શકે, મજબૂત બને તેવી ભાવુક્તાને પોષણ આપવામાં આવે.

નર-નારી પ્રત્યે જે કુદરતસહજ પ્રબળ આકર્ષણ છે, તેનો પાયામાંથી જ વિરોધ કરીને બન્નેને એકબીજાથી દૂર કરનારું દર્શન અકુદરતી જીવન-વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરે છે. આવી વ્યવસ્થા સુખદાયી નથી બનતી પરંતુ દુઃખદાયી બને છે. આવી વ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત કરનારા દર્શનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સતત દબાણમાં અને અનાવશ્યક કઠોરાતિકઠોર નિયમોમાં જકડી દેનારી જીવનવ્યવસ્થાને પરિહરવી જરૂરી છે.

બીજી બાજુ, કુદરતી આવેગો અને લાગણીઓને બેફામ રીતે ભડકાવીને અતિભોગવાદી દર્શનથી પણ મુક્ત થવું જોઈએ. મર્યાદા વિનાનો અતિ ભોગવાદ અંતે તો આત્મવિનાશક જ બને છે. તેમાં ક્રમે ક્રમે આવેગો વધતા જાય છે અને લાગણીઓ ઘટતી જાય છે. એક સમય એવો આવે છે કે, માણસ લાગણીહીન થઈને માત્ર આવેગોનો દાસ બની જાય છે. અને અંતે આવેગો તો રહી જાય છે, પણ કામશક્તિ સમાપ્ત થઈ જાય છે. કામશક્તિ વિનાના આવેગો મહાદુઃખદાયી થઈને વ્યક્તિને દુઃખી દુઃખી કરી નાખે છે, એટલે આ બીજો છેડો પણ વર્જ્ય છે. મર્યાદા વિનાના ભોગવાદમાં ચેપી રોગો થવાની પણ શક્યતા રહે છે. એટલે પણ આ બીજો માર્ગ ત્યાજ્ય સમજવો જોઈએ. ત્રીજો માર્ગ છે મધ્યનો, નથી તો ત્યાગ કરવો કે નથી અતિરેક કરવો. મધ્યમમાર્ગથી જીવનની વ્યવસ્થા કરવાની છે. આવેગોનું શમન થાય અને લાગણીઓને સ્થાયી, વિશ્વાસપાત્ર કેન્દ્ર મળે તો આવેગો અને લાગણીઓ ત્રાસ આપવાની જગ્યાએ ઔષધ બનીને આનંદ અને આરોગ્ય બન્ને આપતાં થઈ જાય. એ યાદ રહે કે નર-નારીના કુદરતસહજ આવેગો અને લાગણીઓને જો મર્યાદાપૂર્વક યથોચિત પ્રશ્રય મળે તો તેથી બન્નેને આરોગ્ય, શાંતિ, આનંદ અને તેજસ્વિતા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રેમ એ મોટું ઔષધ છે. તેમાંથી એવા હોર્મોન ઉત્પન્ન થાય છે કે સેંકડો દવાઓ જે કામ ન કરી શકે તે પ્રેમ નામનું ઔષધ કરી શકે છે. આવો વિશુદ્ધ પ્રેમ એ જ અમૃત છે. તેની પ્રાપ્તિ અને સિદ્ધિ એ જ મોટી પ્રત્યક્ષ ફળદાયી સાધના છે. તેનાથી વિમુખ થઈને ઉપર આકાશની કોઈ કાલ્પનિક વસ્તુ મેળવવા કઠોર સાધના કે તપસ્યા કરવી તે ફાંફાં મારવા જેવું છે.

કામવૃત્તિ અને કામશક્તિ, પ્રચંડ આંધી જેવાં તત્ત્વો છે. જો તેને નિયંત્રિત કરવામાં ન આવે તો તે હજારો વૃક્ષોને (જીવનોને) ઉખેડીને ખેદાનમેદાન કરી શકે છે. એટલે તેમને નિયંત્રિત કરવા લગ્નસંસ્થા જરૂરી છે. લગ્નસંસ્થા એટલે કામવૃત્તિ અને કામશક્તિને નિશ્ચિત મર્યાદામાં ગતિ કરાવનારી વ્યવસ્થા. વિશ્વભરમાં લગભગ બધી જ પ્રજાઓએ પોતપોતાની રીતે આવી લગ્નસંસ્થા પ્રસ્થાપિત કરેલી છે. જોકે સૌની વ્યવસ્થા એકસરખી નથી, તેમ છતાં સૌએ પોતપોતાની રીતે કાંઈ ને કાંઈ વાડ બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ છે. આ આખી વ્યવસ્થા ધર્મ વિના સ્થિર ન થઈ શકે એટલે ધર્મનું તત્ત્વ જરૂરી છે. ધર્મ હોય એટલે પાપ-પુણ્ય પણ હોય જ. પાપપુણ્ય હોય એટલે વિધિ-નિષેધ પણ હોય જ. આ વિધિ-નિષેધ જ જીવનને વ્યવસ્થા આપે છે. કેટલાક લોકોએ બહુપત્નીત્વને ધાર્મિક સ્વીકૃતિ આપી તો કેટલાક ધર્મ, નિશ્ચિત સંખ્યામાં જ પત્નીઓ કરવાની છૂટ આપી. વળી કેટલાક ધર્મોએ માત્ર એક જ પતિ અને એક જ પત્નીને લગ્નસંસ્થાનું રૂપ

આપ્યું. પણ કોઈ પણ ધર્મે બેફામ થવાની છૂટ આપી નથી. લગ્નસંસ્થાને તોડીને મુક્ત કામની વ્યવસ્થા ઇચ્છનારા ઘણા થયા છે. ઘણી દલીલો પણ આપી છે, પણ આવા લોકો લોકોનાં ઘર ઉજ્જડ કરવા સિવાય ખાસ કંઈ કરી શક્યા નથી. મોટા ભાગે આવા લોકો ધર્મને નહિ માનનારા નાસ્તિકો રહ્યા છે. આ મુક્ત કામવૃત્તિમાં સ્ત્રીને જ વધુ સહન કરવાનું રહે છે, કારણ કે તેમની પાછલી જિંદગી હૂંફ વિનાની—એકાકી—નિરાધાર જેવી વીતે છે. મેં સ્કેન્ડેનેવિયન દેશો તથા રશિયા વગેરે દેશોમાં સ્ત્રીઓની આવી દુર્દશા જોઈ છે. એટલે મુક્ત કામવૃત્તિ નહિ પણ ધર્મ—સમાજ અને રાષ્ટ્રથી બંધાયેલી મર્યાદાપૂર્ણ લગ્નસંસ્થા જ વધુ અને સ્થાયી કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. જોકે પશુ-પક્ષીઓની કુદરતી વ્યવસ્થામાં બે ભાગ જોવા મળે છે. એક બહુપત્નીત્વવાળો અને બીજો એક પત્નીત્વવાળો. સિંહ, વાઘ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓમાં બહુપત્નીત્વ હોય છે. ઘણી સિંહણો વચ્ચે એકાદ સિંહ હોય છે. આવી જ રીતે ગાય-ભેંસ, બકરાં-ઘેટાં વાંદરાં વગેરે ઘાસાહારી પ્રાણીઓમાં પણ બહુપત્નીત્વપણું દેખાય છે. દશ-વીસ વાંદરીઓ વચ્ચે એકાદ નર વાનર હોય છે. જે પ્રજોત્પત્તિની સાથે પોતાના યૂથ ઉપર નિયંત્રણ પણ કરે છે.

બીજી તરફ કેટલાંક પક્ષીઓમાં એક પત્નીત્વ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને સારસ જેવાં કેટલાંય પક્ષીઓ હંમેશાં જોડામાં જ જોવા મળે છે. પ્રકૃતિમાં બન્ને પ્રકારની વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. માણસ પણ પહેલાં પશુ જ હતો એટલે તેણે પણ પહેલાં બહુપત્નીત્વ—વ્યવસ્થા ચલાવી હતી એટલું જ નહિ, યુદ્ધ વગેરે દંગાઓમાં વસ્તુઓની માફક સ્ત્રીઓને પણ લૂંટી લાવવાની અને તેમને ભોગવવાની છૂટ હતી. કેટલાક ધર્મોએ આવી લૂંટને પણ ધર્મની વ્યવસ્થામાં સ્થાન આપ્યું હતું. ક્રમે ક્રમે માણસ સુધરતો ગયો અને તેણે જે નવી વ્યવસ્થાઓ અપનાવી તેમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરતી ગઈ. હવે સભ્ય સમાજોમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીની વ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત થઈ છે, તે ઉત્તમ છે. પણ ધર્મ અને સમાજની પકડ કમજોર થવાથી કેટલાક બુદ્ધિવાદીઓ આ વ્યવસ્થાને તોડવા માટે આચારો અને વિચારો બન્નેથી કામે લાગ્યા છે. હવે બહુપત્નીત્વ-પ્રથા ફરી પાછી લાવવાનો પ્રયત્ન નથી થતોપણ લગ્ન વિના જ અનેક પુરુષો અને અનેક સ્ત્રીઓ (પતિ-પત્ની થયા વિના જ)ની હવા ચલાવી છે. કારણ કે ધર્મ નથી એટલે પાપ-પુણ્ય પણ નથી, એટલે વિધિનિષેધ પણ નથી. આ તથાકથિત કામસ્વતંત્રતા અથવા કહો કે સ્વચ્છંદતામાં બુદ્ધિવાદી સ્ત્રીઓ પણ ભળી છે. આ બધાએ મળીને એઈડ્ઝ જેવા રાક્ષસી રોગને પેદા કર્યો છે. પોતાનો જ પેદા કરેલો આ રાક્ષસ હવે આખા વિશ્વને ભરખી જવા તૈયાર થયો છે અને વિશ્વ થરથર કંપી રહ્યું છે. તો હવે શું કરશો? કોરા બુદ્ધિવાદથી—સ્થિર લાગણીઓ વિનાના આવેગોથી પાછા વળો અને એક પતિ અને એક પત્નીવાળી લગ્નસંસ્થાનો સ્વીકાર કરો.

*

8. લગ્ન: ભાવનાત્મક જીવનની ગાંઠ

નર-નારીના લગ્નસંસ્થાના માધ્યમથી જોડાયેલા સંબંધોનો સ્વીકાર ન કરીને કેટલાક માણસો ત્રણ રીતે ગુમરાહ થતા હોય છે. (1) આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને. (2) લગ્ન વિના જ અથવા લગ્ન થવા છતાં પણ હોમોવૃત્તિ તરફ વળીને અને (3) હસ્તાદિ દ્વારા આવેગોનું શમન કરીને. મૂળમાં તો આ પ્રથમ દોષમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા દોષો છે.

ભારતના મુખ્ય ત્રણ ધર્મો એ (હિન્દુ, બૌદ્ધ અને જૈન) પ્રથમથી જ બ્રહ્મચર્યનાં પ્રચુર ગુણગાન ગાયાં છે. તેમાં હિન્દુ ધર્મના વૈદિકકાળમાં બ્રહ્મચર્યને વિદ્યાધ્યયન સાથે જોડીને પચીસમા વર્ષે વિદ્યાધ્યયન પૂર્ણ થતાં જ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી અંતેવાસી વિદ્યાર્થીએ અનિવાર્ય રીતે લગ્ન કરવાનું નક્કી થયું છે. કારણ કે ધર્મનાં ચાર મુખ્ય તત્ત્વો (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ)માં કામ પણ એક મહત્ત્વનું અંગ મનાયું છે.

પણ પછી શ્રમણોએ બ્રહ્મચર્યને મોક્ષ સાથે જોડી દીધું. એટલે પચીસ વર્ષે તો શું જીવનભર તેનું પાલન કર્યા જ કરવાનું. કારણ કે જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય મોક્ષ નક્કી કરવામાં આવ્યું. બાકીનું બધું તો બીજા જન્મોમાં પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. મોક્ષ, મોક્ષ અને મોક્ષ જ પ્રાપ્ત કરી લેવા મનુષ્યજન્મ છે. અને મોક્ષ પરિવ્રજ્યા વિના મળી ન શકે. પરિવ્રજ્યા એટલે ગૃહસંસાર સર્વસ્વનો ત્યાગ. જેમાં સૌથી મહત્ત્વનો ત્યાગ સ્ત્રીનો માન્યો છે. સ્ત્રી એટલે વિષયવાસના, કામવૃત્તિ, કામક્રિયા. આ ત્યાગને સિદ્ધ કરવા કઠોરાત્મિકઠોર નિયમો ઘડ્યા. અને પ્રચુર મહિમા ગાવામાં આવ્યો. શ્રમણોની અસર હિન્દુઓ ઉપર પણ પડી. તેમણે વૈદિક પરંપરામાં પણ પ્રતિસ્પર્ધામાં સાધુઓ બનાવવા માંડ્યા. આ પહેલાં ધર્મનું સર્વોચ્ચ સ્થાન ‘ઋષિઓ’ હતા, જે ગૃહસ્થાશ્રમી અને કર્તવ્યપરાયણ હતા. આખું માળખું અને લક્ષ્ય બદલાઈ ગયાં. ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની જગ્યાએ બધા મોક્ષની જ વાતો કરવા લાગ્યા.

આના કારણે પરાવલંબી અને અકુદરતી જીવન જીવતા માણસોની સંખ્યા વધવા લાગી. આ લોકો જ પૂજ્ય અને સર્વોચ્ચ માન્ય થયા, જેમણે પ્રજાને કાલ્પનિક લક્ષ્યો અને વાંઝિયાં તપ આપ્યાં એટલું જ નહિ સાચા વૈદિક રસ્તેથી ગુમરાહ કરવામાં આવ્યા. પરિણામે રાષ્ટ્ર અને પ્રજા દરિદ્ર થઈ, ગુલામ થઈ, પરાજિત થઈ અને મહત્ત્વહીન થઈ ગઈ. કોઈએ એવું બંડ ન પોકાર્યું કે આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય અકુદરતી છે અને શક્ય જ નથી. જે લોકો પાછા વળીને સંસારી થયા, તેમની નિંદા થઈ અને તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. તેમનાં સંતાનોને વ્રાત્ય ગણીને હલકાં કાર્યોમાં જોતરી દેવાયાં. પણ જે કોઈ પણ ભોગે પાછા ન વળ્યા, ન વળી શક્યા, તેઓમાંથી કેટલાક હોમો તરફ વળી ગયા.

નાનાં બાળકોને સાધુ-બ્રહ્મચારી બનાવીને સાથે રાખવા કે સાથે ફેરવવા એને ધન્યધન્યતા સમજાવવામાં આવી. આ ગભરુ બાળકોનાં માતાપિતાને કોણ સમજાવે કે તમે તમારાં બાળકોને મોક્ષના નામે ક્યાં મોકલી રહ્યાં છો? જે લોકો સજાતીય સંબંધોથી મુક્ત રહી શકે છે, તેઓ સ્વજાતીય એટલે કે હસ્તાદિ દોષોમાં ફસાઈ જાય છે. લાખ લાખ વાતોની એક વાત સૌએ સમજી લેવાની છે કે કુદરતી આવેગો કોઈને પણ છોડતા નથી. જો તેને કુદરતી માર્ગથી અવરોધવામાં આવે તો તે પછી અકુદરતી માર્ગે હુમલો કરે જ છે. જ્યાં સુધી આ પરમતત્ત્વને સ્વીકારવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી અનર્થોથી બચી શકાવાનું નથી.

નવાઈ એ છે કે જે સંસારીઓ આવેગોને કુદરતી માર્ગે શમન કરે છે, તે હલકા ગણાય છે, મોહ-માયામાં પડેલા મનાય છે અને જે લોકો અકુદરતી માર્ગે ખાસ કરીને હસ્તાદિ દ્વારા આવેગોનું શમન કરીને બળ-બુદ્ધિ અને ઓજનો નાશ કરે છે, તે પવિત્ર થઈને પૂજાય છે. આ અનર્થોથી પ્રજાને બચાવવી જોઈએ. તેનો રાહદારી રસ્તો છે કુદરતી વ્યવસ્થા અને માનવીય વ્યવસ્થા દ્વારા પ્રસ્થાપિત લગ્નસંસ્થાનો સ્વીકાર. બ્રહ્મચર્યને નહિ, લગ્નજીવનને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. માણસને નિર્દોષ, તાણ વિનાનો, નિષ્કલંક અને ઉત્તરાધિકારીની ચિંતાથી મુક્ત રાખવો હોય તો લગ્નસંસ્થાને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. પારકાં છોકરાંઓને ફોસલાવી-પટાવીને કે બીજી રીતે ઉઠાવીને ઉત્તરાધિકારી બનાવવાં તેના કરતાં પોતાનાં જ બાળકો ઉત્તરાધિકારી બને તે વધુ હિતાવહ છે. બધાં જ બાળકો કાંઈ શંકરાચાર્ય કે હેમચંદ્રાચાર્ય થતાં નથી. એટલે વારંવાર તેમની દુહાઈ આપીને બાળદીક્ષાને પ્રોત્સાહન આપવું ઠીક નથી.

લગ્નસંસ્થા દ્વારા નર-નારીને પતિ-પત્નીના સંબંધમાં બાંધવાથી જો તેઓ ધારે તો એક કુદરતસહજ, નિર્મલ જીવન જીવી શકશે. પુરુષનું

ઢાંકણ સ્ત્રી છે અને સ્ત્રીનું ઢાંકણ પુરુષ છે. બન્ને એકબીજાનાં રક્ષક થઈ શકે છે. પુરુષ વિનાની સ્ત્રી અને સ્ત્રી વિનાનો પુરુષ, અરક્ષિત છે. તેમને ગમે ત્યારે કલંક લાગી શકે છે, માટે સારસ પક્ષીની માફક બન્ને હમેશાં સાથે ને સાથે રહે તો, કુદરતી, ધાર્મિક, સામાજિક અને નૈતિક પ્રશ્નો સહજ રીતે ઉકેલાતા રહે. પુરુષને છોડીને સ્ત્રી અને સ્ત્રીને છોડીને પુરુષ જો લાંબા સમય સુધી એકલાં રહે કે એકલાં વિચરે તો અનિચ્છાએ પણ તેમને લપસવાની ચીકણી જગ્યાઓ મળી રહે અને ઘણી સાવધાની રાખ્યા પછી પણ કોઈ વાર લપસી પડવાનું બની શકે છે. એટલે બની શકે ત્યાં સુધી સહવાસ અને સહપ્રવાસી જીવનની યોજના બનાવવી જોઈએ.

જેની સાથે તમારે સતત સહવાસ કરવો હોય તેના પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જરૂરી છે. પ્રેમ વિનાનો સહવાસ સુખરૂપ ન બની શકે. પ્રેમ વિનાના સહવાસમાં એકબીજા પ્રત્યે ઘૃણા કે એલર્જી થઈ જવાની શક્યતા રહેલી છે. એલર્જી મહાદોષ છે. સમજણ દ્વારા તેને ઢાંકી તો શકાય પણ નાબૂદ ન કરી શકાય. ઉપર બરફ અને નીચે ધગધગતો લાવારસ હોય તો શાંતિ ન મળે. બે વ્યક્તિઓના પરસ્પરના આકર્ષણથી થયેલો પ્રેમ અને તેમાંથી થયેલાં લગ્ન ચિરંજીવી થઈ જશે તેવું માની લેવું ઘણા કિસ્સાઓમાં ઠગારું પણ બની શકે છે. કેમકે જે આકર્ષણોથી પ્રેમ થયો હોય છે તે આકર્ષણો ઘટી પણ શકે છે, અરે, સમાપ્ત પણ થઈ શકે છે. પછીનો સહવાસ દુઃખદાયી બની શકે છે. એટલે ઉત્તમ વ્યવસ્થા એ કહેવાય જેમાં પ્રેમ ઘટે નહિ, પણ વધતો જાય. આ કામ ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સમાજ અને રાજ્યવ્યવસ્થાથી કેટલાક અંશે થઈ શકે છે.

સર્વપ્રથમ તો ધર્મ, લગ્નને એક પવિત્ર સંબંધની ભાવના ભરી આપે છે. એક બૌદ્ધિક જીવન હોય છે અને એક ભાવનાત્મક જીવન હોય છે. માત્ર બૌદ્ધિક જીવન, સ્વાર્થપ્રધાન, નીરસ અને અલ્પજીવી થઈ શકે છે. જ્યારે ભાવનાત્મક જીવન, પ્રેમપ્રધાન, ત્યાગપ્રધાન રસભર્યું અને ચિરંજીવી થઈ શકે છે. બુદ્ધિની સંબંધગાંઠ સરકાગાંઠ હોય છે; જરાક ખેંચો તો છૂટી જાય. ભાવનાની ગાંઠ મજબૂત ગાંઠ હોય છે, જેમજેમ ખેંચો તેમતેમ વધુ ને વધુ દઢ થતી જાય. કોરા બુદ્ધિવાદીઓનાં લગ્નજીવન ભાગ્યે જ સફળ થતાં હોય છે. એટલે ધર્મના દ્વારા સંબંધમાં પવિત્રતાની ભાવના ભરાય તો પરસ્પરની ઉચ્ચ ભાવના વધુ ખીલી શકે. પતિ-પત્નીમાં પરસ્પરની ભાવના શું છે? એકબીજાં એકબીજાંને એવું સમજે કે “આ જ મારું સર્વસ્વ છે.” પત્ની એવું સમજે કે “મારો પતિ એ જ મારો ભગવાન છે. હું તેમાં સંપૂર્ણ વિલીન થઈને ઓગળી જઈ, નદીની માફક સાગરનું રૂપ ધારણ કરી લઉં. એ જ મારી અપેક્ષા છે. મારે તેની પાસેથી કશું મેળવવું નથી પણ મારું સર્વસ્વ કશી શરત વિના તેને અર્પણ કરી દેવું છે. પ્રેમને, કશી શરત ન હોય, શરત તો વ્યાપારને હોય. કશું મેળવવું નથી, સર્વસ્વ આપી દેવું છે. આપીને પસ્તાવું નથી પણ ધન્ય ધન્ય થઈ જવું છે.” આવી સતત રહેનારી ભાવના પત્નીને મહાન બનાવી શકે છે.

બીજી તરફ પતિમાં પણ એવી પવિત્ર ભાવના રહે કે “આ જ મારું સર્વસ્વ છે. આ પત્ની સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી મારા માટે નથી, મારું સર્વસ્વ આ પત્નીનું જ છે. પૂરો વિશ્વાસ અને પૂરો સંતોષ આમાં જ કરવાનો છે. એકબીજાના દોષો, ક્ષતિઓ કે અપૂર્ણતાઓ સહન કરીને પણ મારે આમાંથી જ જીવન મેળવવાનું છે.” આવી પવિત્ર ભાવના પુરુષને રહે તો ધર્મભાવના બન્નેનાં જીવનને છીછરાં થતાં અટકાવે અને સ્થાયિત્વ આપી શકે છે.

સંસ્કૃતિ સમાજને રિવાજો-પ્રથાઓ વગેરે આપે છે. ઘણા રિવાજો અને ઘણી પ્રથાઓ દામ્પત્યની પોષક હોય છે તો કેટલાક રિવાજો અને કેટલીક પ્રથાઓ હાનિકારક પણ હોય છે. બાળલગ્નો, કજોડાં, સાટાંપેટાં, કન્યાવિક્રય અથવા વરવિક્રય, વિધવાવિવાહનો નિષેધ, ત્યક્તાવિવાહનો નિષેધ, અનેક-પત્નીત્વ, દહેજ વગેરે અનેક રિવાજો હાનિકારક છે. જેમાં સતત સુધારો કરીને સંસ્કૃતિને હિતકારી બનાવી શકાય છે. તો બીજી તરફ કેટલાય રિવાજો હિતકારી છે, જેને સાચવવા જરૂરી છે. જેમકે લગ્ન પહેલાંના યૌન સંબંધનો નિષેધ. માત્ર વર-કન્યાની જ નહિ તેમનાં માતા-પિતા વગેરેની પણ પસંદગી. કુળ જોવાની પ્રથા, પતિ-પત્નીમાં ખાસ કરીને પત્નીની શરમાળ વૃત્તિ જે તેને નફ્ફટ કે છીછરી થતાં રોકે છે. પરપુરુષ કે પરપત્ની સાથેના ગાઢ સંપર્કનો નિષેધ, એકલી પત્નીને ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે રખડવા—ભટકવાનો નિષેધ. આવા બધા અનેક રિવાજોથી ઘણાં અનિષ્ટોથી બચી શકાય છે. આ રીતે જે રક્ષણ કરનારી સંસ્કૃતિ તથા રિવાજો હોય તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

પતિ-પત્નીના સંબંધની શરૂઆતથી અંત સુધી સમાજ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ભારત, સમાજોનો દેશ છે. અહીં હજારો સમાજો વસે છે. સૌને પોતપોતાનાં બંધારણ છે, માળખાં છે અને રીતિરિવાજો છે. આ બધાનું ઉધારપાસું પણ છે અને જમાપાસું પણ છે. અનેક કુરિવાજો તો છે જ, પણ પ્રત્યેક સમાજનું એક જમાપાસું એ છે કે વ્યક્તિને, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને એક હૂંફ મળે છે. એક રક્ષણ મળે છે.

સમાજબંધનના કારણે કોઈ પુરુષ ગમે ત્યારે ગમેતે કન્યાને કાઢી મૂકી શકતો નહિ. સમાજ છૂટ આપે પછી જ લગ્નવિચ્છેદ કે લગ્નસંબંધ થઈ શકતો. જ્યાં સમાજ નથી ત્યાં સામાજિક બંધન તો નથી પણ સાથે સાથે સામાજિક રક્ષણ પણ નથી. ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં સમાજ નથી એટલે વરકન્યા ઇચ્છા પ્રમાણે સંબંધ બાંધે છે અને ઇચ્છા પ્રમાણે ઝડપથી સંબંધ તોડે પણ છે. વચ્ચે કોઈની દખલગીરી રહેતી નથી. પણ આના કારણે લગ્નજીવનમાં સ્થિરતા કે વિશ્વસનીયતા ઓછી થઈ જાય છે. અંકુશ વિનાની વધુ પડતી સ્વતંત્રતા બધા માટે કલ્યાણકારી થઈ શકતી નથી. એટલે સમાજનું જે કલ્યાણકારી તત્ત્વ હોય તેનું રક્ષણ થવું જોઈએ. આજે કેટલાય સમાજો પોતાનાં વરકન્યાનાં સમૂહલગ્નો દ્વારા વગર પૈસે લગ્નો કરાવી આપે છે, ભેટો આપે છે. છાત્રાલયો અને શિક્ષણસંસ્થાઓ બાંધે છે. છાત્રવૃત્તિ આપે છે. વિધવાઓ કે ત્યક્તાઓ માટે વ્યવસ્થા કરે છે. આવાં બધાં અનેક સમાજજીવનનાં જમાપાસાં પણ છે. તેની રક્ષા થવી જોઈએ. હા, સમાજોમાં કુરૂઢિઓ કે કુરિવાજો પેસી ગયાં હોય તેને દૂર કરવાં જોઈએ. જેમકે મરણ પછીનું ફરજિયાત કૂટુંબ, લાજ કે બુરખો પહેરવો, બાળલગ્નો, આજીવન વૈધવ્ય પાળવું, ફરજિયાત ખર્ચા કરવા વગેરે ઘણાં અનિષ્ટો છે, તેનાથી મુક્તિ મેળવવી પણ જરૂરી છે. એકંદરે પ્રત્યેક સમાજમાં સતત સુધારો થતો રહે અને દેશ-કાળ પ્રમાણે નવી વ્યવસ્થા સ્વીકારાતી રહે તે જરૂરી છે.

*

9. લગ્નજીવનની સફળતા માટે જરૂરી સામ્ય

પશ્ચિમમાં જ્યાં કોઈ સમાજ કે ખાસ કોઈ પ્રકારની જન્મજાત શક્તિ નથી ત્યાં વર-કન્યા આપમેળે લગ્ન કરી લે તે ખોટું ન કહેવાય. કારણ કે તેથી માતા-પિતા, પરિવારને અનેક સામાજિક—આર્થિક જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિ મળી જાય છે. પણ આવા સ્વમેળ ગોઠવાયેલા સંબંધો કદાચ લાંબો સમય ન ટકે તોપણ માતા-પિતા કે પરિવારને બહુ સહન કરવું પડતું નથી. છૂટી ગયેલાં નર-નારીઓ સરળતાથી નવાં લગ્નો કરી શકે છે. અને કશા કલંક વિના જીવન જીવી શકે છે. પણ ભારતમાં તો અસંખ્ય સમાજો, પેટાસમાજો અને તેના પણ પેટાભાગો છે. સૌનું પોત-પોતાનું અલગ અલગ વ્યક્તિત્વ છે, એટલે પશ્ચિમની માફક અહીં પણ સૌકોઈ મનફાવે ત્યાં પરણે તેવી શક્યતા ઓછી છે. જોકે આંતર્જાતીય લગ્નો માટે ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવી છે. તોપણ હજી તે બહુ સફળ થઈ નથી. ધર્મ ને સમાજની વ્યવસ્થાનું માત્ર કાયદાઓથી પરિવર્તન કરી શકાય નહિ, તેના માટે ધીરજપૂર્વકનો લાંબો સમય જોઈએ. એટલે કોઈ રાતોરાત બધું આંતર્જાતીય કરી નાખવા માગે તો તે સફળ થઈ શકે નહિ. મારી સમજણ પ્રમાણે લગ્નજીવનની સફળતા માટે આટલી વસ્તુઓનું સામ્ય હોય તો વધુ સફળતા મળે છે.

1. ધાર્મિક સમાનતા, 2. સામાજિક સમાનતા, 3. ભાષાકીય સમાનતા, 4. શારીરિક સમાનતા, 5. વય સમાનતા, 6. ધન સમાનતા, 7. શૈક્ષણિક સમાનતા, 8. વૈચારિક સમાનતા, 9. લક્ષ્ય સમાનતા, 10. આહાર સમાનતા.

ધાર્મિક સમાનતા: પતિ-પત્નીના સંબંધોને મીઠા બનાવવા માટે કેટલીક સામ્યતા જરૂરી છે. તેમાં સૌપ્રથમ ધાર્મિક સમાનતા જરૂરી છે. બન્ને એક જ ધર્મને માનતાં હોય તો ઉપાસના, માન્યતાઓ, તીર્થો, વ્રતો અને આહારાદિ બાબતોમાં વિખવાદ ન થાય. જોકે કેટલાંક એવાં પણ દંપતીઓ જોવા મળશે, જ્યાં સમાન ધર્મ ન હોવા છતાં પણ બન્ને પતિ-પત્નીના સંબંધોને સારી રીતે નિભાવે છે. આમાં બે ભાગ છે: હિન્દુ પરંપરાના ધર્મો એકબીજાને બહુ અડચણ કરતા નથી. કારણ કે હિન્દુ ધર્મ અને તેના પેટા સંપ્રદાયો પરસ્પરમાં બહુ ચુસ્ત હોતા નથી. વળી માન્યતાઓમાં પણ બહુ આકાશ-પાતાળનો ભેદ રહેતો નથી, એટલું જ નહિ, હિન્દુ સંપ્રદાયોમાં બહુ કટ્ટરતા નથી હોતી. પહેલેથી જ સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા રહેતી હોવાથી ખાસ કાંઈ વાંધો નથી આવતો. ઊલટાનું ઘણી વાર તો કન્યાનો જે ધર્મ હોય તે તેના પતિ અને પરિવાર ઉપર થોપી દેતી હોય છે. તે આખા ઘરને ધાર્મિક રીતે પોતાના રંગમાં રંગી દેતી હોય છે. એટલે ખાસ કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. તોપણ બને ત્યાં સુધી સમાન ધાર્મિક માન્યતાવાળાં પતિ-પત્ની હોય તો વધુ સારું, પણ એવાં વર-કન્યા હોય જેમનો ધર્મ મળતો જ ન આવતો હોય. કટ્ટરતા જ કટ્ટરતા હોય ત્યાં વિખવાદનું નિમિત્ત હંમેશાં હાજર રહેવાનું. ખાસ કરીને હિન્દુ કન્યા અને મુસ્લિમ વર હોય તો કન્યાને પોતાનો સંપૂર્ણ ધર્મ છોડવો પડશે. તેમની વિધિ જ એવી છે. કે ઇસ્લામ સ્વીકાર્યા પછી જ નિકાહની વિધિ થઈ શકે. લગ્નમંડપમાં કન્યાનું નામ, વસ્ત્રો વગેરે બધું જ બદલાઈ જાય. તે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરે પછી જ નિકાહની વિધિ થઈ શકે. આમાં લગ્નઘેલી સ્ત્રીએ જ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પરિવર્તન સ્વીકારવું પડતું હોય છે; બીજી તરફ કોઈ મુસ્લિમ કન્યા કોઈ હિન્દુ વગેરે ધર્મના વરને વરવા માગે તોપણ શરત હોય છે કે છોકરો પહેલાં ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરે. આમ વર હોય કે કન્યા હોય, પરસ્પરનાં લગ્ન કરવાં હોય તો ઇસ્લામ તો અનિવાર્ય છે. એટલું જ નહિ, કોઈ મુસલમાન પોતાનો ધર્મ છોડીને કોઈ બીજો ધર્મ સ્વીકારી શકતો નથી. આવું પરિવર્તન કરનાર કે કરાવનાર બન્નેને મૃત્યુદંડ આપી શકાય છે. અફઘાનિસ્તાનમાં આ જ કારણસર બેચાર ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકોને તાલીબાનોએ મૃત્યુદંડની સજા સુધી પહોંચાડી દીધા હતા. એ તો સારું થયું કે અમેરિકાએ હસ્તક્ષેપ કર્યો અને બધા બચી ગયા. નહિ તો વગર અપીલે ફાંસીએ લટકાવી દીધા હોત.

ઇસ્લામ પોતે મુસલમાનોને ધર્મપરિવર્તન કરવાની છૂટ નથી આપતો, પણ હમણાં તામિલનાડુમાં ધર્મપરિવર્તન નિષેધનો કાયદો લાવવામાં આવ્યો તો તેનો તેઓ વિરોધ કરે છે. અર્થાત્ અમને ધર્મપરિવર્તન કરાવવા દો. કેમકે અમારે પૂરા ભારતને, અરે, પૂરા વિશ્વને લીલા રંગે રંગી દેવું છે. પણ તેમ કરતાં રોકનારો કાયદો તમે ન લાવો. આટલેથી જ સમજી શકાય છે કે કેવું એકપક્ષીય વલણ છે. આ તો એવી વાત થઈ કે બે પહેલવાનો કુસ્તી લડતા હોય તેમાં એક પહેલવાન એવી શરત રાખે કે દાવ-પેચ-મારઝૂડ ઉઠકાપટકી વગેરે બધું જ કરવાનો મને અધિકાર હોય પણ સામેના બીજા પહેલવાનને તો ખાલી માર ખાવાનો જ અધિકાર હોય. તે કશું કરી ન શકે. આવી ધાર્મિક

મનોવૃત્તિ જ્યાં હોય ત્યાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા કે ઉદારતાની વાત નાદાની માત્ર છે. એટલે વરકન્યાએ આવા કટ્ટરવાદી વલણોવાળા લોકોથી સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. કાં તો પોતાના સંપૂર્ણ ધાર્મિક અસ્તિત્વને ખોઈ નાખવાની તૈયારી હોવી જોઈએ અથવા આવાં લગ્નોથી દૂર રહેવું જોઈએ. સૌથી ઉત્તમ તો એ છે કે વરકન્યા બન્ને સમાનધર્મી હોય.

સામાજિક સમાનતા: જેમ ધાર્મિક સામ્યતા લગ્નજીવનને ધાર્મિક અવરોધોથી બચાવી લે છે, તેમ સામાજિક સમાનતા પણ પ્રાપ્ત થાય તો વધારે સારું. આંતરજાતીય લગ્નોનો વિરોધ નથી, થયાં હોય કે થતાં હોય તો તેને સ્વીકારી લેવાં જોઈએ. પણ બને ત્યાં સુધી એક જ સમાજનાં વર-કન્યા હોય તો તેને પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ. સમાજની સામ્યતા હોવાથી ભવિષ્યમાં થનારી પ્રજાનાં લગ્નો બાબત સરળતા રહે છે. વિષમ સમાજ હોય તો ભવિષ્યમાં થનારી પ્રજાને મુશ્કેલી થઈ શકે છે. કદાચ પતિ-પત્ની બહુ આત્મબળવાળાં હોય તો પોતાનું જીવન તો સામનો કરતાં કરતાં પાર પાડી શકે છે. પણ ભવિષ્યની પ્રજા માટે કઠિનાઈનો વારસો મૂકી જાય છે.

બીજું, સમાજ વિનાનો માણસ એક પ્રકારે નિરાધાર જેવો થઈ જતો હોય છે. તે સમાજની ઓથ ગુમાવી બેસે છે. ઘણી વાર તો પરિવારની પણ હૂંફ ગુમાવી બેસે છે. આવાં દંપતીઓને પાછલી જિંદગીમાં ઘણું સહન કરવાનું થતું હોય છે. જોકે હવે ધીરેધીરે સમાજોની કડક વાડો તૂટી રહી છે. સમાજાન્તર લગ્નો થવા લાગ્યાં છે, એટલે કદાચ ભવિષ્યમાં ગોળો, સમાજો અને જ્ઞાતિઓથી મુક્તિ મળી જશે. પણ ત્યાં સુધી સૌકોઈ રાહ જોઈને બેસી ન રહી શકે.

જે સમાજોમાં કન્યાની કે વરની અછત હોય અને કોઈ પણ ભોગે સમાજમાં લગ્ન થઈ શકે તેમ ન હોય તો તેમણે નજીકના સમાજમાંથી વર-કન્યા પ્રાપ્ત કરી લેવાં જોઈએ. આમ કરવા જતાં થોડું સહન કરવું પડે તો સહન કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

શારીરિક અને વય સમાનતા: આવી જ રીતે બને ત્યાં સુધી શારીરિક સમાનતાનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. ઊંચાઈ, જાડાઈ, પાતળાઈ વગેરે સરખાં હોય તો જોડી સારી દેખાય. જોકે કેટલીક વાર આવી શારીરિક સમાનતા ન હોય તોપણ સારું દામ્પત્ય ખીલેલું જોઈ શકાય છે. પ્રેમ હોય તો બાકીનું ઘણુંબધું સ્વીકારી લઈ શકાય છે. તેમ છતાં જો શરીરનું સરખાપણું પણ મળતું હોય તો તે ઉત્તમ છે. આવી જ રીતે બન્નેની ઉંમરની સમાનતા પણ પ્રાપ્ત થતી હોય તો ઉત્તમ છે. કન્યા કરતાં વર બેપાંચ દશ વર્ષે મોટો હોય તો તે વધુ ઉત્તમ છે. પણ વર કરતાં કન્યા વધુ મોટી ઉંમરની ન હોય તેનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

આર્થિક સમાનતા: બન્નેની આર્થિક સ્થિતિ પણ સમાન હોય તે વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કદાચ વરની આર્થિક સ્થિતિ વધુ સારી હોય અને કન્યાની ઓછી સ્થિતિ હોય તો ચાલી શકે. પણ વર ગરીબ હોય અને કન્યા બહુ ધનવાનની દીકરી હોય તો સુખની ઇચ્છા રાખનાર વરે તેવી કન્યાનો સ્વીકાર કરવો નહિ. અહંકારી પુરુષ કરતાં અહંકારી સ્ત્રી વધુ ખતરનાક હોય છે. જો ધનવાનની કન્યા અહંકારી હોય તો ગરીબ વરને જોઈને તેનો અહંકાર અનેકગણો વધી જાય છે. એ વારંવાર પોતાના બાપના ઐશ્વર્યની દુહાઈ આપીને પુરુષને અપમાનિત કર્યા કરશે. કોઈ પણ સ્વમાની પુરુષ માટે આવી સ્થિતિ અસહ્ય બની શકે છે. હા, પુરુષમાં નમાલાપણાની માત્રા વધારે હશે તો વાંધો નહિ આવે.

શૈક્ષણિક સમાનતા: આવી જ રીતે બને ત્યાં સુધી શૈક્ષણિક સમાનતા પણ જરૂરી છે. જો એક ખૂબ શિક્ષિત અને બીજું સાવ અભણ હશે તો બૌદ્ધિક સ્તરમાં મોટું અંતર બની જશે, જેથી અડચણો આવ્યા કરશે. હા, જો પત્ની માત્ર ઘરકામ પૂરતી જ પોતાને સીમિત રાખે અને પુરુષને પણ તેની ઘરકામ અને આવેગો પૂરતી જ જરૂર હોય તો ગાડું ગબડી શકે છે. બન્નેમાં પુરુષ, સ્ત્રી કરતાં વધુ શિક્ષિત હોય તો વાંધો નહિ આવે.

વૈચારિક સમાનતા: આવી જ રીતે બન્નેના વિચારો અને લક્ષ્યો એક સરખાં હશે તો જીવનમાં ઓર મજા આવશે. પણ જો વિચારો અને લક્ષ્યમાં આકાશ-પાતાળનો ભેદ હશે તો કલહ થયા કરશે. શિયાળ તાણે સીમ ભણી અને કૂતરું તાણે ગામ ભણી જેવી સ્થિતિ થશે. હા, જો સ્ત્રીને પોતાના અલગ કોઈ વિચારો જ ન હોય કે લક્ષ્ય જ ન હોય, પતિના વિચારો અને લક્ષ્યને પોતાનું માની શકે તો કોઈ પ્રશ્ન નહિ નડે.

આહાર સમાનતા: પતિ-પત્નીમાં આહારની સમાનતા પણ હોય તો ઘણું ઉત્તમ. પતિ-પત્ની વચ્ચેના પ્રેમનું સૌથી વધુ પોષકતત્ત્વ કામ છે. બીજા નંબરે ભોજન છે. જો બન્ને જણાં એકસાથે રુચિકર ભોજન પ્રેમભાવથી ગ્રહણ કરતાં હોય તો પ્રેમને પોષણ મળે છે. એટલે બને ત્યાં સુધી બન્નેનો સમાન આહાર હોય તો તેથી દામ્પત્યને બળ મળે છે.

બન્ને વચ્ચે જેટલી સમાનતા હશે તેટલો જ પ્રેમ વધુ ખીલશે અને સંબંધ અડચણ વિનાનો થઈ શકશે. સમાનતા વિના પણ પ્રેમ હોય તો વાંધો ન આવે. પણ તેવો પ્રેમ અડચણો સાથે જીવંત રહે. જેમ એક ખાડાખૈયાવાળા રસ્તા ઉપર ગાડી ચલાવો તો ગતિ ઓછી થઈ જાય અને અંદર બેઠેલાને ઘાંચો આવે, પણ જો રોડ સરસ-સપાટ હોય તો પેટનું પાણી પણ હાલ્યા વિના સડસડાટ ગાડી ચાલે. બસ આવું જ બન્નેની સમાનતાનું છે.

વરકન્યાનો સંબંધ બાંધતી વખતે આપણે ત્યાં કેટલીક વાતો ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે. તેમાંનું એક તત્ત્વ છે સારું કુળ. જેમ ગાય-ભેંસ-અશ્વ-કૂતરાં વગેરે બધાંનું કુળ હોય છે તેમ માણસોનું પણ કુળ હોય છે. કુળમાં આનુવંશિક ગુણો કે દુર્ગુણો ઊતરી આવતા હોય છે, જે વ્યક્તિમાં ન દેખાતું હોય તે તેના જીનમાં છુપાઈને બેઠું હોય. માનો કે એક માણસ સરસ દેખાવડો છે પણ તેની ચોથી કે પાંચમી પેઢીના પૂર્વજમાં ત્રાંસી આંખ હતી કે કાંઈક ગાંડપણ હતું. તે તરતની પેઢીમાં તો કાંઈ ન આવ્યું, પણ આગળની કોઈ પેઢીમાં કૂદકો મારીને આવી જાય તો તે પેઢીનાં બાળકમાં તેવો દોષ આવી શકે છે. ખાસ કરીને અતિ સ્થૂલતાવાળાં માતા-પિતા હોય તો તેવી સ્થૂલતા સંતાનોમાં પણ ઊતરી શકે છે. જેના કારણે આવનારાં સંતાનોને જ સહન કરવું પડી શકે છે. એટલે સાત પેઢી સુધીનો ઇતિહાસ જોવો—જાણવો હિતકારી છે.

*

10. લગ્નસંસ્થામાં કેટલાક સુધારા જરૂરી છે

ભારતની લગ્નસંસ્થાને કેટલાક સુધારા કરવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો જ્યોતિષને સંપૂર્ણ બાકાત કરી દેવું જોઈએ. વરકન્યાની કુંડળી મેળવવાની પ્રથા અંધશ્રદ્ધા છે. કેટલાંક પરિવારો એટલાં બધાં કુંડળીપ્રેમી હોય છે કે સૌથી સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ તેઓ કુંડળીને જ આપતાં હોય છે. ઘણી વાર વર-કન્યામાં જરાય સામ્ય ન હોય પણ કુંડળી મળતી હોય તો લગ્ન કરી નાખે છે. આવી જ રીતે ઘણી વાર પૂરેપૂરાં મળતાં હોય પણ કુંડળી ન મળતી હોય તો લગ્ન નથી કરતાં. આ દોષોથી બચવું જોઈએ. કુંડળી એક તુક્કો માત્ર છે. તેના ચક્કરથી બચવું જોઈએ.

તેમ છતાં વર-કન્યાનાં લગ્ન પહેલાં આટલી તપાસ તો જરૂર કરવી જોઈએ. 1. તેને કોઈ ચેપી રોગ તો નથી ને 2. બન્નેમાં પૂરેપૂરું પૌરુષ તો છે ને અને 3. ફેલેસેમિયા કે એઈડ્ઝ જેવા ગુપ્તરોગો તો નથી ને? ડોક્ટરી તપાસ કરાવીને સ્પષ્ટ કરી લેવું જોઈએ કે વર-કન્યા શારીરિક રીતે પૂરેપૂરાં યોગ્ય છે ને? પશ્ચિમમાં આવી તપાસ અનિવાર્ય છે. આવાં પ્રમાણપત્ર મળ્યા પછી જ લગ્ન કરી શકાય છે. દુર્ભાગ્યવશ ભારતમાં આમાંની એકે તપાસ થતી નથી. પરિણામે પાછળથી ઘણી ઉપાધિઓ શરૂ થાય છે. ઘણાંનાં જીવન ધૂળધાણી થઈ જાય છે. એટલે કુંડળી નહિ પણ શરીરની પૂરી ચકાસણી કરવી-કરાવવી જોઈએ.

જે સમાજમાં પુનર્લગ્ન ન થતાં હોય ત્યાં પુનર્લગ્નની શરૂઆત કરાવવી જોઈએ. મોટા ભાગે બધા સમાજોમાં પુરુષોનાં તો પુનર્લગ્ન થતાં જ હોય છે પણ સ્ત્રીઓનાં નથી થતાં હોતાં. આ પક્ષપાત છે. કેટલાક શાસ્ત્રીઓ સંસ્કૃતિના નામે સ્ત્રીઓને આજીવન વિધવા રહેવાનાં વિધાન કરે છે, જે અમાનવીય અને અન્યાયકર્તા છે. તેનાથી સંસ્કૃતિના નામે વિકૃતિ જ વધવાની છે. આવા રૂઢિવાદી વિચારકોથી બચવું જોઈએ. ખરેખર તો પુરુષ કરતાં પણ સ્ત્રીને પુનર્લગ્નની વધારે જરૂર હોય છે. સ્ત્રીને પ્રેમભૂખ અને વાસનાભૂખ બન્ને વધારે હોય છે. તેને સતત હૂંફ અને ઓથની પણ જરૂર રહે છે. જે સમાજોમાં પુનર્લગ્ન (વિધવા-ત્યક્તાનાં) નથી થતાં હોતાં તેને સામાજિક રીતે પછાત ગણવો જોઈએ અને જે સમાજોમાં પુનર્લગ્ન થતાં હોય છે, તેને પ્રગતિશીલ સમાજ ગણવો જોઈએ. મારી દૃષ્ટિએ તો જે સમાજમાં દિયરવટાં થાય છે તેને વધુ પ્રગતિશીલ માનવો જોઈએ. કારણ કે ઘરની કન્યા ઘરમાં જ રહે છે, બાળકો પણ ઘરમાં જ રહે છે અને સંપત્તિ વગેરે પણ ઘરમાં જ રહે છે. આને ઉત્તમ પદ્ધતિ ગણવી જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષામાં દેવર (દિયર)ની વ્યુત્પત્તિ જ આવી રીતે કરી છે. “દેવરઃ કસ્માત્ દ્વિતીયોવર ઉચ્યતે ઇતિ દેવરઃ” અર્થાત્ દેવર શબ્દ કેમ બન્યો છે તો કહે કે તે બીજો વર છે એટલે દેવર કહેવાયો છે.

આમાં થોડા અપવાદો કરવા જરૂરી છે. પતિના મૃત્યુ પછી જ વિધવા સ્ત્રી દિયરવટું કરે છે. પતિના જીવતાંજીવત નહિ. બીજું કેટલાક સમાજોમાં બાળક જેવો દિયર હોય તોપણ વિધવા ભાભી તેની સાથે દિયરવટું કરે છે, તે યોગ્ય નથી. દિયર કુંવારો અને પુખ્ત ઉંમરનો હોવો જોઈએ.

અમારા આશ્રમમાં ઘટેલી એક ઘટના લખવી યોગ્ય લેખાશે. સૌરાષ્ટ્રના એક મોટા માણસ જે ધારાસભ્ય પણ હતા, તે પોતાની વિધવા થયેલી દીકરીને લઈને મારા આશ્રમમાં આશ્વાસન માટે આવ્યા. બન્યું એવું હતું કે કાર-અકસ્માતમાં થોડા જ દિવસો ઉપર છોકરીનો પતિ મરી ગયેલો. છોકરી સાથે જ હતી પણ તે બચી ગયેલી. છોકરીને સાસરાના ઘર, ઘરનાં માણસો અને પોતાના પતિ પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ હતો. તે ઘર છોડીને પિયરમાં આવવાની ઇચ્છા રાખતી ન હતી. યોગાનુયોગ તેનો દિયર પણ સાથે આવેલો. એક કુશળ માણસ દ્વારા ધીરેધીરે બન્નેના વિચારો જાણવા—વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. બન્ને સમજી ગયાં. છોકરી સગર્ભા હતી, તેના દિયરને સમજાવ્યો કે તારા ભાઈનું સંતાન તારા ઘરમાં જ રહેશે. તું આ છોકરીને સ્વીકારી લે. છોકરીને પણ સમજાવી કે હજી તું માંડ વીસ વર્ષની થઈ છે. જિંદગી કાઢવી મુશ્કેલ થઈ જશે, માટે આ તારા દિયરને સ્વીકારી લે. નથી ઘર છોડવું કે નથી માણસો છોડવાં, બધું અહીં ને અહીં જ છે. અંતે છોકરી પણ સમજી ગઈ. બન્નેનાં લગ્ન કરાવી દીધાં. સમય થતાં તેને દીકરો જન્મ્યો. આજે બધાં લીલાલહેર કરે છે. આવાં લગ્નોને પ્રોત્સાહિત કરવાં જોઈએ.

માનો કે છોકરી, શોકના ઊભરામાં જીવનભર વિધવા રહી હોત તો શું થાત? સમય જતાં શોકનો ઊભરો શાંત થઈ જાત, પછી કુદરતી આવેગોના પ્રવાહમાં કદાચ કોઈ માણસ સાથે સંબંધ બાંધી બેઠી હોત. કદાચ પેલા દિયરની સાથે જ આવો સંબંધ બાંધી દીધો હોત,

કારણ કે બન્ને એક જ ઘરમાં રહેતાં હતાં, કદાચ ત્યાં સુધીમાં દિયર પરણી ચૂક્યો હોત, તો તેના દામ્પત્યમાં પણ આગ લાગી જાત. એમ કહી શકાય કે ત્રણેનું જીવન બરબાદ અને કલંકિત થઈ જાત. તેના કરતાં પ્રારંભથી જ બન્નેએ લગ્ન કરી લીધાં એટલે ઘણા અનર્થોથી બચી ગયાં. સમાજે આવાં લગ્નોને સ્વીકારવાં જોઈએ.

પતિ-પત્નીના સંબંધોમાં એક બીજી મહત્ત્વની બાબતનો વિચાર કરવો જોઈએ. ભારતમાં—ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓમાં (બ્રાહ્મણોમાં) સગોત્ર વિવાહનો પ્રતિબંધ છે. સગોત્ર એટલે કે વર-કન્યા બન્નેનું એક જ ગોત્ર હોય તેને સગોત્ર કહેવાય છે. એક એવી માન્યતા છે કે, જે જે ઋષિઓનાં જે જે સંતાનો થયાં તે, તે તે ઋષિના ગોત્રવાળાં થયાં. માનો કે કોઈનું ભારદ્વાજ ગોત્ર છે. તે ભારદ્વાજ ગોત્રમાં લગ્ન કરી શકે નહિ, સગોત્ર વિવાહના નિષેધથી. તેના પક્ષધરોનું માનવું છે કે ભિન્ન ગોત્રીય લગ્નોથી સારાં સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. મને આ વાત બરાબર લાગતી નથી. જો આ રીતે સારાં સંતાન ઉત્પન્ન થતાં હોય તો આપણી પ્રજા સારી થવી જોઈતી હતી. પણ મોરલમાં, શૌર્યમાં, બીજા અનેક નૈતિક ગુણોમાં આપણે કેવા છીએ તે જગજાહેર છે. બીજું કે ગોત્રસાંકર્યથી વર્ણસાંકર્યનો દોષ પણ લાગે. જો દરેક માણસ પોતાના જ વર્ણમાં લગ્ન કરીને સાચું લગ્નજીવન જીવી શકે તો, અને એ બીજા વર્ણમાં લગ્ન કરીને વર્ણસંકર થાય તો પછી આ જ નિયમ ગોત્ર માટે પણ કેમ લાગુ ન કરાય? પણ મને લાગે છે કે કાંઈક બફાઈ ગયું છે. વળી સૌથી મોટી મુશ્કેલી ગોત્ર વિનાની પ્રજા માટે છે. માનો કે ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો, અતિશૂદ્રો વગેરેને ગોત્રની કશી ખબર જ નથી હોતી. બહુ બહુ તો આવા ગોત્રવિહીન લોકો માટે પુરોહિતોએ સૌના માટે કાશ્યપગોત્ર નક્કી કર્યું છે. બધાનાં કાશ્યપગોત્ર હોવાથી તેઓ તો બધા સગોત્ર લગ્ન જ કરતા થયા છે. શું તેમનાં સંતાનો સારાં નથી હોતાં? પ્રાચીન કાળમાં મામા-ફોઈનાં સંતાનોનાં લગ્ન થયાના દાખલાઓ છે. મુસ્લિમોમાં તો સગાં ભાઈ-બહેનો સિવાય ગમે તે વરકન્યા થઈ શકે છે. આ પ્રથાથી તેમને કેટલું નુકસાન થયું છે તે તો જાણી શકાયું નથી, પણ ફાયદા અનેક થયા છે. મામા પક્ષની કે કાકા પક્ષની કન્યાઓ અને વરો સહજ રીતે પરસ્પરમાં લગ્ન કરીને જીવન જીવી શકે છે. આના કારણે વર-કન્યાનાં કુળો જાણીતાં હોય છે. વર-કન્યાની અછત નથી રહેતી અને પરસ્પરના સંબંધોથી વંશવૃદ્ધિ થઈ શકે છે. મને લાગે છે કે આ સગોત્ર વિવાહનિષેધ ઉપર ફરીથી વિચાર કરવો જોઈએ. મુસ્લિમો જેટલી વ્યાપકતા કદાચ ન રાખી શકાય તોપણ સાત-સાત પેઢીઓ સુધીનાં સગપણ ખોળીને જે અવરોધ પેદા કરાય છે તે ન કરવો જોઈએ. કાંઈક એવી છૂટછાટ રાખવી જોઈએ કે જેથી વર-કન્યાઓની અછતનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય.

હિન્દુ સિવાયની વિશ્વભરની બધી પ્રજાને ગોત્ર નથી અથવા તેમને ખબર નથી. તોપણ તે લોકો લગ્નો કરે છે. વળી અત્યારે જે ગોત્રો પ્રચલિત છે, ખરેખર તેમાંથી જ બધી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે તેની ખાતરી નથી. મને લાગે છે કે એવા નિયમો ન રાખવા જોઈએ કે જેથી લગ્નમાં અનાવશ્યક અવરોધો ઉત્પન્ન થાય. ઉદારતાથી એકબીજાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કેટલાંક ગામોમાં, ગામમાં ને ગામમાં જ લગ્ન થાય છે, તો કેટલાંક ગામોમાં આ પ્રથાને ઘૃણાથી જોવાય છે. ગામમાં જ લગ્ન કરનારાંનાં છોકરાં કાંઈ હીન નથી હોતાં અને દૂરનાં કાંઈ ઉત્તમ નથી હોતાં.

*

11. પ્રૌઢો—વૃદ્ધોના લગ્નના પ્રશ્નો

મને લાગે છે કે વિધવાવિવાહ તથા ત્યક્તાના પુનર્વિવાહનો પ્રશ્ન હવે ઉકેલાઈ ગયો છે. લગભગ બધા સમાજોમાં હવે આવાં લગ્નો થવા લાગ્યાં છે, પણ હજી પ્રૌઢ કે વૃદ્ધોના વિવાહને સમાજે માન્યતા આપી નથી. હજી આજે પણ કેટલાય પ્રૌઢો અને પ્રૌઢાઓ પાછલી જિંદગી સાથે વિના કે હૂંફ વિના દુઃખી થઈને વિતાવે છે. તેઓ પોતાનાં દુઃખોને કહી પણ નથી શકતાં કે સહી પણ નથી શકતાં. સમાજે એક એવી કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરી છે કે આ કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાના લોખંડી કિલ્લાને તોડી શકાતો નથી.

અમે ત્રણ વૃદ્ધાશ્રમો ચલાવીએ છીએ એટલે વૃદ્ધ-વૃદ્ધાઓને નજીકથી જોવા-અનુભવવાનો મોકો મળ્યો છે. તે ઉપરથી મને સ્પષ્ટપણે સમજાયું છે કે આમના પ્રશ્નો ઉકેલાવા જોઈએ. જે લોકો પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ હોવા છતાં સશક્ત છે, તેઓ અવશ્ય સાથીદારની ઝંખના રાખે છે, તેમને પણ કામવૃત્તિ સતાવે છે. જો સમાજમાન્ય સમાધાન નથી થતું તો પછી તેઓ અન્ય રીતે ફાંફાં મારે છે. જેમાં તે વધુ દુઃખી થાય છે. બદનામી અને કલંકનો ભય સતત રહ્યા કરે છે. ખાવા-પીવાનું સારું મળતું હોવા છતાં કામવૃત્તિ કે લાગણીઓનું સમાધાન ન થતું હોવાથી મુરઝાયેલા ફૂલ જેવા દેખાયા કરે છે. મને લાગે છે કે સમાજે હવે આવા દુખિયારા માણસોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

અમેરિકામાં એક વાર હું ડોલ્ફીન માછલીના ખેલ જોવા ગયો હતો. થિયેટર ચિક્કાર હતું. પ્રયોગો ગજબના હતા. તે પૂરા થયા પછી બધાં વિખરાવા લાગ્યાં. મારા નિયમ પ્રમાણે હું સૌથી પાછળ ઊઠ્યો, થિયેટર ખાલી થઈ ચૂક્યું હતું. મેં જોયું કે હજી પણ એક વૃદ્ધ અને એક વૃદ્ધા બેસી રહ્યાં હતાં. માત્ર બેસી જ રહ્યાં હતાં એટલું જ નહિ, તેઓ યુવાનોની માફક પરસ્પરમાં આલિંગનથી શરીરસ્પર્શ પણ માણી રહ્યાં હતાં. મને નવાઈ લાગી કે આ ઉંમરે પણ આ લોકો કામમાર્ગથી પાછાં વળતાં નથી, પણ પછી મેં મારા જ વૃદ્ધાશ્રમોમાં જોયું તો ચોખ્ખું અનુભવાયું કે કડક અવરોધના કારણે જ લોકોને રોકી શકાય છે. જો અવરોધો દૂર થઈ જાય તો આપણે ત્યાં પણ અમેરિકા જ છે. પણ ખરો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવા અવરોધો મૂકવાથી લોકો અવરોધાય છે ખરાં?

અમારી બાજુમાં જ આવેલા એક વૃદ્ધાશ્રમના સંચાલકે મને કહ્યું કે અમારે કોઈ કોઈ વારે આવા કારણસર કેટલાક વૃદ્ધોને કાઢી મૂકવા પડે છે. કાઢી મૂકવાથી પ્રશ્નો ઉકેલાય છે? અમેરિકાના વૃદ્ધાશ્રમોમાં રાજીપુશીથી કોઈને એકસાથે એક જ રૂમમાં રહેવું હોય તો કોઈને કશો વાંધો આવતો નથી. સાથે રહી શકે છે. ભારતમાં તો આવી કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ. આપણી પૂરી વ્યવસ્થા અવરોધપૂર્વકની હોય છે. ઘણા અવરોધો છીંડાં પાડે છે અને મોટી અવ્યવસ્થા ઊભી કરે છે.

પેલું ઉપર-ઉપરનું અમેરિકા સંસ્કૃતિ વિનાનું લાગે છે, જ્યારે આપણું ઊંડાણમાં ઢંકાયેલું ભારત પણ બહુ રાજી થવા જેવું નથી. પણ આપણે ઊંડાણમાં ઢંકાયેલા જગતને સમજવા ક્યાં તૈયાર છીએ? ઉપરનું જગત સુંદર હોય એટલે બસ. આ રીતે આપણે દંભી અને ઢોંગી થઈ જઈએ છીએ. પેલા જેવા છે તેવા દેખાઈને પણ જીવન જીવી શકે છે. આપણે જીવી શકતા નથી. કારણ કે આપણે કુદરતસહજ, માનવવ્યવસ્થાને પ્રસ્થાપિત કરી શકતા નથી. આમ કરવાથી પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી અને પ્રજા દુઃખી થાય છે. ત્યારે શું કરવું જોઈએ? માનવીય પ્રશ્નોને માનવીય રીતે સમજી-સ્વીકારીને તેનો ઉકેલ લાવવો જોઈએ. માનો કે પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ-વૃદ્ધાઓ લગ્ન કરીને પરસ્પરમાં સાથે રહે અને એકબીજાને હૂંફ આપે તો શો વાંધો છે? માનો કે પ્રૌઢ ઉંમરે કામવૃત્તિ તો હોય પણ કામશક્તિ ઓછી થઈ જાય કે ન પણ રહે તો આવાં લગ્નોનો શો અર્થ? આ વાત પૂરી સાચી નથી.

પહેલાં તો માત્ર કામોપભોગ માટે જ લગ્ન થાય છે તે વાત મનમાંથી કાઢી નાખવાની. કામોપભોગ વિના પણ પરસ્પરનો સાથ અને હૂંફ આપવા માટે તથા એકબીજાનાં પૂરક થવા માટે પણ લગ્ન કરી શકાય છે, જેથી જીવનમાં વેક્યુમ—ખાલીપણું ન રહે.

બીજી વાત કામશક્તિનો ક્ષય થઈ ગયો હોય તોપણ શરીર-સ્પર્શ વગેરેના દ્વારા કામવૃત્તિનું શમન થઈ શકે છે અને તાજાથી મુક્ત થઈ શકાય છે તેવું કામશાસ્ત્રીઓ કહે છે. એટલે બે અલગ અલગ રહીને ખાલીપણાથી ઝૂરતાં માણસોને ભેગાં કરીને બન્નેના ખાલીપણાને અને ઝૂરાપાને દૂર કરી શકાય છે. આમ કરવાથી બન્નેના પ્રશ્નો ઉકેલાય છે. સમાજ વધુ શુદ્ધ બને છે. ઉપરનું અને નીચેનું એમ બે અલગ અલગ જીવનો સમાપ્ત થાય છે. વળી બધાંની જ કામશક્તિ સમાપ્ત થઈ જાય છે તેવું માની લેવું યોગ્ય નથી, જે લોકો પ્રથમથી જ કુદરતવિરોધી ખોટા માર્ગે ચઢી ગયા છે, તે બહુ જલદી નમાલા થઈ જાય છે. વળી જેમણે આહારમાં પણ સાત્ત્વિક આહારના નામે

શુક્રહીન આહાર સતત ખાધો હોય છે, તેઓ પણ જલદીથી નમાલા થઈ શકે છે. આવા નમાલા પુરુષો જો પરણેલા હોય તો તેમની અસંતુષ્ટ સ્ત્રીઓ ખોટા માર્ગે ચઢી જઈ શકે છે. આમ થવામાં ખરો દોષ પેલી સ્ત્રીઓનો ન મનાય પણ પેલા નમાલા પુરુષોનો જ મનાવો જોઈએ. જે દર્શને તેમને ખોટી દિશા તરફ વાળ્યા, એ દર્શનનો દોષ ગણાવો જોઈએ. એક બહુ મોટા કથાકારે આવા ખોટા દર્શનથી પોતાની પત્નીને જીવનભર અન્યાય કરેલો. પત્ની તો ખાનદાન હતી એટલે ખોટા માર્ગે ન ચઢી, પણ કદાચ ચઢી હોત તો તેનો દોષ નહિ, તેના નમાલા પતિનો જ દોષ ગણાવો જોઈએ. પણ સમાજે તો પેલા કથાકારને પવિત્ર પુરુષ માની લીધો હતો એટલે પેલી સ્ત્રીને સહન કરવાનું થયું હોત. જ્યાં સુધી જીવનદર્શન વ્યવસ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી દિશાભ્રમ ચાલ્યા કરવાનો.

ખરું જીવનદર્શન એ છે કે બધાં સામર્થ્યોની માફક કામસામર્થ્ય પણ જીવનની કરોડરજ્જુ છે. ઘણા લાંબા કાળ સુધી આવું સામર્થ્ય ધરાવનાર સમર્થ માણસ હોય છે. તે મદાનગીભર્યાં કાર્યો કરી શકે છે. અકાળે જ આવું સામર્થ્ય ખોઈ બેસનાર નમાલો માણસ નમાલા સમાજની રચના કરે છે. એ મદાનગીનાં કાર્યો નથી કરી શકતો. હિન્દુપ્રજાને કામના ક્ષેત્રમાં ખોટા દર્શનથી ખોટી દિશ તરફ વાળવામાં આવી છે, જેમાંથી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને માટે ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. જ્યાં સુધી તેને સાચું દર્શન અને સાચી દિશા નહિ મળે ત્યાં સુધી તે નમાલી અને માર ખાતી પ્રજા બની રહેશે. એટલે જરૂર છે કુદરતસહજ તેને સાચી દિશા તરફ વાળવાની.

પ્રૌઢોને કે વૃદ્ધોને જો લગ્ન કરવાની જરૂર જણાય તો તેમને તેમ કરવા દેવાં જોઈએ. હા, જો તેમની ઇચ્છા જ ન હોય તો કાંઈ બળજબરી કરવાની જરૂર નથી. પણ તેમની અનિચ્છામાં સામાજિક અપ્રતિષ્ઠા કે ધાર્મિક પાપભીરુતા તો નથી ને—તે જોવાનું. ખરેખર તો સમાજે આવાં માણસોને લગ્ન કરવા પ્રોત્સાહિત કરવાં જોઈએ. તેમનો સંકોચ દૂર કરવો જોઈએ. પ્રૌઢો કે વૃદ્ધોનાં લગ્નોથી કોઈ પાપમાં પડવાનું નથી, ઊલટાનું પાપ તથા તાણભર્યા જીવનથી તેઓ બચી જવાનાં છે. પ્રત્યેક લગ્ન માત્ર સેક્સ માટે જ હોય છે, તેવું માની લેવાની જરૂર નથી. બીજાં ઘણાં કારણો છે જે નર-નારીને પતિ-પત્ની તરીકે ગાઢ સંબંધથી બાંધે છે.

જે ધાર્મિક લોકો કામને મહાપાપ માનીને બીજાને તો ઠીક પતિ-પત્નીને પણ ભાઈ-બહેન બનાવીને કામ વિનાનું જીવન જીવવાની પ્રેરણા કે વ્રત લેવડાવે છે તે લોકોને ગેરમાર્ગે દોરે છે. આવી જ રીતે જે લોકો સંયમના નામે પતિ-પત્નીને આજીવન બ્રહ્મચર્યનું વ્રત આપે છે તે પણ લોકોને ગેરમાર્ગે દોરે છે. મૂળમાં ‘કામ એ મહાપાપ છે’ એવી ખોટી ધારણા આવા ગેરમાર્ગો માટે જવાબદાર છે. કામ એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તે મહાપાપ નથી. હા, તેનો અતિરેક અથવા વ્યભિચાર એ પાપ છે. તેનાથી બચવું જોઈએ. તેનાથી બચવાનો સીધો સાદો ઉપાય સંયમપૂર્વકનું લગ્નજીવન છે, સંયમ એટલે નિગ્રહ નહિ. જેમ અતિરેકથી બચવું જોઈએ તેમ નિગ્રહથી પણ બચવું જોઈએ.

*

12. સમાજ પુરુષપ્રધાન કે સ્ત્રીપ્રધાન?

નર-નારીના પતિ-પત્ની તરીકેના સંબંધોને સુધારવા અને સફળ બનાવવા ધર્મ અને સમાજની સાથે રાજવ્યવસ્થા પણ જરૂરી છે. રાષ્ટ્ર એવી વ્યવસ્થા કરે કે એક પુરુષને એક જ પત્ની હોય. બહુપત્નીત્વનો નિષેધ હોવો જોઈએ. પ્રાચીનકાળમાં બધે જ બહુપત્નીત્વપ્રથા હતી, પણ જેમ જેમ લોકો સુધરતા ગયા તેમ તેમ સુધારો થતો ગયો. હજી પણ કેટલાક ધર્મો તથા કેટલાક સમાજોમાં બહુપત્નીત્વ ચાલે છે, જેને હવેની નવી દુનિયામાં સ્થાન ન હોવું જોઈએ. આમાં થોડો અપવાદ રાખવો હિતાવહ છે. જ્યાં યુદ્ધોના કારણે ઘણી સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ હોય અથવા પુરુષોની સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હોય, અથવા જ્યાં પ્રજાની સંખ્યા ઘટી ગઈ હોય અને તેને વધારવાની જરૂર હોય ત્યાં એકપત્નીત્વના નિયમમાં છૂટ મૂકી શકાય.

મારે હમણાં રશિયા જવાનું થયેલું. ત્યાં નર-નારીનો અનુપાત એક-ત્રણનો જાણવા મળ્યો. ત્યાં એક પુરુષે ત્રણ સ્ત્રીઓ છે. ઘણાં યુદ્ધો અને આંતરયુદ્ધમાં ઘણા પુરુષો મરી ગયા હોવાથી તથા સ્ત્રીઓમાં લગ્ન કર્યા વિના જ સ્વતંત્ર રહેવાની વૃત્તિ વધવાથી આવું થયું છે. તેના કારણે બે મોટી વિકૃતિઓ આવી છે. એક તો વેશ્યાવૃત્તિ ઘણી વધી ગઈ છે, જેમાં સ્ત્રીઓને જ વધુ સહન કરવું પડે છે. બીજું પ્રજાની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ છે. એટલે જ્યાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં અને માત્ર સ્ત્રીના કારણે જ સંતાન ન થતાં હોય ત્યાં થોડી છૂટછાટ મૂકવી જોઈએ, જેથી પ્રશ્નો ઉકેલાય. પણ બધા જ પુરુષોને ગમેતેમ છૂટ આપી શકાય નહિ. બહુપત્નીવાળા પુરુષને પૂછવું જોઈએ કે આવી અનેક પત્નીઓ રાખવા પાછળ શું કારણ છે? જો માત્ર કામોપભોગ માટે જ બહુપત્નીત્વ રખાતું હોય તો તેને નિંદનીય ગણવું જોઈએ. તેને સ્વીકારી શકાય નહિ. સરકારે આવી પ્રથાને કડક કાયદા દ્વારા રોકવી જોઈએ. જો સરકાર બાળલગ્નોને કાયદાથી રોકી શકે તો બહુપત્નીત્વને કેમ ન રોકી શકે? અંતે તો આ બહુપત્નીત્વ પ્રથાથી કદાચ એક પુરુષને અનેક સ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તે બધી સ્ત્રીઓ અંતે તો કોઈની દીકરી કે બહેન હોય છે. પોતાની દીકરીઓ કે બહેનો જીવનભર કોઈની શોક (સપત્ની) થઈને રહે કે કોઈને શોક બનાવીને રહે તે કયા બાપને કે ભાઈને સ્વીકાર્ય થઈ શકે? ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યમાં આવા અનર્થકારી કુરિવાજોને ચલાવી લેવાય નહિ. આ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો અન્યાય છે, આવા રિવાજથી સ્ત્રીઓ વધુ સુખી થાય છે તેવું તો કોઈ મહામૂર્ખ પણ કહી શકે નહિ. હા, તેથી સ્ત્રીઓના હકમાં ભાગલા પડે છે. તેથી તે દુઃખી થાય છે તેવું તો કહી શકાય.

નર-નારીના પતિ-પત્ની તરીકેના સંબંધોમાં એક મહત્ત્વનો વિષય ચર્ચવો જરૂરી છે. નર-નારીનો સમાજ કેવો હોવો જોઈએ? શું તે પુરુષપ્રધાન હોવો જોઈએ કે પછી સ્ત્રીપ્રધાન હોવો જોઈએ કે પછી ઉભયપ્રધાન હોવો જોઈએ? પ્રાચીનકાળમાં આ પ્રશ્ન લગભગ હતો જ નહિ. કારણ સમાજ પુરુષપ્રધાન જ હતો. એટલે તો બધા નિયમો પુરુષના હિતને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવ્યા હતા. પુરુષપ્રધાનતાને ધર્મનું કવચ મળ્યું, અર્થાત્ લગભગ બધા ધર્મોએ પુરુષપ્રધાનતાને કડક સમર્થન આપ્યું તેથી સ્ત્રી લાજ કાઢતી થઈ, ઓઝલમાં રહેતી થઈ, બુરખો પહેરતી થઈ, ઘર બહાર પગ મૂકતી અટકાવાઈ, ઘર બહારની પ્રવૃત્તિઓથી પણ વંચિત રહી, કેટલાક સમાજોમાં તો ચંપલ કે છત્રી ઓઢવાની પણ મનાઈ થઈ. સતીપ્રથા, દેવદાસીપ્રથા કે એવી બીજી અનેક પ્રથાઓ સ્ત્રીઓની ઈચ્છાથી થઈ નથી. આવી બધી અનેક પ્રથાઓ પુરુષોની પ્રધાનતાના કારણે જ થઈ શકી છે. જેમ જેમ પ્રજા જાગતી ગઈ તેમ તેમ આવી અનર્થકારી પ્રથાઓથી મુક્ત થતી ગઈ. નારીજાગરણ, પુરુષોના જાગરણ પછી ઘણાં વર્ષે શરૂ થયું અને તે પણ પુરુષોના પ્રયત્નોથી જ થયું એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાશે. હવે પુરુષ-પ્રધાનતા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે, હવે સ્ત્રીઓનું ઘણું ચાલે છે. સત્ય તો એ છે કે સમાજ પુરુષપ્રધાન હતો ત્યારે પણ અને આજે પણ ઘરમાં તો સ્ત્રીઓનું જ ચાલતું હતું અને ચાલે છે. થોડાક અપવાદ હશે, પણ મોટા ભાગે આ વસ્તુસ્થિતિ છે. પણ સમાજમાં કે આર્થિક ક્ષેત્રમાં તેનું બહુ ચાલતું નથી, તે પણ હકીકત છે. અમુક ક્ષેત્રમાં તે આજે પણ પોતાનું ધાર્યું કરાવે જ છે. પણ પુરુષપ્રધાનતાનો અર્થ પુરુષો એવા રીતિ-રિવાજો બનાવે છે, જેમાં સ્ત્રીઓનું શોષણ થઈ શકે છે. આવા અનર્થકારી રિવાજોને જડબેસલાક ચલાવનારી પાછી સ્ત્રીઓ જ હોય છે. માનો કે વિધવાવિવાહનો નિષેધ. આ રિવાજ ભલે પુરુષોએ બનાવ્યો હોય પણ તેને દૃઢ કરવાનું કામ તો સ્ત્રીઓએ જ કર્યું છે. વિધવાનું માથું મુંડાવવું, ચાંદલો કે શણગાર ન કરવો. ચૂડીઓનો ત્યાગ કરવો વગેરે બધા રિવાજો સ્ત્રીઓના જ આગ્રહથી ચાલતા રહ્યા છે. સુધારક પુરુષોને સૌથી વધુ જુનવાણી સ્ત્રીઓ સામે ઝઝૂમવું પડ્યું છે. એક વાર ખરો કે ખોટો કોઈ પણ રિવાજ તેમના ગળે

ઉતારી દો. બસ, પછી તેઓ પોતે જ તેને વળગી રહેશે. કદાચ આટલા જ કારણસર સ્ત્રીઓને હઠીલી કહી હશે. ખરું-ખોટું પકડેલું તે જલદીથી છોડી શકતી નથી. ધાર્મિક અને સામાજિક રિવાજોમાં મોટા ભાગે તે પુરુષોનું રમકડું બની ગઈ છે. પોતાના જ પકડાવેલા રિવાજોથી સ્ત્રીઓને છોડાવવી અઘરું થઈ પડે છે. કારણ કે તે પકડેલું જલદીથી છોડી શકતી નથી. કદાચ આ પ્રકૃતિના કારણે જીવનમાં સ્થાયિત્વ પણ આવતું હશે.

એક સમાજ સ્ત્રીપ્રધાન હોય છે, જે પૂરા સમાજમાં સ્ત્રીઓ કમાતી હોય છે. તે જ ઘર કે દુકાનો ચલાવતી હોય છે. બધો વહીવટ—વ્યવહાર તેમના હાથમાં હોય છે. છોકરાના—છોકરીઓનાં લગ્નો વગેરે પુરુષને આગળ રાખીને તે જ કરતી હોય છે. આવો સ્ત્રીપ્રધાન સમાજ વિશ્વમાં જવલ્લે જ જોવા મળે છે. પણ તેમ છતાં કોઈક કોઈક જગ્યાએ હોય છે ખરો.

એક ત્રીજો સમાજ ઉભયપ્રધાન હોય છે. જે સમાજમાં નર-નારી બન્ને કમાતાં હોય છે. બન્ને પોતપોતાના અલગ નિર્ણયો કરતાં હોય છે. ભેગાં મળીને નિર્ણયો કરવાના પ્રસંગ જ ઓછા આવતા હોય છે. કારણ કે બન્ને સ્વતંત્ર હોય છે. આવો ઉભયપ્રધાન સમાજ પશ્ચિમનો છે. આ સમાજમાં પુરુષના જેટલા જ હકો (કેટલીક વાર તો વધારે) સ્ત્રીઓને પણ હોય છે. રાજકીય રીતે કાયદો તેમના પક્ષે ઝૂકેલો રહે છે. કોઈ પણ સ્ત્રી, ગમે ત્યારે પોલીસને બોલાવીને પોતાના પતિની ધરપકડ કરાવી શકે છે. હા, કોઈ પુરુષ પોતાની પત્નીની આવી ધરપકડ કરાવી શકતો નથી. સ્ત્રી છૂટાછેડા માગી શકે છે અને પુરુષની સંપત્તિને ખંખેરી લઈ શકે છે. આ સમાજને બહુ મહત્ત્વના સંયુક્ત નિર્ણયો કરવાના હોતા નથી. છોકરા-છોકરીઓનાં લગ્ન વગેરે તેઓ પોતે જ કરી લેતાં હોય છે. બન્નેની પોતપોતાની સંપત્તિ અલગ અલગ હોય છે. બન્નેનાં રસ, રુચિ વિશે પ્રથમથી જ વિચાર્યું હોય છે. લગ્નજીવન ન ટકે તો છૂટાં થવાની બન્નેની તૈયારી હોય છે. બન્ને સરળતાથી છૂટાં પણ થઈ શકે છે. તેમના પરણવામાં કે છૂટા થવામાં વચ્ચે સમાજ, પરિવાર કે માતા-પિતા આડે આવતાં નથી.

આ રીતે જે વિશ્વવ્યાપી ફરિયાદ છે કે પુરુષપ્રધાન સમાજમાં, પુરુષોની જોહુકમી ચાલે છે, તે બહુ હોતી નથી. કદાચ હોય તો ગરજ પ્રમાણે બન્નેને હોય છે, પણ આવા સમાજમાં પાછલી જિંદગીમાં સ્ત્રીને વધુ સહન કરવાનું થતું હોય છે. વારંવાર નવાં નવાં લગ્નો કરનારી સ્ત્રી (અને પુરુષ પણ) પાછલી જિંદગીમાં એકાકી થઈ જાય છે. તેને સાથી તો મળે છે પણ સ્થાયી અને વિશ્વાસુ સાથી-પતિ નથી મળતો. કારણ કે તેના પોતાનામાં જ આવા ગુણો નથી રહેતા. ભારતમાં પાછલી જિંદગીમાં ડોસીઓના ખોળામાં પૌત્ર-પ્રપૌત્ર વગેરે હસતાં રમતાં દશ્યો જોઈ શકાય છે. જેનાથી ડોસી કે ડોસાઓનું મન ભરાયેલું રહે છે. ખાલીપણું નથી રહેતું. આવાં દશ્યો પશ્ચિમમાં બહુ જોવા ન મળે. આમાં વધુ તો સ્ત્રીઓને જ સહન કરવાનું રહે છે. સ્ત્રી પત્ની થવાની કે પ્રેમિકા થવાની યોગ્યતા બહુ જલદી ખોઈ બેસે છે. કુદરત તો તેને મા બનવાની યોગ્યતાથી ભરપૂર બનાવી દે છે. જીવન ખાસ કરીને નર-નારીના સંબંધો, કામાચારની જ દોરીએથી બંધાયા હોય તો વૈવિધ્યપ્રધાન આ માર્ગમાંથી સ્ત્રી બહુ જલદી પોતાનું સ્થાન ખોઈ બેસે છે. પછી તેનું કોણ? લગ્નજીવન જો માત્ર કામપ્રધાન જ ન હોય પણ લાગણીઓ અને કર્તવ્યોને પણ પૂરેપૂરું સ્થાન અપાયું હોય તો, સ્ત્રી જો પત્નીપણાની કે પ્રેમિકાપણાની ક્ષમતા ખોઈ બેસે તોપણ લાગણી અને કર્તવ્યપરાયણતાના કારણે તેને સ્થાયી અને વિશ્વાસુ પતિ મળી શકે છે. કેટલાક અંશે આ નિયમ પુરુષને પણ લાગે છે. પણ ઉભયપ્રધાન વ્યવસ્થામાં આવી શક્યતા ઓછી છે. તો શું જોઈએ?

મારી સમજણ પ્રમાણે પુરુષપ્રધાનતા જ વધુ હિતકારી અને કુદરતી છે. પશુ-પક્ષીઓમાં પણ પુરુષપ્રધાનતા જ દેખાય છે. સિંહ, વાઘ, વાનર, ગોરીલા વગેરે પશુઓમાં પુરુષની જ પ્રધાનતા દેખાય છે. એક સિંહ બધી સિંહણોનું અને એક વાનર બધી વાનરીઓનું નિયંત્રણ કરે છે. લગભગ બધે જ આ સ્થિતિ છે. પુરુષોએ કોઈ આંદોલન કરીને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી નથી પણ તે કુદરતસહજ પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રથમ તો માદાઓ કરતાં નરનું શરીર મોટું અને બળવાન હોય છે. ગાયો કરતાં આખલો, વાનરીઓ કરતાં વાનર, સિંહણો કરતાં સિંહ અને સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષનું શરીર ઊંચું અને મોટું હોય છે. એટલું જ નહિ બન્નેના બળમાં અને સ્નાયુ વગેરેની રચનામાં પણ ફરક છે. આવી જ રીતે બુદ્ધિમાં પણ ભારે અંતર છે. બોદ્ધિક જગતમાં પુરુષો ઘણા આગળ છે. વૈજ્ઞાનિકોમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. સેનાપતિઓમાં પણ પુરુષો જ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. આ વધુ સ્પષ્ટ રીતે સંકેત કરે છે કે પુરુષ એ પુરુષ જ છે.

પણ આમ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે સ્ત્રી એ કાંઈ જ નથી. સ્ત્રી પણ મહાન છે. પણ તે સ્ત્રી રહે તો. જો તે પુરુષની નકલ કરવા લાગે તો તે નથી તો નકલ કરીને પુરુષ થઈ શકતી કે નથી સાચી સ્ત્રી રહી શકતી. તેનાં બન્ને બગડે છે. આજકાલ એક શબ્દ પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે. ‘પુરુષ સમોવડી સ્ત્રી.’ આનો ખરેખર તો જે અર્થ થાય છે તે વાસ્તવિક છે કે માત્ર કહેવા ખાતર જ કહેવાયો છે, તેની વિચારણા કરી

લાગતી નથી. શું સ્ત્રીઓને સ્ત્રીસમોવડા પુરુષો જોઈએ છે? કદી નહિ. જો સ્ત્રીઓને સ્ત્રીસમોવડા પુરુષ ન ગમતા હોય તો પછી પુરુષોને પુરુષસમોવડી સ્ત્રીઓ કેમ ગમે?

મહારાણી વિક્ટોરિયાથી માંડીને ઇંદિરા ગાંધી સુધીની મહાન સ્ત્રીઓએ આવી નકલ કર્યા વિના જ પુરુષો કરતાં પણ સવાયું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ તેમની પોતાની આંતરિક શ્રેષ્ઠતા હતી. એ પુરુષોનાં કપડાં પહેરવાથી નહોતી આવી. ત્યારે શું તે પુરુષોનાં જેવાં કામ કરીને સમોવડી થવા માગે છે? પુરુષોના જેવાં કામ કરવા માટે પુરુષોની નકલ કરવાની શી જરૂર છે? આ એક પ્રકારની લઘુતાગ્રંથિ છે. ખરેખર ઘણી સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં પણ જીવનનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં સવાયું કામ કરનારી થઈ છે, પણ તે અપવાદરૂપ થઈ છે. અને તેમાં પણ ચીવટથી જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે તેમને પડદા પાછળ મદદ કરનાર કોઈ ને કોઈ પુરુષો રહ્યા હોય છે. તેમ છતાં મોટા ભાગે તો સામાન્ય સ્ત્રીઓ, આવી અસાધારણ હોતી નથી. તે કુદરતી સ્ત્રીઓ જ હોય છે. નારી-જાગરણ જરૂરી છે. સ્ત્રીઓને જીવનના તમામેતમામ હકો મળવા જોઈએ, જે પુરુષોને મળ્યા છે, પણ તેનું નારીપણું નષ્ટ કરીને નહિ. તેનું નારીપણું રક્ષિત રહેવું જોઈએ. તે આદર્શ અને ભવ્ય નારી બને, પત્ની તરીકે, માતા તરીકે બધી રીતે; એ જ નારી-ઉત્થાન કહી શકાય. જો તેનું પત્નીપણું કે માતાપણું નષ્ટ થઈ જતું હોય તો તેને જાગરણ ન કહેવાય.

*

13. માતા તથા સંતાનનો સંબંધ

કુદરતે નારીનું સર્જન માતા થવા માટે કર્યું છે. માતા થતાં પહેલાં તેને શાસ્ત્રીય અથવા અશાસ્ત્રીય રીતે પત્ની થવું જરૂરી છે. એટલે તેનામાં પત્ની અને માતા એમ બન્નેનાં તત્ત્વો સમાવેલાં છે, પત્ની થવા માટે તેનામાં સમર્પણ-ભાવ ભર્યો છે. જે સમર્પણ નથી કરી શકતી તે માતા પણ નથી થઈ શકતી. કદાચ થાય તો તે જબરદસ્તીથી, વિના મને થયેલી હોય છે. માતા થવા માટે જ સ્ત્રીમાં ઋતુકાળની વ્યવસ્થા કુદરતે કરી છે—જેમ કોઈ મોટરકારના એન્જિનમાં ટાઈમિંગ પટ્ટા હોય છે. અર્થાત્ આ અહીં આવે એટલે પેલું અહીં આવવું જ જોઈએ. જો એ ટાઈમિંગમાં જરા જેટલો પણ ફરક પડે તો વ્યવસ્થા તૂટી જાય. એન્જિન બંધ પડી જાય અથવા તૂટી પણ જાય. તેમ જ અમુક ઉંમરે પહોંચતાં જ સ્ત્રીમાં રજોદર્શન થવા લાગે. રજોદર્શન થાય એટલું જ નહિ, તેની સાથે જ પ્રબળ કામેચ્છાના આવેગો પણ શરૂ થાય. આ આવેગો જ તેને પત્ની થવાની અને પછી માતા થવાની ફરજ પાડે છે. આવું જ પુરુષને પણ ટાઈમિંગ પ્રમાણે આવેગો આવે છે. પ્રચંડ આવેગો તેને પત્નીની જરૂરિયાત જણાવે છે અને પિતા બનાવે છે. જો આ આવેગો જ ન હોત તો પતિ-પત્ની થવાનાં કારણ જ ન હોત. એટલું જ નહિ નર-નારી વચ્ચેની લાગણીઓ—પ્રેમ પણ ન હોત, તો દુનિયા કેવી હોત તેની કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ.

જે લોકો આવા આવેગોનું દમન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે માર્ગ ભૂલેલા છે. તે યુવાનોને ગુમરાહ કરે છે. ખરેખર તો આવેગો મર્દાનગીની નિશાની છે, તે હોવા જ જોઈએ. હા, તેને બેફામ ન બનાવાય તે જરૂરી છે. પણ તેને એક સંયમમાર્ગ દ્વારા નિયંત્રિત કરાય તો તે કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. અનિયંત્રિત પવનની આંધી મહાવિનાશ વેરી શકે છે, પણ એ જ પવનને નિયંત્રિત કર્યો હોય તો પવનચક્કી દ્વારા વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. પવન જ ન હોય તો પવનચક્કી પણ ન હોય, તો ઊર્જા પણ ન હોય. આવી જ રીતે કુદરતી આવેગોને નિયંત્રિત કરવા માટે પતિ-પત્નીનો સંબંધ કલ્યાણકારી છે. આવા સંબંધ વિનાનો એકાકી પુરુષ કે એકાકી સ્ત્રી ભારે દબાણમાં જીવન જીવે છે. જો તમે છીંકને જબરદસ્તીથી રોકો તો બીમાર પડો. જો તમે કુદરતી હાજત એટલે કે મળમૂત્રના ત્યાગને રોકો તો પણ બીમાર પડો. આવી જ રીતે જો તમે સતત કામના આવેગોને રોકો તો એક તો દબાણમાં રહો અને જે વસ્તુ રોકી રોકાય નહિ તેને રોકવાનાં ફાંફાં મારીને અંતે હારી જાવ અને માંદલા જેવું જીવન જીવતા થઈ જાવ.

લોકોમાં એક મહાભ્રમ ફેલાવાયો છે કે અવરોધાયેલું શુક ઊર્ધ્વગામી થઈ આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે. શું મળ-મૂત્રને અવરોધવાથી તેનું ઊર્ધ્વીકરણ થાય છે? ના, અને માનો કે મળમૂત્રનું ઊર્ધ્વીકરણ થઈને આખા શરીરમાં શોષાઈ જાય તો શું થાય? શરીર દુર્ગંધમય થઈ જાય. તેનું વિસર્જન એ જ કલ્યાણકારી કુદરતી વ્યવસ્થા છે. આવી જ રીતે કુદરતે શુક માટે કુદરતી વ્યવસ્થા કરી છે. તેને યથાયોગ્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રશ્નો ઉકેલાય છે. તેને હઠપૂર્વક સતત અવરોધવામાં આવે તો શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. એટલે કુદરતે એક ટાઈમિંગ વ્યવસ્થા બન્નેના શરીરમાં મૂકી છે. ધર્મ અને સમાજે તેને નિયંત્રિત કરવા પતિ-પત્નીના સંબંધ માટે લગ્નસંસ્થા બાંધી છે. બન્નેના આવેગો અને બન્નેની એક નિશ્ચિત ગતિશક્તિ કેન્દ્ર તરફ સીમિત થઈ જાય તો પેલી પવનચક્કીની માફક ઊર્જા ઉત્પન્ન કરતાં થાય. હા, જો નિશ્ચિત કેન્દ્ર વિના બેફામ રીતે વહેવા દેવાય તો વિનાશ પણ વેરી શકે છે.

માતા બનવા માટે કુદરતે માદાને ગર્ભાશય આપ્યું છે, જે સ્ત્રીને પુરુષથી જુદી પાડે છે. આ ગર્ભાશય પ્રતિ અઢાવીસમા દિવસે નવી સૃષ્ટિના સર્જન માટે એક નાનો સરખો કણ આપે છે. વરસાદનું સ્વાતિ નક્ષત્રનું બિંદુ છીપના મૂળમાં પડીને જેમ મૂલ્યવાન મોતીનું રૂપ ધારણ કરે છે તેમ આ બિંદુમાં બિંદુ ભળીને એક નવું રૂપ ધારણ કરે છે. આ ગુપ્ત કુદરતી પ્રક્રિયા (સંતાનોત્પત્તિની) જાણતાં પણ થાય અને અજાણતાં પણ થાય. જે સ્ત્રી પહેલાં પતિમય રહેતી હતી તેનું વિચારકેન્દ્ર હવે ગર્ભના આવનારા બાળક તરફ વળી ગયું છે. હવે તે પેલા બાળક તરફ તન્મય થઈ ગઈ છે. આ કુદરતી વ્યવસ્થા તેની માત્ર શારીરિક જ નહિ, માનસિક ભૂમિકા પણ ઘડી રહી છે. તેની લાગણીઓનો પ્રવાહ પતિ તરફ અને બાળક તરફ એમ બે ભાગમાં વહેંચાઈ રહ્યો છે. એમ કહો કે બાળક તરફ વધુ વહી રહ્યો છે તો તે યુક્ત જ હશે. ઘણાં અરમાનો અને મનોરથો પછી તેણે પતિનું વરણ કર્યું હતું. હવે એથી પણ વધુ અરમાનોથી તે બાળકની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે. એમ કહો કે તેનું માતૃત્વ ખીલી રહ્યું છે. જો બાળકો મશીનથી થતાં હોત તો કોઈ સ્ત્રીમાં માતૃત્વ ખીલી શક્યું ન હોત. આ નવ મહિનાનો સમય કમે કમે તેને માતા બનવાની માનસિક ભૂમિકા પૂરી પાડી રહ્યો છે. અને અંતે પ્રસૂતિની વેદના સહન કરીને પણ

બિલબિલાટ હસાવનારું પણ રોતું બાળક જન્મે છે. મા, આનંદવિભોર છે. જીવનની સર્વોચ્ચ બીજી સિદ્ધિ તેના પડખામાં છે. માતા ધન્યધન્ય થઈ ગઈ છે. પોતાની ખુદની નજરે પતિની અને પરિવારની નજરે તે ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકી છે. સારો પતિ હોવો એ પહેલી પ્રતિષ્ઠા છે અને સમયસર માતા થવું એ બીજી પ્રતિષ્ઠા છે. આ બેમાંથી જેને એક પણ નથી મળ્યું તે પોતાના મનથી અને પરિવારની નજરથી કાંઈક અધૂરાપણું અનુભવે છે. કુદરતની ટાઈમિંગ વ્યવસ્થા જુઓ કે, ગર્ભાશયમાં બાળકની વૃદ્ધિની સાથે સાથે માના સ્તનમાં દૂધ બનવાની પ્રક્રિયા પણ શરૂ થઈ ગઈ છે અને બાળકને જન્મતાંની સાથે જ તેનો ખોરાક—દૂધ તૈયાર થઈ ગયું છે. આ દૂધમાં નથી તો બેક્ટેરિયા કે નથી બીજી કોઈ વિકૃતિ. વિશ્વનું સર્વોચ્ચ દૂધ તો માનું દૂધ જ છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જેમ પતિ-પત્નીનો સંબંધ હોય છે, તેમ માતા અને સંતાનનો પણ સંબંધ હોય છે. પિતા અને સંતાનનો પણ સંબંધ હોય છે. આ સંબંધ વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

માતા અને પુત્રના સંબંધમાં સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ કુદરત ભજવે છે. માતૃત્વ પોતે જ એક તપસ્યા છે. પિતાને કોઈ ખાસ તપસ્યા નથી કરવી પડતી, પણ માની તો ગર્ભધાનથી જ તપસ્યા શરૂ થઈ જાય છે. આવનારા બાળક માટે તેણે પોતાનાં કેટલાંય સુખોનો ત્યાગ કરવો પડે છે. જે તે હસતાં હસતાં રાજખુશીથી કરે છે. ખાવાપીવા, ઊંઘવા-જાગવાથી માંડીને તેની બધી જ પ્રક્રિયા સ્વકેન્દ્રિત નહિ પણ ગર્ભકેન્દ્રિત બની જાય છે. પરમેશ્વરે જ તેને લાગણીઓથી એટલી બધી ભરી દીધી છે કે તે કપરામાં કપરી તપસ્યા પણ કરવા તૈયાર રહે છે. દેરીએ દેરીએ દીવા કરીને તે બાળક માટે પ્રાર્થના કરે છે. બાળક વિના તે રહી નથી શકતી. પહેલાં તે પતિ વિના રહી શકતી ન હતી. પ્રેમ સતત સાંનિધ્યની ઝંખના કરે છે. જળ વિના જેમ કમળ મુરઝાઈ જાય તેમ પ્રેમી વિના પ્રેમ પણ મુરઝાઈ જાય. હવે તેના ખોળામાં લાલો રમે છે. કોઈ માનો ખોળો ઝૂંટવી લેવો એ મહાપાપ છે. આમ તો પ્રેમાળ પત્નીનો પતિ ઝૂંટવી લેવો તે પણ મહાપાપ જ કહેવાય.

માતા અને બાળકના સંબંધમાં શરૂઆતથી જ પક્ષપાત શરૂ થઈ જાય છે. જો દીકરો જન્મે તો બધાં ખુશ ખુશ, પણ જો દીકરી જન્મે તો બધાના ચહેરા ઊતરી જાય. દુઃખ તો એ વાતનું છે કે આવો ભેદભાવ કરનાર સ્ત્રીઓ જ હોય છે. અહીંથી જ પુરુષપ્રધાનતા, સ્ત્રીઓના દ્વારા સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. જે આગળ જતાં વધુ ને વધુ પ્રબળ થતી જાય છે. ખાવાપીવામાં ભેદ, ભણવામાં ભેદ, પૈસા વાપરવામાં ભેદ. લગભગ બધી જ બાબતોમાં છોકરા-છોકરીઓમાં ભેદ કરવામાં આવે છે. એક સમજ એવી પણ છે કે છોકરી તો પારકું માણસ છે. આપણે શું? ખરેખર તો માતા-પિતાએ આવો ભેદ ન રાખવો જોઈએ. સંસારને બન્નેની સરખી જરૂર છે. એકલા છોકરાઓથી સંસાર ન ચાલે, તેમ જ એકલી છોકરીઓથી પણ સંસાર ન ચાલે. બન્નેના સાથ-સહયોગથી સંસાર ચાલે. એટલે ખાસ કરીને માતાએ તો છોકરી સાથે ભેદભાવ કરવાનો ન જ હોય પણ તેમ છતાં, છોકરા કરતાં છોકરીનું રક્ષણ સવિશેષ કરવું જોઈએ. રખડતો છોકરો સારો નહિ, પણ રખડતી છોકરી તો બિલકુલ સારી નહિ. બગડેલો છોકરો કદાચ ફરીથી પોતાનું જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ બગડેલી છોકરી ફરી પાછું જીવન પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. એટલે દીકરી ઉપર માતા-પિતાએ ખાસ કરીને માતાએ પૂરતી તકેદારી રાખવી જરૂરી છે.

આ તકેદારી એટલે તેને ધોલ-ધપાટ કરવી એવું નહિ. કડક અને કઠોર વ્યવહારથી તે વધુ દૂર ભાગે છે અને ખોટા હાથોમાં પડી જાય છે, પછી તેને પાછી વાળી શકાતી નથી. તેને સાચવવાવાનો એક જ સક્ષમ રસ્તો છે કે તેને ભરપૂર પ્રેમ આપવો. હા, ભય સાથેનો પ્રેમ. ભય વિનાનો પ્રેમ તેને માથે ચઢાવી મૂકે છે, જે તેના માટે પણ અનર્થકારી થઈ શકે છે. તેની સાથે નિખાલસતાથી ચર્ચા-વાતો કરવી, તેના ભવિષ્યનું આશ્વાસન મળવું જોઈએ. જેમ કુશલ વ્યાપારી રોજેરોજનો ચોપડો તપાસે તેમ કુશળ મા-બાપ પોતાના દીકરા-દીકરીઓની રોજેરોજની પ્રવૃત્તિઓ તપાસતાં રહે. ખાસ કરીને જ્યારે તેઓ યૌવનના ઉંબરે પગ મૂકે ત્યારે તો ઝીણી નજર રાખવી જ જોઈએ. ઘણા સમય સુધી તેના તરફ ધ્યાન જ ન અપાય અને પછી ઓચિંતાની એકદમ બધી તપાસ શરૂ થઈ જાય તો તેથી સંબંધ બગડે છે અને પરસ્પરની દૂરી વધી જાય છે. બને ત્યાં સુધી જમવાનું તો એક જ સાથે રાખવું અને હળવી વાતો કરતાં કરતાં જમવું, જેથી બાળકોનું અંદરનું સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ શકે. એટલું યાદ રહે કે જે બાળકો શિક્ષણ-નોકરી વગેરે કારણોસર ઘણાં બહાર ફરે છે અને ઘણાંના સંપર્કમાં આવે છે, તે બહારથી રોગાણુઓ પણ લઈ આવે છે. બહારની દુનિયામાં તેમને સુધારનારા થોડા અને બગાડનારા ઘણા હોય છે, એટલે હળવી વાતો દ્વારા તમે તેમના બેક્ટેરિયાને જાણી સમજી શકો છો. પહેલાં આવા ભયથી સંપર્ક વિના જ ઘરમાં પૂરી રાખતા તેથી તેમનો વિકાસ થઈ શકતો નહિ. મોટી ઉંમર સુધી તે બાધા જેવાં રહી જતાં, તે હવે શક્ય નથી. હવે બહાર તો નીકળવું જ પડશે, પણ માતા-પિતાએ ખુદ તેમના રક્ષણ માટે તકેદારી પણ રાખવી પડશે. દીકરા-દીકરી બન્નેને પોતપોતાની યોગ્યતા અને ક્ષમતા સાથે ભણવાની બધી સગવડો માતા-પિતાએ કરી આપવી જોઈએ. આ તેમની જવાબદારી છે.

ઉંમરલાયક થતાં જ તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે લગ્ન કરી આપવાની જવાબદારી પણ માતા-પિતાની છે. જો ભણતરકાળમાં કદાચ દીકરો કે દીકરી કોઈના પ્રેમમાં પડ્યાં હોય તો, તેમનો પ્રેમ સાચો છે તેની કસોટી કરીને તેમના પ્રેમને સ્વીકારીને રાજીખુશીથી લગ્ન કરી આપવાં હિતાવહ છે. જો બન્નેમાંથી કોઈ પણ એક પક્ષને બીજો પક્ષ પ્રેમના નાટક દ્વારા ફસાવતો હોય તો માતા-પિતાએ પૂરી શક્તિ લગાવીને તેમને બચાવી લેવા પ્રયત્ન કરવો. કારણ કે કેટલાક છોકરાઓ ખાસ કરીને અમુક વર્ગના છોકરાઓ શિક્ષણ-સંસ્થાઓ કે બીજે જ્યાં સંપર્કસ્થળો હોય છે ત્યાં નાદાન છોકરીઓને પ્રેમના બહાને ફસાવવાનું કામ કરતા હોય છે. આવા દુષ્ટોથી પોતાનાં બાળકોને બચાવવાં જરૂરી છે. એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે માત્ર પોતાનાં જ બાળકો નહિ પણ, બધાનાં બાળકો પણ આવાં અસામાજિક તત્ત્વોથી બચી શકે. આવી જવાબદારી શિક્ષણસંસ્થા ચલાવનારા પદાધિકારીઓની પણ છે. તેમની બાજનજર આવા અસામાજિક આતંકવાદીઓ ઉપર પણ રહેવી જોઈએ અને તેમનો મજબૂત પંજો આવા લુખ્યાઓની ગરદન ઉપર પણ પડવો જોઈએ, જેથી શિક્ષણસંસ્થાનું વાતાવરણ વિશ્વાસપાત્ર અને સ્વચ્છ રહે. બધા પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ હઠીલી—નાદાન છોકરી પાછી વળવા તૈયાર ન જ હોય તો પછી તેને તેના ભાગ્ય ઉપર છોડી દેવી જોઈએ. કદાચ ભવિષ્યમાં કડવા અનુભવો પછી તેની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવે, તેને પશ્ચાત્તાપ થાય અને તે પાછી આવવા માગે તો માતા-પિતા અને પરિવારે ઉદારતાથી તેને સ્વીકારી લેવી જોઈએ અને સમાજે પણ તેને યથાયોગ્ય સ્થાને ગોઠવી દેવી જોઈએ. તેના પ્રત્યે દયા અને ઉદારતા રાખવી જોઈએ. તેની નાદાનીથી તેણે ભરેલું અનિષ્ટકારી પગલું પાછું લેવાની તેને સાચી તક આપવી જોઈએ. મનમાં ઝેરીલો ડંખ રાખીને જીવનભર તેના પ્રત્યે કઠોર થવું ન જોઈએ. “કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદ્દપિ કુમાતા ન ભવતિ” એ સિૂક્ત તને માતાએ તો હમેશાં ચરિતાર્થ કરવાની.

ફરીથી કહું છું કે જો તેમનો સાચો પ્રેમ હોય તો બન્નેમાં થોડીઘણી અસમાનતા હોય તોપણ તેમને સ્વીકારી લેવાનાં. કોઈનો પણ પ્રેમભંગ ન કરવો જોઈએ. પ્રેમ દુર્લભતત્ત્વ છે. પ્રથમ તો તે પ્રાપ્ત થતું નથી. થાય છે તો તેમાં પૂરા સો ટકા હોતા નથી. સો ટકા એટલે સંપૂર્ણ સમર્પણ અને સંપૂર્ણ પ્રત્યાર્પણ. મોટા ભાગે પ્રેમની સાથે ઘણી ઘણી અપેક્ષાઓ હોય છે. જેટલી અપેક્ષાઓ વધારે તેટલો પ્રેમ ઓછો. જેટલો પ્રેમ ઓછો તેટલો સંબંધ તકલાદી. ભાગ્યે જ કોઈ નસીબદાર દંપતીને સોએ સો ટકા પ્રેમ મળતો હોય છે. આવા પ્રેમને માતા-પિતાએ કોઈ ‘ઇગો’ના કારણે કે બીજા કોઈ કારણસર તોડવો ન જોઈએ. પોતાના પ્રેમની માફક બીજાના પ્રેમને પણ સ્વીકારવાની કે વધાવી લેવાની ઉદારતા કેળવવી જોઈએ.

જે છોકરા-છોકરીઓને પરસ્પરમાં સાચો પ્રેમ હોય અને લગ્ન કરવા માગતાં હોય પણ માતા-પિતાની સહમતી ન થતી હોય તો તેમણે માતા-પિતાનું મન જીતવા કેટલોક સમય કુંવારાં રહેવું જોઈએ. તેમની તપસ્યાથી કદાચ માતા-પિતાનું મન પીગળી શકે છે. પણ લાંબા સમય સુધી કુંવારાં રહેવા છતાં પણ જો માતા-પિતા પીગળે નહિ, ઊલટાનું કોઈ બીજી જગ્યાએ લાકડે માંકડું વળગાડવા પ્રયત્ન કરે તો પછી બહેતર છે કે છોકરા-છોકરી તેમની ઉપરવટ જઈને પણ પોતાની મેળે લગ્ન કરી લે. આટલી હિંમત તો હોવી જોઈએ. પણ આવું કરવાથી માતા-પિતા સંબંધ તોડી નાખે તોપણ છોકરા-છોકરીઓએ સંબંધ તોડવાનો નહિ. તેમને મનાવવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. જુનવાણી વિચારોથી કદાચ માતા-પિતા, છોકરા-છોકરીની પ્રેમસ્થિતિને ન સમજી શક્યાં હોય તો તેમાં જુનવાણી ઘરેડોનો દોષ છે. સારા વ્યવહારથી અંતે તેમના સંબંધને નવું કલ્યાણકારી રૂપ આપી શકાય છે. માતા-પિતાએ પણ કદાચ ‘ઇગો’ કે જુનવાણી વિચારોથી શરૂઆતમાં કઠોરતા બતાવી હોય તોપણ સમય વીત્યે તે કઠોરતાનો ત્યાગ કરી પોતાનાં બાળકોને અપનાવી લેવાં જોઈએ.

સમાજમાન્ય લગ્ન કરતાં પ્રેમલગ્નને નિભાવવાં ઘણાં કઠિન હોય છે. સમાજમાન્ય લગ્નમાં બન્ને પક્ષનાં વડીલો તથા બન્ને પક્ષના સમાજોનું રક્ષણ અને સાથ તેમ જ હૂંફ રહે છે, જે કપરા સમયમાં બન્નેનું રક્ષણ કરે છે. પણ પ્રેમલગ્નમાં વડીલો કે સમાજ કોઈનો પણ સાથ-સહકાર—રક્ષણ રહેતું નથી, એટલે કપરા સમયમાં બન્નેને સાચવી લેનારું કોઈ હોતું નથી. પ્રેમલગ્નમાં સૌથી કપરો સમય બન્નેની પરસ્પરની ગેરસમજ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વિરોધ હોય છે. પ્રત્યેક દંપતીને ગેરસમજો દૂર કરનાર તથા વિરોધનું શમન કરનાર એકાદ મધ્યસ્થીની જરૂર હોય જ છે. જો સારું મધ્યસ્થી માણસ મળ્યું તો બન્નેની ગાડીને પાટા ઉપરથી ઊતરવા નહિ દે, પણ જો આવું કોઈ ડાહ્યું—શાણું—હિતકારી માણસ ન મળ્યું તો, અને તેની જગ્યાએ વિખવાદમાં પેટ્રોલ છાંટનારું માણસ મળ્યું તો ગમે તેટલા પ્રેમથી કરેલાં લગ્ન પણ તૂટી જતાં વાર નહિ લાગે. એટલું યાદ રહે કે પ્રેમમાં ભરતી-ઓટ આવતી હોય છે. પ્રેમમાં એક સ્થિતિ નથી હોતી, પ્રસંગવશ તેમાં ચઢાવ-ઉતરાવ થયા કરે છે. ડાહ્યાં પતિ-પત્નીઓ પોતપોતાના વ્યવહારથી ભરતી બનાવી રાખે છે, પણ પ્રેમ હોય પણ

ડાઘ્યાં ન હોય તો પોતાના વ્યવહારથી ઓટ લાવતાં વાર નથી કરતાં. આમ જો સતત ઓટમાં જ જીવવાનું થાય અને કોઈ પણ ભોગે સાથે રહેવું શક્ય ન જ લાગે તો પછી ખેલદિલીથી બન્નેએ હસતાં હસતાં છૂટાં થઈ જવાની તૈયારી પણ રાખવી. સંબંધો ક્યારે બગડે કે ક્યારે વળાંક લે તે કહી શકાય નહિ. સૌથી કપરી સાધના સંબંધોને નિભાવવાની છે. પ્રેમ-સંબંધ ઢીલો થવા લાગે તો તેને ફરી પાછો પુષ્ટ કરવા પ્રયત્નો કરવા, પણ પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તે વધુ ને વધુ ઢીલો થતો જાય તો તે તૂટી જાય તે પહેલાં રાજીખુશીથી છૂટી જવું વધુ હિતકારી છે. ખાસ કરીને બન્નેમાંથી કોઈ એક ત્રીજા પાત્ર સાથે સંબંધ બાંધી બેઠું હોય અને ત્યાંથી પાછું વળવા જ તૈયાર ન હોય તો બેવફાદારીનો બહુ મોટો ધક્કો ઢીલા પડેલા પ્રેમતંતુને તોડી નાખે છે. આવા સમયે હિંમત અને ખેલદિલી બતાવવી જરૂરી છે. આઘાત સહન કરીને પણ છૂટા થવું અને પછી હિંમત—ધીરજ અને આશા સાથે ભવિષ્યમાં નવું જીવન મેળવવાની તૈયારી રાખવી એ હિતાવહ છે.

સંપૂર્ણ સંબંધ બગડી ગયા પછી અને વ્યવહાર તૂટી ગયા પછી પણ “હું છૂટો કે છૂટી થઉં નહિ કે તને છૂટા થવા દઉં નહિ” આવી વૈરવૃત્તિ ન રાખવી. વર્ષો સુધી આવાં વૈરવૃત્તિવાળાં નથી તો એકબીજાંને મળતાં કે નથી સાથે રહેતાં, તેમ નથી તો છૂટાં થતાં. આ પરસ્પરની રિબામણી છે. એક પ્રકારની આ નીચતા પણ છે. બધા પ્રામાણિક પ્રયત્નો કર્યા પછી પણ જો સંબંધો સુધરતા જ ન હોય તો પછી બહેતર છે કે એકબીજાંને નવા જીવનની તકો આપવા માટે હસતાં હસતાં છૂટાં પડવું.

*

14. પિતા તથા સંતાનનો સંબંધ

માતાની માફક પિતાનો પણ બાળકો સાથે સંબંધ રહે જ છે. એકલી માતા, બાળકનો સંપૂર્ણ ઉછેર નથી કરી શકતી. તેની અતિ લાગણીઓ ઘણી વાર બાળકના ઉછેરને અવરોધે છે. તે તેને રડતું કે દુઃખી જોઈ શકતી નથી. એટલે તરત જ બાળકની ઇચ્છાને આધીન થઈ જાય છે. ઘણી વાર તે બાળકની ખોટી ઇચ્છાઓ પણ પૂરી કરે છે. એથી બાળક બગડવા માંડે છે. તે પુરુષ જેટલી કઠોર થઈ શકતી નથી. તેની વધુ પડતી કોમળતા, તેની કમજોરી બની જાય છે. આ જ પુરુષ કરતાં તેને ભિન્ન બનાવે છે.

બાળકના ઘડતરમાં જ્યાં માતાની કોમળતા જરૂરી છે ત્યાં પિતાની કઠોરતા પણ જરૂરી છે. માતાનો વહાલભર્યો ખોળો પૂજાય છે, તો પિતાનું બુદ્ધિભર્યું મગજ પૂજાય છે. માતા બાળકને સંસ્કાર શિખવાડે છે, જ્યારે પિતા ધંધો નોકરી શિખવાડે છે. પિતા વિનાનું બાળક વિધવા માતા પાસેથી પૂરો ઉછેર પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, એટલે પિતા-પુત્રના સંબંધ વિશે થોડો વિચાર કરવો જરૂરી લાગે છે.

બાળકપ્રાપ્તિનો આનંદ પિતાને પણ હોય જ છે, પણ માતા જેટલો નહિ. માતા તો હરખઘેલી થઈ જાય છે, જ્યારે પિતાને હર્ષ તો થાય છે, પણ ઘેલછા નથી આવતી. તે હર્ષને પચાવી શકે છે, એટલે શોકને પણ પચાવી શકે છે, જ્યારે માતા બેમાંથી એકેને પચાવી શકતી નથી. “લાલયેત્ પંચવર્ષાણિ” આ નીતિવાક્ય પ્રમાણે પિતા બાળકને પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી ખૂબ લાડ લડાવે. “દશ વર્ષાણિ તાડયેત્” અર્થાત્ દશ વર્ષથી સોળ વર્ષ સુધીનાં દશ વર્ષો સુધી કઠોરતા બતાવે. અને પછી તેને મિત્ર સમાન માને. “પ્રાપ્તે તું ષોડશે વર્ષે પુત્રં મિત્રવદાયરેત્” માતા તેને લાગણીઓથી ઘેરે છે તો પિતા લાગણી સહિત થોડી કઠોરતાથી ઘેરે છે. બાળકોને પિતાનો ભય લાગવો જ જોઈએ.

આવો ભય કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. જો બાળકને કોઈનો પણ ભય ન હોય તો કદાચ તે અનિષ્ટોનો ભોગ થઈ શકે છે. સૌથી પહેલાં તો બાળકને માતા-પિતા તરફથી પૂરેપૂરો સમય મળવો જોઈએ. જો તેમને સમય નહિ મળે તો તે બીજાં સારાં-ખોટાં ગમેતેવાં માણસો સાથે રખડતાં થઈ જશે અને ઘણી કુટેવોના ભોગ બની જશે. અત્યંત વ્યસ્ત રહેનારાં માતા-પિતા બાળકોને પૂરો સમય નથી આપી શકતાં, જેથી ઘણી વાર તેઓ બાળકોને ખોઈ બેસે છે.

પિતાએ બાળકનું અનિષ્ટોથી રક્ષણ કરવું એ તેનું કર્તવ્ય છે, એટલું જ નહિ, તેને જીવનની સાચી દિશા બતાવવી અને ચલાવવો એ પણ કર્તવ્ય છે. આ માટે જરૂરી છે, પોતે સાચી દિશા નક્કી કરી શક્યા હોય. બાળકને નાસ્તિક ન બનાવવો. જો તે નાસ્તિક થશે તો જીવનનાં ઘણાં મૂલ્યોનો ત્યાગ કરી બેસશે. પણ અત્યંત ભગતડું પણ ન બનાવવું. માતા-પિતા દેવદર્શન કે સત્સંગ વગેરેમાં જાય તો બાળકને પણ સાથે લઈ જાય. તેનામાં ધાર્મિક સંસ્કાર રેડાય તે સારી વાત છે, પણ સાધુ બ્રહ્મચારીઓની સાથે ગાઢ સંબંધ ન થવા દેવો. કદાચ બાળકને ખોઈ નાખવો પડે. પિતાએ પોતે પણ કોઈ સંપ્રદાયના વાડામાં ન પુરાવું, તેમ બાળકને પણ વાડામાં પુરાતું રોકવું. ધાર્મિક થવું, પણ સાંપ્રદાયિક ન થવું. બાળક પાસે ઉપવાસ જેવાં બહુ વ્રતો ન કરાવવાં, ન પોતે કરવાં, પણ આહારની મધ્યમ સ્થિતિ સમજવી—સમજાવવી. બાળકને વ્યાયામપ્રેમી બનાવવો. પ્રતિદિન જરૂર વ્યાયામ કરવો-કરાવવો. તરવું, ઘોડેસવારી, દોડવું, બળબુદ્ધિવર્ધક રમતો રમવી, સાહસ કરાવવું અને શસ્ત્ર ચલાવતાં તો અવશ્ય શિખવાડવું. પ્રવાસો કરાવવા અને જીવનજરૂરી એવી બધી કળાઓ શિખવાડવી. જેમાં સંગીત, નૃત્ય, સાહિત્ય; સારા અક્ષરો, ચિત્રો વગેરેમાં રસ લેતો કરવો. બાળકને નમ્ર-વિવેકી, ઓછાબોલો, ઉદાર, સહિષ્ણુ, પરગજુ જરૂર બનાવવો. આ બધું પોતાના આચરણથી જ શિખવાડી શકાય છે. જો માતા-પિતામાં આવા બધા સદ્ગુણો હશે તો બાળક તેમાંથી અવશ્ય પ્રેરણા લેશે.

તેની બુદ્ધિની ક્ષમતા અને રુચિ પ્રમાણેની વિદ્યા તેને ભણાવવી. તેની બૌદ્ધિક ક્ષમતા જ ન હોય કે તેની રુચિ પણ ન હોય તેવા અઘરા વિષયો ભણાવવાનો આગ્રહ ન રાખવો. બની શકે તો તેને સારી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ભણાવવો. સારી સંસ્થાઓનો અર્થ થાય છે, જ્યાં વ્યસન અને સ્વેચ્છાચારનો પ્રભાવ ન હોય. જ્યાંના સંચાલકો તથા આચાર્યો આદર્શવાદી, નિષ્ઠાવાન હોય. શિક્ષણની સાથે આદર્શ અને નિષ્ઠા પણ શીખવાની હોય છે. આ બન્ને પુસ્તકોમાંથી નથી શિખાતાં પણ સંચાલકો અને આચાર્યોના જીવનમાંથી શિખાય છે. બાળકને સાધુ બનાવી દેવાનો ભય હોય તેવી સંસ્થાથી દૂર રહેવું. જો બાળક તીવ્ર પ્રતિભાશાળી હોય તો વારંવાર તેને વખાણ ન સંભળાવવાં.

વખાણ પચાવવાં મોટા માટે પણ કઠિન હોય છે. ખાસ કરીને સૌના સાંભળતાં તો વારંવાર વખાણ ન કરવાં, તેમ વારંવાર તેને ઉતારી પણ ન પાડવો. પ્રતિભાની સાથે સ્વમાનનું તત્ત્વ સવિશેષ રહે છે, એટલે વારંવાર ઉતારી પાડનાર કે સૌની સામે તેને હડધૂત કરનાર પિતા, બાળકને પહેલાં દ્રોહી અને પછી ઘરત્યાગી પણ બનાવી શકે છે.

પોતાની શક્તિ હોય અને બાળકને રુચિ તથા સામર્થ્ય હોય તો તેને ખૂબ ભણાવવું. પણ જો પોતાની શક્તિ ન હોય પણ બાળકની રુચિ અને ક્ષમતા હોય તો દેવું કરીને પણ ભણાવવું. પરોપકારી સંસ્થાઓનો સહયોગ લઈને પણ ભણાવવું. શિક્ષણમાં ખર્ચેલો પૈસો વાવેલો પૈસો છે, જે સમય આવતાં ઊગી નીકળશે. બાળક ચોરી ન શીખે તેનું ધ્યાન રાખવું, જોકે આ સંસ્કાર તો માતા-પિતાના પોતાના જીવનથી જ મળી શકે છે. તોપણ ઘણી વાર બહારના સંગથી પણ આવા કુસંસ્કાર આવી શકે છે. એટલે પૂરેપૂરું ધ્યાન આપવું. બાળક ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં જમવા ન બેસી જાય, તે લાલચુ ન થઈ જાય. ભૂખ્યો હોય અને સારા પદાર્થોવાળું ભોજન મળતું હોય તોપણ ન પાડવાની તેની મનોવૃત્તિ હોવી જોઈએ. જો તે ચાપાણી કે જમવાનો લાલચુ થઈ જશે તો ભવિષ્યમાં મોટો ઑફિસર થશે તોપણ પેલી લાલચુવૃત્તિ તેને કર્તવ્યપરાયણ નહિ રહેવા દે.

પિતાએ પોતાના ઉદાહરણથી આ સંસ્કાર નાખવાના હોય છે. “લઈ લે... લઈ લે...” એવું શિખવાડવા કરતાં “ન લેવાય, ન લેવાય” એવું શિખવાડવું હિતાવહ છે. બાળકને માર ખાતાં ન શિખવાડવું. માર ખાતું છોકરું, મોટું થઈને પણ માર જ ખાયા કરશે, પણ સાથે સાથે તેને વગર કારણે ઝઘડા કરતું પણ નહિ કરવાનું. ગમે તે ગરીબ કે કમજોર છોકરાંઓ ઉપર દાદાગીરી કરતું પણ ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવાનું. તે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે અને અન્યાયને દંડ આપી શકે તેટલું તેને શારીરિક અને માનસિક રીતે સક્ષમ બનાવવાનું. તેને ક્ષમા કરતાં પણ આવડે અને ક્ષમા માગતાં પણ આવડવું જોઈએ. પાઠ્યક્રમોને પૂરેપૂરા ભણે અને ચોરી કર્યા વિના પૂરેપૂરું લખે અને સારા ગુણાંક મેળવે એ તેનું સાચું શિક્ષણ છે. તેની યોગ્યતા એ જ તેની લાગવગ થઈ જશે. ગમેતેવો લાગવગ કે પૈસા ખાવાનો જમાનો આવ્યો હોય તોપણ થોડાક અંશમાં સાચાનો પણ જમાનો છે જ. હજી સાચા લોકોને શોધનારા લોકો પણ છે જ. એટલે નિરાશ થઈને ખોટો માર્ગ ન સ્વીકારવો.

ઉચ્ચતમ વિદ્યાકાળમાં કદાચ તે કોઈના પ્રેમમાં પડી જશે તેવી સંભાવના રાખીને જ ભણવા મોકલવો કે મોકલવી. આવું થાય તો આઘાત ન અનુભવવો. આવું તમારા માટે યુવાવસ્થામાં તો શું આ અવસ્થામાં પણ શક્ય છે, એમ માનીને જો બન્ને તરફનો સાચો પ્રેમ હોય તો થોડી કસોટી કરીને તેને સ્વીકારી લેવો. જડ વલણ ન અપનાવવું. હા, જો કોઈ વિદ્યાર્થી સાથે આવો પ્રેમ થયો હોય તો સાવધાન રહેવું. આ ખરેખર સાચો પ્રેમ છે કે ફસામણી છે તેની તપાસ કરવી. અને ખાસ કરીને પોતાની નાદાન કન્યાને બચાવી લેવા પ્રયત્ન કરવો. સંપર્ક બળવાન છે. એટલે બને ત્યાં સુધી અનિષ્ટ સંપર્કોથી બચવું—બચાવવું જરૂરી છે.

ભણીગણીને તૈયાર થયેલાં બાળકોને યથાયોગ્ય નોકરી-ધંધે વળગાડવાં, તેમને દેશ-વિદેશ મોકલવાં, તેમનો વિકાસ થાય તેવા માર્ગો ચાલવામાં મદદ કરવી એ માતાપિતાનું કર્તવ્ય છે. અને પછી તેમને યથાયોગ્ય રીતે પરણાવવાં એ પણ કર્તવ્ય છે. પરણાવવામાં બાળકોની રુચિ તથા પસંદગીને પ્રાથમિકતા આપવી. બાળકોએ પણ માતા-પિતાના અનુભવો અને રુચિની સહાયતા લેવી. માત્ર રૂપના આકર્ષણથી દામ્પત્ય સુખદાયી થતું નથી. મહત્ત્વ તો ગુણોનું જ છે અને ગુણો જોવા માટેની આંખ જુદી હોય છે. રૂપ જોનારી આંખ દગો ખાઈ બેસે છે, ગુણો જોનારી આંખ બધા પાસે નથી હોતી. જેની પાસે હોય તેવા વડીલો કે માતા-પિતા વગેરેનો સહયોગ કલ્યાણકારી બની શકે છે. આવી આંખ ઘણા અનુભવો પછી ઊઘડતી હોય છે. બની શકે તો કુળ અને સામુદ્રિકશાસ્ત્રનું માર્ગદર્શન લેવું. સામુદ્રિક લક્ષણો પ્રમાણે વર-કન્યા ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલાં હોય છે.

1. પદ્મ—પદ્મિની 2. હંસ—હંસિની, 3. ચિત્ર—ચિત્રિણી અને 4. શંખ—શંખિણી. આ ચારે પોતાની જગ્યાએ ઠીક જ છે, પણ વિરુદ્ધ સંયોજન દુઃખદાયી થાય છે. વિરુદ્ધ એટલે પદ્મ કે પદ્મિનીને શંખિણી કે શંખ સાથે જોડી દેવામાં આવે તો બન્ને દુઃખી થાય. પદ્મ અને પદ્મિનીનો સંક્ષિપ્ત શરીર પરિચય આવો છે: યથાયોગ્ય માપસરનું સુંદર ઘાટીલું શરીર, વિશાળ છાતી, લાંબા હાથ, મોટા લટકતા કાન, લાંબું નાક, પાતળા હોઠ, સુંદર દાંત, ગોળ ગાલ, ઝીણી ચમકદાર આંખો, વિશાળ લલાટ, ઊંચી ગરદન, લાંબા-સુંવાળા વાળ, મીઠો અવાજ. પગના નાના પંજા, એડી અને પંજા વચ્ચે ખાલી જગ્યા. લાંબી અણીદાર પાતળી આંગળીઓ, રક્ત નખ, ઊંચા નળા, પાતળી કમ્મર, પાતળી ચમકતી ચામડી શરીર ઉપર—સ્ત્રી હોય તો ઓછા વાળ (બિલકુલ ન હોય તો ઉત્તમ), પુરુષ હોય તો વધુ વાળ, ખાસ

કરીને છાતીએ તો હોવા જ જોઈએ. માથામાં ભમરીઓ ન હોય, આ બધાં શારીરિક લક્ષણો છે. જે વર-કન્યામાં આવાં લક્ષણો હોય તેમાં આવા ગુણો હોવાની શક્યતા છે. આ બન્ને એકબીજાને વફાદાર રહેનારાં હોય, બીજી ગમે તેવી લાલચ મળે તોપણ પોતપોતાના માણસનો ત્યાગ ન કરે. આ બન્ને વાસનાપ્રધાન નહિ પણ પ્રેમપ્રધાન વૃત્તિવાળાં હોય, કદાચ તેમને ઓછું વાસનાસુખ મળે તોપણ સંતુષ્ટ રહે, કારણ કે પ્રેમ એ જ વાસનામાં સંતોષ આપનારું તત્ત્વ છે—જે તેમની પાસે ભરપૂર હોય છે. પદ્મ અને પદ્મિની બન્ને એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈને અદ્વૈત થઈ જાય છે. અને લગ્નજીવનને આદર્શ અને ધન્ય કરી શકે છે.

હંસ અને હંસિનીમાં એમનાં શરીર મધ્યમ કક્ષાનાં હોય છે. બહુ રૂપાળાં નહિ તેમ બહુ કદરૂપાં પણ નહિ. છાતી, કપાળ, કાન, ગાલ, હોઠ-નાક, આંખો, હાથ, આંગળાં, કમ્મર વગેરે બધું મધ્યમ કક્ષાનું હોય છે. પદ્મિનીના વાળ છેક ઢીંચણ સુધી લાંબા હોય છે તો હંસિનીના વાળ કમ્મર સુધી લાંબા હોય છે. તેની ચામડી બહુ પાતળી નથી હોતી તેમ બહુ જાડી પણ નથી હોતી. આવાં વરકન્યા, એકબીજાને વફાદાર તો રહે છે, પણ આપત્તિકાળમાં અન્યત્ર ખેંચાઈ પણ જાય છે. પણ પછી પસ્તાવો કરીને સુધરી પણ જાય છે. તેમનામાં પ્રેમ અને વાસના બન્ને સમાન હોય છે. અર્થાત્ પ્રેમથી વાસના ભોગવે છે અને વાસના માટે પ્રેમ કરે છે. વાસના ન હોય તો પ્રેમ ઘટી જાય છે અને પ્રેમ ન હોય તો વાસનામાં નિષ્ફળ જાય છે.

ચિત્ર અને ચિત્રિણીમાં બધાં જ શારીરિક લક્ષણો ઓછાં થવા લાગે છે. જે પોતાની મેળે સમજી લેવું: આવાં નર-નારીઓ પરસ્પરમાં બહુ સંતુષ્ટ ન હોવાથી અન્યત્ર જલદી ખેંચાઈ જાય છે. તેમને અવરોધોના દ્વારા રોકવામાં આવે તો જ રોકાતાં હોય છે. આમના દામ્પત્યમાં પ્રેમ ઓછો અને વાસના વધુ હોય છે. એકબીજાં ક્યારે કોનો સાથ છોડી દે તે કહી શકાય નહિ. કારણ કે વાસના તેમને અસ્થિર અને ચંચળ બનાવી દે છે. અહીં સુખ મળશે કે તહીં મળશે તેવા ચક્કરમાં તેઓ જગ્યા-જગ્યાએ ભટકતાં ફરે છે.

શંખ અને શંખિણીનાં લક્ષણો સાવ નિમ્ન કક્ષાનાં હોય છે. અર્થાત્ બહુ મોટા ચપટા પંજા, જાડી અને લૂખી ચામડી. ટૂંકી અને બુઢી આંગળીઓ, મેલા નખ, ટૂંકા નળા, પાતળી જંઘા, મોટી કમ્મર, મોટું પેટ, નાની છાતી, પુરુષને વાળ વિનાની છાતી, સ્ત્રીને આખા શરીરે બરછટ વાળ, જાડા હોઠ, ચપટા ગાલ, ટૂંકું નાક, અણી વિનાની ગોળ-ચોરસ ચૂંચળી આંખો, નાનું કપાળ, નાના કાન, વેંત જેટલા વાળ અને તે પણ બરછટ, માથામાં ભમરીઓ, કર્કશ અવાજ વગેરે શારીરિક લક્ષણો છે. આવાં નર-નારીઓમાં વાસનાની પ્રધાનતા રહે છે. પ્રેમ લગભગ હોતો જ નથી. વાસનાની કે પૈસાની ગરજ હોય ત્યાં સુધી જ પ્રેમ રહે પછી તું કોણ અને હું કોણ! લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ આવાં નર-નારીઓ એક વ્યક્તિમાં સ્થિર થઈ શકતાં નથી. તેઓ રોજ નવું નવું શોધ્યા કરે છે. પ્રત્યેક પાત્રમાં ખેંચાઈ જાય છે. ગમે તેટલા અવરોધ કરો તોપણ તેઓ વાસનાપૂર્તિ માટે ફાંફાં મારીને પણ જગ્યા કરી લે છે. આમને કદી પણ સંતોષ થતો નથી. શંખિણી સ્ત્રી અને શંખ પુરુષ રોજ નવો નવો શિકાર શોધતાં ફરે છે. જો તેમનું ચાલે તો એક જ દિવસમાં કેટલાય શિકાર કરી નાખે. આવાં માણસો કેટલાયનાં સુખી ઘરોમાં આગ લગાડતાં ફરે છે. આ તેમની પ્રકૃતિ છે. આવાં નર-નારીઓ એકબીજામાં સંપૂર્ણ રીતે ભળી શકતાં નથી, એટલે તેમનું દામ્પત્ય પૂરેપૂરું જામતું નથી. પરસ્પરની બેવફાઈ તેમના કોઠે પડેલી વસ્તુ છે. જો બન્ને શંખ અને શંખિણી હોય તો બહુ વાંધો ન આવે પણ જો પદ્મના ગળે શંખિણી કે પદ્મિનીના ગળે શંખ બાંધી દેવામાં આવ્યો હોય તો દુઃખનો પાર ન રહે. આવું બધું જ્ઞાન-ભાન નાદાન ઉંમરમાં ન રહે એટલે અનુભવી માતા-પિતાનો સાથ લેવો જરૂરી છે.

*

15. સંયુક્ત કુટુંબજીવનના પ્રશ્નો

વરકન્યાને સુખી કરવા અને ઓળખવા થોડાંક લક્ષણો કહ્યાં. આ બધાં છેવટનાં નથી. આમાં હજી ઘણાં બાકી છે. તેમ આ બધાં સચોટ જ છે તેમ માની લેવાની જરૂર નથી. આમાં અપવાદ પણ હોઈ શકે છે. પણ આ લક્ષણો મોટા ભાગે કાંઈક માર્ગદર્શન કરનારાં છે તેમ માનીને ચાલવું.

માતા-પિતા અને વડીલોએ વરકન્યાને પરણાવ્યા પછી પોતાની જવાબદારીઓ પૂરી થયેલી સમજવી જોઈએ. જો તે પોતાના પગ ઉપર ઊભાં થયાં હોય અર્થાત્ રળતાં—કમાતાં હોય તો રાજીખુશીથી તેમને અલગ રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપવી અથવા તેઓ પોતે કરી લે તો કરવા દેવી. સંયુક્ત કુટુંબ સારી વસ્તુ છે, પણ જો બધાં હળી-મળીને સંપથી રહે તો. જો ભેગાં થઈને બધાં કલહ જ કરતાં હોય તો અલગ થવું બહેતર છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં જો પ્રેમથી રહી શકાતું હોય તો ઘણા ફાયદા છે. પ્રથમ તો એકબીજાની રક્ષા થાય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગની રક્ષા થાય છે. પુરુષની ગેરહાજરીમાં એકલી સ્ત્રી ઘણી વાર આજુબાજુનાં અનિષ્ટોથી અસુરક્ષિત થઈ જતી હોય છે. સ્ત્રીની એકલતાનો ગેરલાભ ઉઠાવનારાં તત્ત્વો દરેક જગ્યાએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય જ જો પુરુષ ગરીબ અને કમજોર હોય તો, અને સ્ત્રી જો ચંચળ મનોવૃત્તિવાળી હોય તો આવાં અનિષ્ટ તત્ત્વો ફાવી જતાં હોય છે. પણ જો સ્ત્રી કમજોર મનોવૃત્તિની ન હોય તો ગુંડા લોકો દાદાગીરી કરીને પતિ-પત્ની બન્નેને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે. બધાંને સારા પાડોશી મળવા શક્ય નથી હોતા, એટલે બને ત્યાં સુધી ભેગાં રહેવું હિતાવહ છે.

માતા-પિતાના અનુભવો, તેમની આવડતો અને સંસ્કારોનો લાભ સંયુક્ત કુટુંબમાં મળી શકે છે. નવી નવી આવેલી પત્નીમાં પૂરી આવડત —કુશળતા કે સંસ્કારો ન પણ હોય, તેવી સ્થિતિમાં આ બધાની તેને જરૂર હોય છે. એટલે આ બધું મેળવવા માટે પણ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવું હિતાવહ છે.

વૃદ્ધ માતા-પિતાને સેવાશુશ્રૂષાની જરૂર હોય છે. જેમણે આખી જિંદગી આપણી સેવા કરી હોય તેમને હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં એકલાં છોડવાં સારાં નહિ. તેમની સેવાશુશ્રૂષા કરવી એ કર્તવ્યની સાથે તપસ્યા પણ છે. તે કરવાની તક જતી કરવી ન જોઈએ.

સાથે રહેવાથી ખર્ચ ઓછો આવે છે. જો આવક ઓછી હોય તો અલગ ન થવું. સાથે રહીને ઓછા ખર્ચે જીવન જીવવું જોઈએ.

સાથે રહેવાથી બાળકોની સાચવણી સારી થઈ શકે છે. ખાસ કરીને પતિ-પત્ની બન્ને જો નોકરી-ધંધો કરતાં હોય તો નાનાં બાળકોને સાચવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થતો હોય છે. આ પ્રશ્ન વૃદ્ધ માતા-પિતાના દ્વારા ઉકેલી શકાય છે. વૃદ્ધ માતા-પિતાને પૌત્ર-પૌત્રીઓ વધુ વહાલાં હોય છે. તેઓ બાળકોને રમાડે-ખવડાવે અને સંસ્કાર નાખે તો પ્રશ્ન ઊકલી જાય. બીજી તરફ બાળકોને પ્રેમથી રમાડવાથી તેમને પણ આનંદ મળે અને હોર્મોન સારા થાય એટલે આરોગ્ય પણ સારું મળે.

સાથે રહેવાથી કૌટુંબિક વ્યવહારોમાં સરળતા રહે. ભારતમાં માત્ર પતિ-પત્ની સુધી જ વ્યાવહારિકતા નથી હોતી પણ દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલી રહે છે, જો બધાં સાથે રહે તો આવા વ્યાવહારિક પ્રસંગોને ઓછા ખર્ચે સારી રીતે પાર પાડી શકાય છે.

સાથે રહેવાથી વારસાના ઘણા વિકટ પ્રશ્નો ઊભા થતા નથી, ઘર-મિલકત-ખેતરો વગેરે તૂટતાં નથી. મિલકત પણ સચવાય છે. એટલે બને તો સાથે જ રહેવાનું પસંદ કરવું.

હવે સંયુક્ત કુટુંબથી થતાં નુકસાનોનો વિચાર કરીએ. પ્રત્યેક માણસને સ્વતંત્રતા ગમે છે. જો તેની સ્વતંત્રતાને સતત આંચ આવે તો તેને ગમતું નથી, આવો દબાયેલો અણગમો, કુટુંબ-ક્લેશ કરાવે છે. જો પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે જ ચાલવા-ચલાવવાની વૃત્તિવાળી હોય તો કુટુંબમાં ખળભળાટ થવા લાગે છે. આ વિખવાદ સુખ અને શાંતિનો નાશ કરે છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં સૌની આવક સરખી નથી હોતી કારણ કે સૌની ક્ષમતા સરખી નથી હોતી. વધુ આવકવાળા અને થોડી આવકવાળા વચ્ચે થોડીઘણી ગુરુતાગ્રંથિ અને લઘુતાગ્રંથિ રહ્યા કરે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગ આવી ગ્રંથિઓથી વધુ પીડાવા લાગે છે. વધુ આવકવાળાને થયા કરે છે, મારા પૈસે જ ઘર ચાલે છે, તો થોડી આવકવાળાને થયા કરે છે કે આ બધાં અમને દબાવે છે. આવી સ્થિતિમાં પણ મન ઊંચાં રહીને કલહનું કારણ બની શકે છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં વડીલશાહી ચાલે છે. સૌએ કોઈ ને કોઈ વડીલને આધીન રહીને ચાલવાનું હોય છે. જો વડીલની આજ્ઞાને માનવામાં ન આવે તોપણ ઘર તૂટી જાય છે. હવે જો વડીલમાં સૌના પ્રત્યે સમભાવ ન હોય અને તે પક્ષપાત કરે તોપણ સંયુક્ત કુટુંબ ચાલી શકે નહિ. વડીલ જો વહાલાં-દવલાં કરે તો તેની અસર માઠી પડે. બધા વડીલો સમભાવી રહી શકતાં નથી. વહાલાં-દવલાં થાય તો વિખવાદ થવા લાગે. સંયુક્ત કુટુંબ તો કોઈ એક વ્યક્તિના મધ્યવર્તી પ્રભાવમાં જ ચાલી શકે. સૌના ઉપર તેનો માન-આદરભર્યો પ્રભાવ હોય તો જ સંયુક્ત કુટુંબ ચાલી શકે. આવું બધી જગ્યાએ હોતું નથી.

સંયુક્ત કુટુંબમાં પરિવારના સભ્યોની ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગની નિર્ણયશક્તિ જલદી પૂરેપૂરી ખીલતી નથી. નાનામાં નાનો અને મોટામાં મોટો નિર્ણય વડીલોએ કરવાનો હોવાથી નાના માણસોની નિર્ણયશક્તિ કુંઠિત રહે છે. શું રસોઈ કરવી, કેટલી કરવી, કેવી કરવી વગેરે બાબતોથી માંડીને દીકરા-દીકરીઓને ક્યાં પરણાવવાં, ક્યારે પરણાવવાં વગેરે મોટા નિર્ણયો પણ વડીલો જ કરતા હોવાથી સભ્યોનો બૌદ્ધિક વિકાસ અટકી જાય છે. ઘણી વાર તો પ્રભાવશાળી વડીલોની જોહુકમી એટલી બધી હોય છે કે કોઈ ઉફ પણ બોલી શકતા નથી. તેમનો સૌને એક જ ઉત્તર હોય છે “તને શી ખબર પડે?” “તું શું જાણે” “ચૂપ રહે” આવી સ્થિતિમાં કુટુંબ ગૂંગળાવા લાગે છે. પરિણામે કુટુંબ વચ્ચે કલહ શરૂ થઈ જાય છે.

કેટલીક વાર વગરકારણે પણ દેરાણી-જેઠાણી, સાસુ-વહુ, નણંદ-ભોજાઈ, ભાઈ-ભાઈ વગેરે અંદરઅંદર નાનીનાની બાબતોમાં ખટપટો કરવા લાગી જતાં હોય છે. ઘરમાં ચૂપ બનીને રાજકારણ રમાવા લાગે છે. આથી અશાંતિ વધે છે.

કેટલીક વાર ખાસ કરીને નાદાન સ્ત્રીવર્ગ, પાડોશીઓના ત્યાં જઈને ઘરની વિખવાદી સ્થિતિની ગુસપુસ વાતો કરે છે. અને પાડોશીઓ બળતાં લાકડાંમાં પેટ્રોલ છાંટવાનું કામ કરે છે. આમ થવાથી ભડકા વધી જાય છે. આવાં બધાં કારણોસર સંયુક્ત કુટુંબમાં અશાંતિ અને વિખવાદ વધે છે. કેટલીક વાર આ બધાના પરિણામે કોઈ બળી મરે છે તો કોઈને બાળી મૂકવામાં કે મારી નાખવામાં પણ આવે છે. એથી આખું કુટુંબ બરબાદ થઈ જાય છે.

બન્ને પક્ષોનો વિચાર કરતાં એવું લાગે છે કે બધાં માણસો સારાં હોય, વડીલ સારા હોય, પુત્રો સારા હોય, વહુઓ વગેરે બધાં સારાં હોય અને સૌ સંપીને સાથે રહી શકતાં હોય તો જ સંયુક્ત કુટુંબનો આગ્રહ રાખવો. નહિતર નહિ. સૌ પોતપોતાની રીતે ભલે અલગ થાય અને સુખી થાય. હા, અલગ રહીને પણ પરસ્પરનો પ્રેમ રહે તો તેથી કુટુંબ સચવાયું કહેવાય. પ્રેમભાવ જ કુટુંબને જોડે છે. અલગ રહેવાથી પણ જો પ્રેમ રહેતો હોય તો તેમ કરવું હિતાવહ છે.

*

16. પત્નીઓના પાંચ પ્રકાર

પત્નીઓના પાંચ પ્રકાર છે. 1. આગળ ચાલનારી 2. સાથે ચાલનારી 3. પાછળ ચાલનારી 4. માથે ચઢેલી અને 5. પગ નીચે છૂંદાતી.

1

સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા હો કે અલગ એકલા રહેતા હો, તમે તમારી પત્નીના વ્યક્તિત્વને ઓળખીને તેની સાથે યથાયોગ્ય સંબંધ રાખો તો દામ્પત્ય સફળ થાય. એક પત્ની, પ્રતિભાશાળી, બાહોશ, વફાદાર, સહનશક્તિવાળી, સમજુ, સંસ્કારી અને સેવાપરાયણ છે. પતિ કરતાં તેની પ્રતિભા વધારે છે, તો તેને આગળ ચાલવા દો, તે ભલે વધારે દોરવણી આપે. તેની ઈર્ષ્યા ન કરો, તેની ગતિને રોકો નહિ. તમારાં સદ્ભાગ્ય છે કે આવી મહાન પત્ની તમને મળી છે. તેની ઊંચાઈ ને ગરિમાનો સ્વીકાર કરો અને રાજી થાવ. ખોટો ‘ઇગો’ ન રાખો, તમારા ખોટા ‘ઇગો’માં કાં તો તમે તમારી પત્નીને ખોઈ બેસશો કાં તો તેના વિકાસને અટકાવી દેશો. આગળ ચાલવાનો અર્થ ઉદ્વંસતા કે ઝઘડા કરીને આગળ ચાલવાનો નથી. પ્રતિભા અને સદ્ગુણોથી આગળ ચાલવાનો છે. પોતે આગળ ચાલે છે તેવું માનીને પતિને કે પરિવારને ઉતારી પાડવાનો ભાવ રાખવો એ છીછરાપણું છે. ખરેખર તો આવી છીછરાપણાવાળી પત્ની આગળ ચાલવાને લાયક ન કહેવાય. સૌને માન આપે, સૌનું માન રાખે તે જ આગળ ચાલી શકે. નહિ તો પાછળવાળાં તેને ખેંચીને પાછળ ધકેલી દે. આ ગુણવાન અને ચારિત્ર્યવાન પત્ની છે.

2

એક પત્ની પતિની સાથે એટલે કે બાજુમાં ચાલનારી હોય છે. પતિની ગતિ, બૌદ્ધિક પ્રતિભા, લક્ષ્યની એકતા, સમાન રુચિ અને મળતો સ્વભાવ હોય તો સાથે ચાલી શકાય. ડાહી સ્ત્રી પોતાની ક્ષમતા-અક્ષમતાને બરાબર સમજી લે. જીવનમાર્ગ ઉપર જો પતિની સાથે ચાલવું હોય તો તે પોતાની ગતિ વધારે છે. જો તે ગતિને નથી વધારી શકતી તો તેના પ્રેમની ખાતર પતિ પોતાની ગતિ ઓછી કરી તેને સાથે રાખે છે. જો પ્રેમ ન હોય તો તેને પડતી મૂકીને ચાલતો રહે છે, પરિણામે બન્ને વચ્ચે અંતર વધી જાય છે. પત્ની માટે પતિનો પ્રેમ એ જ જીવન છે. જો તે પ્રેમ જીતી શકે તો બધું જીતી લીધું. પણ જો પ્રેમ હારી ગઈ તો બધું ખોઈ નાખ્યું. પત્ની કદાચ પતિના સાચા માર્ગે સાથે ન ચાલી શકે તો કાંઈ નહિ, ઓછામાં ઓછું ઊંધી દિશામાં તો ન જ ચાલે.

પત્નીની બૌદ્ધિક પ્રતિભા સરખી હોય તો બન્ને સાથે ચાલી શકે. બન્ને શિક્ષણ-વાચન-મનન વગેરે બુદ્ધિ વધારનારાં અને એકબીજાની ઊંચાઈ તથા ઊંડાણને સમજનારાં હોય તો બૌદ્ધિક ચર્ચામાં પણ બન્ને સાથે ચાલી શકે. કદાચ પત્નીમાં પતિ જેટલી બૌદ્ધિક પ્રતિભા ન હોય પણ પતિની બૌદ્ધિક પ્રતિભાને સ્વીકારવાની—સમજવાની ક્ષમતા હોય તોપણ સાથે ચાલી શકાય. પણ આવી ક્ષમતા ન હોય તો તે દિન-પ્રતિદિન પાછળ પડતી જાય.

પ્રતિભાશાળીઓને લક્ષ્ય હોય. પ્રતિભા વિનાનાં લોકોને ભાગ્યે જ લક્ષ્ય હોય છે. તે પ્રવાહમાં તણાય છે અને પ્રવાહ જ્યાં લઈ જાય ત્યાં પહોંચી જાય છે. પણ જો પતિ-પત્ની બન્ને પ્રતિભાવાન હોય તો તેમનાં લક્ષ્યો પણ હોય જ. લક્ષ્ય એટલે માત્ર મોક્ષ જેવું એકાદ લક્ષ્ય જ નહિ, પણ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોનું લક્ષ્ય. જેમકે, ધનલક્ષ્ય. કેટલું કમાવું, કેમ કમાવું, કેમ ન કમાવું, ધન કેટલું વાપરવું, ક્યાં વાપરવું વગેરે ધનસંબંધી બધા નિર્ણયો એકલક્ષી હોય તો તે એકલક્ષ્ય કહેવાય.

આવી જ રીતે ધર્મસંબંધી પણ સમાન લક્ષ્ય હોય, બન્નેમાં સમાન ધર્મ હોય, ભિન્ન-ભિન્ન ન હોય. કદાચ ભિન્ન-ભિન્ન હોય તો એકબીજાને સહન કરી લે તે જુદી વસ્તુ છે. સહન કરવામાં ઉદારતા કે લાચારી પ્રગટે છે, પણ એ બન્નેનો સરખો ધર્મ હોય તો સહન કરવાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. સહન કરવું કે ચલાવી લેવું એ આનંદપ્રદ નથી હોતું. અશ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા કે કુશ્રદ્ધાથી મુક્ત રહીને સાચી શ્રદ્ધાથી માનવતાવાદી ધર્મનું પાલન કરનારાં બન્ને સાથે ચાલી શકે છે. બેમાંથી એક (ખાસ કરીને પત્ની) ભૂત-ભૂવા-દોરા-ધાગા કરનારી અંધશ્રદ્ધાળુ હશે તો સાથે ચાલી શકાશે નહિ. આવી જ રીતે ખોટા ગુરુમાં કે ખોટાં વ્રતોમાં શ્રદ્ધા રાખનારી કુશ્રદ્ધાવાળી પત્ની હશે તોપણ સાથે ચાલી શકાશે નહિ. આવી જ રીતે (ખોટા ભાગે પુરુષ) બિલકુલ શ્રદ્ધા જ નહિ રાખનાર નાસ્તિક પુરુષ હશે અને બીજી તરફ શ્રદ્ધાળુ પત્ની હશે તોપણ સાથે ચાલી શકાશે નહિ. બન્ને, અશ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા અને કુશ્રદ્ધાથી મુક્ત અને સાચી શ્રદ્ધાવાળાં હશે તો શ્રદ્ધાના જોરે

હસતાં હસતાં સાથે ચાલી શકશે. પરસ્પરનો પ્રેમ વધુ દીપી ઊઠશે, કારણ કે પ્રેમ, શ્રદ્ધાનો પોષક છે. પ્રેમ, અશ્રદ્ધાનો પોષક નથી થઈ શકતો.

આવી જ રીતે કામલક્ષ્ય પણ સમાન હોવું જોઈએ. વિષયવાસનામાં એક અતિભોગી હોય અને બીજું એકદમ અભોગી હોય તો સાથે ચાલી શકાય નહિ. બન્નેમાં સમાનતા હોય તો જ સાથે ચાલી શકાય. સાથે બેસીને સમજણપૂર્વક વિચાર કરીને કામમાત્રા નક્કી કરવાની. એક કહેવત છે કે ‘આહાર અને વિહાર’ વધારવો હોય તેટલો વધારી શકાય છે અને ઘટાડવો હોય તેટલો ઘટાડી શકાય છે. શાણાં પતિ-પત્નીએ ન તો અતિરેક કરવો કે ન એકદમ નિગ્રહ કરી લેવો. મધ્યમ કક્ષાએ જીવનભર જીવવું. કદી પણ કોઈના ભરમાવાથી ભાઈ-બહેન ન થઈ જવું, ન તો સદંતર કામત્યાગ કરવો (જે શક્ય નથી). મોટા ભાગે અક્ષમ પુરુષો અને ધર્મઘેલી મૂર્ખ સ્ત્રીઓ કોઈના ચડાવવાથી પોતાની અક્ષમતાને ઢાંકવા કે ઘેલછા પ્રગટ કરવા આવાં નિગ્રહવ્રતો લેતાં હોય છે અને પછી દુઃખી થતાં હોય છે. કામ એ પરમાત્માનું રૂપ છે (ધર્માઢવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઢસ્મિ ભરતર્ષભા—ગીતા). એને શત્રુ ન માનવો. તેના નિગ્રહ અને અતિરેક બન્નેથી બચનારા મધ્યમમાર્ગી લોકો જીવનભર તેનાં સારાં પરિણામો મેળવી શકે છે. કામને મારવા નીકળનારા, કામ દ્વારા ખુદ પોતે જ મરી જતા હોય છે. પણ મધ્યમમાર્ગે ચાલનારા કામને મિત્ર બનાવીને જીવનભર તેની મૈત્રી મેળવતા રહે છે. એટલે માનો કે ઉંમરની સાથે કામશક્તિ ઓછી થઈ જાય તોપણ કામવૃત્તિ તો બની જ રહે છે. આવા માણસોમાં સ્ત્રૈણવૃત્તિ વધવા લાગે છે. તે પૌરુષભાવ ખોઈને સ્ત્રૈણભાવ ધરાવતા થવા લાગે છે. આ દોષથી બચવું હોય તો બન્નેએ ખોટાં અકુદરતી વ્રતો લેવા કરતાં મધ્યમ માર્ગથી જીવનભર એક માર્ગે ચાલતા રહેવું.

3

પતિ-પત્નીના સંબંધોમાં બન્નેની પાત્રતા—અપાત્રતા બહુ જ ભાગ ભજવે છે. એ ભાગ્યશાળી પુરુષ તથા સ્ત્રી છે જે બન્ને જીવનભર એકસાથે ચાલી શકે છે. પણ ઘણી વાર પુરુષ-સ્ત્રીમાં પુરુષ બધી બાબતોમાં ચઢિયાતો હોય તો સ્ત્રીએ દુઃખી થવાની જરૂર નથી. ઊલટાનું ગૌરવ લેવાનું છે. કુદરતી રીતે પણ પુરુષ ચઢિયાતો હોવો જોઈએ, કારણ કે સ્ત્રીને પુરુષમાં સમાઈ જવાનું હોય છે. પુરુષમાં સમાઈને સ્ત્રી ધન્યધન્ય થઈ શકે છે. જો તેને સમાતાં આવડે તો. આવી સ્ત્રી, પુરુષના પગલે પગલે પાછળ પાછળ ચાલે છે. અનુગામિની બને છે. તે પુરુષના નિર્ણયોથી અલગ નથી પડતી. તેના નિર્ણયોને તે વધાવી લે છે, જેમ ભક્ત, ભગવાનની મરજીને સ્વીકારીને જીવન જીવે છે તેમ પાછળ પાછળ ચાલનારી પત્ની પણ પતિના યોગ્ય નિર્ણયોને સ્વીકારીને ચાલે છે. જેમ રામની પાછળ સીતા અથવા ગાંધીજીની પાછળ કસ્તુરબા. આમ, પાછળ ચાલવાથી પત્ની હલકી કે ગુલામ નથી થઈ જતી પણ મહાન બને છે. તેમનું જીવન કલેશ, કંકાસ વિનાનું રહે છે. પત્નીના સમર્પણથી પતિ, પ્રસન્ન થઈને પ્રત્યાર્પિત થઈ જાય છે, અર્થાત્ પોતે પણ સ્ત્રીને સમાવી લે છે અથવા કહો કે પત્નીમાં ભળી જાય છે. બન્ને એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈને સફળ દામ્પત્ય ભોગવે છે.

ખરેખર તો આવાં પતિ-પત્ની સૌથી વધુ સુખી અને તૃપ્ત રહે છે. મૃત્યુ પછીનો વિયોગ બન્નેમાંથી જે જીવતું હોય તેને અસહ્ય થઈ પડે છે. જો પત્ની વિધવા થઈ હોય તો જીવનભર સૌના દેખતાં રોતી રહે છે, પણ જો પુરુષ વિધુર થયો હોય તો એકલો એકલો, છાનો છાનો ડૂસકાં ભરતો રહે છે. જીવનમાં ભયંકર ખાલીપણું આવી જાય છે. આવાં વિયોગી પ્રેમી પતિ-પત્નીને (જે જીવતું હોય તેને) આશ્વાસન આપવું જોઈએ. મારા એક ઓળખીતા સજ્જનની પત્ની રોઢઅકસ્માતમાં ગુજરી ગઈ. હવે પેલો પુરુષ ઝૂંચી કરે છે. તે કહે છે કે ગમે તેમ કરીને દિવસ તો હું કાઢી નાખું છું પણ મારાથી રાત કઢાતી નથી. મરદ જેવો મરદ થઈને પણ તે રાત્રે એકલો એકલો રડ્યા કરે છે. આવા ખાલીપણાથી પીડાતાં નર-નારીએ બની શકે તો તેમના ખાલીપણાને ભરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

4

ચોથી પત્ની માથે ચઢેલી હોય છે. આગળ ચાલનારી પત્નીમાં અને માથે ચઢેલી પત્નીમાં પાયાનો ભેદ એ છે કે પેલી પોતાની યોગ્યતા—ક્ષમતાથી તથા પતિની ઉદારતાથી આગળ ચાલે છે અને સૌને સુખી કરે છે, જ્યારે માથે ચઢેલી પત્ની, પતિના નમાલાપણાથી તથા પોતાના ભારે ‘ઇગો’થી માથે ચઢી બેઠી છે.

કેટલાક પુરુષો નમાલા હોય છે. તેમનામાં નિયંત્રણ શક્તિ નથી હોતી. ઢીલા ઘેંસ જેવા, દબાઈ ગયેલા, મનહૂસ વૃત્તિવાળા. તો બીજી તરફ કેટલીક પત્નીઓ ભારે ‘ઇગો’વાળી, માથાભારે, કોઈને પણ ન ગાંઠનારી, બધાની સામે બોલનારી, કર્કશા, ઝઘડાખોર, વાંધોવચકો

પાડનારી અને પોતાનું જ ધાર્યું કરનારી (મોટા ભાગે શંખણી.). આવી સ્ત્રીને જો તેજસ્વી પતિ મળે તો બન્નેને લાંબું બને નહિ. લડાઈ-ઝઘડો ચાલ્યા જ કરે. બન્નેમાંથી એકે સુખી ન થાય. આવાં પતિ-પત્ની છૂટાં થઈ જાય એ જ યોગ્ય ગણાય, તેમાં જ બન્નેનું હિત થાય છે. પણ જો આવી સ્ત્રીને તેજસ્વી નહિ પણ નમાલો પતિ મળે તો પેલી સ્ત્રી તેના માથે ચઢી જાય છે. તે પોતાનું ધાર્યું જ કરે છે. માથે ચઢેલી પત્નીના પતિના વચનમાં ભરોસો ન કરવો, કારણ કે તેનું બોલેલું ક્યારે તેની પત્ની ફેરવી નાખે તે કહી શકાય નહિ. આવી નમાલા પતિના માથે ચઢેલી પત્ની, પોતાની ટૂંકી બુદ્ધિથી ઘર-સંસાર ચલાવે છે, જેથી તે વારંવાર પરિવારની સાથે સંબંધો તોડતી રહે છે. તેને પરિવારનું સુખ નથી મળી શકતું. દીકરા-દીકરીઓ, વહુઓ વગેરે સૌનું ભવિષ્ય બગાડે છે. તે કોઈની આજ્ઞામાં નથી રહેતી, ન કોઈનું કહ્યું માને છે. આવી પત્ની મહાદુઃખદાયી બની જતી હોય છે. કેટલીક વાર તો આવી પત્ની પોતાના નમાલા પતિને મારઝૂડ પણ કરી બેસતી હોય છે. તે મોહ અને મન્યૂ બન્નેનો ઉપયોગ કરીને પતિને દબાવી રાખી શકે છે. તેને જરૂર પડે તો કૃત્રિમ હસતાં પણ આવડે છે અને જરૂર પડે ત્યારે કૃત્રિમ રોતાં પણ આવડે છે, તેનું લક્ષ્ય એક જ હોય છે, ‘પોતાનું ધાર્યું જ કરવું, કરાવવું.’ આવી પત્ની અતિ તીવ્ર કામવૃત્તિવાળી હોય તો પતિને અક્ષમતાનું સતત ભાન કરાવીને તેનો તિરસ્કાર કરીને તેમાં નમાલાપણું ઉત્પન્ન કરે છે. નિર્લજ્જ અને આક્રમક પત્ની પોતાના પતિને અડધો નપુંસક બનાવી બેસે છે. સ્ત્રીની સર્વોચ્ચ સુંદરતા તેની શરમાળ વૃત્તિ છે, તેને ફેંકી દેનાર નિર્લજ્જ સ્ત્રી રૂપરૂપનો અંબાર હોય તોપણ બેડોળ છે. પોતે પત્નીને સંતોષ આપી શકતો નથી આવું સતત ભાન થયા કરે તે પતિ, પત્ની આગળ આપોઆપ ઢીલો થઈ જાય. આ ઢીલાપણું એ જ નમાલાપણું છે. કાંઈક સ્વભાવ પણ એવો જ હોય. બન્ને દોષો મળીને તેને પાળેલા પીંજરાના પોપટ જેવો બનાવી દે છે. આમ જુઓ તો કોઈ પણ પુરુષ, કોઈ પણ સ્ત્રીને સોએ સો ટકા સંતોષી શકે જ નહિ. સ્ત્રીનો વાસના-આયામ ઘણો મોટો છે. સંતોષ માત્ર વાસનાક્રિયાથી જ નથી આવતોપણ તેની સાથેના પ્રેમથી આવે છે. શંખણીને પ્રેમ હોતો જ નથી, તેને વાસનાની પ્રબળતા હોય છે. એટલે તે તૃપ્તિનું સુખ પામી શકતી નથી. જેને આવી પત્ની મળી હોય તેના દુઃખનો પાર ન રહે. કાં તો છૂટે છૂટકો, કાં તો પછી મર્યે છૂટકો. આવી પત્નીના મરી જવાથી પુરુષ ઝૂરતો નથી પણ હાશકારો અનુભવે છે. અને આવા નમાલા પતિના મરવાથી માથે ચઢેલી પત્ની પણ ઝૂરતી નથી. વાસનાપ્રધાન પાત્રને પ્રેમ હોતો નથી અથવા બહુ ઓછો હોય છે. તે તરત જ નવું પાત્ર શોધી કાઢે છે. આવાં દંપતીથી દૂર રહેવું, તેમનો ગાઢ સંબંધ રાખવો નહિ, તેમને સુધારવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો નહિ, કારણ કે આવી સ્ત્રી સુધારાક્ષમ હોતી નથી.

5

એક પત્ની પગ નીચે છૂંદાતી પત્ની હોય છે. આવું બે કારણોથી બને છે. પત્નીમાં કશી યોગ્યતા જ ન હોય. તે ભોટ છે અને સામા પક્ષે પતિ વગેરે લાંઠ છે, અથવા પત્ની અત્યંત ખાનદાન છે, સદ્ગુણોનો ભંડાર છે. આબરૂદાર છે, અતિ સહનવૃત્તિવાળી છે, અને સામા પક્ષે પતિ અને તેનો પરિવાર કૂર, દુષ્ટ અને શોષણવૃત્તિવાળાં ખલ છે. પહેલી જે ભોટ અને ગભરુ પત્ની છે, તે વારંવાર ભૂલો કરે છે અને અણઆવડતના કારણે તે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી તેથી સૌના પગ નીચે કચરાયા કરે છે. તેની કોડીની પણ કિંમત નથી. વળી પાછી ગરીબ મા-બાપની દીકરી છે. પિયરપક્ષે તેનો પક્ષ લે એવું કોઈ નથી, એક પ્રકારથી તે ઓથ વિનાની નિરાધાર છે. તેને બળવાન ભાઈઓ નથી કે તેનો પક્ષ લે. આવી પત્નીને વળી પાછાં હલકો પતિ અને હલકાં સાસરિયાં મળ્યાં છે. સૌ મળીને તેને જ્યારે જુઓ ત્યારે અપમાનિત કર્યા કરે છે. આવી દુઃખી—કચરાતી સ્ત્રીને છોડાવવાનો કોઈ ઉપાય નથી કારણ કે તેનામાં પોતામાં જ ક્ષમતા નથી. તેમ તેનો પતિ કે સાસરિયાંમાં માનવતા જાગે તેવી શક્યતા ઓછી છે. માણસને માણસ પ્રત્યેની એલજી મટાડવી સરલ નથી હોતી. અને અંતે તો સંસારના બધા સંબંધો સ્વાર્થ અને ઉપયોગિતાના દોરડેથી બંધાયેલા હોય છે. વ્યક્તિમાં સ્વાર્થ પોષવાની કે ઉપયોગિતાની ક્ષમતા ન હોય તો તેની સાથેના સંબંધમાં પ્રેમ-માધુર્ય જેવું કશું કદાચ રહે નહિ.

એક બીજી પત્ની છે, તે પણ પગ નીચે છૂંદાય છે. તેનામાં બધા ગુણો છે, તે ભોટ નથી પણ અતિ સહનશીલ છે, તે ખાનદાન અને જાતવાન છે, એટલે પોતાને ગમે તેટલું દુઃખ પડે કે અન્યાય થાય તોપણ કોઈના આગળ કશું બોલતી નથી. તેને પોતાના ઘરની આબરૂ વહાલી છે અને સામા પક્ષે તેનો પતિ, ખલપતિ છે. કદર વિનાનો, મહાસ્વાર્થી, કઠોર અને નીચ વૃત્તિનો છે. પરિવાર પણ આવો જ છે. બધાં મળીને પેલી સન્નારીને દુઃખી કરે છે. એક અક્ષરે બોલ્યા વિના પેલી જાતવાન સ્ત્રી બધું સહન કરે છે. આવી જ અબળા સ્ત્રીના માટે

મહાકવિ મૈથિલીશરણ ગુપ્તે કહ્યું છે કે:

નારી જીવન હાય તુમ્હારી યહી કહાની

આંચલ મેં હૈ દૂધ ઓર આંખો મેં પાની.

સમર્થ પુરુષોએ બની શકે તો કસાઈખાને બંધાયેલી આવી ગાયને છોડાવવી જોઈએ.

આ પાંચ પ્રકારની પત્નીઓ સાથેના સંબંધોથી પતિઓ (અને પત્નીઓ પણ) સુખી-દુઃખી થતાં હોય છે.

17. પતિઓના ચાર પ્રકાર

પત્નીઓની માફક પતિઓના પણ ચાર ભેદ હોય છે.

1. ઉત્તમ, 2. મધ્યમ 3. કનિષ્ઠ અને 4. અધમ.

ઉત્તમ પતિ, પ્રેમાળ, પૌરુષવાન, ઉદાર, પરાક્રમી, પ્રગતિશીલ અને એકપત્નીવ્રતી હોય છે.

પત્નીની પહેલી અપેક્ષા 'પ્રેમ' હોય છે. જો તેની પ્રેમ-ભૂખને સંતોષી શકાય તો પેટભૂખને તે હસતાં હસતાં સહન કરી લે. પ્રથમ પતિ, પ્રેમનો ભંડાર છે. તે પત્નીને ભરપૂર પ્રેમ કરે છે. પતિ-પત્ની પરસ્પરમાં પ્રેમ કરે એ કોઈ પાપ નથી, મહાપુણ્ય છે. તેને પાપ માનનારા અને પતિ-પત્નીને પ્રેમ કરતાં અટકાવનારાં મહાપાપી છે. ધર્મ કે અધ્યાત્મના નામે આવા શુદ્ધ પ્રેમને તોડાવનારા અને પછી પ્રેમભંગ કરાવીને ઘરભંગ કરાવનારાને સાધુ-સંત ન કહેવાય. પણ શેતાન જ કહેવાય. તેઓ પોતે માર્ગ ભૂલેલા છે અને બીજાને પણ ભટકાવી મારવાના ધંધા ધર્મના નામે કરે છે. સત્સંગના નામે આવા લોકોની પાસે જનારા અંતે 'ઘરભંગ' કે પ્રેમભંગ થઈને પાછા ફરતા હોય છે. તેમની સ્થિતિ ધોબીના કૂતરા જેવી થતી હોય છે.

હું એક એવા સંતને જાણું છું જેણે સેંકડો પતિ-પત્નીને અધ્યાત્મના નામે છૂટાં પાડ્યાં છે અને કેટલાંય છોકરા-છોકરીઓને પરણતાં અટકાવ્યાં છે, કારણ કે અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિ સંસારીઓને નથી થતી તેવું વારંવારનું તેઓ વિધાન કરતા રહે છે, પણ આ જ સંતે પોતાના દીકરાને ધૂમધામથી પરણાવ્યો છે, પોતાના છોકરા માટે અલગ ગજ અને બીજાના છોકરાઓ માટે અલગ ગજ. આવું બેવડું ધોરણ રાખનારાઓથી સાવધાન રહેવું જોઈએ. આ લોકો સત્સંગના નામે ગુમરાહ કરનારો કુસંગ કરતા રહે છે.

ખરી વાત એ છે કે ઉપરના સ્વર્ગને જો નીચે ઉતારવું હોય તો પતિ-પત્નીને ભરપૂર પ્રેમ કરતાં શિખવાડો, બન્નેને છૂટાં ન કરો, છૂટાં થયાં હોય તો જોડો. પ્રેમભંગ અને ઘરભંગ કરાવવો એ મહાપાપ છે. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ પરમેશ્વરનું પ્રગટ રૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ એ પણ જીવનની સાધના છે. જો તે સહજ રીતે મળી જાય તો ઈશ્વરકૃપા છે, એટલે સુમેળભર્યા દામ્પત્યનું કદી પણ વિખંડન ન કરવું-કરાવવું જોઈએ, હા દામ્પત્ય જામતું જ ન હોય, પ્રેમ થતો જ ન હોય તો વાત જુદી છે.

પત્નીને તલવારથી, ધનથી, ભયથી કે બીજી કોઈ વસ્તુથી જીતી શકાતી નથી. હા, તેના શરીરને જીતો એ વાત જુદી છે. પણ એ તેની મજબૂરી જ હશે. પત્ની તો માત્ર પ્રેમથી જ જિતાય છે. તે સ્વયં પ્રેમની સરિતા છે, જે દોડી રહી છે, કોઈ પ્રેમના સમુદ્રને મળવા માટે. ઉત્તમ પતિ, પ્રેમનો સમુદ્ર છે. તે દોડતી આવતી પ્રેમનદી સમાન પત્નીને પોતાનામાં સંપૂર્ણ સમાવી લે છે. બન્ને ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે. ઉપરનું સ્વર્ગ નીચે ધરતી ઉપર ઊતરી આવે છે. હવે તેમણે ઉપર જઈને સુખી થવા માટેનાં કર્મકાંડો કે બીજી સાધના કરવાની જરૂર નથી. પૂર્વે કહ્યું તેમ પ્રેમ એ પોતે જ પરમાત્મા છે. સૂફીઓ કહે છે કે 'લવ ઈઝ ગોડ' અને 'ગોડ ઈઝ લવ.' આ લવનાં બે રૂપ છે. દૈવી પ્રેમ (ઇશ્કેહકીકી) અને માયાવી પ્રેમ (ઇશ્કેમિજાજી). પ્રથમ જે દૈવી પ્રેમ છે તે છેક મરણપર્યંત—વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ વધુ ને વધુ દીપ્તો જાય છે. લોકોને સુખી કરવા હોય તો દૈવી પ્રેમની સાધના તરફ વાળવાના, તેથી ભગાડવાના નહિ. ભગાડીને પણ અંતે તો પાછી એની એ જ મનોવૃત્તિ બની જાય છે. પોપટ મહાસંયમી છે કારણ કે પાંજરામાં પુરાયેલો છે. તે ધારે તોપણ સંયમ તોડી શકતો નથી, કારણ કે પાંજરું પરવાનગી નથી આપતું, જો પાંજરામાંથી મુક્ત આકાશમાં ઊડવાનું મળે તો ફરી કદી પાંજરામાં પુરાવું પસંદ ન કરે, પાંજરિયા સંયમને સંયમ કહેવાય જ નહિ. પછી ભલેને પાંજરું સોનાનું કેમ ન હોય.'

ખરો સંયમ તો મુક્ત આકાશમાં ઊડતા પોપટો પાળે છે. પાળે છે એમ નહિ, કુદરત તેમને સહજ રીતે પળાવે છે. તેથી તે વધુ રૂપાળા અને પ્રસન્ન દેખાય છે. કદાચ તેમને પેટ ભરીને ખાવાનું નહિ મળતું હોય તોપણ તે પોતાની જ ભાષા બોલે છે. પેલા પાંજરિયા પોપટો ભલે રોજ લાડવા જમતા હોય, પણ તે ગોખાવેલી—બીજાની ભાષા બોલે છે, પોતાની નહિ. જે પોપટને રટાવેલી ભાષા બોલતાં વધારે આવડે તે વધુ મૂલ્યવાન થાય છે. તેને ઊંચી ગાદીએ બેસવાનું મળે છે. તેના શરીર ઉપર ચરબી તો ઘણી છે, પણ સ્વરૂપ નથી. તેને માન તો ઘણું મળે છે, પણ સ્વમાન નથી, એક નિશ્ચિત ઘરેડમાં—ઘાંચીના બળદની માફક તે ફરે છે તો ઘણું, પણ તોય પાછો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે, તેની પરાવલંબિતાનું બંધન—પાંજરું તેને શોભાસ્પદ લાગે છે. પોતાના પાંજરાનું પણ તેને ગૌરવ લાગે છે. 'હું કેવો સોનાના

પાંજરામાં પુરાયેલો મહાન છું' તેવી ભ્રમણાના નશામાં તે ચક્ર્યૂર રહે છે. પણ તેને કેદીપણાનો ખેદ થતો નથી. પાંજરું તેને સદી ગયું છે. એમ કહો કે એ જ તેનું વ્યક્તિત્વ બની ગયું છે.

પતિ-પત્નીના પ્રેમને પવિત્ર માનવો જોઈએ. તેમાં પાપ કે અનર્થનાં દર્શન કરનારા પોતે જ પાપી હોય છે, કાં તો પછી પાપી બની જતા હોય છે. માણસ અનાજ વિના તો કદાચ જીવી શકે પણ પ્રેમ વિના ન જીવી શકે, કદાચ જીવે તો તે ફિક્કો—નિસ્તેજ થઈને મડદા જેવો જીવે. કોઈની નિસ્તેજતા—ફિક્કાપણું તેની સાબિતી છે કે આ માણસ તપસ્વી નથી પણ પ્રેમનો દુકાળિયો છે. પ્રેમાળ પતિ અને પ્રેમાળ પત્ની સંસારનું આભૂષણ છે. તેમને વધાવવાં જોઈએ. ખરેખર તો જો થતો હોય તો એવો શક્તિપાત કરવો જોઈએ કે જેથી પ્રેમ વિનાનાં, રિસાવેલાં, છૂટાં પડેલાં સાચાં દેવી પ્રેમી બની જાય. આવી સાધના-શિબિરો કોઈ કરતું હોય તો જરૂર એવી શિબિરોમાં જવું જોઈએ. પણ જ્યાં પતિ-પત્નીના દિવ્ય પ્રેમને પણ દોષ માનવામાં આવતો હોય તેવી શિબિરોમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવાતો હોય તોપણ તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. ખરેખર તો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આપવાની વાતો માત્ર ધૂર્ત લોકો જ કરતા હોય છે. તેમનાથી બચવું જોઈએ.

પ્રેમની ત્રણ અવસ્થાઓ

પતિ-પત્નીના પ્રેમની ત્રણ અવસ્થાઓ છે. 1. પ્રારંભ અથવા પ્રથમાવસ્થા, 2. મધ્યમાવસ્થા અને 3. પૂર્ણ પકવાવસ્થા.

પ્રથમાવસ્થા અથવા પ્રારંભાવસ્થામાં ભય-સંકોચ-શરમ વગેરે રહે તે શક્ય છે. ભય એ બાબતનો કે પાત્ર સાચું હશે? ખોટું તો નહિ હોયને! કદાચ ખોટું હશે તો મારા જીવનનું શું? આ કોઈ રમત તો છે નહિ કે ફરીફરીને બીજા-ત્રીજા-ચોથાની સાથે રમત રમાય. આવો ભય રહેવો જરૂરી છે. આવો ભય જ લક્ષ્મણરેખાની મર્યાદા સાચવે છે. જેને કશો ભય નથી અને લક્ષ્મણરેખાને તરત જ કૂદી જવાની ઉતાવળ હોય છે તે કદી દિવ્ય પ્રેમ કરી શકતાં નથી. આવાં લોકો અંતે રડે છે અને રડાવે છે.

સંકોચ, એ પુરુષમાં પણ હોવો જોઈએ, પણ સ્ત્રીમાં તો જરૂર હોવો જોઈએ. સંકોચ વિનાનો પુરુષ કદાચ ચાલી શકે પણ સંકોચ વિનાની સ્ત્રી તો ચાલી શકે જ નહિ. આવી સંકોચ વિનાની સ્ત્રી કદી દેવી પ્રેમ ન કરી શકે, ન પ્રાપ્ત કરી શકે. તેની નિર્લજ્જ ઉતાવળિયા વૃત્તિ તેના છીછરાપણાને પ્રગટ કરી તેના મૂલ્યને ઓછું કરી નાખે છે. આવી સંકોચ વિનાની સ્ત્રી પોતાની મેળે જ પોતાને હલકી બનાવી બેસે છે. પ્રેમના નામે ઉતાવળિયાં કોણ હોય છે? જે વાસનાસ્વાર્થી હોય છે. વાસનાને ધીરજ કે સંકોચ હોતાં નથી. જ્યારે કોઈ પુરુષ આવો ઉતાવળિયો બને છે ત્યારે કોઈ પાત્રને ફસાવે છે. ખાસ કરીને ભોળી-નાદાન સ્ત્રીને ભાન નથી હોતું કે કોઈ માછીમારના કાંટામાં તે ફસાઈ રહી છે, કદાચ ફસાયા પછી મોડે મોડે ભાન થાય તોપણ કાંટો એવો વાંકો હોય છે કે હવે નીકળવું કઠિન થઈ જાય છે. વિપક્ષમાં જો કોઈ સ્ત્રી આવી ઉતાવળ કરે તો તે કોઈ ભોળા કે ગરજવાન પુરુષને બ્લેકમેઇલ કરનારી હોઈ શકે. પોતાનાં અંગ-પ્રત્યંગ બતાવીને કે હાવભાવ બતાવીને ભોળા કે ગરજવાન પુરુષને ખેંચનારી સ્ત્રી, પુરુષરૂપી પતંગિયાને બાળી મૂકવાનો જ પ્રેમ કરશે, ઠંડક આપનારો નહિ. જોશે દેવીપ્રેમ કરવો હોય તે બન્ને પતિ-પત્નીએ આવી સંકોચ વિનાની ઉતાવળી પ્રેમચેષ્ટાથી બચવું-બચાવવું જોઈએ. પ્રેમને ધીરેધીરે અંકુર નાખવા દેવો જોઈએ. આજ બીજ રોપ્યું અને તરત જ છોડ ઊગી નીકળે અને ફળ ખાતાં થઈ જાવ તેવી મનોવૃત્તિથી બચવું જોઈએ. પ્રેમ અને સાધના બન્ને ધીરજ માગે છે. ઘણી ધીરજમાં પ્રેમ તવાય છે. આ તાવણીથી તે શુદ્ધ થાય છે, બન્ને પાત્રોનાં ખરાં રૂપ પ્રગટ થાય છે. પછી પસ્તાવાનું રહેતું નથી. જે નરનારીનાં લગ્ન માતા-પિતા-સમાજ દ્વારા ગોઠવાયાં હોય તેમના માટે આ વાત નથી. પણ તેમણે પણ ઉતાવળિયા છીછરાપણાથી તો બચવું જ જોઈએ. આ વાત પ્રેમલગ્નો કરનારા માટે છે.

પતિ-પત્નીના જીવનમાં સુખદુઃખના અનેક પ્રસંગો તો આવવાના જ. આ પ્રસંગોએ બન્ને એકબીજાની વધુ નજીક પણ આવે છે અને દૂર પણ થઈ જાય છે. જો પ્રત્યેક સ્થિતિમાં સાથ આપે તો વધુ ને વધુ નજીક આવે છે. પણ જો સાથ ન આપે તો દૂર પણ થઈ શકે છે. દેવી પ્રેમમાં આપોઆપ સાથ અપાય છે. સાથ આપ્યા વિના રહી શકાતું જ નથી. તે એટલે સુધી કે એકબીજા માટે પ્રાણ આપી દેવાની પણ તત્પરતા રહે છે. આવા પ્રસંગો પછી જે પ્રેમ મળે છે, તે તેની મધ્યમાવસ્થા છે.

આ મધ્યમાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં પ્રત્યેક પતિ-પત્નીને એક ખાસ પ્રકારની વૈતરણી નદી પાર કરવાની રહે છે, તે વૈતરણી એટલે વહેમનદી. પ્રેમ, વહેમ વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે. પ્રત્યેકને બીજા પ્રત્યે વહેમ રહે છે. “આ કોઈ બીજાનું તો નહિ થઈ જાય!” આ

વહેમનદી યોગ્ય વ્યવહારથી જ જીતી શકાય છે. માત્ર સોગંદો ખાવાથી નહિ. યોગ્ય વ્યવહાર એટલે કે બીજાં પાત્રો સાથે બિનજરૂરી સંબંધ ન રાખવો. બોલવા-ચાલવા-હસવા વગેરેમાં પણ કોઈને ગેરસમજ ન થાય તેની કાળજી રાખવી. બને તો વહેમ ઉપજાવે તેવા મિત્રો ન કરવા, બને તો બન્નેએ સાથે ને સાથે રહેવું. એવું ન કરવું કે જેથી વહેમને પ્રોત્સાહન મળે. બને ત્યાં સુધી પતિની ગેરહાજરીમાં પરપુરુષની સાથે વગર જરૂરની મુલાકાતો ન કરવી. આવી જ રીતે પુરુષે પણ પત્નીની ગેરહાજરીમાં બીજી સ્ત્રીઓ સાથે અનાવશ્યક ઠહામશ્કરીઓ ન કરવી. એટલું યાદ રહે કે સંસાર લપસણી ચીકણી માટીથી બનેલો છે એટલે નિર્દોષ સંપર્કો પણ ક્યારે લપસણા થઈ જાય તે કહેવાય નહિ. અનાવશ્યક અને અનિષ્ટ સંપર્કોથી બચવું જોઈએ. આ તકેદારી છે, સાવધાની છે, જેણે પોતાનો પ્રેમ સાચવવો હોય તે બધાએ આ રાખવી જોઈએ. બને ત્યાં સુધી એકબીજાની ગેરહાજરી જ ન રહે તેવું કરવું. કારણ કે પતિનું રક્ષણ પત્ની કરે છે અને પત્નીનું રક્ષણ પતિ કરે છે. એકબીજાની ગેરહાજરીમાં રક્ષણની દીવાલ તૂટી જાય છે અને ચીકણી માટી ઉપર ક્યારે કોણ લપસી પડે તેની ગેરંટી અપાય નહિ. આવી વૈતરણી પાર કર્યા પછી પ્રેમ મધ્યમ કક્ષાએ પહોંચે છે.

છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે શરીર શિથિલ થઈ જાય, ઇંદ્રિયો શક્તિહીન થઈ જાય, પુત્રો, પુત્રવધૂઓ વગેરે સાથ છોડી દે, ચારે તરફથી આર્થિક, રોગવિષયક અને બીજી બધી આપત્તિઓ આવીને ઘેરી વળે, આવી સ્થિતિમાં પણ પતિ-પત્નીનો પ્રેમ ન ઘટે, ઊલટાનો વધે તો તે પકવાવસ્થાએ પહોંચેલો પ્રેમ છે. તે ધન્ય છે. પતિ-પત્નીએ આવા દૈવી પ્રેમની સાધના કરવી જોઈએ. કારણ કે જે લાંબું જીવશે તે દરેકને વૃદ્ધાવસ્થા, રુગ્ણાવસ્થા વગેરે આવવાની જ છે. તે સમયે પકવ પ્રેમ જ કામ આવશે, બાકીનું બધું છૂટી જવાનું છે.

*

18. પ્રેમસંબંધમાં મહત્ત્વનું ઘટક: કામ

ઉત્તમ પતિ, પ્રેમની સાથે સાથે પૌરુષસભર પણ હોય છે. પતિ-પત્નીના પ્રેમસંબંધમાં કામ મહત્ત્વનું ઘટક રહે છે. મા-બહેન વગેરે બીજી અનેક સ્ત્રીઓ સાથે પણ પુરુષને પ્રેમ હોય પણ તે નિષ્કામ હોય. તેમાં પણ ઘણી ઉચ્ચતાભરી લાગણીઓ રહી શકે છે અને તે રહેલી પણ જોઈએ. પણ પતિ-પત્નીના પ્રેમમાં ‘કામ’ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, કામના કારણે જ બન્ને શારીરિક અને માનસિક બન્ને રીતે એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ શકે છે. આટલી સમીપતા અને એકતા બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતી નથી, એટલે ઉત્તમ પતિમાં પૌરુષની પૂર્ણતા હોય છે, જે પત્નીને ન્યાય કરી શકે છે. જેમ અન્નની તૃપ્તિ હોય છે, તેમ કામતૃપ્તિ પણ જરૂરી છે. અન્નતૃપ્તિ કરતાં પણ કામતૃપ્તિનું સુખ વધુ મહત્ત્વનું છે. એટલે તો ઘણી વાર અતૃપ્ત સ્ત્રીઓ ગમે તેવા હલકા અને નીચ ગણાતા પુરુષો સાથે પણ સર્વસ્વ ત્યાગીને ભાગી જાય છે. બાર છોકરાંની માતા આવી જ તૃપ્તિ માટે બધાંને છોડીને એક પુરુષ સાથે ભાગી ગયેલી તે હકીકત છે. જે લોકો પૌરુષ વિના માત્ર દરદાગીના, કપડાં કે સારું-સારું ખાવાનું આપીને પત્નીને પતિપરાયણ બનાવવા માગે છે તે ફીફાં ખાંડીને તેલ કાઢવા માગે છે. તે કદી સફળ નથી રહેતા. એમ કહી શકાય કે કામતૃપ્તિ એ પત્નીનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. એટલે ઉત્તમ પતિ પૌરુષસભર હોવાથી પત્નીની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ બની શકે છે.

પૌરુષ, પરમેશ્વરે સહજ રીતે લગભગ બધા પુરુષોને આપેલું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. ઉંમરની સાથે તે ક્રમે ક્રમે પ્રગટે છે, તેના દ્વારા આગળનો વંશ ચાલે છે. પૌરુષ પૂર્ણ પ્રગટ્યા પછી પણ એ પુરુષનાં લગ્ન ન કરી શકાય તો બનવા જોગ છે કે તે ગેરમાર્ગે વળી જાય. આવી ઉંમરમાં કિશોરોને બહુ સાચવવા જોઈએ. ખાસ કરીને કુટેવોવાળા હલકા માણસોથી સાચવવા જોઈએ. આ ઉંમરે જો તેઓ કુસંગમાં પડીને કુટેવો તરફ વળી જાય તો જીવનભરનું પૌરુષ ખોઈ બેસે છે અથવા ઘટાડી બેસે છે.

આવા જ એક યુવાનનો અતિ કરુણતાભર્યો પત્ર મારા ઉપર હતો કે હું સિનેમા જોવા ગયો હતો ત્યાં બાજુમાં બેઠેલા માણસે ધીરેધીરે મારા શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં મળદ્વાર ઉપર પણ તે હાથ ફેરવવા લાગ્યો. મને ગમ્યું તેથી મેં વિરોધ ન કર્યો, પણ પછી તેની સાથે મારો તેવો સંબંધ થઈ ગયો. પછી તો અનેક પુરુષો સાથે મેં એવા સંબંધ બાંધ્યા. હવે મારાથી આવા સંબંધ વિના રહી શકાતું નથી. હું પુરુષોને ખોળ્યા કરું છું અને કોઈ જરાક બળવાન પુરુષ દેખાય કે તરત જ તેને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ જાય છે. મારાં માતા-પિતા મારાં લગ્ન ગોઠવી રહ્યાં છે. તેમને મારી આદતની ખબર નથી. હવે હું લગ્નને લાયક રહ્યો નથી. હું પરણીને શું કરીશ? વગેરે. આવી વેદનાભર્યો પત્ર વાંચીને મને ભારે દુઃખ થયું.

આવો જ એક બીજો યુવાન પણ આવી રીતે દુઃખી થયેલો, કંટાળેલો, આત્મહત્યા કરવાની કક્ષાએ પહોંચેલો. મારે ત્યાં આવેલો. પહેલાં પણ આવા દોષો હતા જ, પણ હવે આવા દોષો ઘણા વધી ગયા છે. તેનું કારણ મોટી ઉંમર સુધી લગ્ન ન કરવાં, મુક્ત વિચરણ, સિનેમા વગેરે દ્વારા ઉત્તેજના અને કુસંગનો વધતો પ્રભાવ. કુસંગ માત્ર ખોટા દેખાતા માણસોથી જ થાય છે, તેવું માની લેવું યોગ્ય નથી. ઘણી વાર સારા દેખાતા માણસો પણ બાળકોને ખોટી દિશામાં દોરે છે. ખાસ કરીને બ્રહ્મચર્યનું નિષ્ફળ પાલન કરનારા અને બીજા ઘણા બધા ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ આવી પ્રવૃત્તિ તરફ વળી જતા હોય છે અને બાળકોનું જીવન ધૂળધાણી કરી નાખતા હોય છે. બધા લોકોએ આંખ ઉઘાડીને—કાન ખોલીને સમજી લેવાનું કે કુદરતી આવેગોને સંપૂર્ણ રીતે કદી રોકી શકાતા નથી. આ આવેગોને જ્યારે કુદરતી માર્ગ નથી મળતો હોતો ત્યારે પછીથી અકુદરતી માર્ગે ફેંટાઈ જતા હોય છે. નાનાં નાનાં બાળકોને સાધુ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ આ દૃષ્ટિએ બહુ જ ખતરનાક છે. તેમનો મોક્ષ થાય કે ન થાય, પણ તેમનું જીવન ધૂળધાણી ન થઈ જાય તેટલી તકેદારી તો સૌએ સાથે મળીને રાખવી જોઈએ.

ઉત્તમ પતિ

જે લોકો આવી અનેક કુટેવોથી બચી ગયા છે અથવા વડીલો દ્વારા બચાવી લેવાયા છે અને યોગ્ય સમયે લગ્ન કરી શક્યા છે, તે કુદરતસહજ પૌરુષના ઘણી બને છે. તેમની પત્નીઓ અપેક્ષાકૃત વધુ સુરક્ષિત રહે છે. કારણ કે તે તૃપ્ત રહે છે. અતૃપ્ત પત્ની ખોટા માર્ગે વળી જાય તેવી સંભાવના રહે છે. ખાસ કરીને આવી સ્થિતિનો લાભ, નોકર-ચાકરો કે પછી વિધર્મીઓને મળતો હોય છે. તેનાથી

બચવું-બચાવવું હોય તો પૌરુષની આરાધના કરવી. કદી પણ પૌરુષને હાનિ પહોંચે એવા નિયમો ન લેવા. ખાવા-પીવાની બાબતમાં પણ સાવધાન રહેવું. જે માંસાહારી નથી તેમણે ડુંગળી-લસણ વગેરે અનેક પદાર્થોનું ભરપૂર સેવન કરવું. તેનાથી હૃદયરોગ ઓછો થઈ શકે છે. માણસમાં ખમીર અને શૂરવીરતા આવી શકે છે. આયુર્વેદમાં આવા અસંખ્ય પદાર્થો બતાવ્યા છે, જો સીઝન પ્રમાણે તે બધાનું યથાયોગ્ય સેવન કરવામાં આવે તો પુરુષ નમાલાપણામાંથી બચી શકે છે અને પત્નીને આડા માર્ગે જતાં બચાવી શકે છે. આપણે માત્ર નમાલાં ભગતડાં પેદા નથી કરવાં, પણ પૌરુષવાન, બળવાન અને સમર્થ વીરપુરુષો પેદા કરવા છે. એટલે ખોરાકની બાબતમાં પૂરેપૂરું ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. ઉત્તમ પતિ અને ઉત્તમ પત્ની મળીને સમાજને વધુ પવિત્ર અને બળવાન બનાવી શકે છે.

મધ્યમ પતિ

મધ્યમ પતિ તે છે જેનામાં સ્વાર્થ સાથેનો ગણતરીપૂર્વકનો પ્રેમ હોય છે. પત્ની ગમે છે એટલે પ્રેમ કરે છે. પત્ની સુખ આપે છે એટલે પ્રેમ કરે છે. આવા અનેક પ્રકારના સ્વાર્થોના કારણે તે પ્રેમાળ છે. પણ જો તેનો સ્વાર્થ પોષાતો બંધ થઈ જાય તો તેનો પ્રેમ પણ બંધ થઈ શકે છે. આપત્તિકાળમાં તેનો પ્રેમ ટકી શકતો નથી. પોતાના સુખના ગણિતથી તે પત્નીને માપે છે. ધર્મ-સમાજ અને લોકપ્રતિષ્ઠાથી તે અન્ય સ્ત્રીઓથી બચી શક્યો છે. જો આવી પાળો ન હોત તો તે નવું નવું મેળવવા અને વધુ ને વધુ સુખો મેળવવા ક્યારનોય ભટકતો થઈ ગયો હોત. આ રીતે ધર્મ, સમાજ અને લોકપ્રતિષ્ઠા માણસનું રક્ષણ કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે. તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આવા મધ્યમ પતિનું પૌરુષ પણ મધ્યમ હોય છે. જો પત્ની જાતવાન હોય તો તો વાંધો નથી આવતો, પણ જો કોઈ શંખણી મળી હોય તો મોટો વાંધો આવે છે. અન્ન-વસ્ત્ર-દરદાગીના વગેરે પૂરું પાડવાનું તેનું સામર્થ્ય પત્નીના આર્થિક સ્વાર્થને સંતોષી શકે છે. આવાં દંપતી જો સારા મહોલ્લામાં ધાર્મિક વાતાવરણમાં રહે તો જીવન સારી રીતે પસાર થઈ શકે છે.

કનિષ્ઠપતિ

ત્રીજો કનિષ્ઠ પતિ છે. આ પતિ અર્થપ્રેમી છે. અર્થાત્ તેને પત્ની ઉપર પ્રેમ નથી (કોઈના ઉપર પ્રેમ નથી), કારણ કે તે અર્થપ્રેમી છે, એટલે કે પૈસાપ્રેમી છે. આખો દિવસ પૈસા કમાવામાં, તેની જાળવણીમાં, તેની વ્યવસ્થામાં વિતાવે છે. પત્નીને પૂરો સમય આપી શકતો નથી. સવારથી મોડી રાત સુધી હાથ પૈસો, હાથ પૈસો કર્યા કરે છે. તેની પ્રતીક્ષામાં મોડી રાત સુધી પત્ની જાગે છે, પણ પેલો ક્યાં નવરો છે? પૈસાના કારોબારમાંથી તે મોડી રાત્રે ઘેર આવે છે અને કુદરતી આવેગોને ભૂંડની માફક ઠાલવીને સૂઈ જાય છે. પ્રેમભૂખી તેની પત્ની તડપતી રહી જાય છે. તેને પત્નીની કશી પડી નથી. તેને માત્ર પોતાનાં જ સુખોની પડી છે. તે સ્વકેન્દ્રિત માણસ છે. અર્થપ્રધાન માણસ મન મૂકીને પ્રેમ નથી કરી શકતો. યોગ્ય આહાર-વિહાર અને વ્યાયામ વગેરે ન હોવાથી તેનામાં પૌરુષક્ષમતા પણ ઓછી રહે છે, જો ઉત્તમ પત્ની મળી તો તો ઠીક, નહિ તો પછી તેના વારસદારો બીજા રક્તના થઈ જાય છે. જેની તેને ખબર પણ નથી પડતી. તે ઘણું મેળવીને સર્વસ્વ ખોઈ બેસે છે. તેની વફાદારી વિશ્વસનીય નથી હોતી, લપસણી જગ્યા મળતાં જ તે લપસી પડે છે. તે દામ્પત્યનું પૂરું સુખ નથી તો મેળવી શકતો કે નથી આપી શકતો.

અધમ પતિ

ચોથો પતિ અધમ પતિ છે, આમાં અનેક દોષો છે. તે નથી તો પ્રેમ આપી શકતો કે નથી પૈસો આપી શકતો. ઉદમ-ધંધા વિનાનો, નમાલો, પ્રભાવહીન, પૌરુષહીન, અત્યંત વહેમીલો, પત્નીની આજીવિકા ઉપર જીવન જીવનારો, પત્નીના કુમાર્ગને પણ સહન કરી લેનારો, કેટલીક વાર તો તે પોતે પત્નીને કુમાર્ગે જવાની પ્રેરણા આપનારો કે પછી વ્યવસ્થા કરી આપનારો પણ હોઈ શકે છે. આ અધમ પતિને જો ઉત્તમ પત્ની મળી હોય તો તે બધી રીતે મહાદુઃખી થાય છે. હા, જો તેને પણ તેના જેવી જ અધમ પત્ની મળી હોય તો, લડતાં-ઝઘડતાં કકળાટ અને ભવાડા કરતાં ગાડું ગબડે છે. આવાં દંપતીનાં બાળકો પણ મોટા ભાગે તેમના જેવાં જ થાય છે. બધા પ્રકારની ભ્રષ્ટતાથી ભરપૂર એવો આ અધમપતિ વ્યસની-જુગારી-વ્યભિચારી-ચોર-વફાદારી વિનાનો હોય છે. આવા જ પતિઓ, પત્નીઓને વધારે મારજૂડ કરતા હોય છે. ગાળાગાળીનો તેમનો નિત્યક્રમ થઈ જાય છે. આવો પતિ સુધારાક્ષમ નથી હોતો. તેને સત્સંગ ગમતો નથી. કુસંગ ગમે છે. તે પોતે પણ સુખી થતો નથી અને પત્ની-પરિવારને પણ સુખી કરી શકતો નથી. પશુ કરતાં પણ નીચું જીવન જીવીને રોગો અને કુટેવોથી મરણ પામે છે.

આ ચાર પ્રકારના પતિઓમાંથી જેને ઉત્તમ પતિ મળ્યો છે તે ભાગ્યશાળી સ્ત્રી ધન્ય છે. પણ તે પણ જો ઉત્તમ કક્ષાની હોય તો. જો તેની કક્ષા અધમ હોય તો તેની ધન્યતાને તે પોતે જ પોતાના હાથે શાપિત કરી શકે છે.

*

19. મૈત્રીસંબંધો અને અન્ય પ્રશ્નો

નર-નારીના લગ્નસંબંધથી પતિ-પત્નીસંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ લગ્નસંબંધ વિના પણ ઘણાં નર-નારીઓ પતિ-પત્ની જેવો સંબંધ બાંધતાં હોય છે. એને લગ્નેતર અથવા લગ્નબાહ્ય સંબંધ કહેવાય છે. લગ્નસંસ્થાની શરૂઆતથી જ લગભગ આવા સંબંધોનો ઇતિહાસ ચાલ્યો આવે છે, જેમાં કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષને પત્ની હોવા છતાં પણ તેની સાથે ઉપપત્ની અથવા ‘રખાત’ થઈને રહેતી. આજકાલ જેને ‘મૈત્રી કરાર’ કહેવાય છે તે પણ એક રીતે આવો જ પ્રકાર છે.

નર-નારીઓ માત્ર ધર્મ, સમાજ કે રાજ્યવસ્થાથી જ જીવન જીવતાં નથી. કેટલીક વાર આ બધાંની ઉપરવટની વ્યવસ્થા પણ ગોઠવાઈ જતી હોય છે. કેમકે શરીરના આવેગો કરતાં મનના આવેગો ઘણા પ્રબળ હોય છે. મનના આવેગો એટલે લાગણીઓ. ઘણી વાર એવું બને કે પતિ-પત્ની વચ્ચે શારીરિક સંબંધ તો બરાબર બંધાયો હોય પણ લાગણીઓનો સંબંધ બરાબર બંધાઈ શક્યો ન હોય. અથવા એમ કહો કે પરસ્પરમાં ભરપૂર લાગણીઓ ન થતી હોય, તોપણ સમાજબંધન કે બીજા બંધનથી તેમનું દામ્પત્યજીવન ચાલતું હોય. એટલું જ નહિ પ્રેમ વિનાનો કામ ભોગવાતો હોય, બાળકો પણ થતાં હોય પણ લાગણીઓના તંતુ ન ફૂટતા હોય.

પશ્ચિમમાં પહેલાં લાગણીઓ પછી, ‘કામ’, પછી લગ્ન થતાં હોય છે. આપણે ત્યાં પહેલાં લગ્ન, પછી કામ અને કદાચ સાથોસાથ કે પછીથી લાગણીઓ ફૂટતી હોય છે. કેટલીક વાર એવું બને કે લાગણીઓ ફૂટે જ નહિ. પરસ્પરના કુવ્યવહાર કે કુવાણીથી એકબીજાનાં અરમાન ઘવાય અને એકબીજા પ્રત્યે ઘૃણાની વૃત્તિઓ ફૂટવા માંડે તોપણ ખાનદાની નિભાવવા, સમાજ-બંધનથી અથવા બન્નેના બંધનથી લગ્નબંધન ચાલુ રહે. લોકોને ખાસ ખ્યાલ પણ ન આવે કે આ પતિ-પત્ની લાગણી વિનાનું લગ્નજીવન જીવી રહ્યાં છે. કારણ કે બન્ને ડાહ્યા-શાણાં પણ હોય જેથી પોતાની વાત પોતાના સુધી જ અટકાવી રાખે. એવા ઘણા પતિઓ હોય છે, જે પત્નીને ભરપૂર પૈસા આપે, વસ્તુઓ લાવી આપે, બધું આપે, માત્ર પ્રેમ જ ન આપે. કારણ કે પરસ્પરના કુવ્યવહાર કે કુવાણીથી ઠેસ લાગી છે. એક કાઠિયાવાડી દોહરો છે.

મોતી ભાંગ્યું વીંધતાં, મન ભાંગ્યું કવેણ

ઘોડો ભાંગ્યો ઠેકતાં, તેને નહિ સાંધો નહિ રેણ.

આવાં પરસ્પરમાં લાગણીહીન થયેલાં, ખાસ કરીને પતિની લાગણી ઘવાયેલી હોય, પત્ની તેને રુઝાવવા ઘણા પ્રયત્નો કરે પણ કોમળ હૃદયમાં ઊંડો ઘા થયો હોય અને રુઝાતો જ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં, પુરુષને જો લાગણી આપનાર કોઈ મળી જાય તો લાગણીભૂખ્યો પુરુષ તેને સ્વીકારી લે પણ ખરો. આવું જ પત્ની માટે પણ છે. અહીંથી લગ્નબાહ્ય સંબંધ શરૂ થાય છે. આ સંબંધ વધુ ને વધુ ગાઢ બનતો જાય અને પછી લગ્ન કરી જ ન શકાય તેવી પરિસ્થિતિ હોય તો લોકો કોઈ ને કોઈ રસ્તો કાઢે છે. આ રસ્તો તે ‘મૈત્રી સંબંધ’ અથવા રખાતપણું. રખાત શબ્દ બહુ પ્રતિષ્ઠિત નથી, તોપણ લાગણીવિહીન સ્ત્રી તેને સ્વીકારી લે છે, કારણ કે તેની તીવ્ર લાગણીઓ બધું જતું કરવા તથા બધું સ્વીકારવા તૈયાર હોય છે.

નર-નારીના આવા સંબંધો આવકારદાયક નથી તેમ છતાં કેટલાક સંબંધો ઘણા દિવ્ય પણ હોય છે. ભલે તેઓ સમાજમાન્ય કે ધર્મમાન્ય લગ્નો ન કરી શક્યાં હોય પણ તેઓ ઈશ્વરમાન્ય લગ્ન જરૂર કરી શક્યાં છે. ઈશ્વરમાન્ય એ અર્થમાં કે બન્નેને પરસ્પરમાં ભરપૂર પ્રેમ હોય છે. પતિ-પત્નીમાં સાચો પ્રેમ હોય એ જ ઇચ્છનીય લગ્ન કહેવાય. સાચો પ્રેમ ન હોય તો સમાજમાન્ય, લોકમાન્ય, ધર્મમાન્ય કે રાજમાન્ય લગ્ન થઈ શકે, ઈશ્વરમાન્ય લગ્ન ન થઈ શકે. જ્યાં છૂટાછેડા લઈ શકાતા નથી અથવા બીજી પત્ની કરી શકાતી નથી ત્યાં આવા સંબંધો વધવાની શક્યતા રહે છે. આમાં પ્રથમ પત્ની અથવા કહો કે સમાજમાન્ય પત્નીને ઘણું સહન કરવાનું થાય છે. પત્ની માટે સૌથી મોટું દુઃખ ‘શોક્ય’નું છે. શોક્ય શબ્દ શોક ઉપરથી બન્યો હશે. પતિની બીજી પત્ની એટલે શોક્ય, શોક. નિરંતર વગરઅગ્નિએ બળ્યા કરવાનું. પણ જ્યાં ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય રીતે પણ બહુપત્નીત્વ સ્વીકાર્ય હોય છે ત્યાં મૈત્રીસંબંધ કે રખાતપણું કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ પછી આ પગદંડી જેવો કોઈ કોઈને જ ચાલવાનો માર્ગ ધોરીમાર્ગ બની જાય છે. એમાંથી સ્ત્રીઓ માટે ઘણાં અનિષ્ટો ઊભાં થાય છે, જેમ જેમ લોકોમાં સમજણ આવતી ગઈ તેમ તેમ બહુપત્નીત્વનો નિષેધ થતો ગયો. હજી પણ ઈશ્વર સાથે જોડાયેલા ધર્મો

આવી બહુપત્નીત્વ પ્રથાને ઈશ્વરીય માનીને ચાલે છે અને નવાઈ એ છે કે ખુદ સ્ત્રીઓ પણ આવી પ્રથાનું સમર્થન કરે છે. એવા ધર્મનું સમર્થન કરવું એટલે આવી પ્રથાનું પણ સમર્થન કરવાનું થયું કહેવાય. બહુપત્નીત્વમાં લગ્નબાહ્ય સંબંધનો ભય રહ્યો કહેવાતો નથી. એટલે લોકો મુક્ત મનથી કોઈ કલંક વિના કે આબરૂ ઘટવાના ભય વિના આવી અનેક પત્નીઓને રાખી શકતા હોય છે. લગ્નબાહ્ય સંબંધો માત્ર લાગણીઓથી જ થાય છે તેવું નથી હોતું. ઘણી વાર તીવ્રકામવૃત્તિ, ભ્રમરવૃત્તિ અને ધનવૃત્તિ પણ ભાગ ભજવે છે.

કેટલાક 'ભ્રમરવૃત્તિવાળા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ, રોજ નવાં નવાં ફૂલ શોધતાં હોય છે. એક ફૂલથી તેમનું પેટ ભરાતું નથી હોતું. આવા માણસો લગ્નબાહ્ય સંબંધો કરી બેસતાં હોય છે. આવા સંબંધોનો જરાય બચાવ કરી શકાય નહિ. રખાત કે મૈત્રીસંબંધમાં તો માણસ એક ખીલે બંધાઈ જતો હોય છે, પણ આ ભ્રમરવૃત્તિમાં તો માણસ (નર-નારી બન્ને) ક્યાંય બંધાતાં જ નથી. આવાં લોકો 'મુક્ત કામ'ની હિમાયત કરતાં હોય છે. ખાસ કરીને ભણેલો ઉપરનો વર્ગ આવા રસ્તે ચઢી જતો હોય છે. ઘણી વાર આવી પ્રવૃત્તિમાં પત્ની પણ પતિની ઇચ્છાથી ભળી હોય છે. આવા સંબંધો માત્ર વાસનિક જ હોય છે. તેમાં સ્થાયિત્વ—દાયિત્વ નથી હોતું. બસ મજા કરો અને છૂટાં પડો, આના કારણે લગ્નસંસ્થા તૂટે છે. ઘણા લોકો લગ્નસંસ્થાને તોડવામાં પૂરેપૂરું જોર લગાવી દે છે. મોટા ભાગે આવા લોકો પત્નીથી અતૃપ્ત હોય છે. તેમની બુદ્ધિ-પ્રતિભા તેમને પાળ તોડવાના કામે ઉપયોગી થાય છે. પણ એટલું યાદ રહે કે આવાં માણસોની, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની વૃદ્ધાવસ્થા બહુ જ કફોડી થઈ જતી હોય છે. ભમરા ઊડી ગયા, કારણ કે ફૂલ ચુસાઈ ગયું. કરમાઈ ગયું. હવે તું કોણ અને હું કોણ! પ્રૌઢઓ અને ડોસીઓ ભારે ખાલીપણા સાથે એકાકી જીવન જીવીને મરતાં હોય છે ત્યારે તેમને પરિવાર, પુત્ર-પૌત્રાદિની મહત્તા સમજાય છે, પણ હવે બહુ મોડું થઈ ગયું છે.

બીજી તરફ લગ્નસંસ્થાની પાળમાં જીવન જીવેલાં પતિ-પત્નીઓને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ પરસ્પરનાં પ્રેમ અને હૂંફ મળે છે, સાથે સાથે પરિવાર અને પુત્ર-પૌત્રાદિનો સાથ પણ મળે છે. તેમની પાછલી જિંદગી રક્ષિત અને ભાવભરપૂર રહી શકે છે.

કેટલીક વાર 'મૈત્રી સંબંધો' અથવા કહો કે રખાતવૃત્તિ વારસા હકથી મુક્ત રહેવા પણ કરાય છે. જો માણસ લગ્ન કરે તો તેની સંપત્તિમાં પત્નીનો પણ પૂરેપૂરો હક રહે, તેનાં બાળકોને પણ હક મળે. પરદેશમાં (અને દેશમાં પણ) કેટલીક સ્ત્રીઓ યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી શ્રીમંત માણસોને ફસાવીને લગ્ન કરતી હોય છે, પછી છૂટાછેડા લઈને સંપત્તિમાંથી મોટો ભાગ પડાવી લેતી હોય છે. આવા દોષથી બચવા માટે કેટલાક પુરુષો લગ્ન કર્યા વિના જ કોઈ સ્ત્રી સાથે પત્ની જેવો સંબંધ રાખતા હોય છે.

એક વિચાર એવો પણ છે કે જો સ્ત્રી, ખરેખર પુરુષ સમોવડી જ હોય તો પછી છૂટા થયા પછી પુરુષની સંપત્તિની હકદાર ન હોઈ શકે. કારણ કે બંનેની પોતપોતાની, પોતાના નામે સંપત્તિ હોય તે જ તેમની છે. આ માન્યતાને આધારે પશ્ચિમમાં પતિ-પત્નીની અલગ અલગ સંપત્તિ હોય છે. બન્નેનાં બેંક ખાતાં અલગ, કારો અલગ, ઘર અલગ—બધું જ પોતપોતાના નામે અલગ અલગ હોય છે. જ્યારે જુદા થવાનું થાય ત્યારે પોતપોતાનું લઈને જુદાં થઈ જાય. ભારતમાં આવું નથી. બધું જ પતિના નામે હોય છે. સ્ત્રીના નામે કશું જ નહિ, કદાચ કાંઈ હોય તો પતિના દ્વારા કર(ટેક્સ) વગેરેના કારણે કરેલું હોય. આવી સ્થિતિમાં પત્ની જો જુદી થાય તો સંપત્તિ વિનાની થઈને છૂટી થાય. મોટા ભાગે તો પત્ની કમાતી પણ નથી હોતી એટલે આવક વિનાની થઈને છૂટી થાય. આવી સ્થિતિમાં તે ભરણ-પોષણની માગણી કરી શકે તેવી કાયદાકીય વ્યવસ્થા થઈ છે. પણ તો પછી તે પુરુષ-સમોવડી ક્યાં રહી?

ઇસ્લામી કાનૂનમાં તલાક આપેલી પત્નીને તેની મહેર મળે. કાયમ કાયમ માટે ન તો ભરણપોષણ મળે, ન સંપત્તિમાં ભાગ મળે. તેણે ચાર-છ મહિનામાં બીજું લગ્ન કરી લેવું જોઈએ જેથી તેના ભરણ-પોષણનો પ્રશ્ન ઉકેલાઈ જાય. પણ તેનું નવું લગ્ન ન થઈ શકે કે ભરણપોષણ પણ ન મળે, (સંપત્તિ તો હોય જ નહિ), અને જો તે મજૂરી પણ ન કરી શકે તો તેના માટે યતીમ જેવું લાચાર જીવન જીવવાનું થઈ જાય. અધૂરામાં પૂરું બુરખો પહેર્યા વિના તે બહાર નીકળી ન શકે અને કોઈ કાર્યાલય વગેરેમાં કામ ન કરી શકે તો તો તેની લાચારી અનેકગણી વધી જાય. છૂટી થયેલી સ્ત્રીએ લગ્ન કરી જ લેવું જોઈએ, તે ધારણા યોગ્ય છે.

પતિ વિનાની સ્ત્રીઓ અને પત્ની વિનાના પુરુષો, સમાજને દૂષિત કરી શકે છે. (બધાં જ નહિ, પણ મોટા ભાગે). એટલે નર-નારી, જીવનભર પતિ-પત્ની તરીકે રહે એ વધુ હિતકારી લાગે છે, પણ પ્રશ્ન એ છે કે પોતાને યોગ્ય પતિ મળે તો લગ્ન કરેને? પોતાને યોગ્ય પતિ જ ન મળે (કે પત્ની પણ ન મળે) તો શું ગમે તેની સાથે લગ્ન કરી નાખવાં? આવું તો વધુ દુઃખદાયી થઈ જાય. પણ ત્યારે ત્યાં સુધી શું કરવું? લાચારી ભોગવવી? આ બધા વિકટ પ્રશ્નોના ઉકેલ બાકી છે. વળી જ્યાં બહુપત્નીપ્રથા છે, ત્યાં ઘણી પત્નીઓ હયાત હોય તેવા

પુરુષ સાથે લગ્ન કરીને કોઈ સ્ત્રી ભાગ્યે જ સુખી થઈ શકે. તો કરવું શું?

*

20. નર-નારીના જીવનમાં આકર્ષણનાં મહત્ત્વનાં કારણો

સંસારનાં સુખદુઃખનો મૂલાધાર નર-નારીના સંબંધો છે. આ સંબંધોને સુખરૂપ બનાવવા લગ્નસંસ્થા રચાઈ છે. પણ લગ્નસંસ્થાની કુરૂઢિઓએ તેને કેટલાક અંશે દુઃખમય પણ બનાવી છે. એટલે લગ્નસંસ્થાનો જ વિરોધ (ત્યાગ) કરનારી ધારણાઓ પણ નીકળી છે, પણ તેના દ્વારા પણ નર-નારીના સંબંધો પૂર્ણ સુખરૂપ તો નથી જ થઈ શક્યા. ઊલટાનું તેમાં પ્રેમની જગ્યાએ વાસનાની પ્રધાનતા આવી ગઈ, કર્તવ્યપરાયણતાની જગ્યાએ સ્વસુખકેન્દ્રિતતા આવી ગઈ અને સૌથી મોટી હાનિ તો સ્થિર-સ્થાયી હૂંફ અને ઓથ આપનાર જીવનસાથી ખોવાઈ ગયો તેની થઈ છે. પછી બન્ને તરફના પ્રકારો નીકળવા લાગ્યા. પણ હજી સુધી શતપ્રતિશત બધાં પતિ-પત્નીઓ સુખી જ થાય તેવી કોઈ પદ્ધતિ પ્રગટી નથી. એટલે હવે સૌના માટે આ બધી વિભિન્ન પદ્ધતિઓમાંથી વધુ સુખદાયી અને ઓછી દુઃખદાયી હોય તેવી પદ્ધતિને ધોરીમાર્ગ બનાવવો હિતકારી લાગે છે. એ પદ્ધતિ છે ‘લગ્નસંસ્થા’નો અને તેની મર્યાદાઓનો સ્વીકાર.

કેટલાંક લોકો “લગ્ન જ નથી કરવું” એવું માનીને જીવનભર કુંવારાં રહે છે. મારી સમજણ પ્રમાણે આટલાં માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. 1. પુરુષાર્થ વિનાના પુરુષોએ અને વંતરી સ્ત્રીઓએ (વંતરી એટલે નપુંસક સ્ત્રી) 2. ચેપી રોગવાળાં નર-નારીએ 3. જે એકબીજામાં ભળી જ ન શકે તેવાં ‘ઇગો’વાળાં માણસોએ. 4. જેનામાં રળવા-કમાવાની વૃત્તિ કે ક્ષમતા જ ન હોય તેવા પુરુષોએ. 5. ચીડિયા અને વહેમીલા સ્વભાવવાળાં. 6. જેને ધાર્મિક, સામાજિક કે બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનાં કાર્યો કરવાં હોય અને તેથી એકબીજાને પૂરતો સમય આપી શકાય તેમ ન હોય તેમણે.

કાંઈક કુદરતી જ એવી રચના છે કે હજારોમાં એકાદ પુરુષ અથવા એકાદ સ્ત્રી, કામસામર્થ્ય વિનાનાં જન્મે છે. એમાં પુરુષવર્ગને નપુંસક તથા સ્ત્રીવર્ગને વંતરી કહેવાય છે. આવાં નર-નારીએ લગ્ન કરવાં જોઈએ નહિ. એમને લગ્ન માટે બાધ્ય પણ કરવાં નહિ. જોકે આવાં માણસોમાં પણ કામશક્તિ ન હોવા છતાં કામવૃત્તિ તો રહે જ છે, આવાં માણસો ઘૃણાને પાત્ર નહિ પણ દયાને પાત્ર છે. એવી સ્થિતિ માટે એમનો પોતાનો કોઈ દોષ નથી. એ કુદરતના મારથી મરેલાં છે. તે સહાનુભૂતિને પાત્ર છે. જો તેમનો કોઈ ઉપચાર થઈ શકતો હોય તો કરવો જોઈએ, નહિ તો તેઓ અવિવાહિત જિંદગી જીવે એ જ યોગ્ય ગણાય.

જેમને જન્મજાત નપુંસકતા નથી પણ કુટેવોથી કે બીજા કોઈ કારણસર આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમણે યોગ્ય ઉપચાર કરાવવો જોઈએ, તેમ છતાં પણ જો સફળતા ન મળે તો અવિવાહિત રહેવું હિતાવહ છે. પત્નીના દુશ્ચરિત્રનું જ્ઞાન થવાથી પણ પતિની કામશક્તિ મંદ પડી જાય કે સમાપ્ત પણ થઈ શકે છે. કારણ કે પત્નીની ચરિત્રહીનતાથી તેના પ્રત્યે ભારે ઘૃણા થઈ જાય છે, જેથી તેના સ્પર્શ-દર્શન વગેરેથી મન ઘૃણાથી ભરાઈ જાય છે. પત્નીનું આકર્ષણ એ જ પુરુષની શક્તિ છે. જો આકર્ષણની જગ્યાએ ઘૃણા થઈ આવે તો તેને ઉત્તેજિત કરનારું બળ રહે જ નહિ; ઊલટાનું તેને ઠંડું પાડનારું બળ ટકરાય એટલે પુરુષ ઠંડો પડી જાય. આ રીતે દુશ્ચરિત્ર સ્ત્રીના દ્વારા પણ પતિમાં નપુંસકતા આવી શકે છે. એટલે ચરિત્રહીન સ્ત્રી, પોતાના લાગણીવાળા પતિને સાચા જીવતરથી મારીને મૃગજળ જેવા જીવતરને મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. પતિ-પત્નીનું સૌથી મોટું સહાયક બળ છે પરસ્પરનું ‘આકર્ષણ.’ આ આકર્ષણ જેટલું પ્રબળ તેટલો જ સંબંધ ગાઢ બની શકે છે. આકર્ષણની જગ્યાએ જો વિકર્ષણ થાય તો કદી પણ સંબંધ ગાઢ બની શકે નહિ. આકર્ષણનાં મહત્ત્વનાં કારણો આટલાં છે. 1. રૂપ, 2. આરોગ્ય, 3. બળ-સામર્થ્ય 4. સદ્ગુણો, 5. સારો સ્વભાવ, 6. વફાદારી 7. સંસ્કારિતા 8. કુશળતા અને મધ્યમ ધાર્મિકતા.

વિકર્ષણનાં પણ એટલાં જ કારણો છે. 1. કુરૂપતા, 2. સતત બીમારી, 3. દુર્બળતા—સામર્થ્યહીનતા, 4. દુર્ગુણો, 5. ખરાબ સ્વભાવ, 6. બિનવફાદારી, 7. અસંસ્કારિતા 8. ભોટપણું—મૂર્ખતા અને અતિ ધાર્મિકતા અથવા નાસ્તિકતા.

આ બધામાં સૌથી મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, વફાદારી અર્થાત્ ચરિત્ર. જો પતિ-પત્ની ચરિત્રહીન થઈને બીજા માણસોનું સેવન કરતાં થઈ જાય તો પરસ્પરમાં અનાકર્ષણ થઈ જાય. કદાચ પત્ની તો થોડુંક સહન કરી લે પણ મર્દાનગીભર્યો પુરુષ આવું સહન ન કરી શકે. જો તે ખાનદાન હોય અને ન બોલી શકે કે ન ચૂપ રહી શકે તેવી સ્થિતિ હોય અને બગડેલી સ્ત્રી સુધરવાનું નામ ન લેતી હોય તો તેવો

પુરુષ નપુંસકતાનો ભોગ બની શકે છે. પાત્ર- પરિવર્તનથી, તેનો રોગ કદાચ દૂર થઈ શકે છે. બને ત્યાં સુધી બન્નેમાં એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષણોનો સરવાળો વધારવો જોઈએ.

થનગનતું આરોગ્ય હોય તો જ થનગનતું જોબન મળે છે. આરોગ્ય વિનાનાં માણસોને જોબન હોય જ નહિ, જોબન વિના તન-મન બન્નેમાં થનગનાટ રહે નહિ. એટલે સારું આરોગ્ય અને સારું જોબન આકર્ષણ બને છે, તેથી ઊલટું હોય તો વિકર્ષણ બને છે.

આવો જ બળવાન પુરુષ પ્રબળ આકર્ષણ ઊભું કરે છે. દુર્બળ, રેંજી-પેંજી, ધક્કો મારો તો ગબડી પડે તેવા, ઊંડી આંખો, ચપકેલા ગાલ, હાંસડી અને પાંસળાં દેખાતાં હોય એવા માણસો આકર્ષણ ઊભું કરી શકતા નથી. માતા-પિતાએ પોતાનાં બાળકોને હંમેશાં બળવાન બનાવવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. યોગ્ય પોષક આહાર, યોગ્ય વ્યાયામ અને રમત-ગમતના દ્વારા બાળકોને બળવાન બનાવી શકાય છે. અને હા, આનુવંશિક બળ પણ બાળકોના શરીરમાં ઊતરે છે, એટલે વર-કન્યાની પસંદગીમાં તેનું બળ પણ જોવું જોઈએ. બળમાંથી જ સામર્થ્ય પ્રગટે છે. દુર્બળને વળી સામર્થ્ય કેવું? આવા દુર્બળો આધ્યાત્મિકતાના ઓઠા નીચે બ્રહ્મચારી થઈને પોતાની દુર્બળતાને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. હાડપિંજર જેવું અને નમાવું અધ્યાત્મ, બળવાન સંસારીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ ન કહેવાય. સારું અધ્યાત્મ બળવાનોને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. “નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ” (ઉપનિષદ). અર્થાત્ આ આત્મા બળહીનને પ્રાપ્ત થતો નથી. માણસે બળની ઉપાસના કરવી, દુર્બળતાની નહિ.

નર-નારીનાં સ્થાયી આકર્ષણોમાં મહત્ત્વનો ભાગ તેના સદ્ગુણો ભજવે છે, સદ્ગુણી પતિ અતવા પત્ની સ્થાયી આકર્ષણ ઊભું કરે છે. રૂપનું આકર્ષણ સ્થાયી નથી. દૂધ, બદામ, પિસ્તાં, કેસરથી ભરપૂર કઢેલું દૂધ હોય પણ જો તેમાં માખીઓ પડી હોય તો તેના પ્રત્યે જરાય આકર્ષણ ન રહે. આવું જ દુર્ગુણોનું છે. જો રૂપાળી વ્યક્તિમાં અનેક દુર્ગુણો હોય તો તેના પ્રત્યેનું આકર્ષણ જેમ જેમ દુર્ગુણો પ્રગટ થતા જાય તેમ તેમ ઘટતું જાય. ખાસ કરીને પત્નીમાં આવા દુર્ગુણો વિકર્ષણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે. 1. અસત્ય વાણી, 2. કર્કશ વાણી, 3. અહંકારભરી તોછડાઈયુક્ત વાણી, 4. ઉતારી પાડનારી વાણી, 5. માયાવી વાણી, 6. ચૌર્યવૃત્તિ, 7. ખટપટવૃત્તિ, 8. નિર્લજ્જવૃત્તિ, 9. ફૂવડપણું, 10. પતિના શત્રુઓ સાથે પ્રેમ કરવાની વૃત્તિ, 11. અનિખાલસતા, હંમેશાં કાંઈ ને કાંઈ સંતાડવાની વૃત્તિ 12. પોતાના જ સ્વાર્થનો દષ્ટિકોણ 13. પતિના વિચારો અને અભિપ્રાયોથી વિરુદ્ધમાં બકબક કરતા રહેવાની વૃત્તિ—આવા બધા અનેક દુર્ગુણો છે, જે પોતાના પ્રત્યે વિકર્ષણ અથવા ઘૃણા ઊભી કરાવે છે અને બન્ને એકબીજાથી દૂર ખસતાં જાય છે.

નર-નારીનો સારો સ્વભાવ પરસ્પરમાં સૌથી મોટું આકર્ષણતત્ત્વ છે. જો બેમાંથી એકનો સારો અને બીજાનો ખરાબ સ્વભાવ હોય તો સારા સ્વભાવવાળાને સહન કરવાનું થાય છે. પણ જો પત્નીનો સારો સ્વભાવ હોય તો શરૂઆતમાં તે સહન કરે છે, પણ અંતે તેનો વિજય થાય છે. સારો સ્વભાવ એ પરમાત્માની મોટામાં મોટી બક્ષિસ છે. અને ખરાબ સ્વભાવ સૌથી મોટામાં મોટો શત્રુ છે.

પતિ-પત્નીના દામ્પત્યને અનેક વૈતરણીઓ પાર કરાવનારું મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે, ‘વફાદારી’; એકબીજા પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદારી. ભલે બે વાસણો ટકરાય અને ખખડાટ કરે પણ જો વફાદારીમાં આંચ ન આવે તો ઘી પાછું ઠામમાં ને ઠામમાં પડીને બધું સારું થઈ જાય. જે પરસ્પરમાં પૂર્ણ વફાદાર રહે છે, તે અનેક વૈતરણીઓ પાર કરીને કિનારે પહોંચી જતાં હોય છે, પણ જો વફાદારી જ ન હોય તો કોઈ ને કોઈ વૈતરણીમાં દામ્પત્યને અને પોતાને ડુબાડી મારતાં હોય છે.

પતિ-પત્ની બન્નેમાં સંસ્કારિતા હોય તો એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષણ વધી જાય, સંસ્કારિતા એટલે સારી-મીઠી વાણી, સારો-મીઠો વ્યવહાર, સારું-મીઠું વલણ વગેરે. અસંસ્કારિતા કે કુસંસ્કારિતા જો પત્નીમાં હોય અને પતિ સંસ્કારી હોય તો પત્ની આકર્ષણ ખોઈ બેસે. જો પતિ કુસંસ્કારી અને પત્ની સંસ્કારી હોય તો પતિ, પત્નીનું આકર્ષણ ખોઈ બેસે. પછી પડ્યું પનારું પાર પાડવાનું જ રહે, કાં તો છૂટા થવાનું થાય. હા, બન્ને કુસંસ્કારી હોય તો બહુ વાંધો ન આવે.

પતિ-પત્ની બન્નેમાં વ્યાવહારિક કુશળતા હોય તો, ઘણા પ્રશ્નો આપોઆપ ઉકેલાતા રહે અને વ્યર્થના પ્રશ્નો ઊભા ન થાય, પણ જો આવી કુશળતા ન હોય તો નાના પ્રશ્નો પણ મોટા બની જાય અને દામ્પત્યને ખળભળાવી મૂકે. બન્નેમાં જો પતિ કુશળ હોય અને પત્ની ઓછી કુશળ હોય પણ પગલેપગલે ચાલનારી હોય તો ખાસ વાંધો ન આવે. પણ પત્ની અકુશળ હોવા છતાં કુશળ પતિથી ઊલટી ચાલનારી હોય તો ભારે આઘાત-પ્રત્યાઘાત થાય. પતિ, પત્ની આગળ, નિખાલસ ન થઈ શકે, તેને ખબર છે કે આ ઊંધી છે, ઊંધું જ ચાલશે, એટલે ઘણી બાબતોને છુપાવે છે. એની ખબર પત્નીને પડતાં તે વધારે અકુશળતાથી કલહ કરે છે. આમ બન્ને વચ્ચેનું આકર્ષણ ઓછું થઈ જાય

છે. પણ માનો કે પત્ની કુશળ હોય અને પતિ અકુશળ હોય તો, પત્ની હાવભાવની કળાથી પતિને અનુકૂળ બનાવી શકે. ખાનદાન પત્ની અકુશળ પતિનો ત્યાગ કે તિરસ્કાર ન કરે. કારણ કે તેનામાં સહનશક્તિ હોય છે. પતિ-પત્નીમાં મધ્યમ કક્ષાની ધાર્મિકતા હોવી સારી છે. ધાર્મિકતાથી બન્નેમાં એકાત્મતા, વિશ્વાસ, પવિત્રતા અને સ્થાયિત્વ આવી શકે છે. એટલે ધાર્મિકતા હોવી સારી વસ્તુ છે. પણ અતિ ધાર્મિકતા સારી નહિ. પતિ, ભગતડો હોય, જ્યારે જુઓ ત્યારે સપ્તાહો, ભજન-મંડળીઓ, પગપાળા સંઘ કે તીર્થોમાં ભટક્યા કરતો હોય, ન કમાતો હોય, ન પત્નીને સમય આપતો હોય—આવો ભગતડો પતિ, પત્નીનું આકર્ષણ ખોઈ બેસે છે. એટલું જ નહિ ઘણી વાર તો પત્નીને પણ ખોઈ બેસે છે. એટલે ઘરમાં બહુ ભગડતાં પાકે તેવા સંસ્કારો કે વાતાવરણ કરવું નહિ, માપસરની ધાર્મિકતા અને વધુ પડતી કર્તવ્યપરાયણતાવાળું વાતાવરણ હિતકારી છે.

પણ જો પત્ની અતિ ધાર્મિક હોય તો પતિનું આવી બન્યું સમજો. ચરિત્રહીન પત્ની જેમ પતિને સુખ ન આપે તેમ અત્યંત ભગતડી પત્ની પણ પતિને સુખ ન આપે. તે સવારથી સાંજ સુધી મંદિરોમાં આંટા માર્યા કરશે. જાતજાતનાં મૂર્ખતાભર્યાં વ્રતો કરશે, ખાવાપીવાની બાબતમાં પણ કઠોર નિયમો પાળશે, ગુરુ કરાવ્યા વિના રહી નહિ શકે અને પછી ગુરુ અને માનેલા સંતોની પાછળ ભટક્યા કરશે. તેમને માલમલીદા ખવડાવશે પણ પતિની ઉપેક્ષા કરશે. તે બિચારો ભૂખ્યો રહેશે. કામવ્યવહારમાં પણ વિરોધી રહેવાથી પતિને હંમેશાં અસંતુષ્ટ રાખશે, આવી ભગતડી પત્ની પણ પતિનું આકર્ષણ ખોઈ બેસે છે.

જેમ અતિ ધાર્મિકતા બરાબર નથી તેમ નાસ્તિકતા પણ બરાબર નથી. પતિ-પત્ની બન્ને નાસ્તિક હોય તો કદાચ ચાલે. ચાલે એ અર્થમાં કે બન્નેના સમાન વિચારો હોવાથી બહુ વિરોધ ન થાય, પણ જો બેમાંથી એક નાસ્તિક હોય અને બીજું આસ્તિક હોય તો આસ્તિકને સહન કરવાનું થાય. પરિણામે પછી નાસ્તિકને પણ સહન કરવાનું થાય. નાસ્તિકતા, પવિત્રતામાં માનતી નથી, એટલે પતિ-પત્નીના સંબંધની પવિત્રતા સચવાતી નથી. એક બહુ જ ખાનદાન પત્ની મારી પાસે આવીને બહુ રડી. બહુ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે મારા પતિ મને તેમના મિત્રોની સાથે ભોગ ભોગવવાનું દબાણ કરે છે, કારણ કે બધા મિત્રો બધાની પત્નીઓ સાથે આવા સંબંધ રાખે છે. મને આ નથી ગમતું, મારા માટે તો આવી સ્થિતિ મરવા જેવી થાય છે. હું શું કરું? બિચારી બહુ જ દુઃખી હતી.

આવી એકપક્ષીય નાસ્તિકતા અને તેમાંથી પ્રગટતી મૂલ્યહીનતા દામ્પત્યની પવિત્રતાને નષ્ટ કરી મૂકે છે. કમે કમે આવી નાસ્તિકતા, બધી મર્યાદાઓને તોડી નાખે છે. તેમનું એક જ વાક્ય હોય છે કે ‘તેમાં શું થઈ ગયું?’ જો બન્ને સરખાં નાસ્તિક હોય તો કદાચ બહુ વાંધો ન આવે, પણ જો એક (ખાસ કરીને પત્ની) આસ્તિક હોય તો તેનું આવી બને.

એક વાર અનેક વાનગીઓ ચાખનાર માણસને પછી એક જ વાનગીમાં સંતોષ કે તૃપ્તિ રહેતી નથી. તે રોજ નવું નવું શોધ્યા કરે છે. કારણ કે તેણે બધી પાળો તોડી નાખી હોય છે. પણ જો પુરુષના આગ્રહથી પત્ની નવીનવી વાનગીઓ ચાખતી થઈ ગઈ હોય તો તેનું ભયંકર પતન થાય છે. પુરુષના આગ્રહ વિના જ ચૂપચાપ બીજી વાનગીઓ ચાખનારી પત્ની તો પતિથી, સમાજથી, આબરૂથી ડરે છે, પણ પતિના આગ્રહથી વિવિધ વાનગીભોગી સ્ત્રીને હવે ડર કોનો? તે બેફામ થઈ જાય છે, તેનાથી પતિ, સમાજ, ધર્મ અને અંતે તેનું પોતાનું સત્યાનાશ નીકળી જાય છે, તે ચેપી રોગની ભોગ બને છે.

*

21. લગ્ન કોણે ન કરવાં જોઈએ ?

કોણે કોણે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ તેની થોડીક ચર્ચા ગત પ્રકરણમાં કરી, જેમાં એકબીજા પ્રત્યે જેટલું આકર્ષણ વધારે તેટલું દામ્પત્ય વધુ સફળ થઈ શકે. આવી જ રીતે એકબીજા પ્રત્યે જેટલું અપાકર્ષણ વધારે તેટલું જ લગ્નજીવન નિષ્ફળ થઈ શકે છે. આકર્ષણ અને અપાકર્ષણનાં થોડાંક કારણો બતાવ્યાં તેમાં એક સ્વચ્છ અને બીજું ગંદું રહેતું હોય તોપણ અપાકર્ષણ થાય. કાં તો બન્ને ગંદાં સારાં કાં તો પછી બન્ને સ્વચ્છ સારાં. ગંદાં અને સ્વચ્છનો મેળ દુઃખદાયી થઈ શકે છે. મોટા ભાગે પુરુષો ગંદા રહેતા હોય છે. ડાહી સ્ત્રી તેમને, તેમનાં કપડાંને, પથારીને ચોખ્ખાં કરતી હોય છે. પહેલાં માતા ચોખ્ખાં કરે અને પછી પત્ની ચોખ્ખાં કરે.

મારા પરિચિત એક માનવતાવાદી કાર્યકર્તા પહેલાં જ્યારે તેમની પત્ની હયાત હતી ત્યારે બગલાની પાંખ જેવાં કપડાં પહેરતા હતા અને પત્નીના મરી ગયા પછી હું જોઉં છું તો મેલાં દાટ, લઘરવઘર કપડાં પહેરીને ફરતા હોય છે. હું કશું કહેતો નથી પણ મનોમન સમજી જાઉં છું કે માત્ર પત્ની જ મરી નથી, જીવનની સ્વચ્છતા પણ મરી ગઈ છે. બિચારા રડી પડે છે, મરનારીને યાદ કરીને. એટલે પુરુષ કદાચ પૂરતી સ્વચ્છતા ન રાખે તો ચાલે પણ પત્ની પણ જો ગંધાતી હોય તો તેનું આકર્ષણ ખોઈ બેસે છે. જેમ લોકો ઉકરડાથી કે ગટરથી દૂર રહે છે તેમ તેનાથી (જીવતા ઉકરડાથી) તેનો પતિ પણ દૂર રહે છે. માત્ર કુદરતી આવેગો જ તેને મજબૂરીથી નજીક લાવે છે, બાકી તો દૂર જ દૂર રહે છે. આવી ગંધાતી પત્નીઓ (પતિ પણ) પતિનું વહાલ કે રોમાન્સ પામી શકતી નથી. દામ્પત્યમાં માત્ર કામભોગ જ સર્વસ્વ નથી. તે સિવાય પણ બન્નેએ એકબીજાથી ઘણું પામવાનું હોય છે—તે છે સક્રિય વહાલ.

ભગવાન કૃષ્ણનું સ્તોત્ર રચતાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીકૃષ્ણનું વિશેષણ આપ્યું છે:

“નવીનકેલી લંપટમ્ નમામિ કૃષ્ણ નાગરમ્”

અર્થાત્ જે રોજ રોજ નવી નવી કેલી એટલે કામકીડા કરવામાં કુશળ છે તેવા શ્રી કૃષ્ણને નમસ્કાર કરું છું. આ જે કેલી છે તે બન્નેના હોર્મોન સુધારીને બન્નેને આરોગ્ય તથા તેજસ્વિતા આપે છે. કુદરતી કામભોગ સિવાય બીજી રીતે કામશમન કરવા મથનારાને કેલી પ્રાપ્ત નથી થતી એટલે તેમના હોર્મોન બગડે છે અને આરોગ્ય અને તેજ બન્ને હણાઈ જાય છે. આટલા જ માટે સ્ત્રીને શણગાર કરવા ગમે છે. શણગારથી આકર્ષણ ઊભું થાય છે. સ્વચ્છતા વિનાનો શણગાર, શણગાર જ ન કહેવાય. જોકે સૌથી મોટો શણગાર, સદ્ગુણો અને વફાદારીનો છે. જો આ ન હોય તો શણગારનો ખાસ અર્થ રહેતો નથી. વેશ્યાઓ પણ ખૂબ શણગાર કરતી હોય છે, પણ તે મોહ પમાડવા માટે હોય છે. પત્નીનો શણગાર મોહ માટે નહિ, પ્રેમ માટે હોય છે. તેના મનમાં એક જ વૃત્તિ રહે છે: “હું તેમને ગમું એટલે બસ.” હા, તે તો મને ગમેલા જ છે. એટલે તો પુરુષોને શણગાર સજવા નથી પડતા. કદાચ તે સ્વયંભૂ સુંદર છે. બે લેંઘા અને બે ઝબ્બા હોય તો વરસ પૂરું. બાકી કાંઈ ન જોઈએ. અને તેને પણ સ્વચ્છ તો પત્ની જ રાખે. જરાક ગંદાં કપડાં થાય તો બોલી ઊઠે, “હાય... હાય... કેવા લાગો છો? કાઢી નાખો... કાઢી નાખો... લો આ બીજાં કપડાં પહેરી લો” તે સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવે છે. તે પોતાના સૌંદર્ય-ગજથી તેને માપે છે. જે સભામાં કે પ્રસંગમાં તે જવાનો છે તેમાં કેટલાય બનીઠનીને પણ આવવાના છે. તે બધાં વચ્ચે પોતાનો પતિ ઊતરતો લાગે તે તેને જરાય ગમતું નથી. કોઈ પણ સભા કે લગ્નાદિ પ્રસંગોમાં જોજો. સ્ત્રીઓ જ બનીઠનીને આવે છે. એટલે તો તેમને તૈયાર થતાં વાર લાગે છે. પુરુષ ગાડીમાં બેઠો બેઠો હોર્ન વગાડ્યા કરે પણ કોણ સાંભળે છે? હજી શૂંગાર જ ક્યાં પૂરા થયા છે, અને તેના વિના જઈએ તો લાજી મરીએ!! અને શણગારે ક્યાં થોડા કરવાના છે! નખશિખ બધું કેટકેટલું ચોપડવાનું છે, કેટલું મેચ કરવાનું છે, કેટલું ચોંટાડવાનું છે! સ્ત્રીઓની પણ એક અલગની દુનિયા છે, જેમાં શણગાર એક મુખ્ય તત્ત્વ રહેલું છે. એટલું યાદ રહે કે અતિ શણગારમાં રચી-પચી રહેનારી સ્ત્રીઓ સભા કે પ્રસંગોમાં છેલ્લટુકોને જોયા કરતી હોય છે. સભા કે પ્રસંગમાં તેમનું ધ્યાન ઓછું રહે છે. ચંચળતાને ચંચળતાનો ઢાળ મળી ગયો છે. હવે જે થાય તે ખરું. કહેવાનો અર્થ એ છે કે સ્ત્રીઓ શણગાર કરે તે ઠીક જ છે, પણ જો તેનો અતિરેક કર્યા કરે તો તે યોગ્ય નથી. સારાં લક્ષણ ન કહેવાય. ભદ્ર અને ખાનદાન મહિલાઓએ આવી આછકલાઈથી બચવું જોઈએ.

લગ્ન કોણે કોણે ન કરવાં જોઈએ તેનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. જે લોકોને સ્થાયી ચેપી રોગ હોય તેમણે પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. એટલે તો લગ્ન પહેલાં કુંડળી નહિ મેળવવાની, પણ ડોક્ટરી તપાસ કરાવવાની જરૂર છે, જેને ચેપી કે આનુવંશિક રોગ હોય તેણે સ્વતઃ લગ્નનો

ઇનકાર કરવો જોઈએ. જેથી સામેના પાત્રનું તથા બાળકોનું જીવન બરબાદ ન થઈ જાય. લગ્ન કર્યા પછી જો આવો કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય તો ખેલદિલીથી તેને નિભાવવાનો અને પૂરેપૂરી સેવા શુશ્રૂષા કરવાની, તેને કાઢી મૂકવાનો નહિ. મારા પરિચિત સજ્જને પોતાની ખાટલાવશ પત્નીની ત્રીસ વર્ષ સુધી એકધારી સેવા કરી હતી. આ ખરો પ્રેમ અને ખરું દામ્પત્ય છે. આમ સતત બીમાર રહેનાર પાત્રે બીજા પાત્ર માટે થોડીક ઉદારતા બતાવવી જોઈએ. જેથી બીજા પાત્રનું લાંબું જીવન ગૂંગળાતું ન રહે.

જે લોકો બહુ અહંકારી હોય, ડગલે ને પગલે ઇગ્ગો જ ઇગ્ગો રહેતો હોય તેમણે પણ લગ્ન કરવાં ન જોઈએ. ખાસ કરીને બહુ ઇગ્ગોવાળી સ્ત્રીઓ પતિમાં કે પરિવારમાં ભળી શકતી નથી, તે અતડી ને અતડી રહે છે. આવી સ્ત્રીઓ પોતે દુઃખી થાય છે અને બીજાંને દુઃખી કરે છે. આવી સ્ત્રીઓ લગ્ન કરીને પણ દુઃખી થાય છે અને લગ્ન ન કરીને પણ દુઃખી થાય છે. અહંકારવશ ભળી ન શકવાથી તે દુઃખી થાય છે તો લગ્ન ન કરીને પણ તે પુરુષ વિના રહી નથી શકતી. અતડી પડેલી સ્ત્રીની પુરુષભૂખ વધુ ને વધુ તીવ્ર થતી જાય છે. કાં તો તેને કોઈ નમાલો પુરુષ મળી જાય છે, જેને તે ગુલામ જેવો રાખે છે, કાં તો પછી કજિયા, કંકાસ, ઝઘડા-ઝંઝટ કરતી કરતી જીવે છે. અતિ ઇગ્ગોના કારણે તે નથી તો નમતું જોખી શકતી કે નથી બાંધછોડ કરી શકતી. તે કોઈની થઈ શકતી નથી એટલે કોઈ તેનું પણ થઈ શકતું નથી. આવી સ્ત્રીએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. જો કરશે તો બીજાનું જીવન ધૂળ બનાવી દેશે. બહુ ઇગ્ગોવાળો પુરુષ પણ લગ્નજીવનને પૂરેપૂરો ન્યાય આપી શકતો નહિ એટલે તેણે પણ લગ્ન ન કરવું જોઈએ.

જે પુરુષોમાં રળવા-કમાવાની વૃત્તિ કે ક્ષમતા જ ન હોય તેમણે પણ લગ્ન કરવાં જોઈએ નહિ. આ નિયમ પુરુષો માટે છે. સ્ત્રીઓ માટે ખાસ નથી. સંસ્કૃતમાં પતિનાં અનેક નામો છે, તેમાં એક નામ છે ‘ભર્તા.’ ભર્તા એટલે ભરણ-પોષણ કરવાની જવાબદારી પુરુષ ઉપર છે. જો તેનામાં કમાવાની વૃત્તિ કે ક્ષમતા જ ન હોય તો તેણે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. તેણે તો કોઈ નાગાબાવાની જમાતમાં દાખલ થઈ જવાનું કે પછી કોઈ આશ્રમમાં રહી પડવાનું. તે કમાણી વિનાનો ભારરૂપ જીવન જીવે છે, પણ કેટલીક જગ્યાઓ એવી છે જ્યાં ભારરૂપતા પણ પૂજાય છે, બસ ત્યાં ભળી જવું.

જેમ બહુ અહંકારી માણસ લગ્નજીવનમાં સફળ થતો નથી તેમ અતિશય ચીડિયા સ્વભાવવાળાં કે પછી બહુ જ વહેમીલાં માણસો પણ લગ્નજીવનમાં સફળ થઈ શકતાં નથી. માણસ છે તો કોઈ વાર ચીડ ચઢે કે કદાચ થોડો વહેમ પણ પડે, પણ આ તો ચોવીસે કલાક ચિડાયેલો અને ચિડાયેલો રહે છે. જાણે તેલમાં કકળતું ભજિયું જોઈ લો. આવા પુરુષે કે સ્ત્રીએ લગ્ન કરવાં જોઈએ નહિ. કારણ કે એ બીજા પાત્રને ઠારવાનું કામ નહિ કરે પણ બાળવાનું જ કામ કરશે અને પોતે પણ બળશે. દામ્પત્ય તો સાવધાની-પૂર્વકના વિશ્વાસથી ચાલતું હોય છે. થોડાં વર્ષો સાવધાનીપૂર્વકના વિશ્વાસ પછી નીવડેલાં પાત્રો સાથે સાવધાની વિનાનો વિશ્વાસ આપોઆપ સ્થિર થઈ જતો હોય છે. એટલું યાદ રહે કે બેમાંથી જેનું ચારિત્ર્ય શિથિલ હશે તે ગમેતેટલું છુપાવશે તોપણ આપોઆપ પ્રગટ થઈ જશે. વહેમ કરવાથી તે અટકવાનું નથી, ઊલટાનું કદાચ વધુ સાવધાન થઈ જાય.

કેટલાક લોકો કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ કાર્યો કરવા જન્મ્યા હોય છે. આવા માણસો લગ્ન કરે તો પત્નીને પૂરો સમય આપી શકતા નથી હોતા. પતિ પાસે અમુક સમય માગવો એ પત્નીનો હક છે. જો તેને સમય ન આપી શકાય તો તેણે તેનો હક ડુબાડ્યો કહેવાય. આ એક પ્રકારનું પાપ જ કહેવાય. પત્નીને પૂરતો સમય ન આપનાર પતિ કેટલીક વાર પત્નીને જ ખોઈ બેસે છે. એવું કહેવાય છે કે નેપોલિયન અનેક દેશો ઉપર વિજય મેળવીને વર્ષો પછી જ્યારે સ્વદેશ પાછો ફર્યો, ત્યારે તેની પત્નીને ખોઈ બેઠો હતો. પત્નીએ પોતે જ સ્પષ્ટ કહ્યું કે “તમે અનેક દેશોને જીતી શક્યા છો, પણ મને હારી ગયા છો.” પત્ની બીજા પુરુષ સાથે સંબંધ બાંધી ચૂકી હતી. પત્નિની પ્રકારની સ્ત્રીઓ સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ લાંબો સમય વિયોગ સહન કરી શકતી નથી, તેઓ તરત જ બીજા પાત્રને સ્વીકારી કે શોધી લેતી હોય છે. હા, માત્ર પત્નિની સ્ત્રી, વર્ષોનાં વર્ષો પછી પણ બીજા પુરુષને સ્વીકારી શકતી નથી. આવું જ પદ્મપુરુષ માટે પણ હોય છે. એટલે જે લોકોએ કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું કાર્ય કરવું હોય તેણે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ.

માનો કે આદ્યશંકરાચાર્ય, મહર્ષિ દયાનંદજીએ કે પછી એવા જ કોઈ બીજાએ લગ્ન કર્યા હોત તો જે સંઘર્ષ વેઠીને તેમણે કાર્યો કર્યા તે કરી શકાયાં ન હોત. લગ્ન એક બંધન છે. બેડી છે, જે પતિ-પત્નીને નિશ્ચિત મર્યાદામાં બાંધી રાખે છે. એ જરૂરી પણ છે, પણ જણે દૂરદૂરની ક્ષિતિજો સુધી પોતાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવી હોય, તેણે બેડીમુક્ત રહેવું હિતાવહ છે. લગ્નબંધનની સાથે બહુ સાહસી કે ખતરનાક કાર્યો કરવાં કઠિન થઈ જાય છે. જેને મુઠ્ઠીમાં માથું લઈને જીવવાનું હોય છે તેણે અકાળે કોઈ સ્ત્રીને વિધવા કરવા માટે લગ્ન ન કરવાં

જોઈએ. હા, જો કોઈ સ્ત્રી પોતે પણ આવા સાહસિક-ખતરનાક જીવનસાથીને સ્વીકારવા તૈયાર હોય તો લગ્ન કરવામાં વાંધો નહિ. મારી જ વાત કરું તો મને લાગે છે કે જો મેં લગ્ન કર્યા હોત તો કાશી જઈને જે ભણી શકાયું કે વિશ્વભરના દેશોનો પ્રવાસ કરી શકાયો કે કોઈની પરવાહ કર્યા વિના લગભગ બધાની સાથે ઝઝૂમી શકાયું તે કદાચ ન થઈ શક્યું હોત. પત્ની અને બાળકોની જવાબદારી અને લાગણીઓનાં બંધન માણસને મર્યાદામાં બાંધી દેતાં હોય છે. જેથી તેની સાહસિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર આપોઆપ કાપ આવી જાય છે. ઉપર લખ્યાં તેવાં અનેક કારણોસર કેટલાક ખાસ માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ તેવું લાગે છે. પણ આવાં કશાં જ કારણો ન હોય તોપણ લગ્ન વિનાના રહેવું હિતાવહ નથી.

કેટલીક આત્મનિર્ભર સ્ત્રીઓ પુરુષોની જોડુકમીના ડરથી લગ્ન નથી કરતી. તેમને એવું લાગે છે કે પુરુષો, સ્ત્રીઓ ઉપર જ્યારે જુઓ ત્યારે હુકમ ચલાવતા રહે છે અને મારજૂડ પણ કરે છે. આવા પુરુષોની તાબેદાર બનીને ગુલામીભર્યું જીવન જીવવું તેના કરતાં લગ્ન વિનાનું એકલું જીવન જીવવું સારું. આવી સ્ત્રીઓ કદાચ યુવાવસ્થા તો પુરુષના સાથ કે ઓથ વિના પાર કરી દે છે, પણ પાછલી જિંદગીમાં તેમને તીવ્ર પુરુષભૂખ લાગે છે. પછી તે પુરુષ કે પુરુષોને ખોળતી રહે છે. આવી સ્ત્રીઓ યુવાવસ્થામાં ભલે લગ્ન ન કરે પણ આવેગો શમાવવા માટે લગ્ન વિનાના અસ્થિર અને અવિશ્વસનીય સંબંધો બાંધતી ફરે છે. તેઓ બદનામ થઈને જીવન જીવે છે. ઘણી વાર પોતાની માફક કેટલાય પુરુષોનાં ઘર ઉજ્જડ કરવામાં નિમિત્ત બને છે. એક નિષ્ફળ પુરુષ કરતાં એક નિષ્ફળ સ્ત્રી વધુ ભયંકર બને છે. આત્મનિર્ભર હોવાથી આવી સ્ત્રી ઉપર કોઈનું નિયંત્રણ નથી રહેતું, એટલે તેની ભયંકરતા અનેકગણી વધી જાય છે. પુરુષોની ગુલામી ન કરવાના ભાવથી જે કુંવારી કે ત્યક્તા થઈ છે તે પછી જીવનભર અનેક પુરુષોની ગુલામી ભોગવીને પણ સ્થાયી વિશ્વસનીય પ્રેમ નથી મેળવી શકતી. તેની વૃદ્ધાવસ્થા, ખાલીપણાથી, ફરિયાદો અને પશ્ચાત્તાપથી ભરેલી રહે છે. આવી સ્ત્રીઓએ એટલું યાદ રાખવાનું કે દામ્પત્યપ્રેમમાં નર-નારી બન્નેએ એકબીજાની ગુલામી સ્વીકારવી જ પડતી હોય છે. આવી ગુલામી ત્રાસદાયી નહિ, પણ આનંદદાયી થઈ શકે છે. આવી ગુલામી સ્વેચ્છાચાર અને કલંકથી બચાવીને રક્ષણ કરે છે. જીવનને સુરક્ષિત કરે છે.

કેટલીક વાર લગ્નની ઇચ્છા હોવા છતાં કન્યાઓ કે મુરતિયાઓની અછતને કારણે લગ્ન કરી શકાતાં નથી. સામાન્ય રીતે પરમેશ્વરની વ્યવસ્થા એવી છે કે લગભગ અડધી કન્યાઓ અને અડધા છોકરાઓ જન્મતા હોય છે, જેથી બેલેન્સ બન્યું રહે છે. પણ સોનોગ્રાફી જેવા પ્રયોગોથી કન્યાઓનું નિકંદન કાઢવામાં આવતું હોય તો એ કુદરતી બેલેન્સ તૂટી પડે છે. છોકરા વધી જાય અને છોકરીઓ ઓછી થઈ જાય. આ ઓછી છોકરીઓ પણ ગ્રીનકાર્ડવાળા કે પૈસાવાળા લઈ જાય એટલે રેશનકાર્ડવાળા સામાન્ય છોકરાઓ કન્યા વિનાના રહી જાય. બીજી તરફ સમાજબહારથી કન્યા લાવી શકાતી ન હોય. આવી સ્થિતિમાં લગ્નેચ્છુ છોકરાઓ કુંવારા રહી જાય તો આવા છોકરાઓએ સમાજની પરવા કર્યા વિના બીજા સમાજમાંથી કન્યા લાવીને પરણી લેવું. અને સોનોગ્રાફી બંધ કરાવવી. આ નારીહત્યા, આત્મઘાતી મહાપાપ છે.

આવી જ રીતે દહેજના દૂષણના કારણે ઘણી કન્યાઓ ઘણી મોટી ઉંમર સુધી પણ પરણી શકતી નથી. કેટલીક ડાહી કન્યાઓ મા-બાપની સ્થિતિ ન હોવાથી પરણવાનું જ માંડી વાળે છે. આ સામાજિક દૂષણ છે. સમસ્ત કન્યાઓએ હિંમત કરીને વિરોધ કરવો જોઈએ અને જે દહેજ લેવા તૈયાર ન હોય તેવા મુરતિયા સાથે લગ્ન કરવાં. પણ જો આવો વર ન જ મળે તો સમાજબહાર લગ્ન કરી લેવાં. માતા-પિતાએ પણ આમાં સાથ આપવો. સામાજિક કુરિવાજો અને તેમાંથી પેદા થતા અનર્થોથી પોતે મુક્ત થવું અને બીજાને પણ મુક્ત કરાવવાં.

*

22. પ્રેમભંગ

નર-નારીના લગ્નજીવનને સુધારવા માટે કેટલાય કુરિવાજોને તોડવા જ પડશે. આ પરાક્રમ છે, જે સમાજમાં કુરિવાજો તોડનારા પરાક્રમી પુરુષો પેદા નથી થતા તે સમાજ નમાવો થઈ જાય છે, સુધારકોના સતત પરાક્રમપૂર્ણ પ્રયત્નોથી સમાજ સારો રહેતો હોય છે. સામાજિક વ્યવસ્થાને માનવી જોઈએ. બને ત્યાં સુધી તેને તોડવી ન જોઈએ, પણ તે વ્યવસ્થા ઉત્તમ હોવી જોઈએ. ઉત્તમ વ્યવસ્થા એટલે સૌના પ્રશ્નો ઉકેલનારી, ન્યાયસંગત, પણ જો તે વ્યવસ્થા અધમ હોય, અન્યાય કરનારી હોય તો પરાક્રમપૂર્વક તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ.

જ્ઞાતિપ્રથા અને ગોળપ્રથા કોઈ સમયે કદાચ ઠીક હશે પણ હવે તેની પ્રસ્તુતતા ઘટી ગઈ છે, ખાસ કરીને લગ્ન બાબતમાં. એટલે જે લોકોની પરણવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પોતાના સમાજમાંથી વર કે કન્યા ન મળી શકતાં હોય તો તેણે બીજા સમાજમાંથી વર કે કન્યા મેળવી લેવાં એ કોઈ અપરાધ નથી. હા, એટલું ધ્યાન રાખવું કે તેમણે ધર્માત્મક ન કરવું પડે. સમાજાન્તર ભલે થાય ધર્માત્મક ન થાય; તેની કાળજી રાખવી.

જે લોકો પ્રેમભંગ થવાથી લગ્ન નથી કરતાં, પ્રેમની તીવ્ર લાગણીઓમાં એક પાત્રનું મૃત્યુ થાય અથવા અનિચ્છાએ તેને બીજે પરણવું પડે તેવી સ્થિતિમાં પ્રેમભંગ થયેલું પાત્ર બહુ મોટો આઘાત અનુભવે છે. આવાં પાત્રો આત્મહત્યા જેવાં પરાક્રાંદાનાં કાર્યો પણ કરી બેસતાં હોય છે. પ્રથમ તો સાચા પ્રેમસંબંધને લગ્નમાં પરિણત થવા દેવાની વડીલોની ઉદારતા વધવી જોઈએ. જે લોકોએ કદી પ્રેમ કર્યો જ નથી હોતો અને કાચી ઉંમરે ઢીંગલા-ઢીંગલીની રમત શરૂ કરી દીધી હોય છે, તેમને ઘાયલ પ્રેમીઓની દશાનું જ્ઞાન-ભાન હોતું નથી. આવા લોકોનો વ્યવહાર સારી અપેક્ષાએ પણ પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યે કઠોર થઈ જતો હોય છે, કોઈ વાર આવી કઠોરતાથી સંતાન ખોઈ બેસતાં હોય છે.

નજીકના એક ગામમાં શ્રીમંત પટેલનો છોકરો પોતાના જ ગોળની છોકરી સાથે પ્રેમમાં પડેલો. બન્ને રાજીખુશીથી લગ્ન કરી લેવા તૈયાર હતાં પણ કન્યાનો પક્ષ બહુ શ્રીમંત નહોતો. સોના-લોભી વરના બાપે તેમને લગ્ન કરતાં અટકાવ્યાં અને સોનાનો ઢગલો મળતો હતો ત્યાં છોકરાની અનિચ્છાએ પણ ગોઠવવા પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધો. હતાશ છોકરાએ દવા પી લીધી અને ખેતરમાં તરફડિયાં મારીમારીને મરી ગયો. તેની લાશ જ્યાંથી મળી ત્યાં પગ ઘસવાથી મોટો ખાડો પડી ગયેલો. તેણે પિતાને ચિઠ્ઠી લખી કે સોનાના ઢગલા સાથે મારા ફોટાને પરણાવજો. એક જ પુત્ર હતો, બાપનું નખખોદ નીકળી ગયું. બાપે પોતાના હાથે જ પોતાનું નખખોદ કાઢ્યું. આવા ન થવું જોઈએ. સાચા પ્રેમીઓ પ્રત્યે ઉદાર થવું, સારી સંસ્કૃતિ એ છે જે પ્રેમને સ્વીકારી શકે છે. પ્રેમની દુશ્મન અને રૂઢિઓની પૂજક સોના-સંસ્કૃતિને ઉત્તમ કહી શકાય નહિ. ગમેતેટલા પ્રતિબંધો હશે તોપણ જ્યાં નર-નારીઓ રહેતાં હશે ત્યાં પ્રેમ તો થવાનો જ. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે, તેને રોકી શકાય નહિ. આવાં સાચાં પ્રેમીઓ જ્યારે કોઈ પણ કારણસર લગ્ન નથી કરી શકતાં ત્યારે પ્રેમભંગ થાય છે.

તીવ્ર લાગણીઓ અને પ્રબળ આવેશમાં ઘણી વાર આવાં લોકો “પરણું તો તને જ નહિ તો બીજાં બધાં ભાઈબહેન” જેવા સોગંદ ખાઈ લેતાં હોય છે. મારી સલાહ છે કે કદી પણ આવા સોગંદ ખાવા નહિ. જિંદગી આવેશોથી જિવાતી નથી. અને આવેશો કાયમ રહેતા પણ નથી. વહાલામાં વહાલું માણસ મરી ગયું હોય અને હૈયાફાટ રુદન થતું હોય તોપણ સમય વીતતાં ભૂખ લાગે છે અને ખાવું પડે છે. થોડાક દિવસો પછી નિયમિત જમવાનું ચાલુ થઈ જાય છે. અને કેટલાક મહિનાઓ પછી મિષ્ટાન્ન પણ ખાતાં થઈ જાય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે મરનારના પ્રત્યે લાગણીઓ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. લાગણીઓ તો છે જ પણ કુદરતી આવેગો જમવા માટે લાચાર કરે છે.

આવી જ રીતે પ્રેમભંગ થવાથી બે પાત્રો જુદાં પડે—જુદાં પડવું પડે તો “હવે લગ્ન કરવું જ નથી” તેવી ગમે તેવી દઢ પ્રતિજ્ઞા હોય તોપણ સમય પસાર થતાં આવેગો તેની પ્રતિજ્ઞાને હચમચાવી મૂકશે. કારણ કે પ્રેમભંગ થવાથી આવેગો મરી જતા નથી. જેમ ભૂખ, ભૂખનું કામ કરે છે તેમ બીજા આવેગો પણ પોતાનું કામ કરે જ છે. આવાં માણસોએ સમય વીત્યા પછી યથાશક્ય પાત્ર સાથે લગ્ન કરી લેવાં હિતાવહ છે. ઘણી વાર આવેશ એટલો તીવ્ર હોય કે કોઈપણ ભોગે લગ્ન કરવાં જ ન હોય તો કેટલાક લોકો સાધુ-સાધ્વી થઈ જતાં હોય છે, જેથી કોઈ તેમના ઉપર લગ્ન કરવાનું દબાણ ન કરે અને જીવન માટે નવું સુરક્ષિત ક્ષેત્ર મળે.

આવી રીતે સાધુ-સાધ્વી થઈ જનારાંમાંથી કેટલાંક અદ્ભુત પ્રગતિ કરી શકે છે, કારણ કે તેમની બધી શક્તિઓ એક જ દિશા તરફ વળી

જાય છે. પણ કાંઈ બધા જ માણસો પ્રગતિ કરી લે તેવું માની લેવું યોગ્ય નથી. સારું ક્ષેત્ર હોવા છતાં પણ આવેગોની પ્રબળતા ગમે ત્યાં રસ્તો કાઢી લે છે. સાધુ-સાધ્વીઓના જે ક્ષેત્રને સુરક્ષિત માનવામાં આવે છે, તે ક્ષેત્રમાં પણ આવેગો તો હોય જ છે. જો સારા ગુરુ અને સારા ગુરુભાઈઓ વગેરે મળ્યાં હોય તો વાતાવરણ સારું રહે છે, તેથી થોડી રાહત તો રહે છે, પણ કુદરતી પ્રક્રિયાને સારામાં સારું વાતાવરણ પણ બદલી શકતું નથી. સારામાં સારાં ગણાતાં સ્થળોમાં પણ ઊંડે ઊંડે નીચે નીચે કાંઈક રંધાતું હોય છે, કારણ કે સારામાં સારાં માણસો પણ કુદરતી પ્રક્રિયાથી મુક્ત નથી હોતાં. આમાં માણસોનો દોષ નથી, પ્રક્રિયાનો દોષ છે. જ્યાં માત્ર એકલા સાધુઓ કે એકલી સાધ્વીઓ જ રહે છે ત્યાં પણ બહુ ઊંડાણમાં કાંઈનું કાંઈ રંધાતું હોવાની શક્યતા છે. એક વાત સૌએ સારી રીતે સમજી લેવાની કે જેમ પરમેશ્વર સર્વવ્યાપક છે, તેની બધે જ સત્તા છે, તેમ કામદેવ પણ સર્વવ્યાપક છે, તેની બધે જ સત્તા રહેતી હોય છે. સૌથી સારી વ્યવસ્થા તો એ છે કે કામને શત્રુ બનાવ્યા વિના રામની આરાધના કરવામાં આવે. કામ અને રામ બન્ને એકસાથે રહી શકે છે.

સાધુ-સાધ્વીઓ વિશે વિચાર

પ્રેમભંગનો પ્રભાવ પણ સમય વીતવાની સાથે ક્ષીણ થઈ શકે છે. ગમે તેટલી તીવ્રતાભર્યો આઘાત લાગ્યો હોય તોપણ સમય વીત્યા પછી તે મંદ પડી શકે છે. પ્રેમની ભૂખ અને આવેગોનાં આક્રમણ માણસને જીવનભર થોડાઘણા અંશમાં રહે જ છે. ગમે તેવું દાઝેલું હૃદય હોય તોપણ સમય મળતાં તેમાં રૂઝ આવે છે અને નવા અંકુરો ફૂટી શકે છે. મારો પચાસ વર્ષનો અનુભવ એવો છે કે જો આબરૂનો ભય ન હોય અને સાધુ-સાધ્વીઓને એકસાથે રહેવા દેવામાં આવે, બીજી તરફ તેઓ પગભર થયાં હોય તો, ઍશી-નેવું ટકા લોકો મંગળ કરવા તૈયાર થઈ જાય. ખરો પ્રશ્ન આજીવિકા અને આબરૂનો છે. ફરીથી એક નવા સમાજની રચના કરવાની જરૂર છે, જેમાં કામ આધારિત મૂલ્યોની જગ્યાએ અર્થ આધારિત મૂલ્યોને વધુ મહત્ત્વ અપાય. કુદરતી આવેગોને સ્વીકૃતિ મળે, અને તેનો ઉકેલ લગ્નસંસ્થા દ્વારા મળે. જે લોકો નાની ઉંમરે સમજણ વિના કે અધકચરી સમજણથી વૈરાગ્યના ઊભરામાં સાધુ-સાધ્વી થઈ ગયાં હોય અને પછી વાસ્તવિકતા સમજાય, તેઓ ગૂંગળાવા લાગે અને આરોગ્ય અને શાંતિ બન્ને ખોઈ બેઠાં હોય તો તેવા લોકોએ હિંમત કરીને સાચો રસ્તો કાઢી લેવો. બની શકે તો સમાન સ્થિતિવાળાં સાધુ-સાધ્વીઓએ ઋષિઓ જેવું પવિત્ર દામ્પત્ય જીવન જીવવું. આ કોઈ દોષ કે પાપ નથી. ઋષિઓ પણ પતિ-પત્ની અને બાળકો સાથે ઉત્તમ જીવન જીવતા જ હતા. આવાં સજોડાંવાળાં માણસો અપેક્ષાકૃત સારી રીતે ધર્મનું કાર્ય કરી શકે છે. શાણા માણસોએ આવાં લોકોને સહાયક થવું જોઈએ. માર્ગ ભૂલેલો માણસ ફરીથી સાચા માર્ગે ચઢી જાય તો તે નિંદા કરવા જેવું નહિ પણ વધાવી લેવા જેવું કાર્ય ગણાવું જોઈએ.

કેટલાક સાધુ-સાધ્વીઓને ફસાવીને—લલચાવીને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ગરીબાઈથી કંટાળીને તે પોતે કે તેમનાં મા-બાપ તેમને દીક્ષા આપે કે અપાવે છે. આવાં લોકોને પાછળથી પૂરું ભાન થાય તો તેમણે પણ હિંમત કરીને ભૂલ સુધારી લેવી જોઈએ. ધર્મ અને સમાજના ડાહ્યા-શાણા સુધારક માણસોએ આવાં માણસોને શોધી કાઢવાં જોઈએ અને જો તેઓ આબરૂ કે બીજા કોઈ ભયના કારણે અનિચ્છાપૂર્વક ગૂંગળાતું જીવન જીવતાં હોય અને તેમાંથી છૂટવા માગતાં હોય તો તેમને સહાયરૂપ થવું જોઈએ. જેથી એક સારો-પવિત્ર સમાજ રચી શકાય.

આતંકવાદીઓની ચુંગાલમાં ફસાયેલા માણસોને તો આપણે બલિદાન આપીને પણ છોડાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં અબુધ બાળકો, યુવાનો વગેરેને ફસાવીને ગમે તે રીતે સાધુ-સાધ્વી બનાવી દેનારા માણસોને આપણે આતંકવાદી નહિ પણ પૂજ્ય માનીએ છીએ. આ આખા દષ્ટિકોણને બદલવો પડશે. આવા તથા કથિત પૂજ્યોના દ્વારા કેટલાંય ઊગતાં જીવન પરાવલંબી થઈને અંતે ગૂંગળાતાં થઈ જાય છે, તેની ઊંડાણથી તપાસ કરવી જોઈએ. હા, જે લોકો જરાય ગૂંગળાતા નથી, ઊલટાની ધન્યતા અનુભવે છે અને નિર્ધારિત માર્ગને પૂરેપૂરો ન્યાય આપે છે તે ખરેખર પૂજ્ય છે, તેમની મહત્તા છે જ. તેઓ ખરા ભાવથી ધર્મની આરાધના કરે—કરાવે, તે યોગ્ય જ છે. મને વિશ્વાસ અને અનુભવ પણ છે કે આવા સાચા લોકો પાત્રકુપાત્ર કે તેના અધિકારીને માપ્યા વિના ગમે તેને દીક્ષા આપતા નથી. આંખમીંચીને પાત્રકુપાત્રનો ભેદ કર્યા વિના માત્ર ટોળાં વધારવાના તીવ્ર મોહવાળા લોકો જ ખોટાં ટોળાં ઊભાં કરતા હોય છે અને અવ્યવસ્થા ફેલાવતા હોય છે. પ્રજાએ આવા લોકોને હતોત્સાહિત કરવા જોઈએ. જેમકે બાળસાધુ-સાધ્વીઓને સાથે લઈને ફરતા સાધુ-સાધ્વીઓને ટોકવા જોઈએ, ખખડાવવા જોઈએ અને બને તો બાળકોને છોડાવવાં પણ જોઈએ. મારી સમજણ પ્રમાણે આ ધર્મકાર્ય છે અને

તેથી ધર્મ વધુ તેજસ્વી બનશે.

*

23. પ્રેમભર્યું સ્થાયી લગ્નજીવન કેવી રીતે મળે?

નર-નારીના પતિ-પત્ની તરીકેના સંબંધોમાં પ્રેરક બળ તરીકે પૂર્વજન્મના લેણા-દેણીના સંબંધો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એવું આપણે પુનર્જન્મવાદીઓ માનીએ છીએ. જે લોકો પુનર્જન્મને માનતા જ નથી તેમને માટે આવું સમાધાન શક્ય જ નથી. પણ જો પુનર્જન્મને માનવામાં આવે તો જીવનના ઘણા સંબંધો અને તેના દ્વારા આવનારાં સુખ-દુઃખો પૂર્વજન્મના કારણે આવે છે, મળે છે, એટલે શાંતિ અને સ્વસ્થતાથી બધું ભોગવી લેવું જોઈએ એવો ફલિતાર્થ પણ નીકળે છે. તાત્ત્વિક રીતે પુનર્જન્મ છે કે નહિ, તેની સચોટ નિર્ધારણા કરવી શક્ય નથી. પણ, આવી માન્યતાથી લાભ અને હાનિની બે ધારાઓ પ્રવાહિત થાય છે.

પ્રથમ ધારામાં જો બધું પૂર્વનાં કર્મોના કારણે લેણા-દેણી પૂરી કરવા માટે જ સંબંધ થાય છે તો પછી હવે ધીરતાથી બધું સ્વીકારી લો અને ભોગવી લો. ભોગવ્યે જ છૂટકો છે. નહિ ભોગવો તો ફરી પાછો, જન્મ લેવો પડશે અને બધું બાકી રહેલું ભોગવવું જ પડશે. આ ધારામાં માણસમાં સહનશક્તિ, ધીરજ અને સ્થાયિત્વ આવે છે. પણ આવી ધારણાથી પ્રશ્નોના ઉકેલ નથી કરી શકાતા. જે છે, જેવું છે, તેવું સ્વીકારી લો અને ભોગવી લો. એવી વૃત્તિ નિષ્ક્રિયતા ઉત્પન્ન કરે છે.

જે લોકો પતિ-પત્નીના સંબંધોમાં પૂર્વની લેણાદેણીને જરાય માનતા નથી—કારણ કે પુનર્જન્મ જ નથી—તેમની ધારણામાં સહનશક્તિ અને સ્થાયિત્વ નથી આવતું. માનોકે એક પતિ અથવા પત્નીથી દુઃખ થાય છે તો એવા દુઃખને શા માટે ભોગવવું? તેનાથી છુટકારો મેળવવા, એકબીજાથી છૂટા થઈ જવું જોઈએ. કારણ કે પૂર્વજન્મ કે પુનર્જન્મ જેવું કશું જ નથી. જે છે તે આ જન્મ જ મહત્ત્વનો છે. આ જન્મે ભોગવાય તેટલાં સુખો ભોગવી લેવાં જોઈએ. વગર જોઈતાં દુઃખો ભોગવ્યા કરવાનો કશો અર્થ નથી. પૂર્વની કશી લેણાદેણી નથી. પ્રારબ્ધથી સુખી કે દુઃખી થવાતું નથી, પણ વર્તમાન-વ્યવસ્થાથી સુખી-દુઃખી થવાય છે. એટલે વ્યવસ્થાને સુધારવી જોઈએ.

માનો કે એક પુરુષને કર્કશા અને બદચાલની પત્ની મળી છે. અથવા એક સ્ત્રીને દાડ્ડિયો કે જુગારિયો અને પાછો બદચાલનો પતિ મળ્યો છે. તેનાથી પત્નીને કશું સુખ મળતું નથી. ઊલટાનું મારઝૂડ અને ત્રાસ કરે છે, તો જીવનભર તેનો ત્રાસ સહન કરવો તેના કરતાં છૂટા થઈને ફરીથી નવું જીવન મેળવવું જોઈએ. કારણ કે આ જીવન પહેલું અને છેલ્લું છે, ઉપરના સ્વર્ગમાં કે નવા પુનર્જન્મમાં ઘણું સુખ મળશે તે ભ્રમપૂર્ણ કલ્પનામાત્ર છે. આવી ધારણાવાળાં લોકો દુઃખોની નિવૃત્તિ અને સુખોની પ્રાપ્તિ માટે સતત પુરુષાર્થ કરતાં રહે છે.

ઉપરના બન્ને પક્ષોમાં કંઈક સારું અને કંઈક ખોટું છે. પતિ-પત્નીનો પ્રેમ, ગયા અનેક જન્મોનો તંતુ છે. આ કોઈ ઓચિંતાનો પ્રગટ થયેલો તંતુ નથી પણ ગયા જન્મોમાં અધૂરો રહેલો પ્રેમ છે. એટલે તો બન્નેમાં તીવ્ર આકર્ષણ, પૂર્ણ સમર્પણ અને દૈવીભાવના સ્થિર થઈ છે. કેટલાંક લોકો પ્રથમ દષ્ટિએ કે પ્રથમ મુલાકાતમાં જ એકબીજા પ્રત્યે તીવ્ર આકર્ષણ અનુભવે છે. અને એવું લાગે છે કે જાણે આ માણસ ઘણો જૂનો અને અંગત પરિચિત છે. તો બીજી તરફ ઘણા માણસો વર્ષો સુધી તદ્દન નજીક રહીને પણ આકર્ષણ કે આત્મીયતા અનુભવી શકતાં નથી, પ્રયત્નો કરીને પણ તેમનામાં આત્મીયતા ઉત્પન્ન થતી નથી એટલે એવું લાગે છે કે આ બન્નેને પૂર્વનો કશો પ્રેમ જ નથી. પ્રારબ્ધ જ નથી એટલે પુરુષાર્થ સફળ થતો નથી.

કેટલીક વાર લોકો એવું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે બન્ને સદ્ગુણી હોય એટલે આપોઆપ દૈવી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય. આ વાત સર્વાંશે સત્ય નથી લાગતી. ઘણાં દંપતી એવાં હોય છે કે બન્ને સદ્ગુણી ધીરગંભીર હોવા છતાં પણ પરસ્પરની તીવ્ર લાગણીઓ નથી અનુભવતાં હોતાં, તેઓ વ્યવહાર ખાતર ઉપરનું વ્યાવહારિક જીવન તો પતિ-પત્ની તરીકેનું જીવતાં હોય છે, પણ અંદરનું જીવન ઉષ્મા કે લાગણીઓ વિનાનું નીરસ જીવતાં હોય છે. એવું પણ નથી હોતું કે બેમાંથી કોઈ એક અથવા બન્ને કોઈ જુદા પાત્ર સાથે જોડાયેલાં હતાં કે છે એટલે આવું થાય છે. તેવું પણ નથી. બન્ને શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન છે પણ દૈવી આત્મીયતા થતી નથી. એટલે માત્ર સદ્ગુણોના દ્વારા જ દૈવી પ્રેમ પ્રગટે છે તેવું માનવું ઉચિત નથી. તો પછી દૈવી પ્રેમ અંગે સચોટ કારણ શું છે? “પૂર્વનો અધૂરો પ્રેમ” એવું કહી શકાય. ઘણી વાર એવું બને કે બન્નેમાંથી એકમાં કે પછી બન્નેમાં કેટલાંક અણગમો ઉત્પન્ન કરાવનારાં દૂષણો પણ હોય, તોપણ તેમનામાં દૈવી પ્રેમ કેમ પ્રગટે છે અને જીવનભર કેમ સ્થિર રહે છે?

એક સજ્જનને હું જાણું છું. એ ભયંકર દાડ્ડિયા હતા, તોપણ તેમની પત્ની (રોકકળ—ઝઘડા કરીને પણ) તેમને ભરપૂર પ્રેમ કરતી હતી.

તેમની જ્ઞાતિમાં પુનર્લગ્ન થતાં હતાં, તોપણ પેલી પત્નીએ કદી એવો ઉપચાર પણ કર્યો નહિ. છેક મૃત્યુ પર્યંત બન્ને ખૂબ પ્રેમ કરતાં રહ્યાં. પતિના મૃત્યુ પછી પેલી પત્ની સાવ ભાંગી પડી, તેણે જીવનભર મીઠાઈ ન ખાધી અને પતિના ચિત્ર આગળ રોજ દીવો કરતી રહી. મૃત્યુ પછીનો પ્રેમ જ સાચો પ્રેમ કહી શકાય.

આવા જ એક સજ્જન પુરુષ છે. અત્યારે બાણુ વર્ષની ઉંમરે પણ તેઓ ભગવાનની સાથે પોતાની પત્નીના ચિત્રની રોજ પૂજા કરે છે. તેમનાં પત્ની વીસેક વર્ષ ઉપર દેવ થયાં છે. પત્ની તો મૃત્યુ પામી છે પણ પ્રેમ મૃત્યુ પામ્યો નથી. પ્રેમ અમર છે, તે આ રીતે હશે. જોકે તેમનાં પત્ની બહુ સદ્ગુણી હતાં. માત્ર સદ્ગુણોથી જ તીવ્ર આકર્ષણ નથી થતું. મારી સમજણ છે કે દૈવી પ્રેમ, નિર્નિમિત્ત હોય છે. કોઈ નિમિત્ત હોય તો ઘણું સારું પણ કશું નિમિત્ત ન હોય તોપણ પ્રેમ રહે છે. તેને શાસ્ત્રમાં અહૈતુક પ્રેમ કહ્યો છે. પણ પૂર્વજન્મ કે પૂર્વનાં લેણાદેણીનાં કર્મોમાં જવાથી કાંઈ બધાં જ દંપતીઓ આવો દૈવી પ્રેમ કરનારાં થઈ જતાં નથી. આવા જ એક પતિ મહાશય પોતાની પત્નીને મારી ઝૂડીને પછી કહેતા: પૂર્વની લેણા-દેણી પૂરી કરું છું. તેમનું માનવું હતું કે તેમની પત્ની ગયા જન્મે વીંછણ હતી અને તેણે બહુ ડંખ માર્યા હતા તેનો બદલો વાળી રહ્યો છું. આવી ધારણા એક જ્યોતિષીના દ્વારા બન્ને (પતિ-પત્ની)માં બેઠી છે.

જીવનને માત્ર વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ જીવવું કે પછી તેમાં કલ્પનાને પણ સ્થાન આપવું? કોરી બૌદ્ધિકતાથી કદાચ કોરી વાસ્તવિકતા આવે. તેમાં કલ્પના કે ભાવનાને સ્થાન ન અપાય તો લુખ્યાપણું પણ આવી જાય. ભાવના અને કલ્પના બન્ને બહેનો છે. એક રહે તો બીજી જરૂર રહે. તેમાંથી મૃત્યુ પછી પણ દીવો કરનારી પત્ની કે મૃત્યુ પછી પણ ચાંલ્લો કરનારો પતિ પ્રગટે છે. કોરામાંથી કોરું પ્રગટે છે. જેમને દિવ્ય પ્રેમનો ખપ હોય તેમણે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની કલ્યાણકારી ભાવનાત્મક માન્યતાઓનું જતન કરવું જોઈએ. ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું જે અકલ્યાણકારી રૂઢિઓ વગેરેનું રૂપ છે, તેનું જરૂર નિરાકરણ કરવું જોઈએ. સુધારો જરૂરી છે. સુધારો કરવો જ જોઈએ. પણ જડમૂળથી નિકંદન ન કાઢવું જોઈએ.

કોઈ નાસ્તિક પતિ કે પત્નીને પોતાની મૃત્યુ પામેલી પત્ની કે પતિની પાછળ દીવા કરતાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. તેની બુદ્ધિ તો એમ જ કહે કે આટલું ઘી ચાટી જાવને, તેને બાળવાથી શું મળવાનું હતું? અમારા એક અભણ સંત મને કહેતા કે “દીવા કરે એના દીવા રહે અને દીવા હોલવે તેના દીવા હોલવાય.”

પ્રેમ, શતપ્રતિશત બૌદ્ધિક નથી હોતો. તેમાં ભાવના અને કલ્પનાનાં તત્ત્વો હોય જ છે. જેણે પ્રેમી જીવન જીવવું હોય તેણે કોરા બુદ્ધિવાદી ન થવું. કોરો બુદ્ધિવાદી દૈવી પ્રેમી નથી થઈ શકતો. તે પાત્રો બદલ્યા કરશે અને તેમ છતાં શાંતિ પામી શકશે નહિ. બીજી તરફ દૈવી પ્રેમ પાત્રો બદલી શકતો નથી. કેમકે પોતાના પાત્રથી ચઢિયાતું પાત્ર તેને દેખાતું જ નથી. પોતાનો પતિ અથવા પોતાની પત્ની વિશ્વનું સર્વોચ્ચ પાત્ર છે, તેની બરાબરી કોઈ કરી ન શકે તેવી દૃઢ ધારણા તેને એક જ પાત્રમાં દૃઢતા અને મક્કમતા આપે છે. પાટણના ચક્રવર્તી મહારાજા સિદ્ધરાજે જ્યારે જશમા ઓડણને કહ્યું કે “જો... જો... હું ચક્રવર્તી રાજા છું.” ત્યારે જરાય ડગ્યા વિના જશમાએ ઉત્તર આપ્યો કે “મારો ઓડ કોઈ પણ ચક્રવર્તી રાજા કરતાં જરાય ઊતરતો નથી.” આ દૈવી પ્રેમ કોરા બુદ્ધિવાદમાંથી નીકળે નહિ. કોરો બુદ્ધિવાદ તો વિચારે કે “આ મેલોઘેલો ગરીબ ઓડ મને શું સુખ આપવાનો હતો! તેના કરતાં તો આ ચક્રવર્તી રાજા મને સંસારનું બધું સુખ આપી શકે તેમ છે. તેને સ્વીકારી લેવા દે.” એટલે પાત્રો બદલનારા વિકલ્પો શરૂ થઈ જાય.

સતત પાત્રો બદલવાના કારણે પશ્ચિમમાં દામ્પત્યની સ્થિરતા અને વિશ્વસનીયતા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. રશિયા જેવા સામ્યવાદી દેશોમાં તો તેનાં ખૂબ જ માઠાં પરિણામો આવ્યાં છે. આ લોકોએ પહેલાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિને સમાપ્ત કર્યાં. કાન્તિ કરી!!! અને હવે પત્નીઓ ખોઈ, પતિઓ ખોયા, દામ્પત્ય ખોયું. હવે બધા પસ્તાય છે.

બીજી તરફ આપણે કલ્પના અને ભાવનાનો અતિરેક અને તે પણ એકપક્ષીય રીતે કર્યો. તેમાંથી સતીપ્રથા, દેવદાસીપ્રથા, આજીવન વૈધવ્યપ્રથા વગેરે અનેક અનર્થો પ્રાપ્ત કર્યા. જોકે આપણે જે કાંઈ કલ્પના અને ભાવનાઓ ભરી તે પત્નીઓમાં જ ભરી. પુરુષો માટે બધી છૂટ રાખી. આ ખોટું હતું. તેમાં સુધારો જરૂરી હતો અને થતો રહ્યો. એથી આજે ઘણાં અનિષ્ટો સમાપ્ત થઈ ગયાં છે. તો બીજી તરફ આપણે પણ દામ્પત્યની અસ્થિરતા અને અવિશ્વસનીયતા તરફ દોડવા લાગ્યા છીએ. સહનશક્તિ ઘટી ગઈ છે તેથી છૂટાછેડા વધી ગયા છે. એનાથી અશાંતિ અને ખળભળાટ વધી રહ્યો છે. ખાસ કરીને બાળકોનું ભવિષ્ય જોખમાવા લાગ્યું છે.

તો હવે કરવું શું?

આપણે ધરાર પશ્ચિમવાદી નથી થવું. તેમ ધરાર જુનવાણી પણ નથી થવું. આ બન્નેમાંથી એક ઘણો આગળ ચાલીને કાંટાકાંકરામાં ફસાઈ ગયેલો રસ્તો છે, તો બીજો ઘણો પાછળ રહીને સડી ગયેલી દુર્ગંધથી સબડતો રસ્તો છે. આપણે બન્નેમાં પરિવર્તન—સુધારો કરવાનો છે. પશ્ચિમના લોકોને પાછા વળવાનું કહેવાનું છે, અને પૂર્વના લોકોને આગળ વધવાનું કહેવાનું છે. જીવન તો છેડે નથી, મધ્યમાં—મધ્યમમાર્ગમાં છે અને એ મધ્યમમાર્ગ એટલે પ્રેમ અને બુદ્ધિનો યોગ. પ્રેમ એવો ન હોય જે બુદ્ધિથી તદ્દન વિપરીત દિશામાં ચલાવતો હોય. તેમ જ બુદ્ધિ એવી ન હોય કે જ્યાં તીવ્ર સ્વાર્થવૃત્તિના કારણે પ્રેમ જ સમાપ્ત થઈ જાય. આ બન્ને તત્ત્વો સાથે રહી શકે છે. યથાયોગ્ય મેળવવું એનું નામ જ યોગ છે. પતિ-પત્નીમાં દૈવી ભાવ ભરવો જ જોઈએ. આ દૈવી ભાવથી જ દૈવી પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો હોય છે. પણ તેમાં માત્ર અંધાપો જ ન હોવો જોઈએ. એકપક્ષીય ન હોવો જોઈએ. બન્નેના પ્રશ્નો ઉકેલાવા જોઈએ. લગ્નસંસ્થા આવા દૈવી પ્રેમને પ્રોત્સાહિત કરનારી સંસ્થા બને અને કુરિવાજો, કુરુઢિઓ કે કદાચારને દૂર કરનારી બને તો તે પ્રશ્નો ઉકેલવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે છે. લગ્નસંસ્થાને તોડી નાખવાથી ઘણા અનર્થો થઈ શકે છે. થયા છે. તો બીજી બાજુ લગ્નસંસ્થા થોડાક લોકોનાં સ્થાપિત હિતોનું રક્ષણ કરનારી બની જાય તેવું પણ સ્વીકાર્ય થઈ શકે નહિ. લગ્નસંસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે પ્રત્યેક લગ્નેચ્છુક પુરુષ અને સ્ત્રી પોતાની રુચિ પ્રમાણે લગ્ન કરી શકે, લગ્નજીવન જીવી શકે. કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને ઇચ્છા હોવા છતાં લગ્ન વિનાનું જીવન જીવવા બાધ્ય થવું ન પડે. આ કલ્યાણકારી ધર્મમાર્ગ છે.

ફરી પાછો મૂળ પ્રશ્ન આવે છે. પતિ-પત્નીના સંબંધો પૂર્વની લેણાદેણીથી થાય છે કે, નવાં કર્મોથી થાય છે? મારી સમજણ પ્રમાણે જ્યાં અકારણ—દૈવી પ્રેમ પ્રગટ્યો હોય ત્યાં આવું કાંઈક તત્ત્વ હોવું જોઈએ, બાકી સામાન્ય જીવનમાં આવું કશું નથી હોતું. ઘણી વાર લાકડે-માંકડું વળગાડી દેવામાં આવ્યું હોય અને પછી કહો કે પૂર્વનાં કર્મો પ્રમાણે થયું છે તો તે યોગ્ય નથી. કજોડાં, બાળલગ્નો, દહેજલગ્નો, કન્યાવિક્રય કે સાટાંપેટાંથી થનારાં લગ્નો પૂર્વનાં કર્મોથી થયાં નથી; તે તો સામાજિક કુરિવાજોથી થતાં હોય છે. તેને સુધારીને સારા અને હિતકારી રિવાજોની સ્થાપના કરવી જોઈએ.

ફરી ફરીને એક જ પ્રશ્ન છે કે નર-નારીને પ્રેમભર્યું સ્થાયી લગ્નજીવન કેવી રીતે મળે? મારી સમજણ પ્રમાણે બન્નેમાં ભાવનાનું પ્રમાણ વધે તો મળે.

સત્યવાન-સાવિત્રીની કથા કદાચ કાલ્પનિક હશે. પણ આ કથા દ્વારા હજારો પત્નીઓને (પતિઓને પણ) જે ઉચ્ચ ભાવના પ્રાપ્ત થઈ તેનાથી સર્વસ્વ બલિદાન આપી દેનારી હજારો પત્નીઓ આપણને મળી. ભાવના વિનાના કોરા બુદ્ધિવાદથી કોઈ સાવિત્રી ન થઈ શકે. હા, તે તો કહે કે જલદીથી આ લાશની અંતિમવિધિ કરી નાખો. મારે બીજું લગ્ન કરવાનું મોડું થાય છે.

*

24. ઈશ્વરીય સંબંધ: ભૂલ અને લાચારી

જે લોકોએ કોઈ ખાસ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે લગ્ન નથી કર્યા તેવા લોકોનું અવિવાહિત જીવન પ્રૌઢાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પહોંચતાં પહોંચતાં કોઈ ને કોઈ સ્ત્રી સાથે ગોઠવાઈ જતું હોય છે. આવી સ્ત્રી માતાના રૂપમાં, બહેનના રૂપમાં, શિષ્યાના રૂપમાં, મિત્રના રૂપમાં કે પછી પ્રિયતમાના રૂપમાં પણ હોઈ શકે છે. કારણ કે વ્યક્તિના જીવનમાં એટલી અને એવી જરૂરિયાતો ઊભી થાય છે કે તે સ્ત્રી વિના પૂરી શકાતી નથી. યુવાવસ્થામાં એકાકી અપરિણીત જીવન જીવનારને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાને સાચવનાર, સંભાળ રાખનાર કોઈ ને કોઈ આત્મીય વ્યક્તિની જરૂર પડતી હોય છે.

બીજી તરફ ઘણી સ્ત્રીઓ પણ એવી હોય છે કે તે સેવા કર્યા વિના રહી શકતી નથી. તેઓ પણ કોઈ ને કોઈ સ્થળે ગોઠવાવા માગતી હોય છે. તે પણ એકાકીપણાથી થાકી હોય છે. આમ બન્ને તરફની એકબીજાની આવશ્યકતાઓ, એકબીજાની સાથે ગોઠવાવા પ્રેરણા આપે છે. એ જરૂરી નથી કે આવાં બન્ને (અથવા વધારે)નો સંબંધ કામાચારનો જ હોય. આવા સંબંધ વિના પણ એકબીજાની જરૂરિયાતો તથા હૂંફ પૂરી પાડવા માટે પણ ગોઠવાયાં હોય. મોટા ભાગે સમાજ એમને સ્વીકારી લેતો રહ્યો છે. માનો કે, શ્રી અરવિંદ અને માતાજી; વિવેકાનંદ અને ભગિની નિવેદિતા અથવા આવાં બીજાં અનેક નામો છે, જે રાજકીય, સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક વગેરે ક્ષેત્રોના અવિવાહિત મહાપુરુષોનાં હોય. દયાનંદ સરસ્વતી જ આમાં એકમાત્ર અપવાદરૂપ છે. આવો સાથ જરૂરી જ નહિ, અનિવાર્ય છે. તમારે જ્યારે કોઈ સંસ્થા ચલાવવી હોય કે બીજી કોઈ મોટી પ્રવૃત્તિ કરવી હોય ત્યારે તે બધું સ્ત્રી વિના ચલાવી શકાય નહિ, ખાસ કરીને રસોડું વગેરે. જ્યાં આખો દિવસ જમનારા મહેમાન—પરોણાં આવતાં હોય. અનાજ-પાણીની વ્યવસ્થા કરવાની હોય, લોકોને ચા-પાણીથી માંડીને સૂવા-બેસવાની વ્યવસ્થા કરવાની હોય, ત્યાં માત્ર પુરુષોથી પૂરી અને સાચી વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. એટલે બહેનોની જરૂર પડતી જ હોય છે. તેમાં સેવા કરનારી અને જવાબદારીપૂર્વકનું સંચાલન કરનારી એમ બે પ્રકારની બહેનો રહે છે.

આ રીતે પુરુષ કે પુરુષોની આજુબાજુમાં બહેનો ગોઠવાઈ જાય છે. લગભગ બધે જ આ સ્થિતિ જોવા મળશે. માનો કે અવિવાહિત પ્રધાનમંત્રી, રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલ કે મુખ્યમંત્રી હોય, તે ગમે તેટલા પુરુષ નોકરો રાખે પણ એક વ્યવહારકુશળ સ્ત્રીની ખોટ તો રહેવાની જ. જ્યાં આવી ખોટ હોય ત્યાં કોઈ સ્ત્રી આપોઆપ ગોઠવાઈ જતી હોય છે. કેટલીક વાર તે પણ અવિવાહિત હોય અથવા વિવાહિત પણ હોઈ શકે. આવી સ્ત્રીઓ પૂરક થઈને મહત્ત્વપૂર્ણ સેવાકાર્ય અથવા સહકારકાર્ય કરતી હોય છે. તેમનો સંબંધ કામાચાર વિનાનો પણ હોઈ શકે છે અને કોઈ વાર તેવો સંબંધ ન પણ હોઈ શકે. સતત સમીપતાના કારણે તેમનામાં આત્મીયતા પણ દઢ બને છે. એ જરૂરી નથી કે આવી આત્મીયતા પતિ-પત્ની જેવી જ હોય. તે બાપ-દીકરી કે ભાઈ-બહેન જેવી પણ હોઈ શકે છે. જેમકે મહાત્મા ગાંધી અને અનુબેન, મનુબેન. શ્રી શ્રીજી મહારાજ અને લાડુમા—જીવુબા, સંત દેવીદાસ અને અમરબા જેવો પણ સંબંધ હોઈ શકે છે. પતિ-પત્નીના ભાવથી જ આત્મીયતા જાગે તેવું જરૂરી નથી. બીજા સંબંધોથી પણ આત્મીયતા જાગતી હોય છે, અને બન્નેમાં અદ્વૈતભાવ આવી જતો હોય છે. એક પ્રકારે આ ઈશ્વરીય સંબંધ કહી શકાય. નર-નારીના બે જીવ મળીને એક થાય તે અદ્વૈતત્વ. પતિ-પત્નીના સંબંધથી તો થઈ શકે પણ તે વિના પણ બીજા ઘણા સંબંધો છે જેના દ્વારા અદ્વૈત થઈ શકે છે. આવું અદ્વૈત બન્ને માટે હૂંફ આપનારું બની શકે છે. ક્રમે ક્રમે વિશ્વાસ દઢ થતો જાય તો એકબીજા એકબીજાનું સર્વસ્વ પામી શકે છે. આવા સંબંધોને થોડાક અપવાદો સિવાય લોકો સ્વીકારી લેતા હોય છે. થોડાક અપવાદો એટલે કે થોડાક લોકો તો ટીકા કરતા જ હોય છે, તે તો ભાઈ-બહેન સાથે રહે તોપણ ટીકા કરવાના જ, તેમાં તેમનો દોષ નથી, તેમના સ્વભાવનો દોષ છે. તેમનાં ચશ્માંનો દોષ છે, જેમાં તેમને બધું પીળું જ દેખાય છે.

અહીં એક વસ્તુ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાનું કે અવિવાહિત રહેનારા પણ અંતે હારી-થાકીને વિવાહિત જેવા થઈ જતા હોય છે. નરથી નારી અને નારીથી નર ભારે સંઘર્ષ કરીને સતત એકબીજાથી દૂર રહેવાની સાધના કરે તોપણ કુદરતવિરુદ્ધની આ સાધના હોવાથી અંતે બન્ને થાકી જતાં હોય છે; અને પછી સીધા હાથે નાક ન પકડે તો વાંકા હાથે પણ નાક પકડતાં હોય છે. આ તેમની ભૂલ અને મજબૂરી છે. ભૂલ એ અર્થમાં કે યોગ્ય સમયે યોગ્ય પાત્ર સાથે લગ્ન ન કર્યા, મજબૂરી એ કે હવે જીવનનો વ્યાપ એટલો વિસ્તર્યો છે કે એકબીજાનો સહયોગ અનિવાર્ય થઈ ગયો છે, જેનાથી તે દૂર દૂર ભાગતાં હતાં, તે જ હવે નજીકથી નજીક આવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ વાસ્તવિકતા છે.

પણ અહીં એ પણ સમજવું જોઈએ કે જો તેણે લગ્ન કરી લીધાં હોત તો જ સાધના અને સિદ્ધિ મેળવી શકાઈ તે ન મેળવી શકાઈ હોત. વિશિષ્ટ લક્ષ્ય માટે અવિવાહિત રહેવું જરૂરી હતું, આ રીતે એ ભૂલ ન હતી. ભૂલ કોની કહેવાય જે કોઈ ખાસ લક્ષ્ય કે સાધના વિના જ અવિવાહિત રહ્યાં. તેમણે ન તો કોઈ મહત્ત્વની સાધના કરી કે ન કોઈ લક્ષ્ય મેળવ્યું, આવા લોકો માટે ભૂલ કરી એમ કહેવાય. લાચારી એ અર્થમાં કે હવે ભૂલને સુધારી શકાતી નથી. ધર્મવ્યવસ્થા કે સમાજવ્યવસ્થા, ભૂલો કરનારને દંડ તો આપી શકે છે, પણ ભૂલો સુધારનારાને પ્રોત્સાહિત નથી કરતી.

થોડાં વર્ષો પહેલાં મારે ત્યાં બે યુવાન સાધુઓ આવેલા. નિખાલસતાથી બન્નેએ કહ્યું કે દીક્ષા લઈને અમે ભૂલ કરી છે, અમારે ભૂલ સુધારી લેવી છે. પણ એકે કહ્યું કે મેં જ્યારે મારાં માતા-પિતાને વાત કરી તો તેઓ રડી ઊઠ્યાં, મા તો રોકકળ કરવા માંડી. “અરેરે... તે જ્યારે દીક્ષા લીધી ત્યારે કેટલો મોટો વરઘોડો નીકળ્યો હતો, કેટલો ખર્ચ થયો હતો અને હવે જો તું પાછો આવે તો અમે લોકોને મોઢું જ ન બતાવી શકીએ. લોકો એક જ વાત કહે કે કલિયુગ છે, સંયમ તોડી નાખ્યો. વિષ્ણુનો કીડો પાછો વિષ્ણુમાં પડોંચી ગયો વગેરે.” મેં કહ્યું કે, “ભલે ત્યારે હું તમારે ખાતર દીક્ષાનો ત્યાગ નહિ કરું. બધાં રાજી થયાં, હવે હું આ દીક્ષા, મારા માટે નહિ, મારાં માતા-પિતા વગેરે માટે પાર પાડી રહ્યો છું.”

બીજાએ કહ્યું કે, “મારી ત્રણ બહેનો કુંવારી છે, જો હું દીક્ષાનો ત્યાગ કરું તો ત્રણેનાં લગ્ન ન થઈ શકે, એટલે બહેનો માટે મારે આ બધું સ્વીકારવું—સહન કરવું પડે છે.”

ધર્મ અને સમાજ એવો હોય જે ભૂલોને સુધારવાનું પ્રોત્સાહન આપે. ભૂલોને ચાલુ રાખવાનું દબાણ ન કરે. “તમને કોણ રોકે છે? જાવ ને, સુધારો ને ભૂલ!” એવું કહી દેવું જ પૂરતું નથી. પેલા બે યુવાન સાધુઓમાંથી એકે કહ્યું કે, માનો કે હું ધર્મ અને સમાજની પરવા કર્યા વિના ભૂલ સુધારી લઉં, પણ તે પછી મોટો પ્રશ્ન એ છે કે મને નોકરી કોણ આપશે? હું શું કરીશ? કશું શીખ્યો તો નથી. કામધંધો શીખવાના સમયે હું ઘરઘરની ભિક્ષા માગવાનું શીખ્યો. હવે મારાથી થાય શું?” એક તરફ ધર્મ-સમાજ અને પરિવારનો વિરોધ તો બીજી તરફ પોતાના પગ ઉપર ઊભા ન રહી શકવાની લાચારી. ના... ના... હવે ધોબીના કૂતરા જેવું નથી થવું. પડ્યું પનારું પાર પાડી લેવામાં જ ડહાપણ છે.”

બહુ ડાહ્યા માણસો સાહસપૂર્ણ પરાક્રમ કરી શકતા નથી. સાહસપૂર્ણ પરાક્રમ કરવા માટે થોડું ઓછું ડહાપણ જરૂરી છે. આ તો પુરુષોની વાત થઈ. સ્ત્રીઓની તો આથી પણ વધુ લાચારી. પાંત્રીસ-ચાલીસ વર્ષે વાસ્તવિકતાનું ભાન થાય પછી શું થઈ શકે? કોણ સ્વીકારે? કશું આવડતું તો નથી. નથી રસોઈ આવડતી, નથી ઘરકામ આવડતું. નથી પગ ઉપર ઊભા રહેવાની ક્ષમતા. હવે કરવું શું? ક્યાં જવું? શું કરવું? બસ પડ્યું પનારું પાર પાડ્યે જ છૂટકો છે.—આવાં કેટલાંય માણસો હશે જે ભૂલો સુધારવા માગતાં હશે પણ ધર્મ અને સમાજ તેમને જરાય સહકાર નથી આપતાં. અધૂરામાં પૂરું જે લક્ષ્યને લઈને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દીધો હતો તે લક્ષ્ય જ કાલ્પનિક નીકળ્યું.

એક સંપ્રદાયના સંતે કહ્યું કે જ્યારથી મેં જાણ્યું કે ક્લોનિંગ પદ્ધતિથી એક જ પ્રકારના હજારો માણસો પેદા કરી શકાય છે—જેમકે આઈન્સ્ટાઈનના બીજથી હજારો આઈન્સ્ટાઈન પેદા કરી શકાય છે. આવી વૈજ્ઞાનિક-ક્લોનિંગ શોધ થઈ ચૂકી છે. હવે મને પ્રશ્ન થાય છે કે આવા ક્લોનિંગથી જન્મેલા હજાર આઈન્સ્ટાઈન, પૂર્વજન્મમાં શું હતા? ક્યાં પૂર્વનાં કર્મોથી તે જન્મ્યા હશે? આ બધા હવે જે એક જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરશે તેનું પ્રેરક બળ શું? ખરેખર આ બધાના આત્માઓ પહેલાં હતા કે હવે નવા ઉત્પન્ન થયા? પહેલાં હતા તો ક્યાં હતા? તે સંત બોલ્યા, ખરેખર મને હવે લાગે છે કે આત્મા અને મોક્ષ કલ્પનામાત્ર છે. પણ હવે કરવું શું? બસ પડ્યું પનારું પાર પાડવા હું શરીરથી અને મનથી એટલો કમજોર થઈ ગયો છું કે ક્યાંય ગોઠવાઈ શકું તેવો રહ્યો નથી. લગ્નને યોગ્ય મારું શરીર રહ્યું નથી અને મન તો સાવ ભાંગી પડ્યું છે. ધર્મ અને સમાજની સામે ટક્કર લેવાની શક્તિ જ નથી રહી, શું કરવું? “બસ પડ્યું પનારું પાર પાડી દેવાનું.”

આવાં માણસો પાસે તમે કઠોર આચાર-વિચાર પળાવવા માગો તો તે ફીંફાં ખાંડવા જેવું છે. કઠોર આચારો શ્રદ્ધાથી પાળી શકાતા હોય છે. શ્રદ્ધામાંથી આત્મબળ પ્રગટતું હોય છે, પણ શ્રદ્ધા જ ડગી જાય, કારણ કે સત્ય સમજાયું. જો સત્ય ન સમજાયું હોત તો કદાચ કઠોર નિયમો પાળી શકાત. એટલે તો જે લોકો કાલ્પનિક સાધના દ્વારા કાલ્પનિક લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાની વાતો કરતા હોય છે, તેઓ

સમાચારપત્ર, બીજાં પુસ્તકો, રેડિયો, ટી.વી. કે બીજી જ્ઞાનવર્ધક ચર્ચાઓ વગેરેથી, પોતાના શિષ્યોને દૂર રાખતા હોય છે. તેમને ખબર છે કે જો શિષ્યો જ્ઞાનવર્ધક ઘટકોના સંપર્કમાં આવશે તો આ કલ્પનાનો પરપોટો ફૂટી જશે. એટલે આ શિષ્ય-શિષ્યાઓને ચાલુ ઘરેડમાં જ ફેરવ્યે રાખો. ઘરેડ બહાર નીકળે નહિ, બહારનાં દશ્યો પણ જુએ નહિ તેની તકેદારી રાખો.

હું કાશીમાં રહેતો ત્યારે એક મઠના મહંત, શિષ્યોને સમાચારપત્રો વગેરે બહારનું કશું જ વાંચવા ન દેતા. “બસ માત્ર ‘વિચારસાગર’ જ વાંચો. મોક્ષ આમાં છે. પેલાંમાં તો ચિત્તની બહિરંગતા છે. તેનાથી દૂર રહો, તેને સ્પર્શ પણ ન કરો.” તેમણે ઘણા શિષ્યો પેદા કર્યા પણ બધા બિચારા વિચારસાગરના કલોનિંગવાળા. તેમને વિશ્વનું કશું જ્ઞાન નહિ. હા, વિચારસાગરનો અક્ષરેઅક્ષર કંઠસ્થ કરી લીધો હતો. એટલે સાધન અને સાધ્ય બન્નેની કાલ્પનિકતા જણાઈ આવે પછી શું કરવું? મેં એક શ્રીમંત સજ્જનને કહ્યું કે અનાથ બાળકો માટે, વિધવાઓ માટે, વૃદ્ધો માટે આપણે જેમ આશ્રયસ્થાનો બનાવીએ છીએ તેમ આવાં લાચારી ભોગવતાં પણ સાચું જીવન જીવવા માગતાં સાધુ-સાધ્વીઓ માટે પણ આશ્રયસ્થાનો ઊભાં કરવાં જોઈએ, જેથી મન મારીને તેઓ પડ્યા પનારામાંથી મુક્ત થઈ શકે અને નવું જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે.

આ બધું કથન તેવા લોકો માટે નથી, જેઓની ધારણા જૂની ઘરેડમાં સ્થિર થઈ ગઈ છે. જેઓ પોતાનાં સાધનો અને સાધ્યને પૂર્ણ સત્ય માને છે, તેઓ ખુશીથી પોતાના માર્ગે ચાલી શકે છે. પણ જેમને વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આવી ગયો છે અને હવે તેમના માટે ચીલાચાલુ ઘરેડમાં જીવન જીવવું એટલે જીવનને ગૂંગળાવવા જેવું છે તેમના માટે છે. રૂઢિઓ કે માન્યતાઓની ઘરેડોમાં લાચાર થઈને ગૂંગળાતા આવાં લોકો માટે કોઈ એવું આશ્રયસ્થાન બનાવવું જોઈએ કે જ્યાં તેઓ આશ્રય લઈ શકે, નાનોમોટો ધંધો કરીને પગભર થઈ શકે તથા ઇચ્છા પ્રમાણેનું ઉત્તમ જીવન જીવી શકે.

*

પુસ્તકનો ઉપસંહાર થઈ રહ્યો છે. એક તરફ જ્યાં હજારો સાધુ-સાધ્વીઓ, સંસારને અસાર, નાશવાન બતાવીને નર-નારીના સંબંધોને મોહમાયા-ભર્યા બતાવી તેમાંથી છૂટવા કે ભાગવાના ઉપદેશો આપી રહ્યાં છે, ત્યારે હું આ બધાથી ઊલટી દિશાની વાત કરું છું. મારું કથન છે કે સંસાર, સારવાન છે (અસાર નથી). આ સંસારમાં જ સત્કર્મો કરીને કે ઉપાસના—ભક્તિ કરીને જીવન ધન્ય બનાવી શકાય છે. સંસારને અસાર માનનારા લોકોનું પેટ ભરવાનું કામ પણ કરી શકાય છે. અને સંસાર નશ્વર છે તે સાચું છે પણ તે જ મંગળ છે, જો તે શાશ્વત હોત તો તો મહા અનર્થ થઈ જાત. જો સંસારમાં સાર નથી તો બીજે ક્યાંય સાર નથી. કોણીનો ગોળ છે. આવા ઘણાબધા ઉપદેશો, અધકચરા જ્ઞાનથી લોકોને વૈરાગ્ય કરાવવા માટે અપાય છે. પણ વૈરાગ્ય શા માટે જરૂરી છે? કારણ કે લોકોને નર-નારીના, (પતિ-પત્નીના) સંબંધોમાંથી છોડાવવા છે. આ સંબંધો મોહમાયાભર્યા હોય છે અને તેથી મોક્ષ મળતો નથી, મનુષ્યજન્મનો ફેરો વ્યર્થ જાય છે. મનુષ્યજન્મને સફળ કરવા આવો ત્યાગ જરૂરી છે. અને ત્યાગ વૈરાગ્ય વિના થઈ શકે નહિ, એટલે સતત વૈરાગ્યની કથા કર્યા કરવી પણ જરૂરી છે.

પ્રાચીન ઋષિઓ વૈરાગ્યની નહિ, કર્તવ્યની કથા કરે છે. વૈરાગ્ય, કર્તવ્યનો પૂરક થઈ શકે છે, કર્તવ્ય છોડાવનારો નહિ. પ્રજાને વૈરાગ્યના નામે કર્તવ્ય છોડાવવામાં આવે તો પ્રજાનું પતન થઈ જાય. પ્રજા પરાવલંબી, દુર્બળ, ગરીબ અને ભિખારી થઈ જાય. પણ એ લોકોને પ્રજાની ક્યાં પડી છે. એક જ પડી છે કે મોક્ષ મેળવી લ્યો. અને મોક્ષ માટે ત્યાગ-વૈરાગ્યની વાતો જરૂરી છે. આમ મુખ્ય પ્રવાહ નર-નારીને એકબીજાથી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાં હું એમને સમીપ લાવવાનો અને સમીપ હોય તો એક કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. કારણ કે પેલો વૈરાગ્ય માર્ગ અને તેનો ઉપદેશ કુદરતવિરુદ્ધ છે.

નર-નારી સમીપતાની ઝંખના કરે છે. આ કુદરતી ઝંખના છે. તે કલ્યાણકારી પણ છે. જે લોકો સાચા ભાવથી સમીપ થયાં, પૂર્ણ વફાદાર રહ્યાં તેમનું જીવન ધન્ય થઈ જતું જોઈ શકાય છે. જે લોકો કોઈનાં ચઢવેલાં દૂર થયાં, તેઓ સમય જતાં હારી ગયાં, થાકી ગયાં, તેમને મોક્ષ મળ્યો કે નહિ તેની કોઈ ખાતરી થતી નથી પણ એટલું જરૂર છે કે તેઓ પરાવલંબી જીવન જીવ્યાં. જીવનભર પારકા રોટલા ખાતાં રહ્યાં; પારકા રોટલા ખાઈને મોક્ષ મેળવવો તેના કરતાં પોતાના રોટલા ખાઈને પ્રેમ મેળવવો વધુ સારું છે.

પ્રેમ એ બંધન નથી. તે મોક્ષ કરતાં પણ ઊંચી વસ્તુ છે. મોક્ષ તો કાલ્પનિક પણ હોઈ શકે છે, પણ પ્રેમ કાલ્પનિક નથી; વાસ્તવિક અને કુદરતી છે. તેને દૈવી કક્ષા સુધી પહોંચાડવામાં આવે તો તે પોતે પરમાત્માનું રૂપ થઈ શકે છે. પણ નર-નારીને સમીપ લાવવા માત્રથી કાંઈ પ્રેમ કે દૈવી પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી. તેના માટે ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સમાજ, રાજ્ય અને પાત્રો પોતે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. જો પાત્રો સારાં હોય અને બાકીનું બધું પણ સારું હોય તો જરૂર દૈવી પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એમાં વાસનાની ન્યૂનતા અને પ્રેમની પ્રધાનતા અને શુદ્ધિ આપોઆપ આવી જાય છે. વાસના જો ત્રાસદાયી લાગે તો તેને ઓછી કરવાનો રસ્તો શુદ્ધ પ્રેમ છે. જે વ્યક્તિની પ્રત્યેક ઉંમરમાં હોઈ શકે છે.

બીજું, વાસના પ્રત્યે સતત ઘૃણા કરાવતા રહેવું એ વાસનાને વધુ ઉશ્કેરવા જેવું છે. ભોગીઓ કરતાં ત્યાગીઓને વાસના વધુ સત્તાવતી હોય છે, કારણ કે તેઓ વાસનાનું દમન કરીને તેને જડમૂળમાંથી ઉખાડી નાખવા યુદ્ધે ચઢ્યા છે. એટલે વાસના પણ સામે યુદ્ધે ચઢી છે. પેલા વાસ્તવિકતાનો ત્યાગ કરીને કાલ્પનિકતાને મહત્ત્વ આપે છે, જેથી ઉપરથી બુદ્ધ અને અંદરથી યુદ્ધની દશા ભોગવે છે.

મેં છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી જે જોયું અને અનુભવ્યું છે, તેના પરિપાકરૂપે મારે પ્રજાને સાચી વાત સમજાવવી જોઈએ. આ મારું કર્તવ્ય છે. કર્તવ્ય અને ધર્મ બન્ને એક જ છે. એટલે મેં મારો ધર્મ બજાવવા માટે આ પ્રયત્ન કર્યો છે. લોકો કલ્પનામાંથી છૂટે અને સત્યને—વાસ્તવિકતાને સમજે—સ્વીકારે તે હેતુ છે. ઘણા લોકો લોકોને પ્રભાવિત કરતાં કહે છે કે “હવે ક્યાં સુધી ચામડાં ચૂંથશો? હવે તો ચામડાં ચૂંથવાનું બંધ કરો.” મારું કથન છે કે આ બરાબર નથી, પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ પતિ-પત્ની પણ જો પ્રેમ કરતાં હોય તો જરૂર કરવા દેવો જોઈએ. આ ઊર્જાવર્ધક તત્ત્વ છે. ફૂલોની માફક તેમની વૃદ્ધાવસ્થા પણ ખીલી ઊઠે છે. શા માટે તેમનામાં અપરાધભાવ ભરીને કરમાયેલું જીવન જીવવા મજબૂર કરો છો? હા, જો તે વિધુર કે વિધવા થયાં હોય તો અને જો તેમને ઝંખના રહેતી હોય (ઝંખના ન હોય તો નહિ) તો

દુઃખી કર્યા વિના યથાયોગ્ય સંબંધ (લગ્નસંબંધ) બાંધવા દો. જેમ આપણે વર્ષો પહેલાં વિધવાવિવાહ અને ત્યક્તાવિવાહને સ્વીકૃતિ આપી, તેવી જ આ સ્વીકૃતિ છે. આજે ઘણાને હાહાકાર લાગશે. (પચાસ વર્ષ પહેલાં મેં જ્યારે વિધવાવિવાહના સમર્થનમાં કવિતા લખી હતી ત્યારે પણ હાહાકાર થયો હતો) પણ અંતે તે બધાને માટે કલ્યાણકારી થઈ શકશે.

આવી જ રીતે જે જ્ઞાતિપ્રથા, ગોળપ્રથા, પૈઠણ કે કન્યાવિક્રય જેવાં દૂષણોથી ભરયુવાનીમાં, લગ્નની ઇચ્છા હોવા છતાં લગ્ન કરી શકતાં નથી અને કોઈ વાર આડા રસ્તે ચઢી જાય છે, તે બધાંને પણ એવી વ્યવસ્થા આપો કે જેથી તેઓ યથાયોગ્ય લગ્ન કરી શકે. આપણે લગ્નસંસ્થાને તોડવી નથી, પણ સાચવવી છે અને તેને દૃઢ કરવી છે. પણ જો તેનું કલ્યાણકારી રૂપ પ્રગટ ન કરી શકાયું તો તે આપોઆપ તૂટવા લાગશે. જેમ અન્નજળ ઉપર સૌનો હક્ક છે, જેમ રોજગાર મેળવવો એ પણ સૌનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, તેમ વરને કન્યા મેળવવી અને કન્યાને વર મેળવવો એ પણ જન્મસિદ્ધ અધિકાર હોવો જોઈએ. ધર્મ અને સમાજની કુરુઢિઓ દૂર કરી શકાય તો કુદરતી વ્યવસ્થામાં તો આ શક્ય જ છે.

બીજી તરફ સ્ત્રીને પુરુષ-સમોવડી કરવાની અકુદરતી ધારણાની જગ્યાએ સ્ત્રી, પુરુષની પૂરક છે અને પુરુષ સ્ત્રીનો પૂરક છે. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે. બન્ને એકબીજા વિના અધૂરાં છે, બન્નેને એકબીજામાં ભળી જવા, ઓતપ્રોત થઈ જવાની ધારણા વધુ કુદરતી અને વધુ કલ્યાણકારી છે.

જે સ્ત્રીઓ, પુરુષસમોવડી થવા માટે, પાટલૂન-શર્ટ પહેરે છે, વાળ કપાવે છે (સારું છે કે મુંડન નથી કરાવતી) તેઓ પોશાક બદલીને પણ પુરુષ નથી થઈ શકતી. હા, પોતાના સ્ત્રીપણાની ભવ્યતાને ખોઈ બેસે છે. આનો અર્થ એ નથી કે સ્ત્રીઓએ ઘૂંઘટ કે બુરખો પહેરવો જોઈએ. એ બન્ને અકુદરતી છે અને પુરુષોની જોડુકમીનું પ્રતીક છે, તોપણ તેનું ભવ્ય નારીપણું પ્રગટ કરવું હોય તો પુરુષોની નકલ દ્વારા નહિ, પણ પોતાની અસ્મિતાના દ્વારા જ તે પ્રગટ થઈ શકે. નર-નારી બન્નેએ પોતપોતાની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતા કુદરતે આપેલા ગુણો, પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિકસાવવાં જોઈએ, જેથી બન્ને મહાન અને શ્રેષ્ઠ થઈ શકે.

જે લોકો નાની-મોટી ભૂલો કે ગેરસમજથી મળીને પછી અલગ થયાં છે, તે ફરી પાછાં મળે, ભૂલ સુધારી લે. જે પહેલ કરે અને નમતું જોખે તે મહાન છે. ઇગોના કારણે જે અક્કડ થઈને નમતું જોખવા તૈયાર નથી તે નિમ્ન છે. જો મનુષ્યજીવન દુર્લભ છે તો પછી ખોટી અક્કડાઈ કરીને શા માટે તેને બરબાદ કરો છો? મળવું અને ભળવું એ પણ એક સાધના છે.

જે લોકો દુર્ગુણો કે દુર્વ્યવહારના કારણે મળીને પણ ભળી શક્યાં નથી, ભળી શકવાની જરાય સંભાવના નથી, તેવાં લોકો ખેલદિલીથી બહેતર છે કે છૂટાં થાય, એકબીજાને માટે રસ્તો કરી આપે. હઠ કરીને એકબીજાને બરબાદ ન કરે. જીવન થોડું છે, તે કોઈને દુઃખી કરવા માટે અને સ્વયંને દુઃખી કરવા માટે નથી. પોતે સુખી થાવ અને બીજાને સુખી કરો. કદાચ પોતે સુખી ન થઈ શકો તો કાંઈ નહિ, બીજાને તો સુખી થવા દો. આ જ ખરી ધાર્મિકતા છે.

કામનું કે ઇન્દ્રિયોનું સતત દમન ન કરો. એ થઈ શકવાનું પણ નથી. તેનો સંયમ કરો, તેને મિત્ર બનાવો. જો દમન કરવાની હઠ પકડી તો કામ તો મરશે નહિ, પણ તમને મારી નાખશે. એટલે નિગ્રહ નહિ, સંયમથી રહો, જે શક્ય છે. કામવૃત્તિ કુદરતી છે અને થોડાઘણા અંશે જીવનભર રહે છે, જ્યારે કામશક્તિ, જીવનભર રહેતી નથી. ઉંમરની સાથે તે પ્રગટે છે અને ઉંમરની સાથે તે વિલીન થવા લાગે છે. લોકો એવો આહાર-વિહાર રાખે કે જેથી ઘણી લાંબી ઉંમર સુધી કામશક્તિનું સામર્થ્ય બન્યું રહે. તેની સમાપ્તિ થઈ જાય તેના પહેલાં કામવૃત્તિનું સંતોષી રૂપ પ્રગટવા લાગે. જેમ નાણાં વિનાનો નાથિયો થઈ જાય છે, તેમ કામસામર્થ્ય વિનાના પુરુષો પણ નાથિયા થઈ જતા હોય છે. એટલે નમાલા થઈ જવાય તેવો આહાર ન કરો. હજાર ભગતડાં પેદા કરવાં તેના કરતાં એક પૌરુષવાન પુરુષ પેદા કરવો એ વિશ્વ માટે હિતકારી છે. આપણા ઋષિઓ પૌરુષપ્રધાન વીર્યવાન પુરુષોની અપેક્ષા રાખતા હતા. શુક અને વીર્યની મહત્તા તેઓ સમજ્યા હતા એટલે તો “વીર્યવાન પુરુષોભવ” એવો આશીર્વાદ આપતા હતા. અકુદરતી માર્ગથી ઋષિમાર્ગ તરફ પાછા વળો, બળવાન બનો અને આરોગ્ય, તેજસ્વિતાની સાથે જીવનને ધન્ય કરો.

કેટલીક સૂચનાઓ

1. સરકારમાન્ય ઉંમર થતાં યુવક-યુવતીઓએ લગ્ન કરી લેવાં જોઈએ. કોઈ ખાસ મહત્ત્વપૂર્ણ લક્ષ્ય હોય તો મોડું કરી શકાય છે. ખાસ લક્ષ્ય વિના બહુ મોટી ઉંમર સુધી કુંવારા રહેવું ઠીક નથી. બાળલગ્નોની માફક આ પણ ત્યાજ્ય છે.
2. લગ્ન, પોતાની પસંદગી અને વડીલોની સંમતિથી થાય તો તે ઉત્તમ કહેવાય. કદાચ વડીલોની સંમતિ ન જ મળતી હોય તો યુવક—યુવતીઓએ ધીરજપૂર્વક તેમને રાજી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ધીરજપૂર્વક રાજી કરવાના પ્રયત્ન પછી પણ જો વડીલો સંમત ન થાય તો પછી પોતાની મેળે લગ્ન કરી લેવાં, પણ કદી પણ આત્મહત્યા ન કરવી. પ્રેમ, ધીરજ-સહસ અને સમર્પણની અપેક્ષા રાખે છે.
3. બને ત્યાં સુધી પોતાની જ જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરવાં, પણ જો વર કે કન્યાની અછત હોય અને લગ્ન થઈ શકવાની સંભાવના ન હોય તો આંતરજાતીય લગ્ન પણ કરવાં. પણ તેમાં બને ત્યાં સુધી પોતાની નજીકની જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરવાં, જેથી વર-કન્યા અને બન્ને પરિવારોને એકબીજામાં ભળતાં કઠિનાઈ ન પડે. જો નજીકની જ્ઞાતિમાં પણ શક્યતા ન રહે તો દૂરની જ્ઞાતિઓમાં પણ લગ્ન કરવાં, પણ લગ્ન અવશ્ય કરવાં. સમાજના ભયથી ઈચ્છા હોવા છતાં કુંવારાં ન રહેવું. વર અથવા કન્યા બન્નેમાંથી કોઈએ પણ ધર્મોત્તરણ કરવું પડે તેવાં લગ્ન કરવાં નહિ. પોતાના ધર્મમાં મક્કમ રહેવું.
4. લગ્ન પહેલાં એકબીજાને સમજવા માટે કદાચ થોડો સમય નજીકમાં રહેવાનું યોગ્ય લાગે તો રહેવું. પણ લક્ષ્મણરેખા ઓળંગવી નહિ. ખાસ કરીને કન્યાઓએ, લક્ષ્મણરેખા ઓળંગવા ઉતાવળિયા થયેલા યુવકથી સાવધાન થવું. આવા આદર્શ વિનાના ઉતાવળિયા માણસો બહુ વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતા. પણ જો લક્ષ્મણરેખા ઓળંગવા કોઈ કન્યા ઉતાવળી થઈ હોય તો તેનો તો વિશ્વાસ રખાય જ નહિ. આવાં બન્ને આદર્શહીન અને ઉતાવળિયાં માણસો કામપ્રધાન જીવન જીવતાં થઈ શકે છે, જેમાં અસ્થિરતા અને અતૃપ્તિની પૂરેપૂરી સંભાવના છે.
5. યુવક-યુવતીઓએ લગ્નમાં સોનું ચાંદી—દરદાગીના કે બીજી આર્થિક રકમને જરાપણ મહત્ત્વ આપવું નહિ. દહેજના દૂષણથી સમાજને મુક્ત કરવા પોતાનાથી જ શરૂઆત કરવી. સારી કન્યા કે સારો વર એ જ મોટું દહેજ છે. પછી તે ગરીબ ઘરનાં જ કેમ ન હોય.
6. સ્વમાની પુરુષે બને ત્યાં સુધી શ્રીમંતની દીકરી સાથે લગ્ન કરવાં નહિ. પણ જો શ્રીમંત અને તેની દીકરી અભિમાન વિનાનાં નમ્ર અને સદ્ગુણી હોય તો લગ્ન કરવાં અને એ સસરાને પુત્ર ન હોય તો પુત્રની ખોટ પૂરી કરવી. તેમની સાચા હૃદયથી સેવા કરવી.
7. લગ્ન એક પવિત્ર વિધિ છે, બે આત્માઓને એકબીજાથી જોડનારી કલ્યાણકારી વિધિ છે તેમ સમજીને બને ત્યાં સુધી શાસ્ત્રીય વિધિથી લગ્ન કરવાં. પણ જો તે શક્ય ન હોય તો, કોઈ મંદિરમાં કે કોર્ટમાં જઈને પણ લગ્ન કરવાં. વર-કન્યા બન્નેએ જીવનભરનાં સાથી થવાનું પવિત્ર વ્રત લેવું અને પાળવું.
8. શારીરિક અને આર્થિક રીતે સમર્થ હોય તેણે જ લગ્ન કરવાં, આ બન્ને રીતે સમર્થ ન હોય તેણે લગ્ન ન કરવાં હિતાવહ છે.
9. લગ્ન પછી તરત જ હનીમૂન મનાવવા માટે લોકો કાશ્મીર કે પર્વતાળ પ્રદેશો વગેરેમાં એકલાં જ ઊપડી જાય છે, તે ઠીક નથી. હજી આપણા દેશમાં જોઈએ તેવી સુરક્ષાનું નિર્માણ થયું નથી. એટલે ચાલુ નિવાસસ્થાનમાં કે નજીકના કોઈ સુરક્ષિત સ્થાનમાં જવું—રહેવું યોગ્ય છે. વડીલોની સાથે રહેવું અને મિશ્રિત થવું એ શરૂઆતમાં થયું તો થયું. જો શરૂઆતથી જ તેમાં તિરાડ પડી તો પછી કદાચ મિશ્રિત થવું કઠિન થઈ જાય. કાશ્મીર વગેરે સ્થળોએ હનીમૂન મનાવવા ગયેલાં કેટલાંય પતિ-પત્ની પાછાં ફર્યા નથી.
10. કન્યાએ કદી પણ પિયરપક્ષી ન થઈ જવું, પણ તેણે સાસરા-પક્ષને વફાદાર અને સમર્પિત થવું. પિયરપક્ષી કન્યાનું દામ્પત્ય ભાગ્યે જ સફળ થતું હોય છે. પિયર પ્રત્યે કે ત્યાંના માણસો પ્રત્યે મધુર સંબંધો રાખવા પણ સાસરાની સંપત્તિ પિયર ભેગી ભેગી ન કરવી. અથવા પિયરિયાંની ચઢવણીથી ઘરમાં અસંતોષ કે ઝઘડા ન કરવા. પિયરિયાંઓએ પણ કન્યાને તેના સાસરાપક્ષને સમર્પિત થવાના સંસ્કાર નાખવા.
11. લગ્ન-જીવન એવી રીતે ગોઠવવું કે જેથી આવનારા બાળકને અટકાવવું ન પડે. લગ્ન થયા પછી ઘણા સમય સુધી જાણીકરીને બાળકને

- અટકાવી રાખવું તે યોગ્ય નથી. કુદરતનો અપરાધ છે. પણ રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતા પ્રમાણે એક કે બે બાળકો પછી સંતતિનિયમન જરૂર કરવું. જે ઘરમાં સામર્થ્ય ન હોવા છતાં ઢગલાબંધ છોકરાં ઉત્પન્ન કરાય છે તે રાષ્ટ્રના પોતાના અને બાળકોના વિકાસને અવરોધે છે. આવું ન થવું જોઈએ.
12. બાળકોને પૂરેપૂરા સંસ્કાર અને શિક્ષણ આપવું. આ બન્નેનું કર્તવ્ય છે. તેમને યથાશક્ય યોગ્ય બનાવવાં એ જવાબદારી છે, તેમને ભરપૂર વહાલ, પોષણયુક્ત આહાર અને જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો પોતાના જીવન દ્વારા આપવા. અર્થાત્ સ્વયં પોતે જ આદર્શ જીવન જીવવું.
13. માતાએ સ્તનપાન જરૂર કરાવવું. સ્તનના દૂધ ઉપર બાળકનો ઈશ્વરીય હક છે, તે તેની પાસેથી છીનવી ન લેવો. માત્ર પોતાની જુવાનીના લોભમાં આવો હક છીનવી લેનાર માતાને કેન્સર થવાની શક્યતા છે.
14. બને ત્યાં સુધી બાળકોને પોતાની દેખરેખમાં પોતાના સંસ્કાર સાથે ભણાવવાં. યુવાવસ્થા કરતાં પણ કિશોરાવસ્થામાં તેનું રક્ષણ કરવું વધારે મહત્ત્વનું છે. યુવાવસ્થામાં તો કદાચ તે પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી લેશે, પણ કિશોરાવસ્થામાં તે પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી હોતું. એટલે કુસંગથી, કુસંસ્કારો કે કુઆદતોથી તેનું રક્ષણ કરવું જરૂરી છે. ખાસ કરીને કામભૂખ્યા માણસો પાસે તેને રહેવાની ફરજ પાડવી નહિ. જે લોકો લગ્ન વિનાનું જીવન જીવે છે, તે મોટા ભાગે કામભૂખ્યા હોય છે. જે લોકો કઠોર ધાર્મિક નિયમો પાળીને સ્ત્રીઓથી સદંતર દૂર રહેતા હોય છે, તેમની વાસનાભૂખ આશ્રિત બાળકો તરફ વળી જતી હોય છે. આ બધા ખરાબ માણસો છે, તેવું નથી, પણ વ્યવસ્થા ખરાબ છે, જે સારા માણસને પણ ખરાબ થવા મજબૂર કરે છે. એટલે બાળકોને આવા માણસોથી સાચવવાં જરૂરી છે. આ નિયમ માત્ર પુરુષવર્ગ માટે જ નથી પણ સ્ત્રી વર્ગ માટે પણ તેટલો જ મહત્ત્વનો છે. કિશોરાવસ્થાની કુટેવો માણસને જીવનભર ત્રાસદાયી થઈ શકે છે.
15. બાળકોને, વ્યાયામ, આસન-પ્રાણાયામ, ઘોડેસવારી, શસ્ત્રવિદ્યા, તરવું, પર્વતારોહણ, ગીત-સંગીત-નૃત્ય વગેરે જરૂર શિખવાડવું.
16. બાળકોને અતિશય ભગતડાં ન બનાવવાં, માપસરની ધાર્મિકતા જરૂર હોવી જોઈએ પણ ભજનમંડળીઓમાં મંજીરાં વગાડતાં અને પારકું ખાતાં ન શિખવાડવું. તે સ્વાવલંબી, સ્વાભિમાની અને કર્તવ્યપરાયણ બને તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.
17. બને તો સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવું, પણ જો એ ન જ બની શકે તો કુટુંબ સાથે પ્રેમ રાખીને જુદા થવું. જુદાં થતી વખતે સંપત્તિની ભાગવહેંચણીમાં ઝઘડો ન કરવો. જતું કરવું અને નમતું જોખવું. આવા ભાગ વહેંચણીના ઝઘડામાં સ્ત્રીઓને દાખલ ન કરવી. તેમના દાગીના ઉતારાવવા નહિ અને તેમની કઠપૂતળી પણ થવું નહિ.
18. જુદાં થતી વખતે અને થયા પછી પણ માતા-પિતા-વડીલો પ્રત્યે પૂરેપૂરું માન રાખવું. તેમને વંદન કરવાં, પ્રસંગ ઉપર તેમને આગળ રાખવાં અને તેમનો મોભો સાચવવો. કદી પણ બાળકો આગળ વડીલોની નિંદા કરવી નહિ. તેવી નિંદા સાંભળવાથી બાળકોનાં કોમળ મન તરત જ દૂષિત થાય છે.
19. હલકા માણસોને મિત્ર બનાવવા નહિ. કદાચ ધંધાઅર્થે તેમનો સંબંધ હોય તોપણ બને ત્યાં સુધી તેમને ઘર બતાવવું નહિ. તેમની હલકી દષ્ટિ અને હલકી વૃત્તિ તમારા ઘરને દૂષિત કરી શકે છે. હલકાં માણસો સારા ઘરની ભોળી સ્ત્રીઓને દૂષિત કરી શકે છે.
20. પતિ-પત્નીએ બને ત્યાં સુધી સાથે ને સાથે રહેવું. એકબીજાનો સાથ અને ઉપસ્થિતિ એકબીજાનું રક્ષણ કરે છે. પણ જો ધંધા-ઉદ્યોગ કે મહત્ત્વનાં કારણોસર એકબીજાથી બન્નેને દૂર રહેવાનું થાય તો, બન્નેએ મક્કમતાથી વિયોગને સહન કરી લેવો. પ્રેમની કસોટી વિયોગ છે. સાચો પ્રેમ વિયોગમાં પણ મક્કમ રહે છે. તે વિરહના અગ્નિમાં શુદ્ધ થાય છે અને પછીના યોગમાં ઝળહળી ઊઠે છે. પણ કદાચ લાંબા વિયોગમાં કોઈનાથી મક્કમ રહી શકાયું ન હોય અને નાનું મોટું સ્ખલન થઈ ગયું હોય તો અને ભૂલ સુધારવાની પણ ખાતરી હોય તો ક્ષમા આપવી. માણસ પરિસ્થિતિનો દાસ છે એટલે ઉદારતા બતાવવી, પણ જો આવી ભૂલ વારંવાર કરવામાં આવે તો પછી જે યોગ્ય લાગે તે કરવું.
21. પતિ-પત્નીએ, પ્રતિષ્ઠિત માણસોની હાજરીમાં કે બાળકોની હાજરીમાં એકબીજાને ઉતારી પાડવાં નહિ. વાણી ઉપર સંયમ રાખવો મેણાં કે મર્મભેદી વાણી બોલવી નહિ. કોઈ ન હોય ત્યારે લડી લેવું. ખાસ કરીને પત્નીએ ધીરજ અને સહનશક્તિ વધારે રાખવી.
22. પતિ-પત્નીએ, પરપુરુષ કે પરસ્ત્રીનાં ન ગમે તેવાં વખાણ ન કરવાં. આવાં વખાણ શંકા-કુશંકા પેદા કરી શકે છે. બને તો એકબીજાનાં

પૂરાં અને સાચાં વખાણ કરવાં. આથી પ્રેમ વધે છે. એકબીજાની કૃતિઓની કદર કરવી. જેમકે સારી રસોઈ, સારું ગીત, સારો સત્કાર, સ્વચ્છતા વગેરેનાં.

23. પતિ-પત્નીએ પરસ્પરની નાનીમોટી ભૂલોનો સ્વીકાર કરી લેવો અને માફી માગી લેવી, પરસ્પરમાં અક્કડ કે જિદ્દી થવું નહિ.

24. યથાશક્તિ અને રુચિ પ્રમાણે કામસુખ ભોગવવું. જેમાં બન્નેએ સંતોષ રાખવો. અસંતોષની કોઈ સીમા નથી એટલે પરસ્પરમાં થોડાક પ્રમાણમાં અસંતોષ હોય તોપણ મન મનાવીને સંતોષ રાખવો. બન્નેએ પ્રેમના દ્વારા એકબીજાને પ્રોત્સાહિત કરવાં, હતોત્સાહિત કરવાં નહિ.

25. પતિ-પત્નીએ કદી પણ એવી કલબો કે મંડળોમાં દાખલ થવું નહિ. જ્યાં પતિ-પત્નીની મર્યાદા કે પાળ તોડીને પરસ્ત્રી કે પરપુરુષો સાથે મુક્ત રીતે કામાચાર થતો હોય અથવા તેવી પ્રેરણા અપાતી હોય. આ ચીકણી માટીના ઢાળ ઉપર દોડવાની રમત છે, આવી રમતમાં સુખ થોડું અને દુઃખ વધારે હોય છે.

26. પતિ-પત્નીએ એવા સંપ્રદાય, પંથો કે મંડળોમાં દાખલ ન થવું કે જ્યાં ‘કામ’ને ગંદો માનીને તેનાથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ અપાતો હોય. આવા લોકો સતત કામનિંદા કરીને પતિ-પત્નીને એકબીજાથી વિરક્ત કરી દે છે અને પછી ઘરભંગ કરાવી દે છે. પતિ-પત્નીને ભાઈ-બહેન બનાવી દેવાં કે તેમને બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપવી એવું બધું જ્યાં થતું હોય ત્યાંથી દૂર રહેવું. આવા લોકો એવી લડાઈ લડવા નીકળ્યા છે જેમાં તેમની હાર નિશ્ચિત છે. ખોટાં કારણો કે અલ્પ કારણોસર આવી લડાઈ કરાવવી તે સાધના ન કહેવાય. તેમાંથી પરાજય સિવાય કશું મળવાનું નથી.

27. પતિ-પત્નીએ કામાચારનો અતિરેક ન કરવો તેમ નિશ્ચિત કારણ વિના તેનો સદંતર ત્યાગ પણ ન કરવો. મધ્યમમાર્ગ—સંયમમાર્ગ—અપનાવવો, જેથી લાંબું જીવન જીવી શકાય. સદંતર ત્યાગ કરનારા નિગ્રહવાદીઓ વહેલા મરી જતા હોય છે. તો બીજી તરફ અતિરેક કરનારા પણ રોગિષ્ઠ થઈને વહેલા મરતા હોય છે.

28. પતિ-પત્નીએ એકબીજાને ભરપૂર પ્રેમ કરવો. કદી પણ વિશ્વાસઘાત ન કરવો. કદાચ કોઈ નાના-મોટા કારણસર એકબીજાથી રીસ ચઢે તો, તેને બહુ લાંબી ચલાવવી નહિ, પણ ઉદારતાથી એકબીજાએ એકબીજાને મનાવી લેવાં. મનાવી લેનાર મહાન છે.

29. ઢળતી અવસ્થામાં જો દીકરા-દીકરીઓથી જુદાં થવું પડે તો બન્નેએ એકબીજાને સાથ આપવો. સાથે રહેવું.

30. પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ દંપતીએ કુદરતી નિયમ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની શિથિલતા પ્રાપ્ત થાય તો બન્નેએ તેને સ્વીકારીને ઇન્દ્રિયસુખોની લાલસા છોડી દેવી. તોપણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જો બન્નેનું શરીર નીરોગી હોય અથવા કોઈ સંક્રામક—ચેપી રોગ ન હોય તો પ્રતિદિન સ્પર્શપૂર્વકનું વહાલ જરૂર કરવું. આવા વહાલથી બન્નેના સંબંધો સારા રહેશે, તાણ ઓછી થશે, આરોગ્ય સારું રહેશે, લાંબું આયુષ્ય થશે અને ચહેરો તેજસ્વી રહેશે. વહાલ કરવું એ પાપ નથી પણ પતિ-પત્ની માટે કર્તવ્ય પણ છે.

31. પતિ અથવા પત્નીએ મરતી વખતે બની શકે તો પાછળ રહી જનાર પતિ કે પત્નીને પુનર્લગ્ન કરી લેવાની છૂટ આપવી, એટલું જ નહિ દબાણ પણ કરવું જેથી પાછળ રહેનાર એકાકી રહીને દુઃખી ન થાય. પણ જો પાછળ રહેનારની ઇચ્છા ન જ હોય તો દબાણ કરવું નહિ.

ધર્મ અને સમાજની એવી વ્યવસ્થા કરવી હિતાવહ છે કે કોઈ પણ પુરુષ કે કોઈ પણ સ્ત્રીને મજબૂરીથી એકાકીપણે જીવવું ન પડે. એકાકીપણાને આદર્શ કે પવિત્ર ન માનીને સજોડાને આદર્શ કે પવિત્ર માનવું જોઈએ.

32. લગ્ન કર્યા પછી ઘણા સમય પછી પણ સંતાન ન થતું હોય તો દોરા-ધાગા કે હોમ-હવન કરાવવા નહિ, પણ સારા અને સાચા ડોક્ટરો પાસે યોગ્ય ચિકિત્સા કરાવવી. તેમ કર્યા પછી પણ જો સંતાન ન જ થાય તો બન્નેએ સંતોષ માનવો. બધાં જ દંપતીઓ સંતાન પેદા કરવા નથી હોતાં. સંતાન વિના પણ સેવાભાવી જીવન જીવીને જીવનને ધન્ય કરી શકાય છે. તેમ છતાં પણ જો સંતાનની તીવ્ર લાલસા હોય તો યોગ્ય બાળકને દત્તક લેવું અને મન મનાવવું.

33. પતિ-પત્નીએ પોતાનાં ભાઈ-બહેનો, મા-બાપ વગેરે સાથે સારા સંબંધ રાખવા. પોતે બને ત્યાં સુધી ભૂલ ન કરવી, પણ જો બીજાં કોઈ ભૂલ કરે તો ક્ષમા આપવી. પરિવાર તોડવો નહિ કે તૂટવા દેવો નહિ.

34. પતિ-પત્ની બન્નેએ જીવનભર પૂરી વફાદારીથી સાથે જ રહેવાનું લક્ષ્ય અને આદર્શ રાખવાં જોઈએ, પણ કદાચ કોઈ અસાધારણ

કારણસર બન્નેને એમ લાગે કે સાથે રહી શકાશે નહિ, તો બન્નેએ સાથે મળીને ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરીને સદ્ભાવ સાથે છૂટાં થવું. છૂટાં થતી વખતે કડવાશ ન વધારવી અને છૂટાં થયા પછી પણ સારા સંબંધ રાખી શકાય તો જરૂર રાખવા.

35. કદાચ કોઈ અસાધારણ કારણસર છૂટાં થવું જ પડે અને જો બાળકો હોય તો બન્નેએ બાળકોનો પ્રથમ વિચાર કરવો. બાળકોના હિત માટે પણ જો સાથે રહી શકાય તો રહેવા પ્રયત્ન કરવો. પણ જો કોઈ હિસાબે સાથે ન જ રહી શકાય તો પછી જેને બાળકો પ્રત્યે તીવ્ર લાગણીઓ હોય તેની પાસે બાળકો રાખવાં.

36. જો પતિના કારણે છૂટાછેડા થયા હોય અને પત્ની આવક વિનાની હોય તો પતિએ તેના ભરણપોષણ માટે યોગ્ય રકમ બાંધી આપવી, પણ જો પત્ની ફરીથી લગ્ન કરી લે કે નોકરી-ધંધો કરે તો આવો હક ન રહે. પણ જો પત્નીના કારણે, પત્નીએ જ છૂટાછેડા માગ્યા હોય, પતિ તેને રાખવા બધી રીતે તૈયાર હોય તેમ છતાં જો પત્ની કોઈ પણ ભોગે રહેવા તૈયાર ન હોય, બલકે બીજે લગ્ન કરી લેવાની તેની પૂર્વગોઠવણી હોય તો તેવી પત્નીને ભરણપોષણનો હક ન રહેવો જોઈએ.

37. છૂટાછેડા લીધા પછી પણ જો બન્નેને એમ લાગે કે ઉતાવળમાં ભૂલ થઈ ગઈ છે અને તેને સુધારવી જોઈએ. અર્થાત્ પતિ-પત્ની તરીકે ફરીથી સંબંધ ચાલુ કરવો જોઈએ. જો આવું દઢ અને મક્કમતાથી લાગે તો બન્નેએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ફરીથી લગ્નસંબંધ બાંધી લેવો જોઈએ. ભૂલને સુધારવી એ ડહાપણનું કામ છે. ફરીથી અજાણ્યા માણસો સાથે પનારું પાડીને ગોઠવાવું તેના કરતાં જૂનાં અને જાણીતા માણસ શું ખોટાં?

38. છૂટાં થતી વખતે નાની-નાની વસ્તુઓ લેવા કે વહેંચવા માટે ઝઘડા કરવા નહિ. જેને જે જોઈએ તે લઈ લે અથવા મારે કશું નથી જોઈતું તેવું ઉદાર વલણ રાખનાર, દિલવાળાં છે અને પાછળથી તેમનો જ વિજય થવાનો હોય છે. જેની સાથે જીવનનાં ઘણાં વર્ષો વિતાવ્યાં, તેની સાથે હવે તુચ્છ વસ્તુઓ માટે ઝઘડો શો? જે ત્યાગશે તે તરશે, જે પકડશે તે ડૂબશે.

39. પતિ-પત્નીએ બને ત્યાં સુધી સમાન ધર્મમાં લગ્ન કરવું, પણ કદાચ કોઈ કારણસર ભિન્ન ધર્મોમાં લગ્ન થયાં હોય તો બન્નેએ એકબીજાના ધર્મનો આદર કરવો જોઈએ તથા બન્નેને પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. પણ જો આવી છૂટ ન આપી શકાય અને એક જ ધર્મનો દુરાગ્રહ કરવામાં આવે તો તે અપમાનજનક ધર્માધિતા ગણાવી જોઈએ, આવી વ્યક્તિ (પતિ અથવા પત્ની જે કોઈ હોય) ત્યાજ્ય ગણાવી જોઈએ.

40. પતિ-પત્નીએ અતિશય શોખીન કે વિલાસી જીવન ન જીવવું જોઈએ. પૈસાની પૂરેપૂરી શક્તિ હોય તોપણ અતિશય તડકભડકવાળું જીવન, અશાંતિ અને અસ્થિરતા આપે છે તેમ સમજીને તેનાથી દૂર રહેવું હિતાવહ છે, પણ સાથે સાથે અતિશય સાદું જીવન પણ ન જીવવું જોઈએ. પોતાની શક્તિ અને ઓકાત પ્રમાણે મધ્યમ જીવન જીવવું જોઈએ. સગવડો સ્વીકારવી, વધારવી અને ભોગવવી એ કોઈ દોષ નથી. જાણી કરીને સુખ-સગવડોનો તિરસ્કાર કરવો, તેની નિંદા કે ઈર્ષ્યા કરવી એ ત્યાગ નથી, રોગ છે. તેનાથી બચવું જોઈએ.

41. પતિ-પત્નીએ સાથે મળીને પરમાર્થ કરવો. સેવા કરવી. બને તો કોઈ માનવતાવાદી સેવાભાવી સંસ્થા સાથે જોડાઈને બની શકે તેટલી સેવા-પ્રવૃત્તિ જરૂર કરવી, તેથી નિર્મળતા અને ધન્યતાનો અનુભવ થશે.

42. પતિ-પત્નીએ કદીપણ લગ્ન પહેલાંના સંબંધો માટે જિજ્ઞાસા રાખવી નહિ. કદાચ બેમાંથી કોઈ પણ એકના કોઈની સાથે નાનોમોટો સંબંધ હોય તોપણ તેને ભૂલી જવાનું. જો આવા સંબંધને તાજો કરવામાં આવશે તો બન્નેનું આકર્ષણ ઓછું થઈ જશે અને લગ્નભંગ સુધી વાત વધી શકે છે. ખાસ કરીને પત્નીએ તો ભોળપણમાં કે અતિવિશ્વાસમાં પોતાના પૂર્વસંબંધો વિશે કશું કહેવું નહિ. હજી ભારતમાં આવા સંબંધોનો સ્વીકાર કરી શકાય તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ નથી. એટલે કદાચ બેમાંથી કોઈ એકના કે બન્નેના પૂર્વસંબંધો હોય તોપણ તેની ખણખોદ ન કરીને તેના ઉપર પડદો પાડી દેવાનો. “ન જાણવું” એ પણ સુખનું એક કારણ બની શકે છે અને “બધું જાણવું” એ પણ દુઃખનું કારણ બની શકે છે. એટલે બન્નેએ એકબીજાના ભૂતકાળમાં બહુ વલોણું ફેરવવું નહિ. તેમાંથી માત્ર કોઠી ધોઈને કાઢવ જ કાઢવાનો રહેશે. આવું ડહોળું પાણી ન તો પી શકાશે કે ન ઢોળી શકાશે. “માણસ છે” કદાચ કાંઈ થયું હોય તોપણ ક્ષમ્ય ગણીને વર્તમાનને ન્યાય આપવાનો. હા, જો ભૂતકાળના સંબંધોને વર્તમાનમાં પણ કોઈ ચાલુ રાખતું હોય કે ચાલુ રાખવા માગતું હોય તો તે અનર્થ છે. પાપ છે. તેમાંથી છૂટવું જોઈએ. એક સાથે એક મ્યાનમાં બે તલવારો રાખી શકાય નહિ. રાખનાર પોતે જ પોતાની તલવારોથી વીંધાઈ જશે. એટલે વર્તમાનની પૂરેપૂરી વફાદારી રાખવી.

ઉપરનાં સલાહ સૂચનો જેટલાં જીવનમાં ઉતારી શકાશે તેટલું જ જીવન વધુ સુખમય થશે. ‘લગ્નસંસ્થા’ તૂટવી ન જોઈએ. નર-નારીના પતિ-પત્ની તરીકેના સંબંધો પણ તૂટવા ન જોઈએ. બન્ને બળવાન અને સુખદાયી બને તો જીવનના ઘણા પ્રશ્નો ઉકેલાઈ શકે છે. પરમાત્મા મંગલ કરે.

* * *

ઈશ્વરને શોધવા મેં જીવનભર ફાંફાં માર્યા છે, પણ પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર મને દેખાયો નથી. પણ આ ક્ષેત્રની હાર પછી મેં ભૌતિક ક્ષેત્રમાં ઊંડા ઊતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જોયું કે ભૌતિક વિશ્વના પ્રત્યેક કણકણમાં તે બેઠેલો છે. તે બેઠેલો છે એટલે કે તેની યોજના, તેના નિયમો, તેની સચોટ વ્યવસ્થા બેઠેલી છે. જેમ ગણના હારમાં પ્રત્યેક કડી બીજી કડીથી ગૂંથાયેલી હોય છે, તેમ ભૌતિક જગતમાં પણ પ્રત્યેક ઘટક, બીજા ઘટક સાથે ગાઢ રીતે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલો છે. આટલી સચોટ અને અદ્ભુત વ્યવસ્થાની પાછળનો એ વ્યવસ્થાપક છે. તેને ન જોઈને પણ તેના અસ્તિત્વની સ્વીકૃતિ કરી લેવાય છે. પરંપરાથી લોકો તેને નિશ્ચિત રૂપમાં જોવા માગે છે. આ નિશ્ચિત રૂપ દેખાય તો તેને દર્શન કહેવાય છે. જેમ જેમ માણસ આ નિશ્ચિત રૂપના ભાવાતિરેકમાં તણાવા લાગે છે, તેમ તેમ તેને પેલા નિશ્ચિત રૂપની આભા—છાયા—દેખાવા લાગે છે. આ વ્યક્તિગત અનુભૂતિ છે જે તાત્ત્વિક કરતાં ભાવાત્મક વધુ છે. “ભાવાતિરેકમાં ભગવાન છે” તેવી સ્થિતિના કારણે બૌદ્ધિકો માટે, જેમની પાસે આવો ભાવાતિરેક નથી હોતો, તેમને મોટા ભાગે ભગવાન વિશે સંશયવાદ રહ્યા કરતો હોય છે. મને લાગે છે કે ભાવયોગથી તો ભગવાનને જોઈ શકાય છે. પણ બુદ્ધિયોગથી પણ તેને જોઈ શકાય છે. સૃષ્ટિરચનાની યોજના અને પદાર્થોના નિયમો વિશે જેમ જેમ ઊંડા ઊતરીએ તેમ તેમ તેની વધુ ને વધુ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી.

સૃષ્ટિરચનામાં સ્થૂલ ભૌતિક રચના તો અદ્ભુત છે જ. પણ તેથી પણ વધુ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રચના છે, આવેગો તથા લાગણીઓની. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ બન્ને ક્ષેત્રોને બહુ અલ્પાંશમાં જ તપાસાયાં છે. પણ એ અલ્પાંશમાં પણ બન્નેની અદ્ભુતતાનાં દર્શન કરી શકાયાં છે. ઉપનિષદો કહે છે, “પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્” (પરમાત્મા પૂર્ણ અને આ વિશ્વ પણ પૂર્ણ છે) તે સાચું જ લાગે છે. આપણે ત્યાં ખાસ કરીને સાધુયુગના અધ્યાત્મે જીવન પ્રત્યે નકારાત્મકતા સ્થાપિત કરી છે, આવેગો અને લાગણીઓને ભયંકર શત્રુ તરીકે નિરૂપ્યાં છે, જેથી લોકો આ બન્નેમાંથી છૂટવાની સાધનામાં મંડ્યા રહે છે. પણ તેમાં નિષ્ફળતા સિવાય કશું હાથમાં આવતું નથી. કારણ કે આવેગો અને લાગણીઓ કુદરતી છે, એટલું જ નહિ, જીવન માટે જરૂરી પણ છે. જીવનમાં કામ, ક્રોધ અને મોહની પણ જરૂર છે, તથા ચિંતા, શોક અને ભયની પણ જરૂર છે. આ બધાનો અત્યંત અભાવ શક્ય જ નથી. જો આ બધાની યોગ્ય માત્રાનો વિવેક કરી શકાય તો આ બધાં તત્ત્વો શત્રુ નહિ પણ મિત્ર છે. આજ સુધી કામ, ક્રોધ, મોહ વગેરેને માત્ર શત્રુ જ બતાવવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક આ પરંપરાગત પ્રચલિત માન્યતાઓથી ભિન્ન થઈને બતાવે છે કે એ બધું પણ સૃષ્ટિરચનાનો અનિવાર્ય અને હિતકારી ભાગ છે. વિવેકપૂર્વકની યોગ્ય માત્રામાં જો બધાને જીવનમાં સ્થાન અપાય તો જીવન વધુ સફળ, પ્રભાવી તથા ધન્ય બને છે. મારી વાતને સમજાવવામાં હું કદાચ ઊણો ઊતર્યો હોઉં તોપણ કુદરતી રચના ઊણી નથી; મારા કરતાં વધુ પ્રભાવશાળી ઢંગથી આ વાતને સમજાવનારા નીકળશે, તથા પ્રજા નકારાત્મક જીવનદૃષ્ટિકોણથી પાછી વળશે તેવી મને આશા છે.

પ્રો. ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદીએ પ્રત્યેક પુસ્તકની માફક આ પુસ્તકની ભાષાકીય શુદ્ધતામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી છે, તેઓનો હાર્દિક આભાર.

શ્રી ગૂર્જર પ્રકાશન સંસ્થાએ પણ ‘સંદેશ’માં પ્રગટ થયેલી આ લેખમાળાને પુસ્તકરૂપે શીઘ્રતાથી પ્રકાશિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે માટે ધન્યવાદ.*

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને હાર્દિક પ્રણામ કરી વિરમું છું.

સચ્ચિદાનંદ

8-2-'92

પેટલાદ-દંતાલી

*

1. સૃષ્ટિની રચના

સૃષ્ટિની રચના ત્રણ કક્ષાએ જોઈ શકાય છે: 1. પદાર્થોનું સંયોજન, 2. આવેગો અને 3. લાગણીઓ.

પદાર્થોનું સંયોજન એ સ્થૂલ કક્ષાની સૃષ્ટિ છે. ખુરશી-ટેબલ વગેરે આપણી બનાવેલી વસ્તુઓમાં જેમ તે તે ભાગોનું તે તે નિશ્ચિત સ્થળે સંયોજન કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે બ્રહ્માંડની એક ચોક્કસ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની ડિઝાઇન છે. નાનામાં નાના સેલથી આકાશગંગાના વિશાળ સૂર્ય સુધીનું બધું જ ડિઝાઇન કરેલું છે. બહુ દૂરની વાત જવા દઈએ અને માત્ર આપણા શરીરની રચનાનો જ વિચાર કરીએ તો આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાશે.

વિસ્મયભરી શરીરરચના

આપણી ચામડી, તેનાં પડો, તેનાં છિદ્રો, તેમાંથી નીકળતો પરસેવો, ચામડી ઉપર ઊગેલાં રોમ, તેનું પોલાણ, શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં ઊગતા વાળોની લંબાઈની જુદી જુદી સીમા, જેવી કે માથાના વાળ બે-ત્રણ-ચાર ફૂટ લાંબા થઈ શકે, પણ આંખ ઉપરની ભૂકુટિ, પાંપણ વગેરે અડધો ઇંચની આસપાસ જ લાંબી થઈ શકે, જો ભૂકુટિના વાળ પણ માથાના વાળની માફક બે-પાંચ ફૂટ લાંબા થતા હોત તો આપણી શી દશા થાત? કોઈએ વ્યવસ્થિત ડિઝાઇન કરેલી છે તેવું લાગ્યા વિના નહિ રહે. ચામડી એ માત્ર કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ જ નથી, તેમાં સ્પર્શેન્દ્રિય પણ છે. ગણી ન શકાય તેટલા અને તેવા સ્પર્શોની અનુભૂતિ તેના દ્વારા આપણને થાય છે. એટલું જ નહિ ચામડીના પણ વર્ગો છે. એક વર્ગની ચામડી બીજા વર્ગની ચામડીની જગ્યાએ લગાવી શકાતી નથી. મોટા ભાગે તો દાઝી ગયેલા અથવા બીજી રીતે ચામડી નાશ પામેલા માણસોને તેની જ ચામડી કાઢીને ચોંટાડાય છે. આ પણ એક વ્યવસ્થા જ છે.

શરીરમાં આવેલાં હાડકાંની પણ અદ્ભુત રચના છે. હાડકાંનો ડોક્ટર જાણે છે કે પ્રત્યેક હાડકાની લંબાઈ, જાડાઈ, વળાંક વગેરે પાછળ નિશ્ચિત યોજના છે. મુખ્ય હાડકાની સાથે સહાયક અસ્થિ, તેના જોડ, તેનાં મિજાગરાં, મિજાગરાંમાં સતત કાર્યશક્તિની લાંબી ક્ષમતા વગેરેનો જેમ જેમ ઊંડો ખ્યાલ કરીએ છીએ તેમ તેમ વધુ ને વધુ આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે.

ચામડી અને હાડકાં વચ્ચે ભરેલી માંસપેશીઓ, સ્નાયુઓ, તેની ક્ષમતા વગેરે હેરત પમાડે તેવી છે. શરીરમાં કેટલાંક અંગો અસ્થિરહિત માત્ર સ્નાયુઓથી બનેલાં છે જેમકે જીભ, શિશ્ન, હૃદય વગેરે. જીભની રચના નવાઈ પમાડે તેવી છે. ખોરાક ચાવતી વખતે તે સતત ખોરાકને ફેરવી-ફેરવીને દાઢ નીચે લાવ્યા કરે છે. ચવાયેલા ખોરાકને ગળા નીચે ઉતારવામાં સહાયક બને છે, એટલું જ નહિ તેને જુદા જુદા રસોની સંવેદના પણ થાય છે અને બોલવામાં મુખનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોએ સ્પર્શ કરીને તે નિશ્ચિત પ્રકારના સ્વર-વ્યંજનનાં ઉચ્ચારણ પણ કરે છે. કેટલાંક પ્રાણીઓની જીભ ઘણી લાંબી તથા રબર કરતાં પણ વધુ ઝડપથી વળાંક લેતી હોય છે. ખાસ કરીને સર્પો, ઘો વગેરેની વીજળી જેવી લપકારા મારતી જીભ ભય પમાડે તેવી હોય છે. માત્ર સ્નાયુઓથી બનેલું આ અંગ જિજ્ઞાસુ માણસને વિચારતો કરી મૂકે તેવું છે.

આવું જ બીજું અંગ શિશ્ન છે. તેની સામાન્ય તથા વિશેષ સ્થિતિ—આવી બે સ્થિતિઓનું નિર્માણ કરાવનાર તેની રચના, તેની સંવેદનશીલતા તથા તેની સીમા, મૂત્ર તથા શુક્રવિસર્જનની અદ્ભુત વ્યવસ્થા, આ બધું આપણને વિચારતા કરી મૂકે તેવું છે કે આ ડિઝાઇન કોણે અને કેવી અદ્ભુત બનાવી છે?

હૃદયની રચના

હૃદય, એ શરીરનું બાહ્ય અંગ નથી, તોપણ તેની રચના અને કાર્યક્ષમતાને સમજવામાં જ વર્ષો લાગી ગયાં છે. ઐશીથી સો વર્ષ સુધી (કદાચ તેથી પણ વધારે) એક ક્ષણ પણ અટક્યા વિના રક્તનું પંપિંગ કરનાર આ પંપ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે જાણીને તેની રચના અને રચનાકારને માથું નમાવ્યા વિના રહી શકાતું નથી. મેં એક સામયિકમાં વાંચ્યું કે હૃદયને તોડી નાખ્યા પછી તેના નાના નાના ભાગો પણ ધબકારા લે છે. એટલું જ નહિ તે બધા સંગીતના લયની માફક તાલબદ્ધ એકસાથે ધબકે છે. એનો અર્થ તો એ થયો કે હૃદય સ્વશક્તિ-સંચાલિત ધબકારા કરે છે. પણ ફરીથી પ્રશ્ન થાય છે કે હૃદયની બનાવટમાં એવાં કેવાં રસાયણો વપરાયાં છે કે જેથી તે સ્વયં સંચાલિત થયા કરે છે? તેની કોરોનરી અને બીજી વ્યવસ્થા પણ દાઢ માગી લે તેવાં છે.

નાડીતંત્ર

શરીરમાં નખથી શિખા સુધી પ્રસરેલું નાડીતંત્ર એટલું વિશાળ તથા એટલું બધું જટિલ છે કે તેની કુલ લંબાઈ કેટલાય કિલોમીટરની થાય. નાડીઓની ગૂંથણીથી આખું શરીર ગૂંથાયેલું છે. ઝીણામાં ઝીણી નાડીઓનું અનુમાન સુકાયેલા પીપળના પાનથી કરી શકાય. આટલી ઝીણી નાડી પણ અંદરથી પોલી છે, તેમાં સતત રક્તપ્રવાહ વદ્યા કરે છે. નહેરો અને પેટાનહેરોની માફક શાખા-પ્રશાખાઓમાં વહેંચાયેલી આ જાડી-પાતળી, નાની-મોટી અસંખ્ય નાડીઓની ગોઠવણી એવી છે કે કોઈ જગ્યાએ નાડી અથવા નાડીઓ કપાઈ જાય તોપણ રક્તવહનનું કાર્ય બીજી નાડીઓથી અવિરત થયા જ કરે. આ નાડીઓની મજબૂતાઈ પણ હેરત પમાડે તેવી છે.

નિર્મિતિમાં સંતાયેલો નિર્માતા

પક્વાશય, લીવર, કિડની, મસ્તિષ્ક વગેરે શરીરના ભાગો અને તેમનાં કાર્યો તો જાણે કે અજાયબીનો સમુદ્ર છે. જેમ જેમ વધુ ઊંડી ડૂબકી મારો તેમ તેમ વધુ ને વધુ અજાયબી જોવા-જાણવા મળે. શરીરના કેટલાક મહત્ત્વના કોમળ ભાગો તો અત્યંત રક્ષિત બનાવાયા છે. મસ્તિષ્કની ઉપર ખોપરીનું સુદૃઢ કવચ ઢાંકેલું છે. જો આવું કવચ ન હોત તો મસ્તિષ્કનું ટકવું જ શક્ય ન બનત. આવું જ પાંસળાંની જાળી પાછળ મૂકેલા હૃદયનું પણ છે. આંખને ઢાંકણ આપીને ખુલ્લી અને બંધ થતી કરી, જ્યારે નાક-કાન બંનેને ઢાંકણ વિનાનાં બનાવ્યાં. શ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રક્રિયા, પ્રાણવાયુનું ગ્રહણ-શોષણ અને ઝેરીવાયુનું ઉત્સર્જન, પ્રાણવાયુ વિના ગૂંગળામણ અને મરણ; ખોરાકમાંથી રક્ત વગેરે તત્ત્વોનું નિર્માણ તથા તેના દ્વારા શક્તિપ્રાપ્તિ, રક્તની નિશ્ચિત પ્રકારની ઘટ્ટતા, તેથી વધુ કે ઓછી થાય તો અવ્યવસ્થા, રક્તચાપનું દર્દ, રક્તનાં પણ ગ્રૂપ, કપાયેલા ભાગમાંથી નીકળતા રક્તને અટકાવવા આપોઆપ જામી જવાની પ્રક્રિયા, જુદી જુદી અંતઃસ્રાવની તથા બહિઃસ્રાવી ગ્રંથિઓની રચના, તેના દ્વારા પ્રવૃત્તિની ભૂમિકા, જુદા જુદા હોર્મોનની ઉત્પત્તિ અને તેનાં શારીરિક-માનસિક પરિણામો. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની રચના અને તેનાં અસાધારણ કાર્યો. એમ કહી શકાય કે શરીરની સ્થૂલ રચનાનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક નિર્મિતિમાં એક નિર્માતા સંતાયેલો જોવા મળશે. ‘આ બધું આપોઆપ, અકસ્માત્ એમ ને એમ થઈ ગયું છે’ તેવી વાતો માત્ર હાસ્યાસ્પદ જ નહિ, અત્યંત છીછરી લાગ્યા વિના નહિ રહે.

પરમેશ્વરનાં દર્શન તેની કૃતિમાં કરનારને નિરાશા નહિ મળે. વિશ્વ અને આપણું શરીર એ પ્રત્યક્ષ કૃતિ છે. તેમાં પ્લાન છે, વ્યવસ્થા છે, સંયોજન છે. સર્જન-વિસર્જનનું સાતત્ય છે, ડગલે ને પગલે એક નિશ્ચિત ડિઝાઇન દેખાય છે. જેમ જેમ આ કૃતિને ઊંડાણથી જોવા-સમજવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તેમ તેમ તેના કર્તાની વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ ઝાંખી થવા લાગે છે. આ અનુમાન નથી, અનુભૂતિ છે. જો કોઈ પૂર્વગ્રહોનો વળગાડ ન વળગ્યો હોય તો કોઈ પણ વિચારક આ અનુભૂતિને પામી શકે છે. પરમાત્મા મહાન છે, એટલા માટે કે તેની પ્રત્યેક કૃતિ મહાન છે. ભલે આપણે કર્તાને ન જોઈ શકતા હોઈએ, તેની કૃતિને તો જોઈ શકીએ છીએ. કૃતિને મિથ્યા કે કાલ્પનિક કહેવાથી તો કર્તાની જ મહત્તા સમાપ્ત થશે. મહાન કૃતિ વિના કોઈ પણ મહાન થઈ શકે નહિ. વિશ્વ મહાન છે, તેની રચના અદ્ભુત છે. તેની વ્યવસ્થા સર્વોત્તમ છે. જો કોઈ વ્યક્તિ વિશ્વની રચનાનું નિરીક્ષણ કર્યો કરે તો તેને જ અજાયબી દેખાશે.

પશુ-પંખી અને પ્રાણીસૃષ્ટિ

ઊડતાં પક્ષીઓ, તેમના સમૂહો, સમૂહોની વ્યવસ્થા, પક્ષીઓની ઊડવાની ક્ષમતા, સ્થિર ઊડવાની કળા, તેમની લાંબીટૂંકી ચાંચો, તેના વળાંકો, પતંગિયાં અને માખી જેવાં સામાન્ય જંતુઓની પાંખોનું હલકાપણું, એક સેકંડમાં અસંખ્ય વાર પાંખો ફફડાવવાની વ્યવસ્થા, માળો બાંધવાની કળા, દર બનાવવાની કળા અને જરૂર પડે ત્યારે હજારો કિલોમીટર ઊડીને દૂર સુધીનો પ્રવાસ કરવાની દિશાસૂઝ—આ બધું જોઈ જોઈને આપણે નવાઈ ન પામીએ તો જ નવાઈ કહેવાય.

સમુદ્રમાં રહેનારાં અસંખ્ય જળચર પ્રાણીઓ, તેમના રંગો, તેમના વિશાળ કદાવર આકારથી સૂક્ષ્મ આકાર સુધીની અસંખ્ય કક્ષાઓ, જળમાંથી જ પ્રાણવાયુ ગ્રહણ કરવાની વ્યવસ્થા, જળની બહાર નીકળતાં જ ગૂંગળાઈ જઈને મરી જવાની વ્યવસ્થા: આ બધું આપણને વિચિત્ર લાગે તેવું છે. સ્થળચર પ્રાણીઓ પાણીમાં અને જળચર પ્રાણીઓ જળ બહાર ગૂંગળાઈ મરે. આવી ઊલટી વ્યવસ્થા કરવા માટે, બન્ને પ્રકારનાં શરીરોમાં કયાં મહત્ત્વનાં રસાયણોનો ભેદ કરાયો હશે?

વનરાજીની વ્યવસ્થા

આવું જ વનરાજીની વ્યવસ્થામાં જોઈ શકાય છે. પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવવા ઝેરી વાયુથી જીવનારાં વૃક્ષો બનાવ્યાં અને તેમનો ઝેરી વાયુ (પ્રાણવાયુ) લોકો માટે જીવન બની રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી. પ્રાણીઓની માફક વૃક્ષો પણ પ્રાણવાયુનું જ ગ્રહણ કરતાં હોત તો? તો આપણી સૃષ્ટિ ક્યારનીય નિર્જીવ થઈ ગઈ હોત.

જીવસૃષ્ટિના ભેદો

જીવસૃષ્ટિના ભેદો પણ એક વ્યવસ્થા છે. ઈંડામાંથી સૃષ્ટિ, ખાસ કરીને ઊડનારાં પક્ષીઓને લાંબો સમય સગર્ભાવસ્થા અને તેનો ભાર ન ભોગવવો પડે તે માટે શિશુઓના જન્મને બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો. એક ભાગ માતાના ઉદરમાં અને બીજો ભાગ ઈંડાના રૂપમાં બહાર. ઉદરમાં જ પૂર્ણ વિકાસ પામીને જન્મનારાં ભૂયર જરાયુજ પ્રાણીઓ, તેમાં કેટલાંક માત્ર માંસાહારી તો કેટલાંક માત્ર શાકાહારી, બન્નેની શરીરરચનામાં પાયાનો ભેદ, બન્નેની દોડવાની, બચાવ તથા સંહારની અલગ અલગ ક્ષમતા, પ્રજનનક્રિયાની ભિન્નતા, બાળ-ઉછેરની પણ ભિન્નતા વગેરે એક પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે.

પૂર્વનિર્ધારિત રચના

એક વાઘ અથવા એક હરણ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાનું જીવન જીવતાં નથી, પણ કોઈએ તેમના જીવનની પૂરી વ્યવસ્થા નિર્ધારિત કરી છે. એટલે તે તે પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ વગેરે એક નિશ્ચિત રેખા ઉપર જીવન જીવે છે. વાઘ, પુરુષાર્થ કરીને પણ માછલી ન થઈ શકે અને માછલી પુરુષાર્થ કરીને પણ પક્ષી ન થઈ શકે. સૌના માટે પૂર્વનિર્ધારિત રેખાઓ છે. આ તો બાહ્ય અને સામાન્ય રેખાઓની વાત થઈ. જરા ઊંડાણથી જોઈશું તો ખ્યાલ આવશે કે પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ પણ ઘડાયેલો છે. આ સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) પ્રમાણે માનવ તથા પશુપક્ષીઓમાં પણ સારી, નરસી, અધમ કક્ષાઓ નિર્મિત થાય છે. મારું વ્યક્તિત્વ, મારા સ્વભાવમાં છે. પ્રત્યેક ચેતનાવાળું પ્રાણી પોતાનો નિશ્ચિત સ્વભાવ ધરાવે છે અને નવાઈ તો એ છે કે આપણે આપણા સ્વભાવને થોડી વાર માટે તો દબાવી શકીએ છીએ, પણ હજારો પ્રયત્નો પછી પણ ધરમૂળથી તેનું પરિવર્તન નથી કરી શકતા. આપણા સ્વભાવમાં સ્વયં આપણને જ ન ગમતાં કેટલાંક તત્ત્વો હોય છે, પણ આપણે તેને બદલી નથી શકતા. માણસ પોતાના સ્વભાવથી પણ ઘણી વાર લાચાર થઈ જતો હોય છે. કોઈએ આવા અનંત પ્રકારના સ્વભાવોની વ્યવસ્થા કરી લાગે છે.

જીવનવ્યવસ્થા

જીવનની સાથે અવશ્યભાવી મરણતત્ત્વ નિયોજિત થયું જોઈ શકાય છે. માણસે પોતે તો આ વ્યવસ્થા નથી જ કરી. જેણે જીવનની વ્યવસ્થા કરી છે, તેણે જ તેની બાહ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે. કાળા વાળને ધોળા બનાવવાની વ્યવસ્થા નાના બાળકની અંદર પણ રહેલી જ છે. દાંત વિનાનાં બાળકોનો જન્મ, સ્તનપાન માટે દાંતની અનાવશ્યકતા સૂચવે છે. જો દાંત સાથે જ બાળકો જન્મે તો વારંવાર માતાના સ્તનને ક્ષતિ થવાનો પણ ભય છે. સ્તનમાં ઊભરાતું દૂધ અને વડાલથી વારંવાર ચૂમીઓ કરતી માતાને પુરુષના જેવા દાઢીના વાળથી મુક્તિ આપવામાં શું વ્યવસ્થા નથી?

મરણની પ્રક્રિયા, મડદાની કુદરતી વ્યવસ્થા, તેનું ફુગાઈ જવું, તરવું, કિનારે ફેંકાઈ જવું, તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળવી, દુર્ગંધથી ગીધ વગેરે મૃતકભક્ષીઓનું ખેંચાઈ આવવું અથવા તેનું ખાતર થઈ જવું આ બધામાં વ્યવસ્થા જ વ્યવસ્થા છે.

આપણે કુદરતને જોઈએ, તપાસીએ, તેમાં ઊંડા ઊતરીએ અને વિચારીએ તો કણ કણમાં એક ગુપ્ત વ્યવસ્થા કામ કરી રહી છે, એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે. ગીતા તેના માટે કહે છે: ‘ભ્રામયન સર્વ ભૂતાનિ યંત્રારૂઢાદિં માયયા’ અર્થાત્ પરમાત્મા માયારૂપી વ્યવસ્થા દ્વારા વિશ્વને એક ચક્રડોળ ઉપર ભ્રમી રહ્યો છે. આ થઈ બાહ્ય સૃષ્ટિરચના.

*

2. આવેગો—1

સ્થૂલ સૃષ્ટિ જેટલી અદ્ભુત અને વિચિત્ર છે તેથી પણ વધુ અદ્ભુત સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ એટલે ઝીણા પરમાણુઓ કે ઇન્દ્રિયાતીત દ્રવ્યો નહિ પણ પ્રાણીઓની અંદર ઉત્પન્ન થતા આવેગો. મશીનમાં ક્રિયાતંત્ર તો છે પણ તેમાં આવેગો નથી હોતા. પ્રાણીઓમાં સ્થૂલ શરીરમાં ક્રિયાતંત્ર જોઈ શકાય છે. પણ તેને ક્રિયાત્મક રૂપ આપવા માટે હલકા કે ભારે વેગવાળા આવેગો પણ અનુભવાય છે. જો આ આવેગો ન હોત તો કદાચ જીવન જ ન હોત. જો આ આવેગો ન હોત તો સુખદુઃખ પણ ન હોત.

આવેગો: ભૂખ

આ આવેગોને સમજવા જેવા છે. જેમ કે ભૂખતરસનો આવેગ. પ્રાણીઓને ભૂખ લાગે છે, તરસ લાગે છે. તેના શરીરની રચના એવી રીતે કરાઈ છે કે તેને સમય-સમય ઉપર અન્નજળ વગેરેની આવશ્યકતા પડે જ. મશીનમાં ઇંધણ ભરવું પડે. ઇંધણ વિના મશીન ચાલી ન શકે, પણ ઇંધણ ખૂટી ગયું હોય તો મશીનને ભૂખનો આવેગ નથી આવતો. એટલે તે જડ છે. એટલે તે સુખદુઃખથી પર છે. પણ પ્રાણીઓને ભૂખ લાગે છે. જેમ જેમ ભૂખ વધતી જાય તેમ તેમ તેનો આવેગ પ્રબળ થતો જાય. જેમ જેમ આવેગ પ્રબળ બનતો જાય તેમ તેમ તે પોતાની જાત ઉપરથી કાબૂ ગુમાવતાં જાય. તેનાં વિનય, વિવેક, સમજણ વગેરે આવેગના વંટોળમાં ઊડી જાય. સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિ પણ આવેગની તાણમાં તણાઈ જાય. અને કદાચ તણાવવાની થઈ જાય. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. પ્રાણીમાત્ર આ વ્યથાની પકડમાં પકડાયેલાં છે.

મહાભારતમાં યુદ્ધમેદાનમાં હણાયેલા પોતાના સો પુત્રોનાં શબ જોઈને વ્યાકુળ બનેલી ગાંધારી હૃદયફાટ રુદન કરી રહી છે. આ કરુણ દૃશ્ય જોઈને અર્જુનને પીડા થાય છે. જરૂર ગાંધારી રડી રડીને મરી જશે તેવી ખાતરી થાય છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ ગંભીર છે. તે કહે છે, ‘અર્જુન, મારી પ્રકૃતિને જો. પ્રાણી ઉપર પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય છે, એટલે વિશ્વ ચાલે છે.’ થોડી જ વારમાં ગાંધારીને ભૂખ લાગે છે. કમે કમે ભૂખનો આવેગ વધતો જાય છે. અહીં રણમેદાનમાં ખાવાનું ક્યાંથી લાવવું? પણ તેની નજર દૂરના એક આમ્રવૃક્ષ ઉપર પડે છે. ત્યાં જઈને જુએ છે તો એક સરસ મજાની પાકેલી કેરી દેખાય છે. ઊંચા હાથ કરીને તોડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ત્યાં હાથ પહોંચાયો નહિ. ઊંચા થવા માટે પોતાના પુત્રનું શબ લઈ આવીને ઉપર ચડીને કેરીને તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ કેરી ઊંચી જ રહી. એક પછી એક સોએ સો પુત્રોનાં શબ ગોઠવીને ગાંધારીએ કેરી તોડવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘જો અર્જુન, આ કુદરતની વ્યવસ્થા જો. ભૂખના આવેગ આગળ આ માતા રાંક થઈ ગઈ છે. પુત્રશોકમાં વ્યાકુળ બનેલી હવે એ જ સ્ત્રી ભૂખની પીડાથી વ્યાકુળ થઈને પુત્રોનાં શબ ગોઠવી રહી છે.’

ભૂખ અને સ્વાદ

ભૂખનો આવેગ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તેમાં પણ બે વિભાગ છે: પેટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો આવેગ અને રસનેન્દ્રિયમાંથી સ્વાદ માટે ઉત્પન્ન થયેલો આવેગ. કુદરતે માત્ર ઉદરમાં જ ભૂખ મૂકી હોત અને સ્વાદનો આવેગ ન મૂક્યો હોત તો માણસ મોટા ભાગે મશીન કે અર્ધમશીન જેવો બની ગયો હોત. જેમ મોટરગાડીની ખાલી ટાંકીમાં પેટ્રોલ ભરી લેવાય છે તેમ માણસ પણ પોતાના ખાલી પેટમાં ગમે તે ખોરાક ભરી લેત. પણ માણસ મશીન નથી. તેને સ્વાદ જોઈએ છે. માત્ર પેટ ભરવાનો પ્રશ્ન નથી. સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓથી પેટ ભરવાનો પ્રશ્ન છે. ઘણી વાર ઉદર તૃપ્ત હોય પણ સ્વાદેન્દ્રિય અતૃપ્ત હોય. માત્ર સ્વાદેન્દ્રિયની તૃપ્તિ માટે જે ખોરાક લેવાય છે તે અસંયમ છે, અતિભોગ છે. તે કુદરતી પણ નથી. એટલે તેનાં પરિણામ રોગ છે. અહીંથી માણસની જવાબદારી શરૂ થાય છે. ઉદર અને સ્વાદ બંને એકબીજાનાં પૂરક બને તો ખોરાક સુખરૂપ થવાની સાથે જીવન બને છે. પણ જો ઉદર અને સ્વાદ બંને એકબીજાનાં વિરોધી બને તો ખોરાક દુઃખરૂપ બનીને જીવનને મૃત્યુમાં પલટાવે છે. કેટલાક લોકોએ એવો માર્ગ શોધ્યો કે ખોરાક અને સ્વાદ બંનેનો ત્યાગ કરવો. આત્મબળ દ્વારા કે દુરાગ્રહ દ્વારા આવી પ્રક્રિયા થોડા દિવસો તો ચલાવી શકાય. પણ અંતે ખોરાકની અનિવાર્યતા રહેવાની જ. એટલે આ માર્ગમાં સાતત્ય નથી. ઘણી વાર એવું પણ બને કે ખોરાક અને સ્વાદનો ત્યાગ કરેલો હોય એવો માણસ અંતે બેબાકળો થઈને ખોરાક ઉપર તૂટી પડે. આ સંયમ નથી પણ નિગ્રહ છે. નિગ્રહ કુદરતી નથી. એટલે નિગ્રહની પાળ તૂટવાની જ છે. કોઈની બે દિવસ વહેલી તૂટે

તો કોઈની બે દિવસ મોડી તૂટે. પણ નિગ્રહ કદી ચિરંજીવી ન હોઈ શકે. (હા, સંયમ જરૂર ચિરંજીવી થઈ શકે.) નિગ્રહની પાળ જ્યારે તૂટે છે ત્યારે તળાવનું સંગ્રહાયેલું તમામ પાણી વહી જાય છે. તળાવ ખાલી થઈ જાય છે અને વહેલું પાણી સ્વયં નષ્ટ થઈ, બરબાદી પ્રસરાવે છે, તેમ તૂટેલો નિગ્રહ પ્રચંડ વેગથી વહેવા માંડે છે. એટલે ખોરાકનો નિગ્રહ એ કલ્યાણમાર્ગ નથી.

સંયમ કે નિગ્રહ ?

કેટલાક લોકોએ એક બીજો માર્ગ શોધ્યો. તે છે ખોરાકનો સંયમ અને સ્વાદનો નિગ્રહ. માપસરનો ખોરાક ખાવાનો પણ તેને સ્વાદ વિનાનો બનાવીને ખાવાનો. ખોરાક સ્વાદ વિનાનો હોય એટલે આપોઆપ તેની માત્રા ઓછી થઈ જાય. સ્વાદના કારણે વધુ ને વધુ ખાવાનો લોભ ન રહે. એટલે ખોરાકની માત્રા સીમિત થઈ જાય. આ માર્ગ પહેલા માર્ગ કરતાં થોડો ઠીક છે. પણ આમાં પણ નિગ્રહ તો છે જ. સ્વાદનો નિગ્રહ તન-મન બંનેને હાનિ પહોંચાડે છે તે વાત વૈરાગ્યભાવવાળા લોકો ભૂલી જાય છે. કુદરતે મુખમાં સ્વાદ મૂક્યો છે તે માત્ર સ્વાદસુખ મેળવવા કે અકરાંતિયા થઈને ખા ખા કરવા નથી મૂક્યો. પણ ખોરાક સાથે સ્વાદની અનિવાર્ય ઉપયોગિતા સ્થાપિત કરવા મૂક્યો છે. જેમ ઘંટીમાં અનાજ નાખો અને તેનો લોટ થઈ જાય, તેમ મોઢામાં ખોરાક મૂકો અને તે પકવાશયમાં જઈને પચી જાય તેવી વ્યવસ્થા નથી. ખોરાકને જોતાં જ તમારા મોઢામાં પાણી આવે, તો નિશ્ચિત પ્રકારના હોર્મોન ઉત્પન્ન થાય. આ હોર્મોન ખોરાકને પચાવવાના રસો ઉત્પન્ન કરે છે. આ રસોથી ખોરાક પચે છે. ખોરાકને જોઈને જ જો મોઢું બગડી જાય, કડવી દવા જોતાં તથા તે પીતાં જે દશા થાય છે તેવી દશા થાય તો ઊલટા (વિરોધી) હોર્મોન ઉત્પન્ન થાય, તેથી ખોરાક પચે નહિ. સતત અપ્રિય ખોરાક ખાવાથી અજીર્ણ, મરડો, એનીમિયા અને અલ્પાહારની બીમારીઓ થવા લાગે છે. એટલે ખોરાકનો સંયમ અને સ્વાદનો નિગ્રહ એ માર્ગ પણ યોગ્ય નથી.

જીવન માટે સ્વાદ જરૂરી છે. પણ સ્વાદ વિકૃત ન હોય, વિસંવાદી ન હોય તેનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. સ્વાદનો અત્યંત ત્યાગ જો લોકચાહના મેળવવા માટે કર્યો હોય તો તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ માટે પણ હાનિકારક છે. મોટા ભાગે કુદરતી જીવનનો ત્યાગ કોઈ ને કોઈ રીતે લોકચાહના માટે જ કરાતો હોય છે, કોઈ ખોરાક અને સ્વાદ છોડી દે અથવા સ્વાદ વિનાનો ખોરાક લે તો લોકો તેને ત્યાગ-વૈરાગ્ય માને છે. તેથી અંજાઈ જાય છે. અંજાયેલા લોકો આવી વ્યક્તિઓમાં ચમત્કારોની સૃષ્ટિ ઊભી કરે છે. ચમત્કારોની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં પેલી વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ થવા લાગે છે. આ આખા મિથ્યા-વ્યક્તિત્વને પોષવા માટે પેલો ખોરાક અને સ્વાદનો ત્યાગ મૂલાધાર બને છે. એટલે ઉપરથી મહાન ગણાતા આવા પુરુષો અંદરથી વાંસ જેવા પોલા અને વ્યક્તિત્વ વિનાના બની જાય છે. લોકચાહનારૂપી લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા ખોરાક અને સ્વાદનો નિગ્રહ એ સાધના બની જાય છે.

મધ્યમમાર્ગી સંયમી જીવન

આવા માણસોનું બરાબર નિરીક્ષણ કરશો તો દેખાશે કે તેઓ રોગી, ફિક્કા, નિસ્તેજ, દુર્બળ અને જોમ-જુસ્સા વિનાના, મંદ ઈચ્છાશક્તિવાળા હોય છે. હા, જો લોકચાહના લક્ષ્ય ન હોય તો આટલી બધી વિકૃતિ નથી આવતી પણ મોટા ભાગે જ્યાં અકુદરતી નિગ્રહો જ પ્રતિષ્ઠાનું માપ બનતા હોય ત્યાં પ્રારંભમાં આવા નિગ્રહો પોતાની આત્મતૃપ્તિ માટે આચરાયા હોય તોપણ આગળ જતાં એ લોકચાહનાનાં સાધનો બની જતાં હોય છે. એટલે શરૂઆતમાં માત્ર સ્વેચ્છાથી જે વ્યક્તિ આવો નિગ્રહ કરતી હોય છે, તે આગળ જતાં સ્વેચ્છાની જગ્યાએ લોકેષણના દબાણ નીચે આવી જતી હોય છે. લોકેષણના દબાણમાં આવેલી વ્યક્તિને આગળ જતાં પોતાની ભૂલ સમજાય તોપણ તે ભૂલને સુધારી શકતી નથી, ઊલટાનું પોતાની ભૂલને જ આદર્શ, તપ અથવા ત્યાગનો જામો પહેરાવવાનું ચાલુ રાખે છે. પ્રજાની વિકૃતિનું આ મૂળ છે.

એક ત્રીજો માર્ગ છે. ખોરાક અને સ્વાદ બન્નેનો નિગ્રહ નહિ, પણ બન્નેનો સંયમ. ખોરાક લેવાનો જ, તે પણ સ્વાદિષ્ટ ખોરાક લેવાનો, ઉચિત માત્રામાં હિત-મિત-પથ્ય સાથે લેવાનો. રસોઈ પણ કળા છે. તેનું પણ એક શાસ્ત્ર છે—‘પાકશાસ્ત્ર’. આહાર એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તનમનને રુચે, ગમે તેવો અને આરોગ્યનાં પરિણામ આપે તેવો યોગ્ય સ્વાદિષ્ટ ખોરાક લેવાનો જ. તેથી સુખ, તૃપ્તિ અને શાન્તિ ત્રણે મળે છે. ભૂખના આવેગને ત્રાસરૂપ માની તેમાંથી મુક્ત થવા ખોરાકનો નિગ્રહ કરવો અને સ્વાદના આવેગથી છૂટવા સ્વાદમાત્રનો નિગ્રહ કરવો, એ કુદરતી માર્ગ નથી, એટલે હિતાવહ પણ નથી. ભૂખ્યા માણસનું મન સતત ખોરાકનું ચિંતન કર્યા કરશે. જ્યારે તૃપ્ત થયેલા માણસનું મન ખોરાકથી પાછું હઠીને શાન્તિનો અનુભવ કરશે. અશાન્તિનાં બે મુખ્ય કેન્દ્રો છે: 1. અત્યંત નિગ્રહ અને 2. અતિભોગ. આ

બન્નેનો ત્યાગ કરી જે મધ્યમમાર્ગી—સંયમી જીવન જીવે છે તે સુખશાન્તિનો અધિકારી બને છે.

*

3. આવેગો—2

તરસ

કુદરતી આવેગમાં ભૂખની ચર્ચા કરી. ભૂખ કરતાં પણ વધુ પ્રબળ તરસનો આવેગ છે. પ્રાણીઓને જેમ ભૂખ લાગે છે, તેમ તરસ પણ લાગે છે. થોડાક અપવાદ સિવાય લગભગ બધાં જ પ્રાણીઓને પાણીની જરૂર પડે જ છે. તરસ કેમ લાગે છે? એવી તો કેવી વ્યવસ્થા કરાઈ છે કે પ્રાણી જળ વિના આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે? અન્ન વિના પ્રાણી લાંબા સમયે મરી જાય છે, પણ પાણી વિના તો બહુ જલદી વ્યાકુળતા આવે છે તથા થોડા જ દિવસોમાં તે મરી જાય છે. પાણીની રચનાની સાથે જ એ પાણીને પ્રાણીના અસ્તિત્વ સાથે અનિવાર્ય રીતે જોડવાની વ્યવસ્થા પણ થયેલી છે. તરસનો નિગ્રહ ન હોય, તરસનો અતિ પણ ન હોય, પણ તરસમાં પણ મનુષ્યે સ્વાદનો ઉમેરો કર્યો. મનુષ્ય સિવાયનાં બાકીનાં બધાં પ્રાણીઓ માત્ર તરસ છિપાવવા જ પાણી પીએ છે. પણ માનવે તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા ભરપૂર પ્રયત્ન કર્યો છે. પાણી ઠંડું હોય, જુદાંજુદાં તત્ત્વોથી સંમિશ્રિત થઈને મધુર શરબત બન્યું હોય. ઠંડાં પીણાં બન્યાં હોય. આ તેની પ્રકૃતિમાં ઉમેરાયેલી શોધો છે. આ શોધોના પરિણામે તેના સુખના ઘટકો વધ્યા છે.

જીવન જ્યારે કુદરતી સીમાડા સુધી વિસ્તરે છે, ત્યારે જીવન ભોગવવાની વસ્તુ બને છે. જીવનને જ્યારે કુદરતી આયામોમાં પણ બંધન દેખાય છે, ત્યારે એ બંધનમાંથી છૂટવા માટે કઠોર નિયમો અને સજ્જડ પ્રતિબંધોનું લોખંડી માળખું ઘડવું પડે છે. જે અંતે તો નિષ્ફળ થઈને જીવનને ત્રાસરૂપ બનાવી મૂકે છે. ત્રાસરૂપ જીવન પણ જો બાહ્યપ્રતિષ્ઠાનું ઉત્પાદક બનતું હોય તો લોકો તેવા જીવનને સ્વીકારી લે છે. પ્રતિષ્ઠા પણ ન મળતી હોય, પણ જો આ કઠોર નિયમો અને સજ્જડ પ્રતિબંધોને ઢીલા કરવાથી અપ્રતિષ્ઠા મળતી હોય તો લોકો અપ્રતિષ્ઠાના ભયથી અનિચ્છાએ પણ તેવું ત્રાસદાયી જીવન જીવે છે. આ એક પ્રકારની કાયરતા જ કહેવાય. આ કાયરતા વ્યક્તિમાં અને પ્રજામાં એક બુજદિલી ઉત્પન્ન કરે છે જેથી જીવન જીવતું હોય છતાં મડદું બની જાય છે, પણ કુદરતી સીમાઓમાં કુદરતને અનુકૂળ એવો નવો નવો ઉમેરો કરવામાં આવે છે ત્યારે જીવન માત્ર જીવવાની વસ્તુ ન રહેતાં માણવાની વસ્તુ બને છે.

માનવીય આવિષ્કાર

પાણી અને તરસ ભલે કુદરતે બનાવ્યાં પણ બ્રાહ્મી, શતાવરી, બદામ, ખસખસ, વરિયાળી વગેરે ઔષધિઓ નાખીને તનમનને હિતકારી એવું શરબત માનવે બનાવ્યું. આ કુદરતનો વિરોધ નથી પણ કુદરતમાં માનવીય આવિષ્કારનો ઉમેરો છે. માનવ, પશુથી ઘણો વિશિષ્ટ છે. પશુ માત્ર કુદરતી જીવન જ જીવે છે, જ્યારે માનવ, ખાવાપીવાથી માંડીને આવાસ-વાહન અને રમત-ગમત વગેરેમાં સતત પોતાના આવિષ્કારોનો ઉમેરો કર્યા કરે છે. જે પ્રજા વધુ ને વધુ આવિષ્કારો કરીને જીવનને વધુ ને વધુ સગવડભર્યું બનાવે છે, તે આગળ ચાલનારી બને છે. જે આવિષ્કારો નથી કરી શકતી તે પાછળ ચાલનારી અને ઊતરતી કક્ષાની પ્રજા બને છે. તે પણ જેમ ભૂખ વિના પણ માત્ર સ્વાદના આવેગથી માણસ અકરાંતિયો બને છે, તેમ તરસ વિના પણ સ્વાદના આવેગથી માણસ અકરાંતિયો થાય છે.

હિતકારી આવિષ્કારો

જે હિતકારી ન હોય, જે પથ્ય ન હોય, જે પોષક ન હોય તેવાં પીણાં પીવા માટે તે વ્યાકુળ બને છે. ખાસ કરીને નશો ઉત્પન્ન કરનારાં પીણાં પણ માણસના જ આવિષ્કાર છે. આ પીણાં તરસ છિપાવવા માટે નહિ, પણ નિશ્ચિત પ્રકારનો સ્વાદ મેળવવા માટે અને એક પ્રકારની મસ્તી મેળવવા માટે શોધાયેલાં છે. આ કુદરતી જીવનમાં ઉમેરો નથી, પણ કુદરતી જીવનની સહજ મસ્તીને લાચાર બનાવનારાં વ્યસનો છે, જે ચારે તરફથી દુઃખ જ દુઃખને આમંત્રે છે. આ પીણાંનો આવિષ્કાર અકુદરતી અતિરેક છે. એટલે તો એમ કહી શકાય કે બધા જ આવિષ્કારો કલ્યાણકારી નથી હોતા.

માણસ, કલ્યાણ અને અકલ્યાણ એમ બન્ને પ્રકારના માર્ગોનું નિર્માણ કરે છે. જો તેણે માત્ર કલ્યાણના જ માર્ગો રચ્યા હોત તો પશુઓની માફક માણસને પણ ધર્મની જરૂર ન રહી હોત, પણ માણસે બન્ને પ્રકારના માર્ગો રચ્યા છે. તેમાં પણ અકલ્યાણનો માર્ગ લીસો ઢાળવાળો છે. જેના ઉપર લપસવાનું મન થઈ જાય તેવો છે. એટલે માણસને ધર્મની જરૂર પડી. ધર્મે માણસને ચઢાણ ચઢવાની પ્રેરણા

તથા શક્તિ આપી અને ઢાળમાં લપસવાની સાવધાની પણ આપી.

નિદ્રાનો આવેગ

ભૂખ અને તરસના આવેગો કરતાં પણ એક ત્રીજો પ્રબળ આવેગ આપણે અનુભવીએ છીએ, જેનું નામ છે 'નિદ્રા'. આપણે જેમ સતત ભૂખ્યા-તરસ્યા નથી રહી શકતા તેમ સતત જાગી પણ શકતા નથી. ભૂખ-તરસના ઉપર દૃઢ મનોબળવાળા માણસો થોડોઘણો કંટ્રોલ કરી શકતા હોય છે, પણ નિદ્રા કોઈને પણ છોડતી નથી. તેનો આવેગ એટલો પ્રચંડ અને પ્રબળ હોય છે કે અનિચ્છાએ પણ તમને ઝોકાં આવી જ જાય. નિદ્રા, આંખમાં નથી આવતી, શરીરમાં નથી આવતી પણ મસ્તિષ્કમાં આવે છે. કામ કરી કરીને થાકેલું મગજ કામ કરવું છોડી દે છે. કામ છોડી દેવાથી સર્વ પ્રથમ શરીર ઉપરનો કાબૂ સમાપ્ત થાય છે. (સતત બેસી રહેવા, ગરદનને સીધી રાખવા મગજને કામ કરવું પડે છે.) કાબૂ સમાપ્ત થતાં જ માથું નીચે ઝૂકી જાય છે. શરીર પણ ટેકા વિનાનું થઈને પડવા માંડે છે. આ બધું મગજની ઊંઘના કારણે થાય છે. મગજને ઊંઘવું જરૂરી છે, એ જ એનું ટોનિક છે. પૂરતી ઊંઘ લીધા પછી ફરી પાછું તે તાજું થઈ જાય છે. જેણે મસ્તિષ્કની સૂક્ષ્મતમ રચના કરી છે, તેણે તેની સ્વસ્થતા તથા તાજગી માટે ઊંઘની પણ રચના કરી છે. જો ઊંઘ ન હોત તો પ્રાણીઓ જંપીને બેસત નહિ. સતત પ્રવૃત્તિ—ઉત્પાત કર્યા જ કરત. પણ પ્રવૃત્તિને સીમિત બનાવવા ઊંઘની રચના અનિવાર્ય બની ગઈ. પણ ઊંઘનો આવેગ જો સામાન્ય હોત તો કદાચ લોકો તેને ગાંઠત નહિ. એટલે એને પ્રબળ આવેગ બનાવાયો. તમે થોડો સમય ઊંઘને અટકાવી શકો; પણ અંતે તો તમારે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ ઊંઘવું જ પડે. આ થયો કુદરતી આવેગ.

ત્રણ ભેદ

આ આવેગના પણ ત્રણ ભેદ છે: (1) ઊંઘનો નિગ્રહ, (2) અતિનિદ્રા અને (3) યથાયોગ્ય નિદ્રા. ઊંઘનો નિગ્રહ શક્ય જ નથી, તોપણ ઘણા સાધકો, રાત્રિ-જાગરણ કરીને આખી રાત સાધના કરતા હોય છે. એક સાધક પોતાની ચોટીને દોરડાથી છતના કડા સાથે બાંધીને સાધના કરતા. જો ઝોકું આવે તો ચોટી ખેંચાય અને વાળ ખેંચાવાની વેદનાથી જાગી જવાય. એક બીજા સાધક કૂવા ઉપર ગોઠવેલા પાટડા ઉપર બેસીને સાધના કરતા, જો ઝોકું આવે તો સીધા કૂવામાં જ પડી જવાય. એક ત્રીજા સાધક વળી પોતાને બેસવાની બાજઠની ચારે બાજુ ધારવાળા કાચ ગોઠવીને સાધના કરતા, જો ઝોકું આવે તો પેલા કાચ વાગે. એક ગાયત્રીના ઉપાસક રાતના દશથી પંદર ઘંટાના ચાર વાગ્યા સુધી વારંવાર ચા પીને જાગરણ કરીને સાધના કરતા. સતત જાગતા રહેવા માટે કેટલાક લોકો અમુક પદાર્થોનું સેવન પણ કરતા હોય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધા અવિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાની જાત ઉપરના અત્યાચાર માત્ર છે. જેનાં પરિણામ જીવનની બરબાદીમાં જ આવતાં હોય છે. આવા કેટલાક સાધકોને મેં અનિદ્રાના રોગી થઈને દુઃખી થતા જોયા છે. જીવન વિવેકથી જિવાવું જોઈએ. ગેરસમજ કે અધૂરી સમજથી તો ઘણીવાર અનિષ્ટો જ પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. લાંબું આયુષ્ય ભોગવવા માટે પૂરતી અને ગાઢ નિદ્રા જરૂરી છે. જેમ નિદ્રાનો નિગ્રહ હાનિકારક છે, તેમ નિદ્રાની અતિશયતા પણ હાનિકારક છે. ઘણા લોકો જ્યારે જુઓ ત્યારે ઊંઘ્યા જ કરતા હોય છે. જેમ અનિદ્રા એક રોગ છે, તેમ અતિનિદ્રા પણ રોગ જ છે. કુદરત-સહજ આવેગનું શમન યોગ્ય પ્રમાણની નિદ્રામાં છે. તેથી શાંતિ મળે છે. આ જ શાંતિનો માર્ગ છે. યોગ્ય સમયે પૂરતી માત્રામાં ઊંઘો અને શાંતિ મેળવો.

સગવડોમાં વૃદ્ધિ

ખોરાક અને પાણીમાં જેમ માનવે પોતાની શોધનો ઉમેરો કર્યો તેમ નિદ્રામાં પણ પલંગ, ગાદલાં, ઓશીકાં, મચ્છરદાની, શીતળતાનાં સાધનો વગેરેનો ઉમેરો કર્યો. માનવ આવિષ્કારના સાતત્યથી ઊંઘવાની સગવડો વધતી રહી છે. માનવેતર પ્રાણીઓ આવા આવિષ્કાર નથી કરી શક્યાં એટલે હજારો વર્ષોથી તે એક જ પ્રકારે ઊંઘતાં રહ્યાં છે. વૃક્ષની ડાળી પકડીને વાંદરો આજે પણ ઊંઘે છે. માણસે ફરી પાછા વાંદરાની કક્ષાએ જવાની જરૂર નથી. તેના આવિષ્કારો જેટલી માત્રામાં હિતકારી હોય તેટલી માત્રામાં સ્વીકારી તેનો ઉપયોગ કરવો એ કુદરતી જીવનમાં માનવીય ઉમેરો છે, જે જરૂરી છે.

નિગ્રહ નહિ, સંયમ

એટલું યાદ રહે કે હજાર પ્રકારની માણસે સગવડ પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જો તેને ચિંતા, ભય, શોક, દબાણ વગેરે હશે તો નિદ્રા આવવાની નથી. 'બાહ્ય' ભૌતિક સાધનોની પોતાની જગ્યાએ મહત્તા છે જ; પણ તેની નિશ્ચિત સીમા પણ છે. માનસિક અનુકૂળતા વિના આ સાધનો

અકિતને સુખી કરવામાં મહત્ત્વ ધરાવતાં નથી. તો પછી આ બધાં સાધનોને પડતાં મૂકીને માત્ર માનસિક અનુકૂળતા જ કેમ પ્રાપ્ત ન કરવી?—આવો પ્રશ્ન પણ બરાબર નથી. કારણ કે માનસિક અનુકૂળતા પણ બાહ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષા રાખે જ છે. જેમ અન્નજળની જરૂર પડે છે જ તેમ નિદ્રા માટે પોતપોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણેની અપેક્ષા રહે જ છે. સર્વ બાહ્ય સુખોની જો ટકાવારી કરવામાં આવે તો 50 ટકા સુખ માત્ર નિદ્રાનું જ છે. 25 ટકા સુખ પૂર્ણ આહારનું છે. બાકીના 25 ટકામાં મોજ-શોખ-ભોગવિલાસ વગેરેનાં સુખોને મૂકી શકાય. નિદ્રાસુખ વિનાનો માણસ સૌથી વધુ દુઃખી છે; જે આહાર નથી લઈ શકતો, નથી પચાવી શકતો તો બીજા નંબરે દુઃખી છે તે પછી આવાસ, વસ્ત્રો, મનોરંજનનાં સાધનો વિનાનો માણસ દુઃખી હોઈ શકે. નિદ્રા એ કુદરતી આવેગ છે. તેનો નિગ્રહ ન હોય, હા, યથોચિત સંયમ જરૂર હોય.

*

4. આવેગો—૩

કુદરતી આવેગોની વાત ચાલી રહી છે. પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે રચેલા આ આવેગોને જીવન-સાધનામાં સહાયક બનાવવા જોઈએ. જો તેના આત્મિક નિગ્રહને જ સાધના માની લેવામાં આવે તો આ આવેગો સાધકના સૌથી મોટા શત્રુ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે જો આ આવેગોના વેગમાં સતત તણાયા કરવાનું પસંદ કરવામાં આવે તોપણ જીવન બરબાદ થઈ જાય છે. ઉત્તમ છે, યથાયોગ્ય સંયમમાર્ગ.

છીંક

છીંક, બગાસું, વાયુ, હેડકી વગેરે પણ સકારણ ક્વચિત્ આવનારા આવેગો છે. શરીરની રચના એટલી વ્યવસ્થિત થયેલી છે કે પ્રત્યેક અંગની રક્ષા તથા પૂરી કાર્યક્ષમતા માટે વ્યવસ્થા કરાઈ છે. ફેફસાં તથા શ્વાસનળીની સફાઈ માટે ઘણી વાર જોરથી છીંક આવે છે. જેમ કોઈ નળીમાં કાંઈક ભરાઈ ગયું હોય તો પ્રેશરથી પાણી કે હવા છોડવામાં આવે તો ભરાયેલી વસ્તુ નીકળી જાય છે, તેમ કફ, રોગના જંતુઓ વગેરેને બહાર કાઢી નાખવા જોરથી છીંક આવે છે. આ પણ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. સતત છીંકો આવ્યા કરવી એ બીમારી છે પણ કુદરતસહજ કોઈ કોઈ વાર છીંક આવવી એ જરૂરી છે. છીંકને બળ કરીને રોકવી એ કુદરતદ્રોહ છે અને તેનાં માઠાં પરિણામે ભોગવવાં જ પડતાં હોય છે. ખાસ કરીને દબાયેલી છીંક જ્યારે બળ કરીને બહાર નીકળવા મથે છે, અને બહાર નીકળવાની તેને જગ્યા નથી મળતી, ત્યારે શરીરની કોઈ બીજી નાડીઓમાં તેનો પ્રવેશ થઈ જાય છે, જેથી ભયંકર અને ઘણી વાર ન મટી શકે તેવી બીમારી થઈ જતી હોય છે. છીંક ખાવાથી અપશુકન થાય છે તેવો વહેમ દૂર કરીને નાક આગળ રૂમાલ રાખીને છીંક ખાવી જરૂરી છે. વહેમનું પણ એક વિચિત્ર અલિખિત શાસ્ત્ર છે. જેમકે એક છીંકથી અપશુકન થાય, પણ બે છીંકથી ન થાય. સામી છાતીએ ખાવાથી થાય, પણ પાછળ કે ડાબી-જમણી છીંક ખાવાથી તેનો પ્રભાવ ઓછો થઈ જાય, વગેરે. આ વહેમ છે. તેમાંથી સદંતર મુક્ત થવું જોઈએ.

બગાસું

મસ્તિષ્કને પૂરતો પ્રાણવાયુ ન મળતો હોય ત્યારે વધુ પ્રાણવાયુ લેવા માટે બગાસું આવતું હોય છે. નાકથી લેવાતી હવા ઓછી પડવાથી મુખ વાટે મોટા પ્રમાણમાં હવા લેવાની જરૂર પડે છે, તે બગાસું છે. મસ્તિષ્કને કંટાળો આવે ત્યારે, નીરસ દશ્યો જોવાની અથવા નીરસ શ્રવણ કરવાની ફરજ પડે ત્યારે, આવા થાકેલા મગજને જબરદસ્તી ઊંઘતું રોકવામાં આવે ત્યારે, મગજને પ્રાણવાયુની જરૂર પડતી હોય છે. આવા સમયે બગાસું આવતાં હોય છે. જેમને કંટાળાજનક દર્શન-શ્રવણ-ક્રિયા નથી કરવી પડતી હોતી તથા જે સમયસર નિદ્રા લેતા હોય છે, તેમને ભાગ્યે જ બગાસું આવતાં હોય છે.

હેડકી

આવી જ રીતે પકવાશયમાં અથવા તેના માર્ગમાં કોઈ અસ્વીકાર્ય તત્ત્વ આવી જાય ત્યારે હેડકી આવે છે. પાણી પીવાથી મોટા ભાગે તે બંધ થઈ જાય છે. કારણ કે માર્ગમાં અટકેલી પેલી સૂક્ષ્મ વસ્તુ ખસી જાય છે. હેડકીને પણ કોઈની યાદ સાથે જોડી દેવાઈ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને કોઈ ને કોઈ યાદ કરનારું હોય જ છે. હેડકી આવવાથી સામેની વ્યક્તિ યાદ ન પણ કરતી હોય તોપણ હેડકીવાળી વ્યક્તિ તો “ફલાણી વ્યક્તિ મને યાદ કરે છે” તેવું સમજીને તેને યાદ કરવા લાગી છે. વિચારોની પણ એક આંતરિક ટેલિપથી છે. અસંખ્ય વાર અનેક માણસોને એના અનુભવ થયા છે; એટલે સ્મૃતિથી સ્મૃતિને પ્રેરણા મળે છે.

મળમૂત્રવિસર્જન

વારંવાર, સતત હેડકી આવવી એ બીમારી છે. મળમૂત્રનું વિસર્જન પણ કુદરતી આવેગ છે. માણસ થોડો સમય તો તેને રોકી શકે, પણ અંતે તો તેણે આ આવેગને વશ થવું જ પડે. મળમૂત્ર વગેરેના આવેગોને હઠ કરીને સતત રોકી રાખનારા પણ કુદરતદ્રોહી બને છે અને કુદરતનો દંડ ભોગવે છે. જે કુદરતે શરીરને વૃત્તિ તથા શક્તિ માટે ભૂખતરસનો આવેગ મૂક્યો છે તેણે જ અન્નજળના કચરાને દૂર કરવાનો બીજો આવેગ મૂક્યો છે. ભૂખતરસની તીવ્રતા પણ માણસને વ્યગ્ર કરી મૂકે છે. ભૂખતરસને તો કદાચ લાંબો સમય રોકી શકાય પણ મળમૂત્રના આવેગોને લાંબો સમય રોકી જ ન શકાય. પશુપક્ષીઓ આ આવેગોને રોકતાં નથી એટલે તેઓ ઓછાં વ્યગ્ર તથા ઓછાં

બીમાર થાય છે. સંડાસ-બાથરૂમ વિનાનાં ઘરોમાં રહેનારાં માણસો ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની મોટા ભાગની બીમારીઓ કુદરતી હાજતોને સતત અવરોધવાથી થતી હોય છે. ન પચાવી શકાય તેવું અને તેટલું સતત ખા-ખા કરનાર પ્રથમ ઉદરરોગી બની અંતે બહુરોગી બની જતો હોય છે. આરોગ્યનું મૂળ જઠરાગ્નિની દુર્બળતા છે. અકુદરતી જીવન જીવનારા સાધકો હંમેશાં અગ્નિમાંદાના શિકાર બનતા હોય છે, તેથી અનેક રોગોથી ઘેરાયેલા રહે છે. એમની અવિવેકી સાધના એક પ્રકારની આત્મઘાતી પ્રવૃત્તિ જ બની જતી હોય છે.

*

5. આવેગો—4

આંતર આવેગો

શરીરના બાહ્ય આવેગોની ચર્ચા પછી આંતર આવેગોની થોડી ચર્ચા કરીએ. આંતર આવેગો અનેક છે. તે બે રીતે આવતા હોય છે: 1. કુદરતી રીતે અને 2. લાગણીઓ ઉશ્કેરાવાથી. આમાંના કેટલાક મહત્ત્વના આવેગો વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

કામાવેગ

પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં વારંવાર બતાવવામાં આવ્યું છે કે જીવાત્માના છ મોટા શત્રુઓ છે: (1) કામ, (2) ક્રોધ, (3) લોભ, (4) મોહ, (5) મદ અને (6) મત્સર. એ છયેને ષડ્રિપુ કહેવાય છે. તેમાં કામ સિવાયના બાકીના પાંચ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં આવેગ બનીને આવે છે, પણ પ્રથમ કામ તો સ્મૃતિમાત્રથી જ હાજર થઈ જાય છે. એટલે તેનું નામ ‘સ્મર’ પણ રખાયું છે.

વિશ્વરચનાની અસંખ્ય અદ્ભુતતામાં એક મહત્ત્વની અદ્ભુત રચના છે ‘કામ’. નરમાદા એકબીજા પ્રત્યે તીવ્ર આકર્ષણ અનુભવે અને આ આકર્ષણ સહચારની પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચે નહિ ત્યાં સુધી તીવ્ર વ્યાકુળતા અનુભવે, એ કુદરતી રચના છે. આવી વ્યગ્રતા, આવી તીવ્ર વ્યાકુળતા શા માટે રચવામાં આવી? વિશ્વ આખું સૂર્યના તાપથી જેટલું સંતપ્ત નથી થતું તેટલું કામના તાપથી સંતપ્ત થયા કરે છે. કામપીડા એ માથાના દુખાવા કરતાં વધુ ત્રાસદાયી પીડા છે. માથાના દર્દવાળો માણસ તો બે ગોળીઓ ખાઈને કે માથા ઉપર ઠંડાં પોતાં મૂકીને પણ કદાચ ઊંઘી શકે, પણ કામજ્વરથી પીડાતી વ્યક્તિ માટે નથી તો કોઈ ગોળીઓ કે નથી કોઈ પોતાં. તે નથી તો ઊંઘી શકતી કે નથી જાગી શકતી. આવી ભયંકર ઉપાધિ બનાવવાની શી જરૂર? આવા ત્રાસની રચના કરીને પછી શાંતિથી રહેવાની વાતો કરવાનો કોઈ અર્થ ખરો? કામ ક્યાં કોઈને શાંતિથી જીવવા દે છે! મોટા ભાગે આત્યંતિકનિગ્રહ-માર્ગી સાધકોની આ આંતરિક દશા છે. જરા કુદરતની આંખે આપણે કામની રચનાની તપાસ કરીએ.

વંશસાતત્ય

જેણે પ્રાણીઓની રચના કરી છે તે ઇચ્છે છે કે પ્રાણીઓનો વંશ આગળ પણ ચાલુ રહે. વંશ ચાલુ રાખવા કામરૂપી પ્રચંડ વેગની રચના પણ તેણે જ કરી. નરમાદા બંનેમાં પરસ્પર પ્રત્યે બેહદ આકર્ષણ પણ તેણે જ મૂક્યું છે. બે પુરુષો કે બે સ્ત્રીઓ પરસ્પર ભાગ્યે જ આકર્ષિત થાય છે. સજાતીય સ્પર્શ કે સહવાસમાં ભાગ્યે જ કોઈ રસોત્પત્તિ થતી હોય છે. પણ વિજાતીય દર્શન, શ્રવણ, સ્પર્શ, સહવાસ વગેરે બધું જ આકર્ષણથી ભર્યું ભર્યું બનાવ્યું છે. જો વિજાતીય સંપર્ક મળે જ નહિ તો તે મેળવવાની પ્રચંડ ઝંખના, તે માટે સાહસ, ન્યોછાવર વગેરેની તૈયારી પણ આ આકર્ષણથી જ થાય છે. રાસાયણિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો શરીર દુર્ગંધ, અશુચિ, રોગના કીટાણુઓ અને ક્ષણભંગરતાથી ગ્રસ્ત છે. તેનો સ્પર્શ કરવો પણ ન ગમે તેવું છે. આવા અત્યંત ઘૃણિત શરીર પ્રત્યે પણ સ્પર્શાદિની જે તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે, તે કામના કારણે થાય છે. કામનો તીવ્ર આવેગ વંદોળિયો થઈને આવે છે અને બે વિજાતીય શરીરોને સહચારની કક્ષા સુધી પહોંચાડી મૂકે છે, જેથી આગળનો વંશ ચાલુ રહે છે. પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ વગેરે કોઈ સમજણ કે હાપણપૂર્વક સંભોગ કરતાં નથી. કુદરત તેની રચના પ્રમાણે બળજબરીથી આ કામ કરાવે છે. કારણ કે કુદરત ઇચ્છે છે કે જીવ-જંતુઓનો વંશ આગળ ચાલુ રહે.

કામાવેગ: ત્રણ રૂપ

કામાવેગનાં મુખ્યત્વે ત્રણ રૂપ છે (1) નિશ્ચિત સમય પૂરતો જ આવનારો વેગ, (2) ઋતુપ્રેરિત જ આવનારો આવેગ અને (3) હંમેશાં આવનારો વેગ.

પશુ-પંખીઓ

પશુપંખીઓને નિશ્ચિત સમયે જ કામાવેગ આવે છે. કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓને વર્ષમાં એકાદ વાર એકસાથે એક સમયે નિશ્ચિત અવધિ સુધી કામાવેગ આવે છે. કુદરતની અદ્ભુત રચના તો જુઓ! જે પ્રાણીઓમાં માદા જ્યારે રજસ્વલા થાય છે, તે પ્રાણીઓમાં નરને પણ ત્યારે જ કામાવેગ આવે છે. ગાયભેંસ વગેરેની માફક પ્રત્યેક મહિને કૂતરી વગેરે માદાઓ રજસ્વલા નથી થતી. વર્ષમાં માત્ર એક જ વાર થાય

છે. તેની સાથે જ નર પ્રાણીઓમાં પણ વીર્યવૃદ્ધિ થવા લાગે છે. માદાના શરીરમાં રજસ્નાવ થતાં જ અને નરના શરીરમાં એ જ સમયે વીર્યવૃદ્ધિ થતાં જ બન્નેમાં એકીસાથે કામાવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. માદાનું રજ સફળ થઈ જતાં જ નરના શરીરમાં પણ વીર્યગ્રંથિઓ સુકાવા લાગે છે, એટલે બન્ને કામાવેગથી મુક્ત થઈ જાય છે. કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓને નિશ્ચિત અવધિ સિવાય કામચેષ્ટા કરતાં અથવા કામાતુર થતાં ભાગ્યે જ જોઈ શકાશે, પણ આવી રીતે વર્ષમાં એકાદ અથવા બે વાર કામગ્રસ્ત થનારાં પ્રાણીઓ એકીસાથે અનેક બચ્ચાંની પ્રસૂતિ કરતાં હોય છે. આવાં પ્રાણીઓનું આયુષ્ય બહુ લાંબું નથી હોતું. તેઓ બહુ જલદી યુવાવસ્થાએ પહોંચે છે (બેથી ત્રણ વર્ષમાં) અને બહુ જ જલદી પ્રજનન કરે છે. સામાન્ય રીતે જે પ્રાણીને યુવાવસ્થાએ (પ્રજનન ક્ષમતાએ) પહોંચતાં જેટલો સમય લાગે તે પ્રાણી તેથી ચારપાંચ ગણું આયુષ્ય ભોગવતાં હોય છે.

પશુસૃષ્ટિ

બીજી કક્ષામાં ગાયભેંસ, હરણ વગેરે છે. આ પ્રાણીઓની માદાને પ્રત્યેક મહિને રજોદર્શન થતું હોય છે. કૂતરાં વગેરેની માફક તેમનો વર્ષમાં કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી હોતો. આખા વર્ષમાં ગમે ત્યારે રજોદર્શન થઈ શકે છે. માદામાં રજોદર્શનનું સાતત્ય હોવાથી આ પ્રાણીઓના નર (સાંઢ, પાડા વગેરે)માં પણ સતત વીર્યવૃદ્ધિ થવા કરે છે, એટલે તે આખું વર્ષ ગમે ત્યારે રજોઅંડને ફલિત કરી શકે છે. આ પ્રાણીઓમાં પણ એક વિશેષતા છે. કામાવેગનું પ્રેરકબળ રજ છે. જો માદા રજસ્વલા થઈ હોય તો જ નરમાં કામાવેગ આવે. જો માદા રજસ્વલા ન થઈ હોય તો નરમાં કામાવેગ નથી આવતો. સો ગાયો વચ્ચે રહેનાર સાંઢ ત્યારે જ કામાતુર થતો હોય છે, જ્યારે કોઈ ગાયને રજોદર્શન થયું હોય. જો એક પણ ગાયને રજોદર્શન ન થયું હોય તો સાંઢ કામાવેગથી મુક્ત રહે છે. આ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં પણ કામાવેગ એક જ વાર—માત્ર રજને ફલિત કરવા પૂરતો જ આવતો હોય છે. આ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં માદા અને નરની સ્થિતિ જુદી છે. રજ ફલિત થઈ ગયા પછી જ્યાં સુધી બીજી વાર રજોદર્શન ન થાય ત્યાં સુધી (અર્થાત્ પ્રસૂતિ થયાના એકાદ મહિના સુધી) માદાને કામાવેગ આવતો નથી. પણ નરને રજપ્રેરિત કામાવેગ બારે માસ ચાલુ રહે છે. આ વ્યવસ્થાના કારણે એક નર આખા વર્ષમાં અનેક માદાઓને ફલિત કરતો રહી શકે છે. આવાં પ્રાણીઓ અપવાદ સિવાય એક જ બચ્ચાને જન્મ આપે છે. મોટા ભાગે આ ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓને માંસાહારી પ્રાણીઓથી ભયભીત થઈને જીવવું પડે છે, એટલે જન્મેલું બાળક થોડી જ વારમાં ઊભું થતું, ચાલતું તથા દોડતું થઈ જાય છે. બીજી તરફ માંસાહારી પ્રાણીઓમાં બચ્ચાં આંખ બંધ થયેલાં અને ઘણા દિવસો પછી ચાલતાં થનારાં હોય છે.

માનવસૃષ્ટિ

કામાવેગનું ત્રીજું રૂપ માનવમાં જોવા મળે છે. તેનો કામાવેગ કૂતરાં વગેરેની માફક સમયબદ્ધ નથી, તેમ ગાયભેંસ વગેરેની માફક રજોબદ્ધ પણ નથી. તેનો કામાવેગ સતત છે. તે એટલે સુધી કે રજોઅંડ ફલિત થયા પછી પણ બન્ને પક્ષે આ આવેગ ચાલુ રહે છે. માનવ સિવાય બાકીનાં લગભગ તમામ પ્રાણીઓ માત્ર સંતતિ માટે જ કામચેષ્ટા કરે છે, જ્યારે માનવ, કામસુખ મેળવવા માટે કામચેષ્ટા કરે છે. કામસુખ, એક પ્રકારે તો કામદુઃખની નિવૃત્તિનું જ નામ છે. પહેલાં પ્રયંડ કામપીડા થાય, પછી તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન થાય. કામપીડાનું શમન એ જ કામસુખ કહેવાય. જે રીતે સતત કામપીડા માનવને થાય છે તે રીતે સતત કામપીડા બીજાં પ્રાણીઓને નથી થતી. આ દૃષ્ટિએ માનવ મહાદુર્ભાગી છે. કુદરતે તેને કઠોર દંડ દીધો છે. પણ કુદરતની રચનાને જો ઊંડાણથી સમજીએ તો જણાશે કે માનવ માટે આ નિર્મિતિ જરૂરી હતી. જો અન્ય પ્રાણીઓની માફક તેને સમયબદ્ધ કે રજોબદ્ધ કરી દીધો હોત તો માનવોનો જે વિકાસ થયો તે ન થઈ શક્યો હોત. તો માનવ અન્ય પ્રાણીઓની માફક માત્ર પ્રાણી જ રહ્યો હોત.

પ્રયંડ ઊર્જા

વિકાસનું મૂળ પણ કામ છે. કામ પ્રયંડ ઊર્જા છે, મહાશક્તિ છે. જે પ્રજામાં તે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રચુર હોય છે, તે પ્રજા તેટલા પ્રમાણમાં બળવાન, સાહસી તથા મહત્ત્વાકાંક્ષી બનતી હોય છે. આખા વિશ્વના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ કરશો તો ખ્યાલ આવશે કે પ્રબળ વીર્યવાન પ્રજાએ જ ઇતિહાસનું સર્જન કર્યું છે તથા રાજ કર્યું છે. ઊતરતી કામશક્તિવાળી પ્રજા મોટે ભાગે ગુલામ રહી છે તથા પછાત રહી છે. સૌથી ઓછી મહત્ત્વાકાંક્ષાવાળી પ્રજા કામનો આત્યંતિક નિગ્રહ કરનારી બની છે. કામનો આત્યંતિક નિગ્રહ લગભગ શક્ય જ નથી. આ અકુદરતી માર્ગ તો છેજ, સાથે સાથે અનિષ્ટકારી માર્ગ પણ છે. કુદરતનો દ્રોહ કરનાર દંડિત થયા વિના રહે જ નહિ, તેમ આ અત્યંત

નિગ્રહના માર્ગે ચાલનારને પણ દંડ મળતો જ હોય છે.

આત્યંતિક નિગ્રહ અકુદરતી છે

આત્યંતિક નિગ્રહ મોટા ભાગે સ્વૈચ્છિક નથી હોતો. ધાર્મિક રીતે સ્વીકારાયેલો આવો નિગ્રહ મોટા ભાગે અપક્વ વયે તથા ગેરમાર્ગે દોરનારી માહિતીઓ-ઉપદેશો વગેરેના દ્વારા લેવાતો હોય છે. પણ સૌથી કરુણતા એ છે કે આવો નિગ્રહ ધાર્મિક પ્રસિદ્ધિના એવા વાતાવરણમાં અપાય છે તથા પોષાય છે કે પછી સાચી સમજણ આવ્યા પછી પણ ધાર્મિક વ્યક્તિ ભૂલને સુધારી શકતી નથી. ‘નાક કાપવાથી ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે,’ તેવી માન્યતામાં સપડાયેલા ટોળા જેવું એક કાયર ટોળું ઊભું થાય છે, જે હિંમત કરીને કહી શકતું નથી કે આ અત્યંત નિગ્રહનો માર્ગ અકુદરતી છે, અશક્ય છે, ત્રાસદાયી છે. પેટની પરાધીનતા અને કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાનું દબાણ એટલું પ્રબળ હોય છે કે સમજુ માણસો પણ સાચું બોલી શકતા નથી, તેમ સાચી સમજણ આપી શકતા નથી. ધર્મશ્રદ્ધાથી પૂજાતો વર્ગ જેટલો વધુ કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાનો દાસ થશે તેટલો જ વધુ તે કાયર હશે. સત્યના માર્ગે ચાલતાં જે કાલ્પનિક આબરૂ છે તે જવાનો ભય એટલો પ્રબળ હોય છે કે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ભયંકર કાયરતા સમર્થ ગણાતી વ્યક્તિને પણ ઘેરી વળે છે. કદાચ કોઈ હિંમત કરીને આ કાયરતાની વાડને કાપી નાખે તો તેની ઉત્તરવર્તી જિંદગી આર્થિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક એમ બધી રીતે ત્રાસદાયી થઈ જાય છે. મેં આવી અનેક વ્યક્તિઓને ત્રાસદાયી જીવન જીવતાં જોઈ છે. ભૂલને સુધારીને સીધા માર્ગે ચાલવાનાં ત્રાસદાયી ફળો તેમનાં બાળકોને પણ ભોગવવાં પડતાં હોય છે.

ત્રણ અનિષ્ટો

આ બધાનો નિયોડ તો એ જ છે કે ભલે ભૂલો ચાલુ રહે, ભૂલો પૂજાતી રહેશે. સત્ય અને સન્માર્ગ તિરસ્કૃત થતો રહેશે. કામવૃત્તિની બાબતમાં આપણે ગેરમાર્ગે દોરવાઈ ગયેલી પ્રજા છીએ. માત્ર નકારાત્મક વલણવાળા ઉપદેશોનો ધોધ વહાવીને આ ગેરમાર્ગને આપણે ધોરીમાર્ગ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાંથી ત્રણ અનિષ્ટો ઉત્પન્ન થયાં છે: (1) સજાતીય કામસંબંધો, (2) સ્વજાતીય કામસંબંધો અને (3) વિકૃતિ કામસંબંધો. આ ત્રણે અનિષ્ટો પશુપક્ષી વગેરે કોઈ પણ પ્રાણીઓમાં જોવા નથી મળતાં, કારણ કે તે કુદરતસહજ કામવૃત્તિનું પોષણ મેળવે છે. કુદરતસહજ કામવૃત્તિ પણ પ્રત્યેક માણસમાં એકસરખી નથી હોતી. જેમ આહારની બાબતમાં એક માણસ વીસ લાડુ જમીને પણ સારી રીતે પચાવી શકે છે, જ્યારે બીજો માણસ અડધો લાડુ પણ જમી શકતો નથી અને કદાચ જમે તો પચાવી શકતો નથી. આવી જ રીતે કામશક્તિની ક્ષમતા પણ જુદી જુદી હોય છે. એટલે સૌના માટે એકસરખો નિયમ કરી શકાય નહિ. જેમ માત્રાની ક્ષમતાનો ભેદ હોય છે, તેમ ઉંમરની ક્ષમતાનો પણ ભેદ હોય છે.

કેટલાક માણસો બહુ જલદી કામક્ષમતા ગુમાવી બેસતા હોય છે, જ્યારે કેટલાક માણસો ઘણો લાંબો સમય આ ક્ષમતાને ટકાવી શકતા હોય છે. મોટા ભાગે ક્ષમતા કરતાં વધુ દોડનાર, વિકૃત માર્ગ સેવનાર, અકુદરતી નિગ્રહ સેવનાર આવી ક્ષમતા ખોઈ બેસે છે. શારીરિક ક્ષમતા ખોઈ દેનારની વાસના સૌથી વધુ પ્રબળ બની જાય છે. “પ્રાપ્ત હોવા છતાં જેને ભોગવી ન શકાય અથવા પ્રાપ્ત જ કરી ન શકાય અને તીવ્ર ઇચ્છા રહે તે વાસના છે.” વાસના અશાંતિની જનની છે. બીજી તરફ સમર્થ વ્યક્તિને જે કુદરતી આવેગ આવે છે તે તીવ્ર ઇચ્છા છે, વાસના નથી. ઇચ્છાને પૂરી કરી શકાય. પૂરી થયેલી ઇચ્છા તૃપ્તિ-પરમતૃપ્તિ અનુભવે. તૃપ્તિ એ શાંતિની જનની છે. જ્યારે જે પ્રબળ ઇચ્છાઓને પૂરી ન કરી શકાય તે વાસના છે. આવી વાસનાઓથી રિબાતા માણસો કયું અનિષ્ટ નહિ કરે તે જ કહેવું મુશ્કેલ છે. સજાતીય, સ્વજાતીય અને વિકૃત કામચેષ્ટાઓ મોટા ભાગે કુદરતી માર્ગના પરિત્યાગથી થતી હોય છે. જેનાં પરિણામ શારીરિક દુર્બળતા, માનસિક ભીરુતા, નિસ્તેજતા, સ્વપ્રત્યે ધિક્કારવૃત્તિ, નિરાશા વગેરેની સાથે ‘એઈડ્ઝ’ જેવા રોગો અને દુઃખભર્યું જીવન તથા મરણ—આ બધું પ્રાપ્ત થાય છે.

જેણે પ્રજાને સહજ કુદરતી માર્ગથી ગુમરાહ કરીને આ અકુદરતી માર્ગે વાળી છે, તેણે પ્રજા પ્રત્યે મહાપાપ કર્યું છે એમ કહી શકાય. ભારતમાં ઋષિપ્રણાલીનું જીવન તથા કબીર-નાનક વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમી સંતોનું જીવન કુદરતસહજ જીવન છે. ઋષિઓએ કામનો નિગ્રહ નહિ, પણ સંયમ બતાવ્યો છે. સંયમ એ સ્વયં ઔષધિ છે. આ ઔષધિ સંસારમાર્ગ માટે જેટલી કલ્યાણકારી છે, તેટલી જ અધ્યાત્મમાર્ગ માટે પણ કલ્યાણકારી છે. કામદમનનો સર્વાંગી માર્ગ સ્વયં પ્રજા તથા વ્યક્તિનું જ દમન કરી નાખે છે. આવી જ રીતે લગામ વિનાનો કામ

પણ વિનાશ જ વિનાશ નોતરે છે.

પુનરુક્તિનો દોષ વહોરીને પણ કહેવું પડે છે કે કામનો આવેગ એ માનવજાતિ માટે સતત આવનારો આવેગ છે. (કૂતરાં વગેરેની માફક થોડા કાળ પૂરતો યા ગાય-ભેંસ જેવાં પ્રાણીઓની માફક ઋતુકાળપ્રેરિત નથી) એટલે માનવજાતિ માટે તેની સભાનતા તથા સાધના પણ સતત પ્રશ્ન બની રહે છે.

ઉકેલનાં ત્રણ પગથિયાં

આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનાં ત્રણ પગથિયાં છે: (1) કુદરતી અભિગમનો સ્વીકાર, (2) લગ્ન-સંસ્થાનો સ્વીકાર અને (3) સંયમી જીવનનો સ્વીકાર. કુદરતી અભિગમનો સ્વીકાર એટલે ઋષિપ્રણાલી પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થોનું જીવનમાં સંતુલન. કામ એ પરમાત્માનું સર્જન માટેનું સર્જન છે. તે પાપ નહિ પણ પવિત્ર છે. કામશક્તિ વિનાના અથવા ઓછી કામશક્તિવાળાં સંતાનોની યાચના કોઈ કરતું નથી. પ્રચંડ વીર્યવાન પ્રજા જ પરાક્રમી અને બાહોશ થઈ શકતી હોય છે. આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્યના નામે ભોળા યુવાનોને બરબાદ થતા બચાવવા જોઈએ. આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ કુદરતી માર્ગ નથી, સતત તાણમાં જીવવાનો માર્ગ છે. આધ્યાત્મિક જીવન માટે નિગ્રહની નહિ, સંયમની જરૂર છે. સંયમ સ્વયં એક સાધના છે, અધ્યાત્મનું પૂરક તત્ત્વ છે, તે વાત સમજાવવી જોઈએ.

*

6. લગ્નસંસ્થા—1

અતિનિગ્રહને સફળ કરવા કઠોર નિયમો તથા દેહદમનની પદ્ધતિ એ માત્ર હવાતિયાં જ છે. એક ભૂલને સુધારવા થનારી આ અનેક ભૂલો છે. જીવનને યંત્રણામય બનાવવાથી કશું મળવાનું નથી. જો કુદરત સાથે મૈત્રી કરી શકાય તો જીવન સહજ અને હળવું ફૂલ થઈ શકે છે. મોટા ભાગે પશુપક્ષીઓમાં લગ્નસંસ્થા મળી, જોકે થોડા પ્રમાણમાં તેમને ત્યાં પણ લગ્નસંસ્થા જેવી વ્યવસ્થા છે. ટોળામાં રહેનારાં પશુઓ આપત્તિકાળ સિવાય બીજા ટોળા સાથે કામચેષ્ટા નથી કરતાં. વાંદરા વગેરે પશુઓ તથા સારસ વગેરે પક્ષીઓમાં લગ્નસંસ્થાનાં કેટલાંક ચિહ્નો જોઈ શકાય છે. પણ પૂર્વે કહ્યું તેમ માનવ માટે આ પ્રશ્ન સતત સત્તાવનારો પ્રશ્ન છે, એટલે માત્ર કુદરતી પ્રેરણાથી આ પ્રશ્ન હલ નહિ થઈ શકે.

ધર્મ સાથે સંસ્કૃતિ જરૂરી

કુદરત એ ધર્મ છે. તે સનાતન છે, પણ ધર્મની સાથે સંસ્કૃતિની પણ આવશ્યકતા છે. સંસ્કૃતિ માત્ર માનવજાતિ પાસે જ છે. પશુપક્ષીઓ પાસે કુદરતસહજ ધર્મ તો છે, પણ સંસ્કૃતિ નથી. સંસ્કૃતિ એક રીતે જીવનવ્યવસ્થાની મર્યાદાઓ અંકિત કરે છે. જો આવી મર્યાદારેખા દોરવામાં ન આવે તો માનવજાતિ પરસ્પરમાં લડીઝઘડીને બરબાદ થઈ જાય. ઓછામાં ઓછું દુર્બળો માટે તો જીવનની તમામેતમામ તકો ઝડપાઈ જાય.

ઇસ્લામમાં ચાર પત્નીઓનો નિયમ એ વિધાન અર્થમાં નથી પણ નિષેધ અર્થમાં છે. અર્થાત્ “ચાર પત્નીઓ કરવી જ જોઈએ” એવો અર્થ નથી પણ “વધુમાં વધુ ચાર જ કરી શકાય, તેથી વધુ નહિ” એમ નિષેધ અર્થમાં છે. આ નિષેધનું મૂળ કારણ તે સમયે અરબસ્તાનના શક્તિશાળી માણસો મોટા ભાગની બધી સ્ત્રીઓને પોતાની પત્નીઓ બનાવી લેતા, જેથી ગરીબ તથા શક્તિહીન માણસો પત્ની વિનાના રહી જતા. આ દોષના નિવારણ માટે ઘણી પત્નીઓની જગ્યાએ ચારની મર્યાદા બંધાઈ. પ્રાચીન ભારતમાં શ્રીરામ સિવાય ક્યાંય એકપત્નીવ્રત દેખાતું નથી. શક્તિશાળી માણસો અનેક સ્ત્રીઓને પત્નીઓ બનાવે તો એ બમણી અવ્યવસ્થા કરનારી પદ્ધતિ છે. એક તરફ અનેક પુરુષો કુંવારા રહી જાય તો બીજી તરફ અનેકાનેક સ્ત્રી, પરસ્પરમાં શોક બનીને પતિસુખથી વંચિત થઈ જાય. આ દોષનું નિવારણ એકપત્નીના નિયમથી જ કરી શકાય, એકપત્નીનો વ્યાવહારિક આદર્શ, મોટા ભાગે સામૂહિક રૂપમાં અંગ્રેજો (યુરોપિયન પ્રજા)માં જોવા મળ્યો. રાજા, સેનાપતિ, જાગીરદાર, કલેક્ટર કે ન્યાયાધીશ કોઈ પણ હોય તે સૌને એક જ પત્ની. નારીસન્માનની દૃષ્ટિએ પણ તે પત્ની તેના પતિની સાથે જ હોય, સભાઓમાં પણ તેનું સ્થાન મોટા ભાગે પોતાના પતિની સાથે હોય. આ બધું નારીસન્માન તથા માનવગૌરવને ઇજાજે તેવું હતું. આજે હવે લગભગ આખા વિશ્વમાં આ પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ રહી છે.

સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન: લગ્નસંસ્થા

લગ્નસંસ્થા વિના દામ્પત્યની સિદ્ધિ શક્ય નથી અને દામ્પત્યની સિદ્ધિ વિના માનવજાતિ ચંચળ, અસ્થિર અને પરસ્પરમાં ઝઘડી મરનારી થઈ જશે. પશુપક્ષીઓમાં નરમાદાનો સંબંધ કામાચાર તથા પ્રજાવૃદ્ધિ પૂરતો જ છે. પણ માનવજાતિ માટે આ સંબંધ માત્ર કામાચારલક્ષી જ નથી, ઘરંસસાર, સગાંસંબંધી, વહેવારો, આર્થિક ચિંતા, શૈક્ષણિક જવાબદારીઓ, વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રશ્નો, હૂંફ અને આપત્તિ સમયે વિશ્વાસપાત્ર ઓથ—આ બધું દામ્પત્યમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. જો લગ્નસંસ્થા ન હોય તો નરનારીનો સંબંધ ક્ષણિક સુખોપભોગ માટે થઈ જાય. બાળકોની તમામ જવાબદારીઓ પશુપક્ષીઓની માફક માત્ર સ્ત્રીઓને જ માથે આવી જાય. જીવનમાં સાતત્ય અને વિશ્વાસની જગ્યાએ અસ્થિરતા અને ક્ષુલ્લકતા આવી જાય. આ બધા દોષોથી બચવા માનવે સંસ્કૃતિની રચના કરી. સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન તે લગ્નસંસ્થા છે. ધર્મે તેને વિધિ આપી, પવિત્રતા આપી, ભાવના આપી અને પ્રણય અને વાસનાને વાડ આવી. આ વાડ કલ્યાણકારી બની રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી.

લગ્નસંસ્થાનાં પણ કેટલાંક દૂષણો છે જ. પણ તે તો સતત પરિશીલનથી દૂર કરી શકાય તેવાં છે. જોકે જીવનની એક પણ વ્યવસ્થા સદંતર દૂષણ વિનાની હોઈ શકે જ નહિ. વ્યવસ્થામાત્રમાં કોઈ ને કોઈ દૂષણ તો રહેવાનું જ. પણ તેમાં સૌથી ઓછાં દૂષણ તથા વધુ જમાપાસાં હોય તે વ્યવસ્થા ઉત્તમ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ લગ્નસંસ્થા ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે.

પણ લગ્નસંસ્થાથી જ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી જતો નથી. લગ્નથી જોડાયેલાં નરનારી પણ કામાચારમાં બેફામ ના બની જાય તે માટે સંયમની સ્થાપના જરૂરી છે. સંયમ કુદરતથી તથા ભાવનાથી આવે છે. કુદરતે જ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે જમ્યા પછી તરત જ ઉપરાઉપર જમી શકાય નહિ. યોગ્ય સમય વીત્યા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે જ જમવાની રુચિ થાય. પણ માણસને કુદરતી ભૂખ ન લાગી હોય તોપણ ખા-ખા કરવાની ટેવ પડી શકે છે. આવી કુટેવ કામાચારમાં પણ ન થાય તે માટે કુદરતે પુરુષના અંગને સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે સ્થિતિવાળું બનાવ્યું. પુરુષ ઇચ્છે તોપણ તે સતત વિશેષ સ્થિતિવાળું ન રહી શકે. તેની વિશેષ સ્થિતિ કાલિક બનાવી—અમુક સમય પછી અને થોડા સમય માટે જ થઈ શકે. આ વ્યવસ્થા ન હોત તો માણસની દુર્દશાનો અંત ન હોત. પણ પૂર્વે કહ્યું તેમ એક ભૂખનો આવેગ છે અને બીજો સ્વાદનો આવેગ છે. તેમ કામમાં પણ એક કુદરતી ભૂખનો આવેગ છે અને બીજો સ્વાદનો આવેગ છે. સ્વાદના આવેગને કોઈ છોડો નથી. એટલે, માણસ સતત કામસ્વાદના આવેગમાં દોડ્યા કરતો થઈ જાય.

સંયમની સ્થાપના

આ દોષથી બચવા સંયમની જરૂર છે. સંયમ માટે ઉચિત સમજણની જરૂર છે જ, પણ માત્ર સમજણથી સંયમ સ્થિર નથી થતો. આવેગો આગળ ગમે તેવી સમજણ પણ લાચાર થઈ જાય છે. એટલે સમજણની સાથે જરૂર છે ભાવનાની. ભાવના શ્રદ્ધામાંથી પ્રગટે છે અને શ્રદ્ધા સ્વયં મનોબળની જનની છે. શ્રદ્ધા વિનાની વ્યક્તિમાં શરીરબળ—બુદ્ધિબળ વગેરે તો હોય, પણ આવેગોની સામે મનોબળ ન હોય. મનોબળ વિના સંયમ શક્ય જ નથી. આવું મનોબળ શ્રદ્ધા દ્વારા સંપાદિત થાય છે. શ્રદ્ધા, સત્સંગ, ભજન, ધ્યાન વગેરે દ્વારા પુષ્ટ થાય છે. એમ કહી શકાય કે જેના ઘરમાં ધાર્મિક વાતાવરણ હશે, તેના મનમાં શ્રદ્ધાનો ભાવ હશે. શ્રદ્ધાનો ભાવ જેમ જેમ દઢ થશે તેમ તેમ જીવનમાં એક પ્રકારની પવિત્રતા, ઉત્તમતાનો ખ્યાલ દઢ થશે. આવો ખ્યાલ વ્યક્તિને અધમતાથી દૂર રહેવાનું બળ આપશે. આ બળ જ સંયમબળ છે. એટલે કુદરતી અભિગમ, લગ્નસંસ્થા અને સંયમ આ ત્રણેનો જ્યાં સરવાળો હશે ત્યાં કામાવેગના ઘણા પ્રશ્નો ઊકલી જશે. જ્યાં ત્રણે નહિ હોય ત્યાં કામાવેગ વિનાશ જ વિનાશ કરી મૂકશે.

નિયંત્રણ કલ્યાણલક્ષી જોઈએ

લગ્નસંસ્થા સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન છે તેમ પૂર્વે કહ્યું. તેમાં થોડો ઉમેરો કરવો જરૂરી લાગે છે. સંસ્કૃતિ મુખ્યતઃ માનવતાલક્ષી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ પ્રત્યેક માનવ માટે કલ્યાણકારી હોવી જોઈએ, જો કામનો આવેગ વ્યક્તિમાત્રને આવતો હોય અને આ પ્રયંડ આવેગમાં વ્યક્તિમાત્ર હચમચી જતો હોય તો સંસ્કૃતિ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં વ્યક્તિમાત્રને આ આવેગોનું શમન કરવાની માનભરી વ્યવસ્થા હોય. જે સમાજમાં કામના આવેગોથી પીડાતાં-રિબાતાં હજારો નરનારીઓ હશે તે સમાજ કદી પણ શુદ્ધ તથા સ્વચ્છ નહિ રહી શકે. જે સમાજમાં ઇચ્છવા છતાં પણ લગ્ન વિનાનાં, કજોડાંનાં લગ્નોવાળાં, વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ, વિધુરો વગેરે મોટા પ્રમાણમાં હશે તે સમાજ અંદરથી સડી ગયેલો, ગંધાતો સમાજ થઈ જશે. કારણ કે આ બધા માનવો છે. એ બધાને કામનો આવેગ આવે જ છે. વહેલા કે મોડા આમાંથી મોટા ભાગના ગેરમાર્ગે તણાવાના જ છે. આ ગેરમાર્ગે તણાવાની એમને ફરજ પડે છે, કારણ કે સમાજવ્યવસ્થા જ એવી છે કે સન્માર્ગે તો એ ચાલી શકે તેમ છે જ નહિ. એક યુવાન ત્યક્તાને મેં સલાહ આપી કે તું લગ્ન કરી લે. તેણે કહ્યું કે, મારે લગ્ન કરવું છે, પણ જો હું લગ્ન કરું તો મારી બહેનો પાછી આવે. અર્થાત્ તેમનાં સાસરિયાં તેમને કાઢી મૂકે, કારણ કે અમારા સમાજમાં ત્યક્તાનાં લગ્ન થતાં નથી. એક ભવમાં બે ભવ ન કરી શકાય તેવો નિયમ છે. જોકે પુરુષો એક ભવમાં બે ભવ કરી શકે છે.

એક સાધુ મળ્યા. તેમણે પણ અંતર ખોલ્યું અને કહ્યું કે “તમે સાચી દિશામાં જાગૃતિ લાવી રહ્યા છો. મેં જે કંઈ જોયું છે તેથી હું ધૂજી ઊઠ્યો છું. મારે લગ્ન કરીને સન્માર્ગવાળું જીવન જીવવું છે, પણ જો હું આ સાધુપણું છોડી દઉં તો સર્વપ્રથમ તો મારા ઘરમાં જ હાહાકાર થઈ જાય. મારા નાના ભાઈઓ હજી કુંવારા છે. તેમને કોઈ કન્યા ના આપે અને મારી બહેનો છે તેમને કોઈ પરણે નહિ. એટલે મારે તો હવે મને કે કમને આ ગાડું ખેંચવાનું જ છે.”

જો આપણે ચારે તરફ ધ્યાનથી માનવતાવાદી દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરીશું તો દેખાશે કે સમાજવ્યવસ્થાની અમાનવતા ભરી દીવાલોમાં હજારો માણસો પિસાઈ રહ્યા છે. જો આવા માણસો ધર્મ વિરુદ્ધ કે સંસ્કૃતિવિરુદ્ધ આચરણ કરે, (આચરણ કરવા મજબૂર થાય) તો તેમાં તેમનો નહિ પણ સમાજવ્યવસ્થાનો જ દોષ ગણાવો જોઈએ. નિયંત્રણ કલ્યાણ માટે હોવું જોઈએ, ગૂંગળાઈ મારવા કે ગૂંગળાઈને કુમાર્ગે

જવા મજબૂર કરનારનું ન હોવું જોઈએ.

*

7. લગ્નસંસ્થા—2

લગ્નસંસ્થાના પક્ષમાં આટલું કદાચ પછી પણ પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષે અવશ્ય લગ્ન કરી લેવાં જ જોઈએ તેવું ન કહી શકાય. ઓછામાં ઓછું કેટલાંક માણસો તો લગ્ન વિનાનાં રહે એ વધુ હિતાવહ છે. એક તો ચેપીરોગવાળાં, આનુવંશિક રોગવાળાં તથા ખોડવાળાં માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. આપણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જો પશુઓની નસ્લ (વંશ) સુધારી શકાતી હોય, વૃક્ષો તથા અનાજ વગેરેની પરંપરાને પ્રયોગોથી વધુ સમૃદ્ધ બનાવી શકાતી હોય તો સૌથી વધુ મહત્ત્વની માનવજાતિને પણ વધુ બળવાન, બુદ્ધિમાન તથા ગુણવાન બનાવી શકાય. જો પૂરતી કાળજી ન રખાય તો ઉત્તમ પશુઓ, વૃક્ષો વગેરે પણ લાંબા ગાળે પોતાની ગુણવત્તા ખોઈ બેસતાં હોય છે, તેમ માનવજાત પણ પોતાની ગુણવત્તા ખોઈ બેસે. એટલે આનુવંશિક રોગો, ચેપો, ખોડો (વિકલાંગતા)વાળાં માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ.

કોણે લગ્ન ન કરવાં ?

બીજું, જે લોકો આર્થિક રીતે પોતાનો ભાર ખેંચી શકે તેમ ન હોય તેણે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. લગ્નસંસ્થા એક મોટી આર્થિક જવાબદારી છે. પ્રતિ વર્ષ એવા કેટલાય કિસ્સાઓ બનતા હોય છે જેમાં રોજી વિનાના કેટલાય યુવાનો, કુટુંબો આત્મહત્યા કરી લેતાં હોય છે. તેમના મર્યા પછી લોકોને કરુણા ઊપજતી હોય છે. માનવતા પણ જાગી ઊઠતી હોય છે, પણ જ્યારે તેઓ જીવતાં હોય છે અને સ્થાયી મદદની જરૂર હોય છે, ત્યારે તેમને ભાગ્યે જ પૂરતી હમદર્દી મળતી હોય છે. રોજી વિનાનું કોઈ ન રહે એવી અર્થવ્યવસ્થા ગોઠવવી એ સ્વરાજ્યને સુરાજ્યમાં રૂપાંતરિત કરવાનું પ્રથમ પગથિયું કહેવાય. ધર્મની ઉપયોગિતા એકમાત્ર મોક્ષ અપાવવામાં જ હોય તો તે ઉધાર ધર્મ છે. તેનાથી પ્રજાના તાજા અને વાસ્તવિક પ્રશ્નોનો કદી ઉકેલ આવવાનો નથી. ધર્મનું પ્રથમ કાર્ય છે વ્યક્તિ તથા પ્રજાની પ્રાથમિક દશા સુધારવાનું. પ્રાથમિક દશામાં રોજી-રોટી આવી જાય છે.

જેમ આર્થિક રીતે અક્ષમ વ્યક્તિ માટે લગ્ન એક પ્રકારનો ત્રાસ બની જાય છે, તેમ જ જેમનામાં શારીરિક અક્ષમતા છે. તેવા લોકોએ પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. એકની અક્ષમતા એ બીજા માટે ત્રાસરૂપ, બરબાદીરૂપ બની શકે છે. લગ્ન એ પારસ્પરિક દૈહિક સંતોષ માટેની વ્યવસ્થા છે, તે જ જો શક્ય ન હોય તો તેવી પ્રક્રિયાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

અત્યંત અહંકારી અને સ્વકેન્દ્રિત વ્યક્તિઓએ પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. લગ્ન એક નાનીસરખી વિધિ છે, પણ તેનું પૂરું પરિણામ દામ્પત્ય છે. દામ્પત્ય એક સાધના છે. પુરોહિતોની વિધિમાત્રથી તે સિદ્ધ થતી નથી, તેના માટે નરનારી બન્નેએ લાંબી અને કઠોર સાધના કરવી પડતી હોય છે. કન્યા સર્વતોભાવેન પતિમાં સમર્પિત થાય તથા વર સર્વતોભાવેન કન્યામાં પ્રત્યાર્પિત થાય તો જ સફળ દામ્પત્યની સિદ્ધિ થઈ શકે. જે લોકો બહુ અહંકારી તથા માત્ર સ્વલક્ષી હોય છે, તેવાં માણસો સમર્પિત કે પ્રત્યાર્પિત થઈ શકતાં નથી. આવાં માણસો બાહ્ય જીવનમાં ગમે તેટલાં મહાન હોય તોપણ લગ્નજીવનમાં તદ્દન નિષ્ફળ થતાં હોય છે. તેમનું લગ્નજીવન તેમના માટે ઉપાધિ કે ત્રાસરૂપ થઈ જતું હોય છે. આવાં માણસોએ લગ્ન કરતાં પહેલાં પોતાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ.

જે લોકો જીવનનું કોઈ ખાસ વ્રત (લક્ષ્ય) લઈને જીવન જીવવા માગે છે, તેમણે પણ પોતાના લક્ષ્યને અનુકૂળ પાત્ર મળવાની સ્થિતિ કે સંભાવના ન હોય તો લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય કે વૈજ્ઞાનિક જેવાં મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં જે ખૂંપી જવા માગતા હોય, જેમની પ્રવૃત્તિમાં સતત સાહસ, મરણિયાપણું તથા સતત શત્રુતાની છાંય રહેતી હોય, જે બીજા પાત્ર માટે તથા પોતામાં સ્વજનો (પુત્રાદિ) માટે પૂરતો સમય ન આપી શકતા હોય તેવા વ્રતધારી માણસોએ પોતાના વ્રતને અનુકૂળ પાત્ર ન મળે તો લગ્નજીવનથી મુક્ત રહેવું. આવા માણસો કોઈ એક નિશ્ચિત મહાન લક્ષ્ય માટે જીવન જીવતા હોય છે. તેમને પોતાનું મહાન લક્ષ્ય છોડવું પડે અથવા ઢીલું કરવું પડે તેવાં લગ્નો કરતાં તે લગ્ન વિનાના રહે તે જ ઉત્તમ.

વૈરાગ્ય, અરુચિ, લાગણી દુભાવના આઘાત વગેરે અનેક કારણોસર જેમની માનસિક દશા સ્વસ્થ ન હોય તેવા માણસોએ પણ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી લગ્નની જવાબદારીથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. લગ્નસંસ્થાનો એવો અર્થ હરગિજ ન કરવો જોઈએ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ અનિવાર્ય રીતે લગ્ન કરવાં જ જોઈએ અથવા પ્રત્યેક વ્યક્તિને બળજબરીથી પરણાવી જ દેવી જોઈએ.

લગ્નસંસ્થા—ધોરીમાર્ગ

પણ લગ્નસંસ્થા એ મુખ્ય ધોરીમાર્ગ છે. અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થા પછી માનવજાતે આ વ્યવસ્થા સ્વીકારી છે. તેનાં ઉધારપાસાં છે, તોપણ તેનાં જમાપાસાં ઘણાં મોટાં છે. આ સંસ્થાની દૃઢતા સાથે માનવસમાજની શાંતિ તથા સુખ જોડાયેલાં છે. એટલે પ્રત્યેક શાણા માણસે લગ્નસંસ્થાનું પૂરા પ્રયત્નથી સમર્થન તથા જતન કરવું જોઈએ.

ઉપર જ્યારે એમ કહ્યું કે માનવજાત માટે આ ધોરીમાર્ગ છે, ત્યારે તેનો અર્થ એ પણ થયો કે ધોરીમાર્ગની આજુબાજુ પગદંડીઓ પણ હોય જ છે. પ્રત્યેક વ્યવસ્થાના થોડાક અપવાદ રહેવાના. પગદંડીઓ એ સમાજમાન્ય માર્ગ નથી હોતો, તોપણ પ્રત્યેક સ્થળે આછીપાતળી પગદંડીઓ પડી જ જતી હોય છે. તેનું મુખ્ય કારણ લગ્નસંસ્થાની અપૂર્ણતા અથવા સીમિત ક્ષમતા જ માત્ર નથી, માણસોની અસંયમવૃત્તિ પણ કારણ છે. માણસોની અસંયમવૃત્તિને જો સીમાબદ્ધ કરવામાં ન આવે તો તેથી માનવજાતને ભયંકર હાનિ થતી હોય છે. ધર્મનું કામ સીમાબદ્ધ કરવાની ભાવના જગાડવાનું છે. ‘આવું ન કરાય’ એવી મનોવૃત્તિ જ્યાં સુધી માનવજાતમાં દૃઢ હશે ત્યાં સુધી આછીપાતળી પણ સીમાબદ્ધતા રહેશે. પણ જો ‘એમાં શું થઈ ગયું?’ એવી વૃત્તિ વિકસી તો પ્રજા સીમાની પાળને તોડી નાખીને રેલાઈ ગયેલી નદીની માફક રેલાઈ જશે. તો તે લગ્નસંસ્થા અને દામ્પત્યનું સુખ ખોઈ બેસશે. વફાદારી વિના પ્રેમની કલ્પના ન કરી શકાય. પ્રેમ વિના દામ્પત્યની સિદ્ધિ શક્ય જ ન થઈ શકે. એટલે વફાદારી એ લગ્નસંસ્થાનો મૂળાધાર થયો. વફાદારી માત્ર સમજણથી દૃઢ નથી થતી. શ્રદ્ધા-ભાવના વિનાની કોરી સમજણ કપરા સમયમાં કાયર બની જતી હોય છે. જીવનના કપરા સમયમાં વ્રતપાલનનું ખરું બળ શ્રદ્ધા-ભાવનામાંથી આવતું હોય છે. આ કામ ધર્મ જ કરી શકે, એટલે ધર્મ વિના માત્ર સમજણના જોરે સીમાબદ્ધતા સ્થાપી ન શકાય. સત્યવાનસાવિત્રીની કથા સાચી હોય કે કાલ્પનિક હોય, પણ એ કથા જીવનઘડતરના પ્રથમ પગથિયે જીવનને પતનથી બચાવવા માટે બહુ મોટું બળ પૂરું પાડે છે. તેની ભારોભાર ઉપયોગિતા સ્વીકારવી જ રહી.

એક પક્ષનું સોગર્હું ન બને

આમ છતાં લગ્નસંસ્થા કૂર અથવા નિષ્પ્રાણ ન બની જાય તેની પણ કાળજી રાખવી રહી. લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાણ ત્યારે બની જતી હોય છે જ્યારે ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજ બળવાન-સમર્થ માણસોનું રમકડું બની જતાં હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં બહુપત્નીત્વ પ્રથા એ સામાન્ય બાબત હતી. (શ્રીરામ સિવાય ભાગ્યે જ ક્યાંય એક પત્નીવ્રત જોવા મળે છે.) પાંચ-દસ-પચીસ પત્નીઓ સુધી તો ઠીક, કેટલાક રાજાઓ, મહારાજાઓ, નવાબો કે બાદશાહોને સેંકડો પત્નીઓ હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ. આનું નામ લગ્નસંસ્થાની ચેતના ન કહેવાય. નવાઈ એ છે કે ધર્મે આ લોકોને રોક્યા નથી. જાણે કે નિયમો બધા દુર્બળો માટે જ હોય તેવી રીતે ધર્મગુરુઓ વર્ત્યા લાગે છે. લગ્નસંસ્થા, સ્ત્રીપુરુષમાંથી કોઈ પણ એકના જ પક્ષનું સોગર્હું બની જાય તો બીજા પક્ષનું જબ્બર શોષણ થવાનું જ. એકની સાથે જ્યાં વિધિસર કે વગર વિધિએ અનેક લોકો જોડાયાં હોય ત્યાં ન પ્રેમ હોય, ન દામ્પત્ય હોય, ત્યાં માત્ર અસીમ કામવાસના જ હોઈ શકે. જ્યાં એક તરફ ખિલખિલાટ હોય અને બીજી તરફ માત્ર ડૂસકાં જ ડૂસકાં હોય ત્યાં લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાણ થઈ કહેવાય. જો સ્ત્રીઓ માટે લગ્નસંસ્થાની નિશ્ચિત મર્યાદાઓ હોઈ શકે તો પુરુષો માટે પણ તેવી મર્યાદાઓ હોવી જ જોઈએ. પ્રજાજીવનમાં એકપત્નીવ્રતનો વ્યાપક નિયમ અંગ્રેજો (ગોરી પ્રજા) આવ્યા પછી જાગ્રત થયો. આજે તો તેણે કાયદાનું રૂપ ધારણ કરી લીધું છે, જે ઉત્તમ છે.

પશ્ચિમની સ્થિતિ

પશ્ચિમમાં લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાણ થતી જાય છે તેનું કારણ અહીંના કરતાં જુદું જ છે. ત્યાં પુરુષ બે પત્નીઓ તો નથી રાખી શકતો, પણ ઔદ્યોગિક વિકાસ, વિજ્ઞાન અને ધર્મની પકડ જતી રહેવાથી મોટા ભાગનાં સ્ત્રીપુરુષો બન્ને સ્થાયી લગ્નજીવનને બંધિયાર જીવન માનતાં થયાં છે. મુક્ત જીવનના નામે તેઓ વધુ ને વધુ મુક્ત સાહચર્યની અપેક્ષાવાળાં થયાં છે, એટલે લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાણ થવા લાગી છે એટલે પ્રસન્ન, સ્થાયી અને વિશ્વસાપાત્ર દામ્પત્ય દુર્લભ થવા લાગ્યું છે. નિયમો વિના વ્યવસ્થા હોઈ શકે જ નહિ. જ્યારે નિયમોને જ બંધન માનવામાં આવે અને તેને તોડી નાખવાના પ્રયત્નો થાય ત્યારે મુક્તિ તો મળે પણ તે વિનાશકારી સ્વચ્છંદતા જ બની રહે. એટલે નિયમો જીવન માટે જરૂરી વાડનું કામ કરે છે.

‘કન્યાદાન’થી આરંભાયેલું શોષણ

પણ નિયમો જ્યારે કઠોર, કઠોરતમ અને કૂર બને ત્યારે પ્રજા મર્યાદાનું સુખ ભોગવવાને બદલે પોતાના જ નિયમોથી રિબાતી થાય, ત્રાહિમામ્ થઈ જાય. લગ્નસંસ્થાના નિયમોમાં પણ આવું થઈ શકે. વૈદિકયુગમાં કન્યાને સ્વયંવરની છૂટ હતી, ત્યાં પુરોહિતયુગમાં ‘કન્યાદાન’ની પ્રથા શરૂ થઈ. પિતા પોતાની કન્યાનું દાન, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેને આપી શકે છે. આ નિયમથી કન્યાનું શોષણ શરૂ થયું. કન્યાની પોતાની કોઈ પસંદગી નહિ, કોઈ અવાજ નહિ, માબાપને ઠીક લાગ્યું ત્યાં ગોઠવી દીધું અને જે સ્થળે ગોઠવ્યું તે સ્થળ કસાઈવાડો હોય કે નરકાગાર હોય તોપણ કન્યાએ તેને સ્વીકારવાનું તથા પાર પાડવાનું. આ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ થઈ. બીજા પક્ષે પુરુષ માટે પણ આવું જ થયું. નાના બાળકનાં માબાપ જે કાંઈ ગોઠવે તે ગમે તેટલું પ્રતિકૂળ હોય તોપણ પેલાએ સ્વીકારવાનું તથા પાર પાડવાનું.

નિયમોની કૂરતા

એ સાચી વાત છે કે પ્રત્યેક માબાપ પોતાનાં બાળકોનું ભલું જ ઇચ્છતાં હોય છે તથા તેઓ સુખી થાય તેવા જ પ્રયત્નો કરતાં હોય છે. તોપણ કેટલાંક માબાપ સ્વાર્થ તથા લોભ માટે, તો કેટલાંય અન્ય અનેક કારણોસર લાકડેમાંકડું વળગાડી દેતાં હોય છે. તેમની ભૂલોને સુધારી જ ન શકાય અને માત્ર રિબાઈ રિબાઈને જીવન જિવાય તે નિયમોની કૂરતા છે. આદર્શોની વાડ જીવન માટે જરૂરી છે, પણ જીવનને જ ભરખી જાય તેવા આદર્શો એ અંતિમવાદ છે. ત્યક્તા, વિધવા, વિધુર કે અન્ય ઇચ્છા હોવા છતાં લગ્ન કરી જ ન શકે તેવા નિયમો એ કૂરતા છે. આ તો પ્રત્યક્ષ નિયમોની કૂરતા થઈ, પણ જ્યાં નિયમોની છૂટ આપતા હોય પણ વાતાવરણ કે પરિસ્થિતિ એવી હોય કે તે છૂટનો ઉપયોગ જ ન થઈ શકે તો તે પ્રચ્છન્ન કૂરતા છે. દહેજ, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, જ્ઞાતિ કે ગોળનો બાધ વગેરે એવાં કારણો છે, જેને કારણે ઘણા લોકો માટે લગ્નસંસ્થા સહજ અને સરળ વિધિ ન રહેતાં કૂર નહિ તો કઠોરતમ પ્રક્રિયા બની ગઈ છે. આ કઠોરતાથી જ્યાં અનેક લોકો લગ્નવંચિત રહે છે, ત્યાં ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ રાજમાર્ગની સાથે સાથે પ્રગટ કે અપ્રગટ પગદંડીઓ શરૂ થઈ જાય છે. જેમ કડક કાયદાઓ હોવા છતાં વગર ચોપડાનો વ્યાપાર અટકાવી શકાતો નથી તેમ લગ્નસંસ્થાની કઠોરતા ગમે તેટલી મજબૂત કરવામાં આવે તોપણ આ પગદંડીઓને સદંતર ભૂંસી શકાતી નથી. કેટલાક ધર્મોએ લગ્નબાહ્ય કામાચારને સૌથી ભયંકર પાપ માનીને તેવાં માણસોને પથ્થરોથી મારી નાખવા સુધીનો દંડ કર્યો. ભારતમાં પણ પ્રાચીનકાળમાં આ શ્લોકો લખાયા છે. જે સ્ત્રીવ્યભિચાર કરે છે તેમને માટે

भर्तारं लंघयेद् या स्त्री स्वज्ञातिरूपदपिता।

तां श्वभिः खादयेद् राजा संस्थाने बहु संस्थिते॥

(મનુસ્મૃતિ 8/371)

અર્થાત્ જે સ્ત્રી જ્ઞાતિરૂપ વગેરેના અહંકારથી પોતાના પતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પરપુરુષનું સેવન કરે, તેને રાજા ઘણાં લોકો ભેગાં થતાં હોય તેવા સ્થાને કૂતરાંઓ દ્વારા ફાડી ખવડાવે.

આવો જ અપરાધ જો પુરુષ કરે તો.

पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसा।

अभ्यादध्यु श्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत्॥

(મનુસ્મૃતિ 8/372)

પરસ્ત્રીગમન કરનાર પુરુષને લોઢાના ધગધગતા તવા ઉપર સુવાડીને લોકો પાસે લાકડાં નંખાવીને તેને જીવતો જ બાળી મૂકે. જોકે આટલો કઠોર દંડ કોઈને અપાયો હોય તેવું કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. તોપણ તત્કાલીન વિધિવેત્તા લગ્નેતર સંબંધો પ્રત્યે કેવું વલણ ધરાવતા હતા તેનો આ નમૂનો છે. મનુસ્મૃતિનું દંડવિધાન બધાં જ નરનારીઓને બધા જ અપરાધો માટે સરખો દંડ નથી બતાવતું. મનુસ્મૃતિ વર્ણ પ્રમાણે દંડ આપે છે. કામાચારના સમાન અપરાધ માટે શૂદ્રને તે ભયંકર દંડ સૂચવે છે તો ઉપરના વર્ણ માટે તે હળવો થતો જાય છે.

આટલા કઠોર દંડો પછી પણ પગદંડીઓ તદ્દન ભૂંસી શકાઈ નહિ, તેનાં પ્રમાણ પુરાણો છે. પુરાણોમાં અસંખ્ય ઉદાહરણો જોઈ શકાય

છે. જો મનસ્મૃતિના દંડવિધાન પ્રમાણે પુરાણનાં પાત્રોને દંડ કરવામાં આવે તો, આદર્શ પાત્રોની સંખ્યા નગણ્ય જેવી થઈ જશે.

નિયમો અને દંડમાં વિવેક

પૂર્વે કહ્યું તેમ નિયમો હોવા જ જોઈએ, નિયમભંગને જો દંડ સાથે ન જોડાય તો નિયમોને સ્થાપી ન શકાય. એટલે નિયમો પણ હોવા જોઈએ અને દંડ પણ હોવો જોઈએ. પણ નિયમો જક્કી ન હોય, કૂરતાભર્યા ન હોય; નિયમોમાં પણ ઉદારતા હોવી જોઈએ. અપરાધીની સાચી સ્થિતિ પ્રમાણે તેની સાથે વ્યવહાર થવો જોઈએ. એક શ્રીમંત માણસ માત્ર પોતાના મોજશોખ માટે કોઈની વાડીનાં ફળ ચોરે અને એક અત્યંત ગરીબ માણસ પોતાનાં ભૂખે મરતાં બાળકોને ખવડાવવા ફળ ચોરે, તો બન્ને પ્રત્યક્ષતઃ ચોર હોવા છતાં બન્નેની ચોરીની પૃષ્ઠભૂમિ જુદી છે. એટલે બન્ને સાથેના વ્યવહારમાં ભેદ કરવો જરૂરી છે. આવી જ રીતે એક પરિણીત વ્યક્તિ માત્ર મોજશોખ માટે ગમે તેવો કામાચાર કરે અને એક ફરજિયાત વિધવા, ત્યક્તા, વિધુર કે અન્ય કોઈ કારણસર ધોરી માર્ગ ઉપર ચાલવાની ધાર્મિક, સામાજિક કે અન્ય કોઈ અક્ષમતાવાળી વ્યક્તિ લાચારીથી, ગૂંગળાઈને પગદંડી ઉપર ચાલે તો તેની પૃષ્ઠભૂમિને સમજીને તેની સાથે ઉદારતાભર્યું વલણ અપનાવવું જોઈએ. ઉત્તમ ધર્મ અને સમાજવ્યવસ્થા તો એને જ કહી શકાય કે જ્યાં કોઈને ફરજિયાત ગૂંગળાતું જીવન જીવવું ન પડે. સૌને માનવીય આવશ્યકતાઓ સહજ રીતે મળી રહે.

માનવીય વ્યવસ્થા ગોઠવો

પશ્ચિમે પહેલાં પથ્થરો મારવાની કૂરતાને ધર્મ માન્યો. પણ અંતે પ્રજા વિદ્રોહી બની અને બધું ફેંકી દીધું. હવે ત્યાં રાહદારી માર્ગ પગદંડી થઈ જવા બેઠો છે અને પગદંડીઓ રાહદારી માર્ગ થઈ રહી છે. આપણે ત્યાં પણ જો આવી દશા ન કરવી હોય તો આ કુદરતી પ્રચંડ આવેગને કુદરતની દૃષ્ટિએ જોઈએ, સ્વીકારીએ તથા તે માટે માનવીય વ્યવસ્થા ગોઠવીએ. સ્વચ્છંદી પ્રજા કદી મહાન ન થઈ શકે. પણ સ્વચ્છંદને રોકવાનો રસ્તો માત્ર કઠોર નિયમો નથી, પણ માનવતાવાદી ઉદાર તથા સરળ નિયમો છે. આવી વ્યવસ્થા જ સ્વચ્છંદતાને રોકી શકશે. જે લોકો કામના પ્રચંડ આવેગને આત્યંતિક નિગ્રહથી ખાળવા માગે છે તે દુઃસ્વપ્નના માર્ગે ચાલી રહ્યા છે અને પોતાની સાથે પ્રજાને પણ ગુમરાહ કરી રહ્યા છે.

*

8. આવેગો અને લાગણીઓ—1

મોહ

સૃષ્ટિરચનામાં આપણે આવેગોની સૃષ્ટિનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. પૂર્વ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિના સાતત્યને ચાલુ રાખવા રચનારે એવી રચના કરી કે નરમાદામાં પ્રચંડ કામાવેગ વંટોળિયાની માફક ઉત્પન્ન થાય, તે એટલો પ્રચંડ કે ડાહ્યો અને શાણો માણસ પણ સૂધ-બૂધ-ભાન-વિવેક ભૂલીને વ્યાકુળ વ્યાકુળ થઈ જાય. ખરેખર તો કામના વંટોળિયા આગળ કોઈ ડાહ્યો-શાણો છે જ નહિ. લગભગ બધા જ પામર છે. સૃષ્ટિની પરંપરા ચાલુ રાખવા આ પ્રચંડ આવેગ જરૂરી હતો.

કામ: મિત્ર અને શત્રુ

આ આવેગ મિત્ર પણ છે અને શત્રુ પણ છે. જો તેનું યોગ્ય આયોજન તથા વ્યવસ્થા કરી હોય તો મિત્ર છે, પણ જો તેવું ન કરી શકાયું તો તેથી મોટો કોઈ શત્રુ નથી. પ્રત્યેક શક્તિ સદુપયોગથી જ કલ્યાણકારી બને છે. દુરુપયોગ અથવા પ્રતિઉપયોગ વિનાશ જ નોતરે છે. સંયમમાં નિયંત્રણ છે, અસંયમમાં સ્વચ્છંદતા છે અને માત્ર નિગ્રહમાં ગૂંચળામણ થઈને વિસ્ફોટ છે. પ્રથમ માર્ગ કલ્યાણમાર્ગ છે, મિત્ર-માર્ગ છે. બીજો માર્ગ શત્રુમાર્ગ છે અને ત્રીજો માર્ગ વિદ્રોહ માર્ગ છે.

આવેગો અને લાગણીઓ

પણ જીવન સાથે માત્ર આવેગો જ જડાયેલા નથી, આવેગોની સાથે લાગણીઓ પણ જડાયેલી છે. એક માણસને તીવ્ર ભૂખ લાગી છે અને તે ખાઉં ખાઉં કરી રહ્યો છે, તે આવેગ છે પણ તે અમુક જ માણસના હાથની રસોઈ જમવા માગે છે તે લાગણીઓ છે. રસોઈના સ્વાદ કરતાં પણ નિશ્ચિત માણસની બનાવેલી કે પીરસેલી રસોઈમાં જે વિશિષ્ટ સ્વાદ આવે છે તે લાગણીનો સ્વાદ છે. કામની બાબતમાં જેમ માનવજાત પશુપંખીઓથી જુદી પડે છે (પશુ-પક્ષીઓ વગેરે માત્ર નિર્ધારિત સમય પૂરતાં જ કામાતુર થતાં હોય છે, જ્યારે માનવ બારે મહિના આવી દશા ભોગવતો હોય છે) તેવી જ રીતે લાગણીઓના ક્ષેત્રમાં પણ તેને અસાધારણ તીવ્રતા રહેતી હોય છે. કામાતુર પશુ, કોઈ પણ પશુ સાથે તૃપ્તિ અનુભવી શકે છે. પણ માણસને પોતાના માન્ય કરેલા માણસની જ અપેક્ષા રહે છે. એવાં ઘણાં દંપતી જોવા મળશે જે લગ્નથી જોડાયેલાં હોવા છતાં હૃદયથી એકબીજાને સ્વીકારી શકતાં નથી. કારણ કે તેમની લાગણીઓ મળતી નથી. ક્યાંક બીજે મળેલી છે, એટલે મન મળી શકતાં નથી. સૃષ્ટિકર્તાએ કેવી ગજબની લાગણીઓ બનાવી છે? ગમો અને અણગમો આ લાગણીઓથી જન્મ લેતો હોય છે.

બુદ્ધિની ગૂંચો ઉકેલવી કઠિન નથી, પણ લાગણીઓની ગૂંચો ઉકેલવી અત્યંત કઠિન છે.

જીવન શારીરિક સંઘર્ષમાં વીતે છે, બૌદ્ધિક દલીલબાજીઓમાં વીતે છે પણ સૌથી પ્રબળ સંઘર્ષ તો લાગણીઓની દુનિયામાં ચાલતો હોય છે. લાગણીઓનું ગણિત બુદ્ધિથી પરનું ગણિત છે. બુદ્ધિવાદની રોશની ઘણી વાર લાગણીઓની દુનિયાને અજવાળી નથી શકતી. એક મિલમાલિકની પત્ની, પોતાનાં બાળકો સાથે પતિને, બંગલાને, મિલકતને, પ્રતિષ્ઠાને, સ્વજનોને તરછોડીને વિધર્મી ડ્રાઇવર સાથે ઝૂંપડામાં રહેવા ચાલી જાય છે અને સમજાવવા છતાં પાછી નથી આવતી, તેનું એકમાત્ર કારણ લાગણીઓ છે. હા, ભલે તે આંધળી લાગણીઓ હોય, ભલે તે બરબાદ કરી નાખનારી લાગણીઓ હોય પણ આ વાસ્તવિકતા છે. માનવજાત માટે તે ભયંકર પ્રશ્નો ઊભા કરી મૂકે છે. હત્યા, આત્મહત્યા, ખુનામરકી, પાગલપણું આ બધું આ લાગણીઓના કારણે બનતું હોય છે. જો આ લાગણીઓ ન હોત પછી ભલેને આવેગો આવ્યા કરે. અરધા મશીનની માફક માણસ ગમે ત્યાંથી આવેગોની તૃપ્તિ કરી લેત, પેટ્રોલ જ પુરાવવું છે ને, ગમે તે પંપથી પુરાવી લીધું, બસ કામ પૂરું થયું. પણ લાગણીઓએ માનવજાતને સર્વોત્તમ ચેતના આપી. અમુક જ પંપનું પેટ્રોલ જોઈએ. બાકીના સોને મઢ્યા હોય તોપણ તેની સામે આંખ ઉઘાડીને પણ નથી જોવું. આ લાગણીઓથી પ્રેમગાથાઓ સર્જાઈ. ભક્તિગાથાઓ તથા શૌર્યગાથાઓ પણ સર્જાઈ, જો આ બધામાંથી લાગણીઓને બાદ કરો તો કોઈ ગાથા જ ન રહે.

ઘણી વાર લાગણી વિનાના આવેગો હોય છે, તો ઘણી વાર લાગણી સહિતના આવેગો હોય છે. પાંચ વર્ષની બાળકી ઉપર બળાત્કાર

કરનારને કોઈ જ લાગણી નથી, માત્ર આવેગ છે—આંધળો આવેગ. આ વ્યક્તિને દંડ તો મળવો જ જોઈએ. પણ તેનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ પણ થવું જોઈએ. માત્ર દંડવિધાનથી પ્રશ્ન ઉકેલી શકાતો નથી. મહર્ષિ ચાણક્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં વેશ્યાવૃત્તિનું સમર્થન કર્યું છે તે એટલા માટે કે પ્રત્યેક નગરને ગટર તો જોઈએ જ. જો ગટર બંધ કરી દેવાશે તો રાજમાર્ગો ગંદકીથી ઊભરાઈ જશે. આવી જ રીતે પ્રત્યેક પ્રજામાં કેટલાક પ્રમાણમાં એવા માણસો રહેવાના જેમને આવેગોના શમનનું કોઈ સાધન નહીં મળ્યું હોય. આવા માણસો હડકાયા કૂતરા જેવા થઈને ભદ્રપ્રજાના જીવનને દૂષિત ન કરે તે માટે રાજનિયંત્રણ સાથે આ વ્યવસ્થા જરૂરી છે. આ માત્ર આવેગોના ઊભરા ઠાલવવાનું સ્થાન છે. ઘણી વાર આવી જ દશા ભદ્ર અને સુખી ગણાતા માણસોના લગ્નજીવનમાં પણ થતી હોય છે. લાગણીશૂન્ય, માત્ર આવેગો પૂરતો જ વ્યવહાર, લાગણીની હૂંફ કે ઉષ્મા વિનાનાં સ્મશાનમાં ભેગાં થયેલાં શબ જાણે કે સંસાર માંડી બેઠાં ન હોય!

આવેગોનું મૂળ મોહ

લાગણીઓનું મૂળ મોહ છે. મોહમાંથી મમત્વ વગેરે ભાવો પેદા થાય છે. ષડ્ગુણો (કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ, મત્સર)માં મોહ પણ શત્રુરૂપે બતાવાયો છે. એટલે ધાર્મિક માણસો લોકોને સતત મોહથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. મને લાગે છે કે મોહને સમગ્રતાથી ન સમજવાના કારણે તેનાથી છૂટવાની વાત કરવામાં આવે છે. સૃષ્ટિપરંપરા ચાલુ રાખવા જોણે કામની રચના કરી છે, તેણે જ રચેલી સૃષ્ટિને જિવાડવા-પોષવા-વધારવા મોહની રચના કરી છે. જેમ કામ તેના સેતુ માટે મંગલમય છે તેમ મોહ પણ એક સીમામાં મંગલમય છે. જો કામ પ્રત્યેક સ્થિતિમાં શત્રુ જ હોય તો લોકો પોતાના માટે અથવા પોતાનાં બાળકો માટે કામહીનતાની અપેક્ષા રાખે, પ્રાર્થના કરે. પણ જો કોઈના ત્યાં કામહીન બાળક જન્મે તો તેથી તેનાં માબાપને દુઃખ જ થાય છે. એટલે કામને માત્ર શત્રુ માનવો તે યોગ્ય નથી. તેને જો તેની સીમામાં રાખી શકાય તો તે મિત્ર પણ છે. આવી જ રીતે મોહ પણ પરમેશ્વરનું માંગલિક વરદાન છે. મોહ આવેગ નથી, લાગણી છે. લાગણીઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. આવેગથી રચાયેલી સૃષ્ટિ એટલે બાળક. ગાય, કૂતરી કે ચકલી વગેરે પ્રાણીઓને જુઓ. પોતાનાં તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાં કે ઈંડાં પાસેથી તે ભૂખી, તરસી હોય તોપણ ખસતી નથી. જેણે બચ્ચાંની સૃષ્ટિ કરી છે તે તેનું જતન પણ કરવા માગે છે. એટલે તેનામાં તીવ્ર લાગણીઓ મૂકી છે. જો આ લાગણીઓ ન હોત તો જન્મેલા બચ્ચાને મૂકીને મા ચાલતી થાત. ‘મારે શું?’નું દર્શન સ્થિર થયું હોત. પણ મા ચાલતી નથી થતી. બચ્ચા ઉપર દયા કે કૃપા કરવા તે અટકી નથી, પણ પેલા નિર્માતાએ તીવ્ર લાગણીઓ દ્વારા તેને અટકાવી છે. તેની તાકાત નથી કે તે બચ્ચાને પડતું મૂકીને ચાલી જાય. જો આ તીવ્ર લાગણીઓ ન રચાઈ હોત તો પ્રત્યેક બચ્ચું જન્મીને મરી જાત, પૂર્વે કહ્યું તેમ માનવજાત આવેગોની માફક લાગણીઓના ક્ષેત્રમાં પણ પશુ-પક્ષીઓથી જુદી પડે છે. પશુપક્ષીઓની લાગણીઓ બચ્ચાના મોટા થવાની સાથે મંદ પડતી પડતી સમાપ્ત થઈ જાય છે. બચ્ચું હરતું-ફરતું કે ચરતું કે ઊડતું થયું એટલે લાગણીઓ સમાપ્ત.

લાગણીઓની ભૂખ સહુને છે

પણ માનવજાત માટે લાગણીઓનું સાતત્ય જીવનભર રહે છે, માનવબાળ મોટું થાય, પરણે, તેનાં પણ બાળકો થાય, પાછાં તે પરણે અને તેનાં પણ બાળકો થાય તોપણ વૃદ્ધ માણસોની લાગણીઓ સમાપ્ત થતી નથી. કદાચ આ જ કારણસર વૃદ્ધોને સતત કથાઓ સંભળાવવી પડતી હશે; માણસની લાગણીઓ પશુઓની તુલનામાં ઘણી મોટી તથા સતત રહેનારી છે, એટલે માનવજાત માટે સૌથી મોટા પ્રશ્નો લાગણીઓમાંથી પેદા થતા રહે છે. માનવ સૌથી વધુ સુખી લાગણીઓથી છે અને સૌથી વધુ દુઃખી પણ લાગણીઓથી છે. કેટલાક અધ્યાત્મવાદીઓ લોકોને એમ સમજાવે છે કે તમામ લાગણીઓને કચરી નાખો. કોઈના પ્રત્યે મમત્વ કે લાગણી ન રાખો. આ લાગણીઓ જ જીવનનું બંધન છે. આવું કહેનારા પણ અંદરથી તો ઇચ્છે છે કે મારા પ્રત્યે લોકોની લાગણીઓ રહે અને વધે. જો શિષ્યો તથા અનુયાયીઓ ગુરુ પ્રત્યે લાગણીહીન થઈ જાય તો ગુરુઓના દુઃખનો પાર ન રહે. ગુરુઓ પણ ઇચ્છે છે કે એકમાત્ર અમારા પ્રત્યે જ લાગણી ધરાવનારા શિષ્યો અમને મળે. લાગણીઓની ભૂખ ત્યાગી અને રાગી બન્નેને સરખી જ રહેતી હોય છે.

મોહનાં સંતાનો: રાગ અને દ્વેષ

લાગણીઓની રચના જો એકપક્ષીય થઈ હોત તો કદાચ તે રસ વિનાની થઈ ગઈ હોત એટલે રચનાકારે તેને દ્વિમુખી બનાવી દીધી. રાગ અને દ્વેષ, મોહમાંથી જન્મેલાં આ બે જોડકાં સંતાનો છે, એક હોય ત્યાં બીજું હોય જ. બાળકના ઉછેર માટે રાગની તો આવશ્યકતા

સમજી શકાય તેવી છે, પણ દ્વેષની રચના કરવાની શી જરૂર હતી?—એવો પ્રશ્ન થઈ શકે. જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે રાગપક્ષની દૃઢતા માટે ઇતરપક્ષની નિવૃત્તિ જરૂરી છે. આ કામ દ્વેષથી જ થઈ શકે. જે ગાય પોતાના બચ્ચાને નજીક પણ આવવા દેતી નથી. જો બચ્ચું જબરદસ્તીથી નજીક આવે તો લાતો મારે છે. આ ઇતરનિવૃત્તિની પ્રક્રિયા પણ કુદરતજન્ય છે. જો આ પ્રક્રિયા ન હોત તોપણ કદાચ સૃષ્ટિરચનાનું કાર્ય વ્યવસ્થિત ન થઈ શક્યું હોત.

એક બાળકને ઉછેરીને મોટું કરવા માટે માતાને અમાપ ત્યાગ કરવો પડે છે. તેની સહનશક્તિ અમાપ હોય છે. આ બધું બાળક પ્રત્યેના મોહ અને રાગથી જ શક્ય બને છે. જે સ્ત્રી પોતાના બાળક માટે દિવસોના ઉજાગરા કરે છે તથા બધાં સુખો જતાં કરે છે તે જ સ્ત્રી પોતાની શોક અથવા અન્ય સ્ત્રીના બાળક માટે આવું નહિ કરી શકે. કદાચ કોઈ કારણસર આવું કરવું પડશે તો તે બહુ જલદી થાકી જશે તથા એ ત્રાસમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરશે. પણ સગી માતા કદી થાકતી નથી, તે કદી છૂટવાનો પ્રયત્ન નથી કરતી, કારણ કે તેનો મોહ તેને શક્તિ આપે છે.

સ્વાર્થમુક્ત મોહ એટલે શુભ પ્રેમ

આવો જ મોહ પિતાને, પતિને, પત્નીને, ભાઈઓને, બહેનોને, પરિવારને, જ્ઞાતિજનોને, સંપ્રદાયોને, રાષ્ટ્રભક્તોને તે તે સ્થળે હોય છે. જેથી તેઓ પોતપોતાનાં મોહપાત્રો માટે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ત્યાગ કરે છે, રક્ષણ કરે છે, પોષણ કરે છે. આ મોહ જ્યારે સ્વાર્થની કાળાશથી સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને શુભ પ્રેમ કહેવાય છે. પ્રેમ એ બીજું કંઈ નહિ, પણ વિશુદ્ધ કરેલો મોહ જ છે. માણસ જેમ જેમ પોતાના મોહને વિશુદ્ધ કરતો જાય, સંસ્કારતો જાય તેમ તેમ તેની કક્ષા ઉન્નત થઈ જાય. તે પશુની સીમાથી માનવ અને મહામાનવ થઈ જાય. મોહ આંધળો હોય છે, એટલે જ બળવાન હોય છે. જો તે દેખતો થાય તો તે પ્રબળ ન રહે, સમજણના પ્રકાશથી મોહને દેખતો કરી શકાય. આવો દેખતો મોહ કૂવામાં પડતાં તો બચી જાય, પણ તે ઇતિહાસ પણ સરજી ન શકે. બહુ તો ‘ખાધું-પીધું-રાજ કર્યું’ એટલે જ.

*

9. આવેગો અને લાગણીઓ—2

ક્રોધ

લાગણીઓથી પણ આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા એક આવેગનું નામ છે ક્રોધ. ક્રોધ એ ભૂખતરસની માફક શારીરિક આવશ્યકતા માટે થનારો આવેગ નથી તેમ કામની માફક વગર નિમિત્તે પણ સદા આવનારો આવેગ નથી. પણ કોઈ કોઈ વાર લાગણીઓ ઘવાવાથી આવનારો આવેગ છે. કામની માફક આ આવેગ પણ વ્યક્તિને ભાન ભુલાવનારો બની જાય છે. માત્રાના પ્રમાણમાં તે સામાન્યથી માંડીને ભભૂકતા જવાળામુખી જેવો પણ થઈ શકે છે. વ્યક્તિની અહં રાગાત્મક ઇચ્છા પૂરી નથી થતી ત્યારે તેમાં અંતરાયરૂપ થનાર તત્ત્વ ઉપર ક્રોધનો આવેગ આવતો હોય છે. સૃષ્ટિરચનાના માળખામાં ઇચ્છા તત્ત્વ મુકાયું છે. ઇચ્છા પૂરી કરવા બળ જોઈએ તે લાગણીઓથી પૂરવામાં આવ્યું, પણ સમષ્ટિ ઇચ્છામાં સંવાદિતા અને વિસંવાદિતા બંને રહેવાનાં. એકની ઇચ્છા પ્રમાણે બધાં ઇચ્છા કરતાં નથી. તેમ બધાં તે પ્રમાણે ચાલતાં પણ નથી. એટલે જે વ્યક્તિ જ્યાં સમર્થ છે ત્યાં જો તેની ઇચ્છા પૂરી ન થાય તો તેને ક્રોધ આવે છે. સમર્થ શબ્દ એટલા માટે લખ્યો છે કે, જ્યાં જે વ્યક્તિ દુર્બળ હોય છે ત્યાં તેને કાં તો ક્રોધ આવતો નથી, અથવા આવે છે, તો વ્યક્ત થયા વિના દબાયેલો જ રહી ઠરી જાય છે.

ક્રોધનું પ્રેરકબળ: અહંકાર

ક્રોધનો સંબંધ મુખ્યતઃ ઇચ્છાહાનિ, સ્વાર્થહાનિ, લાગણીહાનિ સાથે સંકળાયેલો રહેતો હોય છે. પણ મૂળમાં ક્રોધનું મુખ્ય પ્રેરકબળ અહંકાર છે. ઇચ્છાહાનિ વગેરેની સાથે જો પૂરતા પ્રમાણમાં અહંભાવ નહિ હોય તો કદાચ ક્રોધની માત્રા અલ્પ જ રહેશે. અહંકાર, વ્યક્તિના અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ છે. લગભગ બધા જ અધ્યાત્મ પુરુષોએ કામ, ક્રોધ વગેરેની સાથે અહંકારને પણ છોડવાની વાતો ઉપર ભાર મૂક્યો છે, જે અર્ધો સાચો છે અને અર્ધો સાચો નથી. અહંકારને શૂન્ય સુધી પહોંચાડવાની વાતને પ્રથમ તો અમલમાં મૂકી શકાય તેમ છે જ નહિ. પણ કદાચ જો તેને અમલમાં મૂકી શકાય તો વ્યક્તિ, વ્યક્તિત્વ વિનાની નમાલી થઈ જાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વાભિમાન હોવું જ જોઈએ. નિશ્ચિત પ્રકારનો સાત્ત્વિક અહંકાર જીવન માટે જરૂરી છે. જેમ દડામાંની હવા, દડાના વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવે છે તેમ વ્યક્તિમાં તથા પ્રજામાં પણ નિશ્ચિત પ્રકારનો ઉત્તમ અહંભાવ તેના વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવે છે. “હું ભારતીય છું” “હું પ્રામાણિક છું”, “હું મહાન પૂર્વજોનું સંતાન છું” વગેરે પ્રકારનો અહંકાર વ્યક્તિને મહાન થવાની પ્રેરણા આપે છે. હા, મિથ્યા અહંભાવ અથવા અન્યને ઉતારી પાડનાર અહંભાવ ન હોવો જોઈએ. જેણે સૃષ્ટિનો પ્લાન બનાવ્યો છે તેણે જ અહંકાર રચ્યો છે, કારણ કે તે જ વ્યક્તિ તથા પ્રજાનું વ્યક્તિત્વ ઘડે છે. રાવણ અહંકારી છે, તો રામ પણ અહંકારી છે. જો રામ અહંકારી ન હોત તો પોતાના વ્રત-નિયમ ઉપર મક્કમ ન રહી શક્યા હોત. હજારો પ્રકારનાં દબાણ છતાં તે વનવાસને છોડીને અયોધ્યા પાછા નથી ફરતા એ દૃઢતા, એ વ્યક્તિત્વ રામના સાત્ત્વિક અહંભાવમાં રહેલું છે. એટલે પ્રજાને અહંકારશૂન્ય નહિ, પણ સાત્ત્વિક અહંકારયુક્ત બનાવવી જોઈએ. હા, ઘમંડ, મિથ્યા આહંબરથી તેને મુક્ત રાખવી જોઈએ. એક ઉદાહરણ... ભારતના પ્રધાનમંત્રી વિશ્વની કોઈ પરિષદમાં ભાગ લેવા ગયા છે. ત્યાં જો ભારતને યોગ્ય સ્થાન ઉપર તેમને બેસાડવામાં ન આવે અને ઊતરતા સ્થાને બેસાડવામાં આવે તો એવે સમયે, અહંભાવ વિનાના થઈને જે તે સ્થાને બેસી જવું તે સંતપણું નથી, પણ નમાલાપણું છે. ભારતના વ્યક્તિત્વની રક્ષા કરવા તેમણે યથાયોગ્ય સ્થાન ઉપર જ બેસવું જોઈએ. આમ કરવા જતાં સંઘર્ષ કરવો પડે તો સંઘર્ષ પણ કરવો જોઈએ. જો સંઘર્ષ ન કરી શકાય તો પરિષદનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, પણ ભારતના વ્યક્તિત્વને હલકું પાડે તેવા સ્થાને તો ન જ બેસવું જોઈએ.

જીવન માટે સાચો અહંકાર જરૂરી છે. સાચાખોટાનો ભેદ સમજવા જીવનને જાગ્રત રાખવું જરૂરી છે. વિવેકથી જાગતો માણસ સરળતાથી આ નિર્ણય કરી શકે છે તથા યથાયોગ્ય વર્તી શકે છે.

ક્રોધનો આવેગ

પૂર્વે કહ્યું તેમ ક્રોધ, ખરેખર તો અહંભાવ સાથે સંકળાયેલો છે. અહંને ઠેસ વાગતાં જ ક્રોધનો આવેગ આવવા લાગે છે. પતિના અહંને જો

પત્ની ઠેસ મારે તો પતિનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠે છે. ઘરની કામવાળી જો પત્નીના અહંને ઠેસ મારે છે તો પત્નીનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠે છે. શિષ્ય અથવા પુત્રો જો ગુરુ કે પિતાના અહંને ઠેસ મારે છે તો ત્યાં પણ એ જ દશા થાય છે. આવું જ નોકર અને અમલદારનું છે. ઘણી વાર નાના માણસો મોટા ઉપર ક્રોધ કરતા હોય છે. તેમાં પણ પ્રથમ તો અહંને ઠેસ લાગતી હોય છે પણ તેમાં મોટા માણસો પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, પૂજ્યભાવ, આદરભાવ, અહોભાવ વગેરેની ન્યૂનતા ભાગ ભજવતી હોય છે. ગુરુ શિષ્યને ઠપકો આપે છે. શિષ્ય પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરીને અથવા ભૂલ ન હોવા છતાં ગેરસમજથી ગુરુ ઠપકો આપી રહ્યા છે, પાછળથી સાચો ખ્યાલ આવશે ત્યારે તેમને પોતાની ભૂલ સમજાશે અને પશ્ચાત્તાપ થશે એવી સમજણ સાથે જે સહનશક્તિ અથવા આધીનતા બતાવે છે તેનું કારણ ગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, પ્રેમ, આદર વગેરે ગુણો છે જ્યારે આ બધા ગુણો ઓછા કે સમાપ્ત થઈ જશે ત્યારે શિષ્યમાં જરા પણ સહનશીલતાની વૃત્તિ નહિ રહે. તે ક્રોધનો જવાબ ક્રોધથી આપશે. જેણે ક્રોધના આવેગની સૃષ્ટિ રચી છે, તેણે ક્રોધને દબાવનારા ગુણોની રચના કરી છે. ક્ષમા, દયા, સહનશક્તિ, ધીરજ વગેરે સદ્ગુણો ક્રોધાદિના દોષને હળવા કરવા રચાયેલા છે. જેમ જેમ આ ગુણો વિકસે છે તેમ તેમ ક્રોધાદિ આવેગો ઓછા થાય છે અથવા નિયંત્રિત થાય છે.

ક્રોધ મિત્ર પણ છે

ક્રોધ માત્ર શત્રુ જ છે તેવી વાત યોગ્ય નથી. દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો યોગ્ય માત્રમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તો તે મિત્ર પણ છે. અન્યાય, અત્યાચાર વગેરેને જોઈને જે ક્રોધ આવે છે તે જરૂરી છે. વેદમંત્રમાં તેને મન્યુ કહ્યો છે. “મન્યુરસિ મન્યુમયિધેયમ” અર્થાત્ હે પરમાત્મા, તું મન્યુરૂપ છે. એટલે મારામાં પણ મન્યુનું આધાન કર. કોઈ અબળાની લાજ લૂંટાતી હોય, કોઈ ગરીબ માણસ પર અત્યાચાર થતો હોય, પોતાની માતા, બહેન કે પત્નીનું શિયળ જોખમમાં હોય તેવે સમયે પણ જો દર્શક ઠંડો રહે તો તે નમાલાપણું છે, કાયરતા છે. તેવા સમયે તો તેની અંદર આક્રોશનો આવેગ આવવો જ જોઈએ. આ આક્રોશ એ વ્યક્તિની પ્રતિકારશક્તિને જગાડે છે, તથા વધારે છે. ઘણી વાર આવા ક્રોધથી માણસ કલ્પનાતીત પરાક્રમ કરી શકતો હોય છે. આ સિવાય પુત્ર, શિષ્ય નોકરો વગેરે ઉપર સકારણ હિતકારી ફૂંફાડો રાખવો એ પણ ક્રોધનું મિત્રરૂપ છે, જે જરૂરી છે. “હું કદી ક્રોધ કરીશ જ નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા કદી લેવાય નહિ. કારણ કે ક્રોધ મારા કરવાથી નથી થતો, પણ આવેગ બનીને આંધીની માફક આવે છે. બહુ બહુ તો એવી પ્રતિજ્ઞા કરી શકાય કે “જો મને કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિ ઉપર મારા અહંના કારણે ક્રોધ આવશે તો ક્રોધ ઊતર્યા પછી હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.” આ પ્રાયશ્ચિત્ત એ સાધના છે, જે ભવિષ્યમાં આવનારા ક્રોધ માટેનું નિયંત્રણ બળ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી જ રીતે “હું કદી પણ મારામાં કામવાસના જાગવા જ નહિ દઉં.” એવી પ્રતિજ્ઞા પણ નિતાન્ત મૂર્ખતા છે, પ્રકૃતિની પદ્ધતિનું અજ્ઞાન છે. આવી પ્રતિજ્ઞાઓ પાળી શકાતી નથી. પોતે પ્રતિજ્ઞા પાળી શકતો નથી તેવી ભ્રાન્ત મનોદશા ભોળા સાધકને સતત પીડા આપનારી બને છે. આવી પીડા તેના તન-મનને દુર્બળ તથા નિસ્તેજ બનાવે છે. મોટા ભાગે અસાધ્યને સાધ્ય કરવા નીકળેલા ભ્રાન્ત સાધકો આંતરિક જગતમાં ભારે અવ્યવસ્થા અનુભવતા હોય છે. કુદરત, તેની રચના અને તેનાં લક્ષ્યોને ન સમજવાથી અથવા ઊલટાં સમજવાથી આ પરિણામ આવે છે.

ક્રોધનાં વિવિધ રૂપ

ક્રોધ ક્ષણિક આવેગ છે. તેની અભિવ્યક્તિ સૌના માટે એકસરખી નથી હોતી. કેટલાક ક્રોધાતુર માણસો પોતાને જ હાનિ પહોંચાડે છે. એક ભૂદેવે પિતૃશ્રાદ્ધ નિમિત્તે બનાવેલા લાડુ બ્રાહ્મણોને જમાડતા પહેલાં જ ક્રોધાતુર થઈને છાપરા ઉપર ફંગોળી દીધેલા. કેટલાક માણસો પોતાનાં જ કપડાં ફાડતા હોય છે, કેટલાક ખાવાપીવાનું છોડી દેતા હોય છે, તો કેટલાક ઘર છોડી દેતા હોય છે, કેટલાક કશું બોલ્યા વિના માત્ર આંખો તથા ચહેરાથી જ ક્રોધની અભિવ્યક્તિ કરતા હોય છે, કેટલાક બબડતા હોય છે, કેટલાક ગાળો બોલવા લાગે છે, કેટલાક લોકો ઘાંટા પાડવા લાગે છે તો કેટલાક મારામારી સુધી ઊતરી આવે છે. સદ્ગુણો અથવા દુર્ગુણોની અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિની પ્રકૃતિ સાથે સંકળાયેલી હોય છે.

ધર્મજાગૃતિથી નિયંત્રણ

જેમ કામના આવેગને ધર્મજાગૃતિથી નિયંત્રિત તથા વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે તેમ ક્રોધના આવેગને પણ ધર્મજાગૃતિથી નિયંત્રિત કરી શકાય. ઊલટાવીને એમ પણ કહી શકાય કે આ આવેગોને નિયંત્રિત તથા વ્યવસ્થિત કરવામાં જે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે તે ધર્મજાગૃતિ.

ધર્મનું પાલન કરવા છતાં પણ જો આ આવેગો બેફામ બની જાય અને વ્યક્તિને ગુલામ બનાવી દે તો તે ધર્મનું પાલન નહિ પણ ધર્મભાસનું પાલન થાય છે તેમ સમજવું. અકારણ અથવા અત્પ કારણસર પણ જેમનો ક્રોધ વારંવાર ભભૂકી ઊઠે છે તે તપસ્વી હોય કે યોગી હોય ગમે તે હોય તે પામર માત્ર છે અને દયાને પાત્ર છે.

મોહની બે શાખા: રાગ અને દ્વેષ

ક્રોધનું મૂળ કારણ લાગણીઓને ઠેસ છે તે વાત પૂર્વે કહી. લાગણીઓનું મૂળ મોહ છે એમ પણ કહ્યું. મોહ એક એવું વૃક્ષ છે જેના થડમાંથી જ બે પ્રચંડ શાખાઓ વિભાજિત થઈ છે. એકનું નામ રાગ અને બીજાનું નામ દ્વેષ છે. રાગને મક્કમતાનું રૂપ આપવા માટે તેનો પ્રતિયોગી ગુણ દ્વેષ જરૂરી છે. દ્વેષ રાગનું રક્ષણ કરે છે. જો દ્વેષ ન હોય તો રાગ પ્રસરી જઈને દુર્બળ થઈ જાય. રાગ આકર્ષણ જગાવે તો દ્વેષ ઘૃણા જગાવે છે. માનો કે તમને ધર્મ પ્રત્યે રાગ છે તો અધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ થવો જ જોઈએ. તમને નિર્વ્યસની જીવન પ્રત્યે રાગ છે તો વ્યસની જીવન પ્રત્યે દ્વેષ થવાનો જ. આવી જ રીતે તમને શીલ પ્રત્યે તીવ્ર રાગ છે તો કુશીલ પ્રત્યે દ્વેષ થવાનો જ. જીવનની પ્રાથમિક કક્ષામાં આ પ્રકારનું રાગદ્વેષ વ્યક્તિનું ઘડતર તથા રક્ષણ કરે છે. માતા બાળકને ગંધાતી વસ્તુના સ્પર્શ પ્રત્યે “છી...છી... છી...” કહીને દ્વેષ જન્માવે છે, જેથી બાળક ગંધાતી વસ્તુના સ્પર્શનો ત્યાગ કરે છે. આવી જ રીતે માંસાહાર, મદ્યપાન, ગાળાગાળી વગેરે પ્રત્યે પણ દ્વેષ કરવામાં આવે છે. આ દ્વેષ ઘૃણા બનીને આ અનિષ્ટ વસ્તુઓથી વ્યક્તિનું યુવાવસ્થામાં અથવા અન્ય અવસ્થામાં રક્ષણ કરે છે.

ઘૃણાનું કવચ

પ્રાથમિક જીવનમાં અનિષ્ટોથી બચવા ઘૃણાનું કવચ પણ જરૂરી છે. સમજણના શાણપણ કરતાં પણ આ કવચ વધુ રક્ષણનું કામ કરી શકે છે. જીવન જ્યારે પ્રૌઢતાએ પહોંચે ત્યારે આવા કવચની જરૂર ન રહે. એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ, દારૂડિયા-જુગારિયા વચ્ચે રહીને તેમની સાથે મૈત્રી રાખીને પણ નિર્દોષ રહી શકે, પણ એક કિશોર કે યુવાન કાચી વયમાં પોતાને નિર્દોષ રાખી શકશે તેવું ન કહી શકાય. જેમ પ્રાથમિક જીવન માટે માતા-બાળકનો મોહ જરૂરી છે, તેમ રાગ-દ્વેષ પણ જરૂરી છે. જેણે લાગણીઓની સૃષ્ટિ રચી છે, તેણે જ રાગદ્વેષની પ્રતિક્રિયા પણ રચી છે. માનવજાતમાં રાગદ્વેષની તીવ્ર લાગણીઓ વિકસી હોવાથી તેનું જીવન પશુજીવન કરતાં તદ્દન જુદું પડી જાય છે.

લાગણીઓની તીવ્રતા

એક પશુ નર અથવા માદા-કામના તીવ્ર આવેગ પૂરતાં એકબીજાની ઝંખના કરે છે, આવેગ પૂરો થતાં જ તે ઝંખના સમાપ્ત થઈ જાય છે. આવેગ પૂરો કરવા માટે પણ તેમની કોઈ ચોક્કસ પસંદગી નથી. જે તે ગમે તે ચાલી શકે છે. કારણ કે તેમની રાગાત્મક લાગણીઓ તદ્દન ઓછી છે. જ્યારે બીજા બાજુ માનવની લાગણીઓ તીવ્ર હોવાથી રાગદ્વેષનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું બની જાય છે. આ જ પાત્ર હોવું જોઈએ. આ પાત્ર સિવાય બીજું કોઈ સોને મહેલું હોય તોપણ તે સ્વીકાર્ય નથી. નિશ્ચિત પાત્ર મેળવવા જીવનભરની પ્રતીક્ષા માણસ કરે છે. પોતાનું પાત્ર ખોઈ નાખવાની દશાનો આઘાત તેને માટે અસહ્ય બને છે એટલે આત્મહત્યા, ગૃહત્યાગ, કુટુંબત્યાગ, ધનત્યાગ, આબરૂત્યાગ, ધર્મત્યાગ જેવી અસાધારણ ઘટનાઓ તે ઘટાવી શકે છે. આ ઊથલપાથલનું મૂળ તીવ્ર લાગણીઓ છે. આ લાગણીઓ ઇતિહાસ સર્જે છે. જસમા ઓડણ સિદ્ધરાજ જેવા રાજાધિરાજની લાગણીને ઠોકર મારી શકે છે. જો તેને પોતાના ઓડ પ્રત્યે તીવ્ર રાગ ન હોત તો તે સિદ્ધરાજ પ્રત્યે તીવ્ર દ્વેષ ન કરી શકત. એક તુચ્છ મજૂરણ એક સમ્રાટના આમંત્રણને ઠોકર મારવાની શક્તિ ક્યાંથી લાવી? એ ઠોકરના પરિણામે ભલે તેણે પોતાનો ઓડ ગુમાવ્યો, ભલે તેને ચિતા ઉપર ચઢી જવું પડ્યું, પણ તેણે રાજાની ઇચ્છા આગળ મચક કેમ ન આપી? પશુતાથી ઉન્નત જીવનનો આ જ દાખલો છે. પશુઓ ઇતિહાસ નથી સર્જી શકતાં, જ્યારે માણસ ઇતિહાસ સર્જી શકે છે. જે કામ જસમાએ કર્યું કે ચિતોડની પદ્મિનીએ કર્યું તે કામ કરણઘેલાની કમળાદેવી કેમ ન કરી શકે? પરિસ્થિતિને અધીન માણસ ત્યારે થતો હોય છે જ્યારે પરિસ્થિતિની સામે લડવાનું બળ તેની પાસે નથી રહેતું. આ બળનો મૂળ સ્ત્રોત લાગણીઓ છે. રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓ પરિસ્થિતિવશ અકબરને અધીન થયા પણ એ જ પરિસ્થિતિ તેથી પણ વિકટ હોવા છતાં પ્રતાપ આધીન ન થયો કારણ કે પ્રતાપ પાસે પોતાનું રાજ્ય તથા કુળની તીવ્ર લાગણીઓ હતી. એ લાગણીઓએ તેને પ્રચંડ બળ આપ્યું. “ફના થઈ જઈશ પણ સિસોદિયાની બહેન-દીકરીને મોગલોના હરમમાં નહિ જવા દઉં.” તેની ફનાગીરી એ જ ઇતિહાસ છે, એ જ અમરતા છે. ખરેખર તો પ્રતાપની તુલનામાં જોધપુર જયપુરના રાજાઓ ઘણાં યુદ્ધો પરાક્રમપૂર્વક લડ્યા પણ તે મોગલોના નોકર તરીકે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે લડ્યા. એટલે

તેઓ ઐતિહાસિક ‘હીરો’ ન થઈ શક્યા.

આવી જ તીવ્ર લાગણીઓથી શેણી-વિજાણંદ, શીરીન-ફરહાદ કે લયલા-મજનૂ જેવી બલિદાનભરી પ્રેમગાથાઓ નિર્મિત થતી હોય છે. પશુપક્ષીઓમાં આટલી તીવ્ર અને સ્થાયી લાગણીઓ જોવા નથી મળતી. એટલે તેમના જીવનની વ્યાખ્યા અને માનવજીવનની વ્યાખ્યામાં આકાશપાતાળનું અંતર છે.

*

ત્યાગ

પ્રેમનું પૂર્વરૂપ રાગ છે. ગમે તેવા સુહૃદ્યાણ શબ્દોથી પ્રેમની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તોપણ તે રાગનું જ પરિષ્કૃતરૂપ છે, પરિષ્કૃત એટલા માટે કે સ્વાર્થ અને સ્વેચ્છાનું જેમ જેમ વધુ ને વધુ વિલીનીકરણ થતું જાય તેમ તેમ પ્રેમતત્ત્વ વધુ ને વધુ પરિષ્કૃત થતું જાય. પોતાના પ્રિયપાત્રનાં સુખ અને ઇચ્છાને પૂરાં કરવામાં જ જ્યારે વ્યક્તિને સુખાનુભૂતિ થવા લાગે ત્યારે પ્રેમનું પ્રાગટ્ય થયું કહેવાય. પ્રેમ બધા જ ગુણોની પરાકાષ્ઠા અને સર્વોત્તમ ઉત્સર્ગ છે. ત્યાગ અને બલિદાનની પ્રચંડ શક્તિ પ્રેમમાં રહેલી છે. ત્યાગ એ ગુણ નથી પણ ક્રિયા છે. પાસે કશું ન રાખવું એ ત્યાગ નથી પણ અપિરગ્રહ છે. સાધુ થવાની પ્રક્રિયા ત્યાગના ખોટા અર્થથી થરૂ થઈ છે. એક ધનાઢ્ય વ્યક્તિ વરઘોડે ચઢીને સોના-ચાંદીના સિક્કા ઉછાળી ત્યાગી બને. લોકો તેના ત્યાગનો જયજયકાર કરે અથવા પોતે જયજયકાર કરાવડાવે. પણ બીજા જ દિવસથી તે પાચક બની જાય. અન્ન-વસ્ત્ર અને પોસ્ટકાર્ડ જેવી વસ્તુઓ માટે પણ તેને પાચના કરવી પડે. એને લોકો ત્યાગ કહે છે. ખરેખર તો સાધુ થતા પહેલાં તે સાચો ત્યાગી હતો, પોતાની શક્તિથી મેળવેલું દ્રવ્ય વગેરે એ બીજા માટે ત્યાગતો હતો. ઓછામાં ઓછું પોતાનો રોટલો તો એ ખાતો હતો, પણ હવે બધું જ પારકું. પ્રભાવ પ્રમાણે કોઈ ગૌરવથી આવશ્યકતાઓ મેળવે તો કોઈ લાચારીથી મેળવે, પણ મેળવવાનું પારકા પાસેથી. આ સાચો ત્યાગ નથી.

સાચો ત્યાગ લક્ષ્મણનો છે, જેણે ભાઈ માટે વનવાસી થવાનું સ્વીકાર્યું. સાચો ત્યાગ ભરતનો છે, જેણે મળેલી ગાદીનો અસ્વીકાર કરી, રામની પાદુકાને સ્થાપિત કરી. સાચો ત્યાગ ઊમિર્લાનો છે, જેણે પોતાના પતિને ચૌદ વર્ષ માટે મોટા ભાઈની સેવામાં જવા દીધો. સાચો ત્યાગ સીતાનો છે, જેણે રાવણની સુવર્ણલંકાને ઠોકર મારી, રામના વિરહમાં ઝૂરતી રહી. સાચો ત્યાગ ભામાશાનો છે, જેણે પ્રતાપના ડૂબતા જહાજને પોતાની અઢળક સંપત્તિ આપીને બચાવી લીધું. સાચો ત્યાગ એક ભાઈનો છે, જેણે પોતાના મોટાભાઈને કિડની આપી જીવન બચાવી લીધું. જ્યારે એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને બદલાની અપેક્ષા વિના કાંઈક આપે છે, ત્યારે તેને ત્યાગ કહેવાય છે. જે આપી શકે તેવી સ્થિતિ જ ખોઈ બેઠો છે, તેને ત્યાગી ન કહેવાય. પરિષ્કૃત પ્રેમ અને સાચી શ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ સાચા ત્યાગનાં દર્શન થઈ શકે.

ત્યાગનું મૂળ: પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને કરુણા

પ્રેમ સ્થાયી તત્ત્વ નથી, કારણ કે લાગણીઓથી તેનો જન્મ થાય છે. લાગણીઓની સ્વયં ભરતી-ઓટની જેમ વધઘટ થયા કરતી હોય છે, એટલે પ્રેમસંબંધોને જો ડહાપણ, સમજણ, ક્ષમા, સહનશક્તિ વગેરેનો સાથ ન હોય તો તેને તૂટી જતાં વાર નથી લાગતી. અનિચ્છાએ છૂટવું દુઃખદાયી છે, પણ તૂટવું તો અત્યંત પીડાકારી છે. બે પાત્રો ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક વગેરે કારણોસર એકબીજાથી છૂટાં પડે છે, તેમને છૂટા પડવું પડે છે, તે દુઃખદાયી તત્ત્વ છે, પણ વિરહના રૂપમાં તેમનું પ્રેમતત્ત્વ અખંડ રહીને તેમને જોડી રાખે છે. વિરહ એ પ્રેમની પરાકાષ્ઠામય સ્ફૂર્તિ છે, જ્યાં સોળે કળાએ પ્રેમ ખીલી ઊઠે છે. જેનો વિરહ ન થાય તેનો પ્રેમ હોય જ નહિ. પણ બે પાત્રો સાથે રહીને પણ તૂટેલી દશા ભોગવે છે, અર્થાત્ હૃદયભગ્નતા અનુભવે છે, તે મહાવ્યથા છે. તૂટેલું હૃદય માત્ર વ્યથા જ નહિ, મહાવ્યથા અનુભવે છે.

જેણે આવી તીવ્ર લાગણીઓની સૃષ્ટિ કરી છે, તે ઇચ્છે છે કે માનવ કવિ બને, સાહિત્યકાર બને, કલાકાર બને, ઇતિહાસ-નિર્માતા બને. આ બધું ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે તેની લાગણીઓને બંને બાજુની તીવ્ર સંવેદના થઈ હોય. કોઈએ ઠીક જ લખ્યું છે કે ‘વિયોગી હોગા પહલા કવિ.’ આ સ્થિતિએ માનવજાતને કાવ્યો, મહાકાવ્યો અને બીજું બધું કેટકેટલું આપ્યું! જો લાગણીઓ ન હોત, જો પ્રેમ ન હોત તો માનવજાત સાહિત્ય વિનાની બની જાત. કદાચ ઇતિહાસ વિનાની બની જાત, સરજનહારની ઇચ્છા છે કે તે એક એવી જાતની સૃષ્ટિ કરે, જે (માનવજાત) પોતાની સૃષ્ટિની પણ અદ્ભુત રચના કરે. સંગીત, સાહિત્ય, કલા, સાહસ વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં માણસે જે અદ્ભુત સૃષ્ટિ કરી છે, તેની પાછળનું પ્રેરકબળ તો તેની લાગણીઓ અને આવેગો છે.

ત્યાગની ભવાઈ

પૂર્વે કહ્યું તેમ સાચો ત્યાગ માણસને દીપાવે છે અને ધન્ય બનાવે છે. એ ત્યાગનું મૂળ પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને કરુણા છે, પ્રેમથી જ મા બાળકને ઉછેરી શકે છે. પ્રેમથી જ નરનારી પતિપત્ની બનીને જીવનભર એકબીજાને હૂંફ આપી શકે છે. પ્રેમનું વિશાળ અને અપરાજિત સામ્રાજ્ય ચારે તરફ જોઈ શકાય છે. જે લોકો આસક્તિ છોડવા, મારાપણું છોડવા, કોઈ કોઈનું સગું નથી તેવું કહીને સૌને છોડવાની કથાઓ સંભળાવે છે, તે લોકો પણ તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવે છે કે ‘લોકો મને ચાહે, મારા શિષ્યો, અનુયાયીઓ અને ચાહકોની સંખ્યા વધે.’ કેટલીક વાર તો ત્યાગના નામે આંધળો રાગ ઊભો કરાતો હોય છે. લોકો ઘર-બાર, પતિ-પત્ની, માતા-પિતા, સંતાન, ધંધો-રોજગાર વગેરે બધું છોડીને-છોડાવીને ગુરુને જક્કી રીતે વળગતા હોય છે. ગુરુ અને શિષ્ય, બંને પક્ષે ફરી પાછું એ જ પ્રકારનું મમત્વ, પ્રેમ, રાગ દ્વેષ વગેરેનું નિર્માણ થતું હોય છે. પ્રેમનો વિરોધ કરીને પણ અંતે તો માણસ પ્રેમ જ ઝંખે છે. કોઈ ત્યાગી એવો ઉપદેશ નથી આપતો કે ‘મને યાદ ન કરશો, મારું નામ ન લેશો. મારું ચિત્ર ન રાખશો. મારી સમાધિ ન કરશો અને કદાચ કોઈ ગાંડાએ કરી હોય તો દર્શન કરવા ન જશો.’ પણ તથાકથિત સંસારના તીવ્ર ત્યાગી ગણાતા લોકો, પોતાના અનુયાયીઓ પોતાને જ સતત યાદ કરતા રહે, પોતાનું નામ લેતા રહે, એટલા માટે પોતાની જાતે પોતાનાં ચિત્રો આપે છે; લોકેટો બનાવડાવે છે, પૂજામાં ચિત્ર રખાવે છે, પોતાનું નામ જપાવે છે, પોતાની સમાધિ કરવાની પ્રેરણા આપે છે તથા સમાધિએ દર્શન કરવાની પણ પ્રેરણા આપે છે. આ બધાનો તો એ અર્થ થયો કે તમે બધાની સાથેના મમત્વનો ત્યાગ કરો, પણ મારી સાથે દઢ મમત્વ કરો. એવું આંધળું મમત્વ કરો કે માત્ર મારા થઈ જાઓ. આ ત્યાગીઓની મોહભરેલી વ્યક્તિપૂજા છે. આ સાચો ત્યાગ નથી, પણ ત્યાગની ભવાઈ છે. ક્યાંક નાની તો ક્યાંક મોટી પણ છે એ ભવાઈ. ભવાઈ એ ઇતિહાસ નથી, ઘટના નથી, માત્ર મનોરંજન છે. કદાચ, પ્રજાને ગેરમાર્ગે દોરનારું મનોરંજન પણ હોઈ શકે.

મા ત્યાગી છે, ધરતી ત્યાગી છે, વહેતી નદી ત્યાગી છે, આંખાનું વૃક્ષ ત્યાગી છે, કારણ કે એ બધાં કશા જ બદલાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાનું સામર્થ્ય બીજાનાં સુખો માટે ઉત્સર્ગ કરે છે.

તર્કયુક્તિ અને શ્રદ્ધા

જે સરજનહારે બુદ્ધિતત્ત્વનું નિર્માણ કર્યું તે જ સરજનહારે બુદ્ધિના બે છેડા બનાવ્યા, એકનું નામ તર્ક-યુક્તિ અને બીજાનું નામ શ્રદ્ધા. પશુઓ પાસે બુદ્ધિ છે, પણ તાર્કિકતા બહુ થોડી છે. પોતાનો ખોરાક મેળવવા કે પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલી તાર્કિકતા તો તેમનામાં છે, પણ સૂર્ય-ચંદ્ર, સમુદ્ર-પર્વતો વગેરેનાં રહસ્યો જાણવા-પામવાની તાર્કિકતા તેમની પાસે નથી. એટલે એમને શ્રદ્ધાની પણ જરૂર નથી. માણસ પાસે પ્રચુર બુદ્ધિતત્ત્વ છે. તાર્કિકતાના જોરે તે બ્રહ્માંડોનાં રહસ્યોને શોધી શકે છે. તેની પાસે અસીમ તર્કશક્તિ છે એટલે તેને શ્રદ્ધાની પણ જરૂર છે. જેમ અસીમ કામવૃત્તિ સંયમ વિના વિનાશ નોતરી શકે છે, અસીમ તર્કશક્તિ શ્રદ્ધા વિના અસ્થિરતા સર્જી શકે છે. વ્યક્તિના આંતરિક જગતને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તો જીવન ચક્રોળ બની જાય. સ્થિરતાનો અર્થ જડતા યા સ્થગિતતા નથી, પણ એક એવી ભૂમિકા છે, જ્યાં વ્યક્તિ શાંતિ તથા તૃપ્તિના ઓડકાર લઈ શકે, સાથે સાથે વૈચારિક વિકાસ પણ સાધી શકે. આવી ભૂમિકા અપાવનાર તત્ત્વનું નામ શ્રદ્ધા છે. માત્ર માણસમાં જ જોવા મળતો આ ગુણ માણસની બહુ મોટી શક્તિ છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાની બે પાંખોથી જીવન ગગનવિહારી બની શકે છે. જેની આ બંને પાંખો કપાઈ ગઈ હોય છે, તે ધરતી ઉપર પછડાયેલા પાંખ વિનાના પક્ષીની માફક માત્ર તરફડિયાં જ મારતા રહે છે, જીવનની દિવ્યતા તેઓ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કોરી તાર્કિકતાનો કોઈ ઇતિહાસ નથી, કોઈ નિર્માણ પણ નથી. નિર્માણ તો પ્રેમ અને શ્રદ્ધામાંથી જન્મ લે છે. તાજમહાલ અને ભવ્ય મંદિરો તેનાં પ્રમાણ છે.

વધુ જરૂરી છે શ્રદ્ધા

જીવનમાં તાર્કિકતા જરૂરી છે, પણ તેથી પણ વધુ જરૂરી શ્રદ્ધાતત્ત્વ છે. તાર્કિકતા પ્રત્યેક વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થઈ નથી હોતી. પણ શ્રદ્ધા તો લગભગ બધી જ વ્યક્તિઓને મળી હોય છે. નાસ્તિકો પણ જ્યારે કટ્ટર અને આક્રમણ વલણોવાળા બને છે, ત્યારે તેમને પણ પોતાના પ્રકારની શ્રદ્ધા થઈ જતી હોય છે. મતપ્રવર્તક, વિવેચક તથા પ્રચારક પ્રત્યે તેમના મનમાં પણ સત્યતાની શ્રદ્ધા થઈ જતી હોય છે, અશ્રદ્ધાની પણ શ્રદ્ધા હોય છે. જેમ અતિ ધાર્મિક વ્યક્તિ આંખ મીંચીને માન્યતાઓને સ્વીકારી લે છે તેમ અશ્રદ્ધા જ જેની શ્રદ્ધા છે, તેવા લોકો આંખ મીંચીને પ્રત્યેક માન્યતાને નકારી કાઢે છે. નકારવા માટે તાર્કિકતાને કામે લગાડે છે, પણ એ જ તાર્કિકતાને પોતાના મનને જાંચવા કામે નથી લગાડતા તે તો માની લેવાની વાત છે. આસ્તિક અને નાસ્તિક બંને પક્ષે કેટલીક વાતો માત્ર માની લેવાની હોય છે.

કારણ કે માત્ર બુદ્ધિથી જીવનની પૂરી વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી. એક માણસ ગમે છે અને બીજો માણસ તેના કરતાં પણ વધુ સુંદર હોવા છતાં દીઠો નથી ગમતો, તેનું કારણ બુદ્ધિથી નહિ, હૃદયથી જ જાણી શકાશે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા હૃદયના ગુણો છે, જે બુદ્ધિના ગણિતને ઘણી વાર વામન બનાવીને વિરાટ રૂપ ધારણ કરી લેતા હોય છે. ખાસ કરીને ઝઝૂમવાની, ટકી રહેવાની, ફના થવાની અને બલિદાન દેવાની શક્તિ પ્રેમ અને શ્રદ્ધામાંથી પ્રગટતી હોય છે.

બુદ્ધિવિકાસ સાથે હૃદયવિકાસ જરૂરી

માણસને બૌદ્ધિક વિકાસની અસીમ તકો પ્રાપ્ત થઈ છે, પણ જો તેની સાથે હાર્દિક વિકાસ પણ ન કરી શકાય તો માણસ મોટો રોબોટમાત્ર બની જાય એટલે સરજનહારે તેને હૃદયના ગુણો (લાગણીઓ)થી પણ ભરપૂર બનાવ્યો છે. કોઈ પગપાળો સંઘ યાત્રાએ જતો હોય, તેનું નિરીક્ષણ કરજો તો કેટલાક શ્રદ્ધાળુઓ પગે ફોલ્લા પડેલા, વાના દર્દથી થાકેલા પણ એક એક પગલું મક્કમતાથી મૂકતા જતા જોઈ શકાશે. તેમના ચહેરા ઉપર વેદના નથી, ત્રાસ નથી, પણ તેજ છે. પોતાના ઇષ્ટદેવની શ્રદ્ધાની આભાથી તે ચમકે છે. જો ત્રાસ હોત તો એ ક્યારનાય વાહનમાં બેસી ગયા હોત. ‘દર્શન કર્યા પછી જ પાણી પીશ’, એવી દઢતાથી તેઓ હસતા હસતા ભૂખ્યા-તરસ્યા રહી શકે છે. યાત્રાળુઓના સંઘમાં કેટલાક ગમ્મત કરવા, મોજમજા કરવા પણ જોડાય છે. માત્ર તેમને જોઈને જ જો બધા પ્રત્યે ઘૃણા કરવામાં આવે તો તે નિરીક્ષણદોષ છે, દોષદષ્ટિમાંથી જન્મેલો આ દોષ વ્યક્તિના જીવનને ઘૃણાથી ભરી દેશે.

બુદ્ધિ-હૃદયનું સંતુલન

બગીચામાં માત્ર ફૂલો જ નથી હોતાં, સુકાયેલાં ડાળખાં તથા કાંટા પણ હોય છે, પણ બગીચાનો આનંદ તો ફૂલ જોનારને મળતો હોય છે. અને ફૂલને માત્ર હૃદયથી જ માણી શકાય છે. હા, તેના ઉપર પ્રયોગ કરવા હોય તો તેને પ્રયોગશાળામાં લઈ જઈ શકાય, પણ ત્યાં તે પદાર્થમાત્ર છે. તેને ક્ષત, વિક્ષત કરવામાં આવશે. કારણ કે તેનું પૃથક્કરણ કરવાનું છે. જીવન પણ આવી જ રીતે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું રહે છે. એક માત્ર બૌદ્ધિક પૃથક્કરણવાળું અને બીજું હૃદયની લાગણીઓવાળું. બન્નેનું યથાયોગ્ય સંતુલન કરવું એ જીવનસાધના છે. જેમ પ્રેમ ન હોત તો માનવજાતનું શું થાત?—એ પ્રશ્ન આપણને થથરાવી મૂકે છે, તેમ શ્રદ્ધા ન હોત તો શું થાય?—એ પ્રશ્ન પણ થથરાવી મૂકે છે. બુદ્ધને કોના ઉપર શ્રદ્ધા હતી તે તો આપણે કદાચ ન કહી શકીએ, પણ બૌદ્ધો, બુદ્ધ વિના રહી ન શકે, હયમયી જાય. કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ બુદ્ધ નથી. હા, પ્રત્યેક વ્યક્તિથી બૌદ્ધ થઈ શકાય. શ્રદ્ધા વિના શું બૌદ્ધ થઈ શકાય? ના. એટલે બુદ્ધની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતા કોઈ શ્રદ્ધાળુને જોજો, તેના ચહેરા ઉપર શ્રદ્ધાની, સાત્ત્વિકતાની લહેરોને જોજો. તે જ્યારે માથું નમાવે કે દંડવત્ કરે ત્યારે જોજો. તેને કેટલી શાન્તિ અને સ્વસ્થતા મળે છે!!

દુનિયા નાસ્તિક નહિ થાય

હજારો પ્રયત્નો પછી પણ દુનિયા કદી પણ નાસ્તિક નહિ થાય. કારણ કે દુનિયા બનાવનારે શ્રદ્ધા બનાવી છે. ઇમાન બનાવ્યું છે. વિશ્વાસ બનાવ્યો છે. જેમ પ્રેમ ત્યાગને જન્માવે છે, તેમ શ્રદ્ધા પણ ત્યાગ, સેવા અને સમર્પણને જન્માવે છે. પોતાનાં વ્યક્તિગત સુખો તથા વ્યક્તિગત મહેચ્છાઓને છોડીને દેવળમાં, મંદિરોમાં, સેવાસંસ્થાઓમાં જે લોકો દુખિયાં માણસોની સેવા કરે છે, તે માત્ર શ્રદ્ધાના જોરે જ કરી શકે છે, જેમની પાસે આવું જોર નથી હોતું તે દેખાદેખી થોડો સમય તો સેવાપ્રવૃત્તિમાં જોડાય, પણ લાંબું ટકી ન શકે. રક્તપિત્તિયાને જીવનભર મલમ ઘસનાર સાધ્વીઓની પાસે જો આ બળ ન હોત તો તે કદાચ છેલ્લબટુકોની પૂતળીઓ બની ગઈ હોત. એ ભયંકર ચેપીરોગના રોગીઓને સમર્પિત થઈ છે, શ્રદ્ધાના જોરે. મધર ટેરેસાનું આ વાક્ય કેટલું શક્તિશાળી છે! ‘મારું સર્વસ્વ છીનવી લો, પણ મારી શ્રદ્ધાને રહેવા દો.’

શ્રદ્ધા

પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એ માનવજાતને કુદરતની સૌથી મોટી બક્ષિસ છે. પ્રેમ રાગનું પરિષ્કૃત રૂપ છે, તો શ્રદ્ધા વિશ્વાસની પરાકાષ્ઠા છે. માત્ર ધર્મ અને અધ્યાત્મમાં જ શ્રદ્ધાની જરૂર હોય તેવું નથી, પ્રત્યેક બાળકને જીવનનો વિકાસ કરવા માનાં વાક્યોમાં શ્રદ્ધા કરવી જ પડતી હોય છે. વગર દલીલે તે ઘણું ઘણું માની લેતો હોય છે. પાપ અને પુણ્યના નિર્ણયોમાં જ સંભળાવતી હોય છે, ચોરી કરવાથી કે જૂઠું બોલવાથી પાપ લાગે તે સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત બાળક સ્વીકારી લેતો હોય છે. “પણ કેમ પાપ લાગે? પુણ્ય કેમ ન લાગે?” એવી રકઝક એ નથી કરતો. કારણ કે મા ઉપર તેને વિશ્વાસ છે, શ્રદ્ધા છે અને પછી તે કેટલીક વાર ચોરીથી બચી જાય છે. પરાઈ વસ્તુ જોઈને મન તો લલચાય છે, પણ “પાપ લાગે”નો સંસ્કાર તેને ચોરીથી બચાવી લે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ આજન્મ બાળક છે, ભલે તેની કક્ષાઓ ઊંચીનીચી હોય. એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિને આજન્મ એક એવી માતાની જરૂર રહે છે જે તેનામાં સાંસ્કારિક બળ સ્થિર કરે. આ બળના જોરે તે ઉત્તમ પુરુષ બની શકશે. પરાયું ધન, પરાયી સ્ત્રી, હિંસા, કૂરતા, છળકપટ, આ બધું ત્યાજ્ય છે. પ્રાણાન્તે પણ મારાથી એ ગ્રાહ્ય નહિ બને એ દૃઢતા આપનારી કાયમી મા તે શ્રદ્ધા છે.

પ્રત્યેક નિર્મિતિની માફક શ્રદ્ધા પણ જો યોગ્ય સ્થળે અને ઉચિત માત્રામાં ન રહે તો હાનિકારક બની શકે છે. શ્રદ્ધાનો અતિરેક એ અતિશ્રદ્ધા છે. વ્યક્તિવિશેષમાં તે જોઈ શકાય છે તેથી વ્યક્તિવિશેષને વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પણ પૂરી પ્રજા માટે તો પ્રમાણસરની યોગ્ય શ્રદ્ધા જ હિતાવહ બને છે. શ્રદ્ધા જ્યારે બુદ્ધિવિરુદ્ધ, સદાચારવિરુદ્ધ અને કલ્યાણવિરુદ્ધ બને છે ત્યારે તે અંધશ્રદ્ધા બને છે. મોટા ભાગે ખોટી વ્યક્તિમાં, મોટા ગ્રંથોમાં કે ખોટાં સ્થળોમાં આવી શ્રદ્ધા બંધાતી હોય છે. ચમત્કારોની તેમાં મૂળભૂત અપેક્ષા રહેતી હોય છે. આ અનર્થકારી અંધશ્રદ્ધાથી બચવું જોઈએ તથા પ્રજાને બચાવવી જોઈએ.

સ્મૃતિ

કુદરતી રચનાની એક અજાયબી-સ્મૃતિ છે. પ્રાણીમાત્રમાં સ્મૃતિતત્ત્વ જોઈ શકાય છે. પશુપક્ષીઓમાં તે સીમિત પ્રમાણમાં છે કારણ કે તેમની અનુભૂતિ અને દુનિયા સીમિત છે. પણ માનવી પાસે સ્મૃતિના અમાપ ભંડાર ભર્યા પડ્યા છે. આપણે જે કંઈ અનુભવીએ છીએ તે યાદ રહી જાય છે. મગજના કોઈ ખૂણામાં તેની છાપ પડી જાય છે, અસંખ્ય છાપોની ફાઈલો નાના સરખા મગજના નાના સરખા ભાગમાં ખડકાયેલી રહે છે. સમય સમય ઉપર આ વિશાળ ફાઈલોમાંથી જોઈતી, વગર જોઈતી ફાઈલો-સ્મૃતિઓ-અંતઃપટલ ઉપર ઊપસી આવે છે અને વ્યક્તિ સુખી-દુઃખી થયા કરે છે.

એક ક્ષણ માટે આપણે વિચારીએ કે સ્મૃતિતત્ત્વ જ ન રચાયું હોત તો? સ્મૃતિ વિનાના જીવનની કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ. માત્ર અનુભવોથી જીવનવ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. એકબીજાને ઓળખવાં, સમજવાં, ભલાબૂરાનો નિર્ણય કરવો, આ બધું અનુભૂતિ પછીના સમયમાં સ્મૃતિ દ્વારા ચિંતન-મનન કરીને થતું હોય છે. મગજની એકાદ ઝીણી નસ રક્તનું ભ્રમણ અટકાવી દે તોપણ ઘણાની સ્મૃતિ સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. મરતા માણસોમાંથી પણ ઘણા લોકો સ્મરણશક્તિશૂન્ય થઈ જતા હોય છે. તેમની દયનીય દશા જોઈને પીડા થતી હોય છે. જીવન ભૌતિક તત્ત્વોથી સંબદ્ધ છે, પણ પ્રત્યેક ભૌતિક ક્ષણમાં કોઈ છુપાયેલી ચેતના ડોકિયું કરતી જોઈ શકાય છે. સ્મૃતિ પણ ચેતનાની સાબિતી નથી શું? કેલ્ક્યુલેટર કે કમ્પ્યૂટર પણ ત્યાં સુધી જ સ્મૃતિતત્ત્વને જાળવી શકે છે, જ્યાં સુધી તેનામાં વિદ્યુતપ્રવાહ વહેતો હોય; સેલ કાઢી લેતાં જ સ્મૃતિનો સ્ટોરેજ નષ્ટ થઈ જાય છે. આપણી સ્મૃતિ માટે પણ ક્યાંક કોઈએ સેલ ગોઠવેલો છે. ભલે તે જોઈ ન શકાય. કેલ્ક્યુલેટરનો સેલ પણ ક્યાં દેખાય છે? હા, તેનું કાર્ય દેખાય છે. કાર્ય જ સેલના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ નથી શું?

સ્મૃતિઓ પણ સૌની સરખી નથી. એક વ્યક્તિને ઘણુંબધું યાદ છે. તે વસ્તુને તરત જ યાદ કરી શકે છે. તેની સ્મૃતિને જોઈને નવાઈ લાગે છે. બીજી તરફ એક બીજો માણસ છે જેને મહામહેનતે પણ ખાસ કંઈ યાદ રહેતું નથી. તેને પોતાની સ્મૃતિહીનતા ઉપર દુઃખ થાય છે. ક્યાં તત્ત્વોથી બની છે આ સ્મૃતિ? એ તત્ત્વોને આરોપિત કરીને ઢગલાબંધ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરવાનું હજી તો શક્ય બન્યું નથી.

વિશ્વની રચનાનું નિરીક્ષણ એ દષ્ટિએ મહત્ત્વનું નથી કે ફલાણી વસ્તુ ફલાણું કાર્ય કરે છે પણ રચનાનું મહત્ત્વ એ દષ્ટિએ જોવાનું છે કે જો

ફલાણી વસ્તુ હોત જ નહિ તો વિશ્વ કેવું હોત! વસ્તુના અસ્તિત્વથી ઘણી વાર તેનું મહત્ત્વ નથી સમજાતું પણ વસ્તુના અભાવથી તેનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જો મારામાં સ્મૃતિતત્ત્વ ન હોત તો આ લેખ ન લખી શક્યો હોત. મારા મસ્તિષ્કના કોઈ એકાદ ખૂણામાં ઢગલાબંધ સ્મૃતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. સુપર કમ્પ્યુટર જેમ એકસાથે સેંકડો ફંક્શનની વિગતો અત્યંત ઝડપથી આપે છે અને તે બધામાંથી નિયંત્રણ દ્વારા જરૂરી એવી એક નિશ્ચિત ડેટા તૈયાર કરી શકાય છે તેવી જ રીતે મારા મસ્તિષ્કમાં પણ સેંકડો ફંક્શનો છે તે બધામાંથી એક નિયંત્રિત ડેટા તૈયાર થતી હોય છે. એ ડેટા જ આ લેખ લખાવે છે. કેટલી નવાઈ છે કે પેલા કમ્પ્યુટર ઉપર તો બનાવનાર કંપનીનું તથા દેશનું નામ લખેલું છે. આપણે પણ માનીએ છીએ કે કમ્પ્યુટર આટલી જટિલતાથી ફલાણી કંપનીએ બનાવ્યું છે. પણ મારા મસ્તિષ્ક ઉપર કોઈ કંપની કે દેશનું નામ લખ્યું નથી, એટલે બહુ જ નાદાનીથી લોકો કહી બેસે છે કે એ તો આપોઆપ બનેલું છે. તેની ડિઝાઇન કે સ્પેરપાર્ટની કોઈએ ગોઠવણ કરી નથી. મારે મન આ અશ્રદ્ધાની અંધશ્રદ્ધા છે.

*

12. લાગણીઓની સૃષ્ટિ—૩

સુખ અને દુઃખ

અનુભૂતિ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બંને પ્રકારની થયા કરતી હોય છે. અનુકૂળતા એટલે સુખ અને પ્રતિકૂળતા એટલે દુઃખ. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા માનસિક ક્ષેત્રે તથા કેટલાક અંશોમાં ભૌતિકરૂપે પણ સાપેક્ષ હોય છે. અર્થાત્ એક જ વસ્તુ અથવા એક જ પરિસ્થિતિ એક માણસ માટે અનુકૂળ હોય છે તો બીજા માટે પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતામાં મહત્ત્વનો ભાગ રુચિ ભજવે છે. રુચિ રસ ઉત્પન્ન કરે છે અને રસ જ સુખ બને છે. અરુચિ અરસ અથવા પ્રતિરસ ઉત્પન્ન કરે છે, જે દુઃખ બને છે. રુચિ સ્વભાવથી, સંસ્કારોથી તથા વિચારોથી ઘડાતી હોય છે. મૂળ વાત ઉપર આવીએ. માનો કે સુખદુઃખની હસ્તી જ ન હોત તો? જીવનની કેવી સ્થિતિ હોત? કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી સુખદુઃખ વિનાના સંસારની. પણ જો સુખદુઃખની રચના કોઈ સરજનહારે કરી છે તો તેણે માત્ર સુખોની જ રચના કરી હોત તો? દુઃખોની રચના કરવાની શી જરૂર હતી? કદાચ દુઃખો રચવાં જરૂરી હતાં તો થોડાં રચવાં હતાં. આટલાં બધાં દુઃખો રચીને તો વિશ્વને નરકાગાર જ બનાવી દીધું. બુદ્ધને કહેવું પડ્યું કે, “સર્વ દુઃખં દુઃખં દુઃખં સર્વ દુઃખમ્” બધું દુઃખમય જ છે. આવી રચના કરતાં તેનું કાળજું ન કંપી ઊઠ્યું! આ ભાવુકતાભર્યું ચિંતન છે, સમજણભર્યું નથી.

સુખદુઃખ—બે પ્રકારનાં

સુખદુઃખના મુખ્યતઃ બે ભાગ કરી શકાયઃ કુદરતસર્જિત અને માનવસર્જિત. દુષ્કાળ, ધરતીકંપ, વાવાઝોડું, અતિગરમી, અતિઠંડી વગેરે દ્વારા થતાં દુઃખો એ કુદરતસર્જિત છે. ભૂખ, તરસ, વાસના વગેરે આવેગોથી થતાં દુઃખો પણ કુદરતી છે પણ ભાવતાં ભોજન, વસ્ત્રો, આવાસો વગેરે ન મળવાથી તથા સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય વગેરે પ્રયાસોથી થનારાં દુઃખો એ માનવસર્જિત દુઃખો છે. આ બધાં દુઃખો ન હોત તો માનવપુરુષાર્થની જરૂર જ ન રહેત. પશુઓને પણ પોતાની અલ્પ આવશ્યકતાઓ માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. એક સિંહણ સરેરાશ ત્રીશ વાર દોડ લગાવે છે ત્યારે એકાદ પશુનું મારણ કરી શકે છે.

જીવનની સાથે અનિવાર્ય રીતે પુરુષાર્થ જોડાયેલો છે. પુરુષાર્થની સાથે સફળતા અને નિષ્ફળતા જોડાયેલાં છે. સફળતાથી સુખ અને નિષ્ફળતાથી દુઃખની નિષ્પત્તિ થતી હોય છે. કુદરતી સુખદુઃખો માત્ર માનવને લક્ષ્ય કરીને આવતાં નથી હોતાં, દુષ્કાળ કે વાવાઝોડું એ પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા છે. માનો કે તમને છીંક આવી ને જીવજંતુઓ મરી ગયાં. હવે જો જંતુઓ એમ વિચારે કે અમને મારી નાખવા માટે આ છીંક આવી તો તે તેમની ગેરસમજ છે. જંતુઓને મારવા માટે નહિ પણ શારીરિક અવ્યવસ્થાને દૂર કરવા માટે છીંક જરૂરી હતી એટલે આવી. જંતુઓને મરી જવું તે આનુષંગિક છે.

આવી જ રીતે કુદરતી પ્રકોપો પણ વિશ્વરચનાની જરૂરી વ્યવસ્થા પૂરી કરવા જરૂરી હોય અને જંતુઓની માફક પ્રાણીઓ વગેરેનો નાશ થાય તો તે આનુષંગિક તત્ત્વ કહેવાય. કુદરતી વિપત્તિઓની સામે પણ જે પોતાની રક્ષાવ્યવસ્થા ગોઠવીને પ્રગતિ કરી શકે છે તે ઉત્તમ માનવજાતિ થઈ શકે છે. યુરોપ, ખાસ કરીને ઉત્તર યુરોપ કારમી ઠંડીમાં ધ્રૂજતો દેશ હોવા છતાં તેણે જે વ્યવસ્થા નિર્માણ કરી છે તેથી કાતિલ ઠંડીમાં પણ માણસોનાં મરણ નથી થતાં અને લોકો સુખપૂર્વક રહી શકે છે. જ્યારે ભારત જેવા દેશોમાં કુદરતી કોપ ઓછો હોવા છતાં આવી વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાઈ ન હોવાથી ઠંડીમાં ટાઢથી, ગરમીમાં લૂથી અને વરસાદમાં રેલથી હજારો માણસો મરી જાય છે.

સુખેચ્છા કુદરતી છે

નિમ્નકક્ષાની જીવનવ્યવસ્થાથી માણસ નિમ્ન બનતો હોય છે. જો માણસને બુદ્ધિપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરતાં આવડે તો કુદરતને આશીર્વાદ વરસાવતી કરી શકે છે. પણ જો માણસને પુરુષાર્થ જ ન ગમે, બુદ્ધિનો ઉપયોગ જ ન કરે તો તેના માટે કુદરત અભિશાપ વરસાવતી થઈ શકે છે. વિશ્વની ઉન્નતઅધમ, સુખી-દુઃખી પ્રજાનું મૂળ કારણ બુદ્ધિપૂર્વકનો સતત પુરુષાર્થ અને તેનો અભાવ છે.

મોટા ભાગે તો જ્યાં કુદરત ઘણી અનુકૂળ હોય છે ત્યાંની પ્રજા આળસુ તથા પ્રગતિહીન જોવા મળે છે. તેમાં ધર્મ કે દર્શન દ્વારા જો પ્રજાને સંતોષી બનાવી દેવામાં આવી હોય તો તો તે ઘોર દરિદ્ર જ બની જતી હોય છે. મોટા ભાગે જ્યાં કુદરતની પ્રતિકૂળતા વધારે હોય છે ત્યાં

વસતી પ્રજા અપેક્ષાકૃત વધુ બૌદ્ધિક હોય છે. એમ કહો કે તેને તેમ થવાની ફરજ પડે છે. કુદરતી વાતાવરણની અસર કરતાં પણ ધાર્મિક દર્શનની અસર વધુ તીવ્ર રહેતી હોય છે. જ્યાં નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મોનો પ્રભાવ વધુ હોય છે ત્યાં બુદ્ધિશાળી પ્રજા હોય તોપણ વિકાસ વિનાની થઈ જતી હોય છે. નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મો, ભૌતિક સુખોનો વિરોધ કરે છે એટલે બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રજાજીવનની સગવડો વધારવા માટે નહિ, પણ અગવડો સહન કરી લેવા માટે થતો હોય છે. જોકે ગમે તેટલો પ્રચુર ઉપદેશ અપાય તોપણ પ્રજા તો સુખેચ્છુ રહેતી જ હોય છે. કારણ કે કુદરતી રચના જ એવી છે કે સૌને સુખો ગમે છે. સુખેચ્છા એ કુદરતી સહજ માર્ગ છે, જ્યારે સુખત્યાગ અથવા સુખદ્રોહ એ સતત ઉપદેશથી સ્થપાયેલી સ્થિતિ છે, જે અકુદરતી અને અસ્થિર છે. સતત પ્રવચનો, ઉપદેશો તથા કઠોર નિયમોથી આવી સ્થિતિ પોષાતી હોય છે. જો આ બધું બંધ કરવામાં આવે અને પ્રજાને તથા માણસને વાતાવરણમુક્ત કરવામાં આવે તો તે કુદરતી પ્રેરણા પ્રમાણે આપોઆપ સુખમાર્ગી થઈ જશે. પ્રજા, સુખમાર્ગી બને એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. ધર્મ તથા અધ્યાત્મનું કામ પરાયા સુખને છીનવી લેવાથી તથા સુખમોહથી પ્રજાને બચાવવાનું છે. સુખમાત્રથી દૂર રાખવાનું કામ જો ધર્મ કરે તો પ્રજા દરિદ્ર થઈ જાય.

માનવસર્જિત દુઃખો

વિશ્વરચનાનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ તે સુખાનુભૂતિ છે. જંતુમાત્ર સુખ ઇચ્છે છે અને સુખ માટે જીવે છે. કુદરતસર્જિત સુખોને પુરુષાર્થ દ્વારા વધારી શકાય છે તથા દુઃખોને ઘટાડી શકાય છે. પણ માણસ કુદરતની સીમાથી ઘણો દૂર નીકળી ગયો છે. એટલે તેનાં સુખો તથા દુઃખો માત્ર કુદરતસર્જિત ન રહેતાં માનવસર્જિત પણ થયાં છે. માનવે ધર્મને સંપ્રદાય તથા રૂઢિઓમાં બદલી નાખ્યો, એટલે વર્ણભેદ થયા, કુદરતે કોઈને બ્રાહ્મણ તથા કોઈને શૂદ્ર કે ચાંડાલ સર્જ્યો નથી. આ કામ માણસે કર્યું. જે લોકોને શૂદ્ર કે ચાંડાલ થવું પડ્યું તેમના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. આજીવિકા વિનાની ઘોર દરિદ્રતા અને અપમાનિત જીવન જીવવા માટે તેમને વિવશ થવું પડ્યું. આ માનવસર્જિત ધાર્મિક દુઃખો છે. કુદરતે તો નરનારીની જોડી બનાવી પણ માનવે નારી માટે સામાજિક માળખું જ જુદું બનાવ્યું. નારીએ ઘૂંઘટ કે બુરખો પહેરવાનો, વિધવા થાય તો પતિ સાથે બળી મરવાનું, જીવનભર વૈધવ્ય પાળવાનું, આ દુઃખો માનવનિર્મિત સામાજિક વ્યવસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. આવી જ રીતે એક વર્ગને ભણવાની ઘણી તકો ઊભી કરવાની અને બીજા વર્ગને શાળાના પગથિયે પણ ઊભો રહેવા નહિ દેવાનો. આ રીતે પૂરો વર્ગ શિક્ષણથી વંચિત રહે તે માનવસર્જિત દુઃખ છે. આજીવિકા તથા રોજી માટે પણ એવી વ્યવસ્થા કરવાની કે જેથી એક ભાગ હંમેશાં દરિદ્ર જ રહે; કદી ઊંચો જ ન આવી શકે તો તે માનવસર્જિત દુઃખો છે. કોઈ પણ પ્રકારનું શોષણ, અત્યાચાર વગેરે માનવસર્જિત દુઃખો છે. વધુમાં વધુ પ્રજાને ન્યાય તથા સુખ મળે તેવી વ્યવસ્થા જ સાચો ધર્મ છે. મહાપુરુષ એ છે જે પૂરી પ્રજાના હિતને મહત્ત્વ આપે. વર્ણવાદી કે વર્ગવાદી વ્યવસ્થા કદી પણ પૂરી પ્રજાને ન્યાય આપી શકે નહિ. પ્રજામાં કેટલાક શક્તિશાળી માણસો પોતાના તથા પોતાનાં સ્વજનોના હિત માટેની વ્યવસ્થા ઘડી કાઢતા હોય છે જ્યારે બીજા કેટલાક સૌના હિત માટેની વ્યવસ્થા સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. સૌનું હિત જોનારા જ સંત કહેવાય. માત્ર માનવજાતિમાં જ રાક્ષસો તથા સંતો ઉત્પન્ન થાય છે. સંતો સર્વહિતકારી અને રાક્ષસો માત્ર સ્વહિતકારી જીવનની વ્યાખ્યા અને પદ્ધતિ પ્રસ્તુત કરતા હોય છે.

*

13. લાગણીઓની સૃષ્ટિ—4

સૃષ્ટિરચનાની ઊલટતપાસમાં આપણે આવેગો અને લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરી રહ્યા છીએ. તીવ્ર લાગણીઓનાં કેન્દ્રબિન્દુઓ રાગદ્વેષમાં છુપાયેલાં છે. રાગદ્વેષનો સદંતર ત્યાગ શક્ય જ નથી. એક પરમજ્ઞાની ગુરુને પણ આજ્ઞાપાલક શિષ્ય પ્રત્યે રાગ અને આજ્ઞાનો અનાદર કરનાર શિષ્ય પ્રત્યે થોડી માત્રામાં પણ દ્વેષ થાય જ છે. આ જરૂરી પણ છે. નહિ તો સોનું-પિત્તળ એક ભાવે વેચાવા લાગે. પણ જો તેની માત્રા વધી જાય અર્થાત્ પ્રિય શિષ્યને ખૂબ સારું સારું ખવડાવે અને અપ્રિયને ધુતકાર્યા કરે તો તેમાંથી વિદ્રોહ, વેરઝેર અને વિખવાદ થઈ શકે. સમજુ ગંભીર માણસ એનું નામ છે, જે પોતાની લાગણીઓને તીવ્ર ન થવા દે. તીવ્ર લાગણીઓ વ્યક્તિને વહાવી દે છે. વ્યાવહારિક જગતમાં પ્રત્યેક લાગણીની પ્રતિક્રિયા થતી જ હોય છે, એટલે તીવ્ર દ્વેષની પણ તેવી જ પ્રતિક્રિયા થવાની. વ્યક્તિ તથા વર્ગ અશાન્ત અને દુઃખી થશે, એટલે ઉચિત માત્રાનું નિયંત્રણ રાખી શકાય તો લાગણી હાનિ પહોંચાડવાની કક્ષાએ ન પહોંચી શકે.

ઈર્ષ્યા

અનિષ્ટથી દૂર રહેવા જેમ દ્વેષવૃત્તિ યોગ્ય માત્રામાં જરૂરી છે, તેવી જ રીતે ઈષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ગતિ લાવવા ઈર્ષ્યા તથા સ્પર્ધાતત્ત્વ રચાયું છે. એક જ લક્ષ્ય માટે એક જ માર્ગે ચાલનારા પથિકો, આગળ નીકળી જનારની ઈર્ષ્યા કરતા હોય છે. મારો સહમાર્ગી મારાથી સવાયો-દોઢો બને તે મારાથી સહન નથી થતું. પ્રત્યેક માર્ગ ઉપર અનેક લોકો ચાલી રહ્યા છે. જે લોકો નજીકના પથિકથી પાછળ રહી જતા હોય છે, તેમનામાં આગળ જનારા પ્રત્યે ઈર્ષ્યાભાવ પ્રકટ થવા લાગે છે. ધંધાનું ક્ષેત્ર હોય કે અધ્યાત્મનું ક્ષેત્ર હોય, સર્વત્ર સહમાર્ગીઓમાં ઈર્ષ્યાનું પ્રમાણ જોવા મળશે. વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર તેનાં ઉદાહરણ છે.

ઈર્ષ્યા સ્પર્ધાને જન્માવે છે. હું શા માટે પાછળ રહું? એવી વૃત્તિથી પાછળ રહેલો પથિક જોરજોરથી ચાલવા લાગે છે. જો આ ઈર્ષ્યા અને સ્પર્ધા ન હોત તો પુરુષાર્થમાં વેગ ન આવત. જેમને આગળ નીકળી જનારાઓની જરા પણ નોંધ નથી હોતી તેઓ ઈર્ષ્યા, સ્પર્ધાથી તો ઘણા અંશે મુક્ત રહી શકે છે, પણ તેમના પુરુષાર્થમાં કાં તો ગતિ હોતી જ નથી અને હોય છે તો બહુ થોડી હોય છે. એકલું ઘોડું પણ દોડી શકે, પણ બે-પાંચ-દસના સમૂહમાં જ્યારે તે દોડે છે, ત્યારે તેની દોડમાં આપોઆપ તીવ્રતા આવી જાય છે. સ્પર્ધા કર્યા છતાં પણ જે પાછળ ને પાછળ જ રહ્યા કરે છે તેમાં બે લાગણીઓ જન્મે છે: (1) અસૂયાવૃત્તિ (2) પરાજયવૃત્તિ. અસૂયા એટલે ગુણોમાં પણ દોષો જોવાની વૃત્તિ. આવી વૃત્તિથી પાછળ રહેલો માણસ પોતાની આગળના સ્પર્ધકના ગુણોમાં દોષો જોયા કરે છે, પણ જો હસતામુખે પરાજય સ્વીકારી શકાય તો ઈર્ષ્યા-અસૂયા-સ્પર્ધાની જગ્યાએ વંદના આવે છે. આવો માણસ આગળ નીકળી જનારની કદર કરે છે. તેને વંદન કરે છે. તેનો જયજયકાર કરે છે. આમ કરવાથી તેને શાંતિ તથા સૌજન્ય બન્ને મળે છે.

ઈર્ષ્યા, અસૂયા ન હોત તો ?

જ્યારે ઈર્ષ્યા-અસૂયા કરનારને અશાંતિ, વૈરભાવ વગેરે દોષો મળતા હોય છે. જો ઈર્ષ્યા અથવા સ્પર્ધા હોત જ નહિ તો જીવનમાં તીવ્રગતિ તથા મહાન કાર્યો કરવાની વૃત્તિ પણ ન હોત. મહાનમાં મહાન વ્યક્તિમાં પણ આ વૃત્તિઓ જોઈ શકાય છે.

લક્ષ્મી અને કામિનીત્યાગ

કંચન તથા કામિનીના ત્યાગી ઘણા જોવા મળશે. કારણ કે આ સ્થૂળ ત્યાગ છે. ઘણી વાર તો લોકરંજન માટે પણ આવા ત્યાગ થતા હોય છે. કેટલીક વાર આવો ત્યાગ કર્યા પછી લોકદબાણના પ્રભાવમાં અનિચ્છાએ પણ ત્યાગી રહેવું પડતું હોય છે. કેટલાક લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરીને પણ લોકોત્તર સુખો તો ભોગવતા જ હોય છે. કેટલાક લક્ષ્મી મેળવવા પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરતા હોય છે. જો સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરશો તો ખ્યાલ આવશે કે લક્ષ્મી દ્વારા મળનારી સુખ-સગવડો મેળવવાની ઇચ્છા લક્ષ્મીત્યાગીઓમાં પણ જેવી ને તેવી જ હોય છે. ફરક એટલો હોય છે કે એક માણસ સીધો જ લક્ષ્મીને પોતાના ગજવામાં રાખે છે, જ્યારે બીજો માણસ પોતે તો સીધો સ્પર્શ નથી કરતો પણ પોતાના માણસના ગજવામાં લક્ષ્મી રખાવે છે. સ્થૂળ દષ્ટિએ જોઈએ તો આવા ત્યાગમાં પ્રથમ સોપાને તો ત્યાગ છે, પણ આગળ બધું સરખું જ છે. આવું કામિનીત્યાગનું પણ લગભગ થતું હોય છે.

કામિનીત્યાગ, વિષયત્યાગનું સ્થૂલ સ્વરૂપ છે, પણ વિષયવૃત્તિની આંધી એટલી પ્રબળ છે કે કામિની વિના પણ તે વિષયભોગ ભોગવી લે છે. જેની પાસે પ્રત્યક્ષ કામિની છે તેને કોઈ ત્યાગી નથી કહેતું, જોકે ઘણી વાર સંયમી ગૃહસ્થો ઘરમાં પણ સ્વૈચ્છિક રીતે સંયમી જીવન જીવતા હોય છે, પણ પેલા સ્થૂલ કામિનીત્યાગીને લોકો પરમત્યાગી સમજે છે. તેના આંતરજીવનની વિષયવૃત્તિને લોકો જોઈ શકતા નથી. એટલે આ ભ્રમ બંધાયો છે. જો અંતરવૃત્તિને પણ જોઈ શકાય તો ખ્યાલ આવે કે અહો! કેટલો મોટો ભ્રમ આપણે સેવતા રહ્યા છીએ! તોપણ માનો કે કોઈ એકાદ વિરલો સાચો ત્યાગી મળી રહે તોપણ તેનામાં ઈર્ષ્યા, સ્પર્ધા વગેરે તત્ત્વો રહેવાનાં, આ કુદરતી તત્ત્વો છે. બે ત્યાગીઓ અને બે જ્ઞાનીઓ પણ પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યાસ્પર્ધા કરતા જોવા મળે તો નવાઈ પામતા નહિ. પ્રવૃત્તિને વેગવંતી બનાવવા માટે કુદરતે મૂકેલાં આ તત્ત્વો છે. પણ કામકોધાદિની માફક જો તેની યોગ્ય માત્રાનો વિવેક ન જળવાય તો તે ભયંકર અનિષ્ટ કરનારાં પણ થઈ શકે છે. જેનામાં અનિષ્ટ કરવાની ક્ષમતા હોય છે, તે જ જો નિયંત્રિત થાય તો ઇષ્ટ કરી શકતાં હોય છે. કેટલાક લોકો ઈર્ષ્યાભાવને અભિવ્યક્ત ન થવા દે તો તેથી તે ઈર્ષ્યામુક્ત થઈ ગયા છે, તેવું માનવું ભૂલ હશે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષને પણ પોતાના સ્પર્ધક પ્રત્યે થોડીઘણી ઈર્ષ્યા રહેતી જ હોય છે. ઈર્ષ્યાને વ્યક્ત ન થવા દેનારની વિશેષતા એ છે કે પોતાની છબીને ઝાંખી કરનારા દોષોને તે અંતઃકરણની સપાટી ઉપર આવવા દેતો નથી. હા. ઊંડાણમાં તો તે રહે જ છે. પણ આથી તે માણસ ઢોંગી કે દંભી નથી, તે પોતાની જાત ઉપર નિયંત્રણ કરી શકનાર છે. આ નિયંત્રણ જ તેને સ્વસ્થતા, કુશળતા અને શાંતિ આપે છે.

ચિંતા, ભય અને શોક

લાગણીઓની સૃષ્ટિ બહુ જ અદ્ભુત છે. જંતુમાત્રને થોડાઘણા અંશમાં ચિંતા, ભય અને શોકની લાગણીઓ થતી હોય છે. પશુ વગેરેની તુલનામાં માણસને બધાં તત્ત્વો વધારે છે એટલે ચિંતા, ભય અને શોકનાં તત્ત્વો પણ વધારે છે. ચિંતાની માત્રા સ્વભાવ સાથે જોડાયેલી હોય છે. સમજણ દ્વારા થોડો ફરક કરી શકાય, ઝાઝો નહિ. કુદરત ઇચ્છે છે કે જીવમાત્ર પ્રવૃત્તિ કરે. પ્રવૃત્તિ કરાવવા લાગણીઓ અને આવેગોની રચના થઈ છે. આવેગોની તુલનામાં લાગણીઓની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી મોટી હોય છે. પ્રવૃત્તિઓ પરિણામ મેળવવા થતી હોય છે. ‘કર્મ કરો અને ફળની ઇચ્છા ન રાખો’ એવું પોપટિયું જ્ઞાન સાંભળવા-સંભળાવવા માટે તો મધુર છે પણ ફળની ઇચ્છા જ ન હોય તો કર્મ કરે જ શા માટે? આ તો કોઈ કારખાનાનો માલિક કહે કે ‘મજૂરી કરો પણ પગારની ઇચ્છા ન કરો, મને ઠીક લાગશે તો અને ત્યારે આપીશ, ન આપું તોપણ કામ કરતા જ રહો.’ આવા ઉપદેશો સંભળાવનાર કથાકારને પણ જો પૂરતી દક્ષિણા ન મળે તો તેને પણ દુઃખ થાય છે. ફળની ઇચ્છાનો નિષેધ કરનાર પણ સ્વયં તો ફળ ઇચ્છે જ છે. ફળેચ્છા એ વાસ્તવિકતા છે, એટલું જ નહિ, કર્મઠતા, પ્રબળ કર્મઠતાનું એ પ્રેરક તત્ત્વ છે. ફળેચ્છા હોય જ નહિ અથવા મંદ હોય તો કદી પણ મહાન પ્રવૃત્તિ કરી શકાશે નહિ.

ચિંતામાંથી ચિંતન અને વિકાસ

ઇચ્છાશક્તિમાંથી મહત્તાનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોય છે. માનો કે એક ખેડૂતને ખેતી કરવી છે, તેણે ખેડી-ખેડીને ખેતર એકદમ તૈયાર કર્યું છે, પણ સમય થયો હોવા છતાં વરસાદ ન આવ્યો. દિવસો વીતવા લાગ્યા. આ ખેડૂતને આપોઆપ ચિંતા થશે. જવાબદારી સાથે ચિંતાનો ગહન સંબંધ છે. ખેડૂતને પોતાનાં બાળબચ્ચાંની જવાબદારી છે. દેવું ભરવાની જવાબદારી છે. એટલે તેને ચિંતા થવાની જ, થવી જ જોઈએ. ‘ચતુરને ચિંતા ઘણી’ એ કહેવત ખોટી નથી. જવાબદારી વિનાનું જીવન કદાચ ચિંતા વિનાનું હોઈ શકે પણ એવું જીવન નરી કાયરતાના આધારે જ સ્થિર થતું હોય છે. કેટલીક વાર આવી કાયરતાને ત્યાગ-વૈરાગ્ય કે જ્ઞાનનો મખમલી જામો પહેરાવીને શૂર્પણખા જેવા શણગાર સજાવવામાં આવતો હોય છે. જવાબદારીભર્યું જીવન જીવવું એ જ સાચું જીવન છે. જો ખેડૂતને કદી ચિંતા થાય જ નહિ તેવી વરસાદ વગેરેની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ હોત તો ખેડૂત તથા ખેતીનો વિકાસ ન થઈ શક્યો હોત. ખેડૂતને ખેતીરૂપી ફળ ધાર્યા પ્રમાણે મળતું નથી એટલે તેને ચિંતા થાય છે. ચિંતામાંથી ચિંતન થાય છે અને ચિંતનમાંથી નદીઓ ઉપર બંધ, નહેરો, ટ્યૂબવેલ વગેરે વરસાદના વિકલ્પો શોધાય છે.

જે દેશની પ્રજા ચિંતા વિનાની હશે તે વિકાસ વિનાની પણ હશે. જ્યાં કુદરતની ઘણી અનુકૂળતા હોય છે ત્યાંની પ્રજા મોટા ભાગે જેમતેમ જીવી લેવામાં માનતી હોય છે. પણ જ્યાં કુદરતની ઘણી પ્રતિકૂળતા હોય છે ત્યાંની પ્રજા જીવનની ચિંતા કરીને જીવનને વધુ ને વધુ વિકાસવાળું બનાવતી હોય છે. પોતાનાં સ્વજનો, ઇષ્ટો અને સ્નેહીજનોની રક્ષાની ચિંતા સૌને થતી હોય છે. જો આવી ચિંતા થતી જ ન

હોત તો? લાગણીઓના બધા વિભાગો નિર્જીવ થઈ જાત.

‘ચિંતા કરવી જ ન જોઈએ’ ‘સદા મસ્તીમાં મસ્ત રહેવું જોઈએ’ તેવી વાર્તામાં ગંભીરતા નથી. ભૂખ્યાં બાળકો, જેનું શિયળ જોખમમાં છે તેવી બહેન, દીકરી કે પત્ની, જે રાષ્ટ્રની આઝાદી ગુલામીમાં બદલાઈ જવાની અણી ઉપર છે આવા બધાની ચિંતા ન કરીને મસ્તીમાં મસ્ત રહો તેવું કહેનારા જીવનની ગંભીરતા વિનાના વૈચારિક નશાના શિકાર છે. ચિંતાતત્ત્વ કુદરતે બનાવ્યું છે અને યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય માત્રામાં તે જરૂરી છે.

વ્યર્થની ચિંતા

પણ કુદરતી રચનામાં માનવનો સારો તથા ખોટો ઉમેરો હંમેશાં થતો રહ્યો છે. સારાખોટા ઉમેરાને માત્રાબદ્ધ કરવો તે વિવેક છે. તે સાધના છે. ઘણી વાર માણસ વ્યર્થની ચિંતા કરતો હોય છે. ‘કાજી કયું દૂબલે? તો કહે સારે ગાંવકી ફિકર.’ આવી રીતે ઘણા લોકોને અનુપાયચિંતા થયા જ કરતી હોય છે. ‘કલિયુગ આવી ગયો છે, પાપાચાર વધી ગયો છે, મારું કહેવું કોઈ માનતું નથી, મને કોઈ ગાંઠતું નથી’ વગેરે બાબતો એવી છે કે મોટા ભાગે ગેરસમજથી આવી ચિંતા થયા કરતી હોય છે. એક સજ્જન મળ્યા. તેમણે કહ્યું; “તારે માથે ઊભો છે કાળ કે ઊંઘ તને કેમ આવે?” આ ભજનની પંક્તિએ મારા ઉપર એટલી પ્રબળ અસર કરી કે મેં ઊંઘવાનું છોડી દીધું. ઝોકાં આવે તો ‘ઊંઘ તને કેમ આવે?’ એ વાક્ય બોલીને તરત જ હું જાગી જાઉં, ઘણાં વરસો સુધી આવું જીવન જીવ્યો. ચિંતાનો પાર ન રહે, ‘ઊંઘ તને કેમ આવે?’ એ વાક્ય જ મનમાં ગુંજ્યા કરે. હવે મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મરણ પછીની ચિંતા વ્યર્થ છે. મરણ પછી કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. પ્રશ્ન તો જીવતા માણસોને હોય છે. તેની ચિંતા કરવી જોઈએ. પણ આ હડાપણ ઘણું મોડું આવ્યું. પહેલાંની સતત જાગતા રહેવાની ભ્રમણાએ મને અનિદ્રાનો દરદી બનાવી દીધો છે. હવે ઘસઘસાટ ઊંઘવાનું બહુ મન થાય છે, પણ ઊંઘ જ નથી આવતી.”

અધ્યાત્મ કર્તવ્યપ્રેરક—પોષક જોઈએ

કેટલીક વાર અધ્યાત્મના નામે સાચી ચિંતા છોડીને કાલ્પનિક ચિંતામાં વ્યક્તિ ડૂબી જાય છે. જીવનના પ્રશ્નોની ચિંતા થવી જ જોઈએ. તેની ઉપેક્ષા કે તેનાથી પલાયન થઈ જવું તે અધ્યાત્મ નથી. મિથિલા નગરી જ્યારે ભડકે બળવા લાગી અને સત્સંગસભામાંથી બધા શ્રોતાઓ દોડી દોડીને અગ્નિની દિશા તરફ ગયા. પણ જનક રાજા તથા અષ્ટાવક વક્તા બે જ બેસી રહ્યા ત્યારે અષ્ટાવકે જનકને કહ્યું કે, તું કેમ બેઠો છે? તારું કશું બળતું નથી? બહુ શાંતિથી જનકે ઉત્તર આપેલો કે, ‘મિથિલામાં પ્રદગ્ધાયાં ન મે દહ્યતિ કિંચન.’ અર્થાત્ મિથિલાનગરી બળી રહી છે પણ તેમાં મારું કશું બળતું નથી. (હું આત્મા છું અને અગ્નિ મને બાળી શકતો નથી એવો ભાવ છે.) આ ઉત્તરથી ઘણા લોકો જનકને અનાસક્ત, વિદેહી, નિઃસ્પૃહી માને છે અને દોડી જનારાઓની હાંસી ઉડાવે છે. મારી દષ્ટિએ આ બરાબર નથી. જનક રાજા છે અને પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવી એ તેનું કર્તવ્ય છે. જ્યારે આખું નગર ભડભડ બળી રહ્યું હોય ત્યારે પલાંડી વાળીને બેસી ન રહેવાય. અધ્યાત્મ કર્તવ્યનું પોષક અને પૂરક હોવું જોઈએ. જો તે કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરાવનારું હશે તો પ્રજા અધ્યાત્મના નામે કર્તવ્યવિમુખ થશે. કર્તવ્યવિમુખ થયેલી પ્રજા અધમ થઈ જશે. માનો કે, આજે કોઈ શહેરમાં પ્રચંડ આગ લાગી હોય તેવા સમયે અગ્નિશામક બંબાવાળો કહી દે કે ‘આમાં મારું કાંઈ બળતું નથી.’ અને નિશ્ચિંત થઈને બીડીના ધુમાડા કાઢવા લાગે તો આવા માણસને શું કહેવાય?

સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા થાય જ

જીવન સંબંધોથી વણાયેલું છે અને સંબંધો મોટા ભાગે લાગણીઓથી રંગાયેલા હોય છે. લાગણીઓ તદ્દન નિશ્ચિત હોય તો તે લાગણીઓ જ ન રહે, નિશાળનો સમય પૂરો થઈ ગયો હોવા છતાં હજી પોતાનો પુત્ર આવ્યો નથી એટલે માતાને ચિંતા થવાની જ. આ ચિંતાની તીવ્રતા જ પેલા મોડા પડેલા બાળકની શોધખોળ શરૂ કરાવશે. કદાચ તેને અકસ્માત થયો હોય અને તેને તત્કાળ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવાની જરૂર હોય. જો ચિંતાતત્ત્વ હોત જ નહિ તો અકસ્માતથી મૂંઝવે બનેલા પેલા બાળકને કોણ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરત? માણસોને પોતાના સ્વજનોના ક્ષેમકુશળની ચિંતા રહે એ ઇચ્છનીય છે. ‘તદ્દન ચિંતામુક્ત થઈ જાઓ.’ એવો ઉપદેશ આપનારા પણ પોતાની ચિંતા ભક્તોને થાય તેવી અપેક્ષા તો રાખતા જ હોય છે. જો ભક્તો તેમની સુખ-સગવડની જરા પણ ચિંતા ન કરે તો તેમનું શોખચલ્લીપણું ઉઘાડું થઈ જાય અને છીછરા ઉપદેશો આપવાનું બંધ થઈ જાય.

સાચો માર્ગ તો એ છે કે જીવનના સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા થવી જ જોઈએ. ચિંતામાંથી પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું ચિંતન અને ચિંતનમાંથી પ્રશ્નોને

ઉકેલનારા પ્રયત્નો—પુરુષાર્થ પ્રગટવો જોઈએ. ચિંતામુક્ત થવાનો સાચો ઉપાય છે આવી પડેલા પ્રશ્નોને સચોટ રીતે ઉકેલવા. કાલ્પનિક પ્રશ્નો ઊભા કરવા નહિ, તેમ તેની ચિંતા પણ કરવી નહિ. સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા પણ પુરુષાર્થ કરી શકાય તેટલી માત્રામાં જ હિતકારી છે. જો માત્રાનો અતિરેક થઈ જાય અને પુરુષાર્થ જ ન કરી શકાય તો તે રોગિષ્ઠ અંતરનું લક્ષણ છે.

*

ભય અને શોક

સૃષ્ટિરચનાનું બીજું એક મહત્ત્વનું અંગ ભય છે. જીવમાત્રને પોતાના તથા ઇષ્ટના અસ્તિત્વ પ્રત્યે વિનાશ યા હાનિનો ભય રહે છે. કુદરત ઇચ્છે છે કે પ્રાણીને જે જીવન આપ્યું છે, તેને તે સાચવે, તેનું રક્ષણ કરે, તેનું જતન કરે. જીવનના અસ્તિત્વને જ્યાંથી પણ જોખમ દેખાય ત્યાંથી ભય લાગે છે. ભયમાંથી રક્ષાના ઉપાયો શરૂ થાય છે. શત્રુનો, રોગનો કે ચોરડાકુ લૂંટારાનો જે કોઈ પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થાય તે તે પ્રકારના ઉપાયો શરૂ થઈ જાય છે. પ્રાણીનું સામર્થ્ય પ્રગટ થવાનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ભયનિવારણનું ક્ષેત્ર પણ મહત્ત્વનું છે. માનવેતર પ્રાણી પણ સતત ભયમાં જીવન જીવતાં હોય છે. સમુદ્રી જીવોને મોટા સમુદ્રી જીવો તથા શિકારીઓનો ભય રહે છે. પશુઓને હિંસક પશુઓનો, પક્ષીઓને પણ હિંસક પ્રાણીઓ (બાજ, ગરુડ વગેરે)નો, નાની જીવાતને ચકલાં વગેરેનો ભય રહેતો જ હોય છે.

ભક્ષ્ય-ભક્ષકની રચના

મોટા ભાગે એક પછી એક પ્રાણીઓના ભક્ષકોની હારમાળા બનેલી છે. જ્યારે કોઈ સર્પ દેડકાંને કે કોઈ બિલાડી ઉંદરને પકડે છે ત્યારે આપણને દયા આવે છે, પણ એ જ દેડકું આખો દિવસ સેંકડોની સંખ્યામાં જીવાત ખાતું રહે છે તે ભૂલી જવાય છે. જીવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ એ પ્રકારે કરાઈ છે કે જાણે એકબીજાના આહાર જ ન હોય! ભીંતગરોળી જીવાત ન ખાય તો બીજું શું ખાય? પ્રયત્ન કરીને પણ તેને દાળભાત ખાતી કરી શકાય નહિ.

એવું લાગે છે કે એકબીજાનું ભક્ષણ કરવાની હારમાળામાં જે સૌથી છેલ્લું હોય છે, અર્થાત્ જેને ખાનાર કોઈ જ નથી હોતું તે તેના વિભાગનો રાજા બને છે. જળચર પ્રાણીઓમાં નાની માછલીઓથી મોટી માછલી સુધીની હારમાળામાં છેવટે મગરમચ્છ છે. મગરમચ્છને કોઈ જળચર પ્રાણી (પોતાની જાત સિવાય) નથી ખાતું. એટલે તે જળનો રાજા બને છે. હેલ જેવી પ્રચંડ માછલી હોય ત્યાં થોડું પરિવર્તન થાય.

સ્થળનાં વનચર પ્રાણીઓની હારમાળામાં ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓ ગમે તેટલાં કદાવર હોય તોપણ તે વનનાં રાજા નથી થઈ શકતાં, તેમની હારમાળામાં એક પછી એક પ્રાણીઓના છેડે સિંહ આવે છે. સિંહનો આહાર કરનારું કોઈ પ્રાણી હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. જ્યાં સિંહ ન હોય ત્યાં વાઘ વગેરે ઊતરતાં પ્રાણીઓ રાજા બનતાં હોય છે. ભક્ષ્ય અને ભક્ષકની હારમાળામાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુ છે ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ. ભક્ષકની તુલનામાં ભક્ષ્ય જીવોની ઉત્પત્તિસંખ્યા ઘણી વિપુલ હોય છે. જેમકે બિલાડીની તુલનામાં ઉંદરોનો ઉત્પત્તિદર ઘણો મોટો છે. (એક ઉંદરડી પોતાના પરિવાર સાથે વર્ષમાં 250 ઉંદરડાં પેદા કરે છે.) આવું જ માછલાં વગેરેનું પણ છે. ભક્ષકોની ઉત્તરોત્તર હારમાળાના છેડે જોઈશું તો તેમનો ઉત્પત્તિદર સૌથી ઓછો હોય છે. સિંહ, વાઘ, મગરમચ્છ, ગરુડ, બાજ વગેરેના ઉત્પત્તિદરમાં આ તત્ત્વ જોઈ શકાશે. એક અવળો પ્રશ્ન કરાય કે જો આ ભક્ષ્ય-ભક્ષકની રચના ન કરાઈ હોત અને પ્રત્યેક પ્રાણી માત્ર પોતાના કુદરતી મોતથી જ મરતું હોત, તેને મારી નાખવાનો ભય જ ન હોત તો સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ કેવું હોત?

શાસકપ્રજા અલ્પસંખ્યક

પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિદરના નિયમને જો માનવજાત ઉપર લગાડી શકાય તોપણ લગભગ તે જ પરિણામો જોઈ શકાશે. અર્થાત્ જે પ્રજાનો ઉત્પત્તિદર ઓછો હોય છે, તે વધુ ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજા ઉપર આધિપત્ય ભોગવતી હોય છે. આખા વિશ્વ ઉપર દૃષ્ટિ કરશો તો (ખાસ કરીને ભારત ઉપર) જણાશે કે રાજ્ય કરનારી પ્રજા અલ્પસંખ્યક હોય છે. જ્યારે શાસિત થનારી પ્રજા વિશાળ બહુમતી ધરાવતી હોય છે. શકો, હૂણો, સુલતાનો, મોગલો, અંગ્રેજો વગેરે ભારે અલ્પસંખ્યક હતા. રજવાડાંઓમાં પણ જોશો તો આ જ તથ્ય દેખાશે. ગાયકવાડી રાજ્ય મુઢીભર ગાયકવાડો, સિંધિયા, ભોંસલે, હોલકર, નવાબો, દરબારો, પેશ્વાઓ વગેરે બધે જ જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે આ બધા બહુ જ અલ્પસંખ્યક હતા છતાં બહુસંખ્યક પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતા હતા.

ગુણવત્તા અને સંખ્યા

પ્રજાના ઉત્પત્તિદર સાથે માત્ર રાજશાસન જ સંકળાયેલું નથી. જીવનનાં બધાં મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં પણ લગભગ આ જ પરિણામ જોવા મળશે. નોબેલ જેવાં ઇનામો, બીજા મહત્ત્વના એવોર્ડો લેનારા વિશ્વની અલ્પસંખ્યક પ્રજાઓમાંથી આવતા હોય છે. મહાન કવિઓ, વૈજ્ઞાનિકો, સેનાપતિઓ; કુશળ નેતાઓ કે પ્રશાસકો, ઉદ્યોગપતિઓ, મહાન ધર્મગુરુઓ વગેરે લગભગ બધા જ ઓછી ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજામાંથી આવતા હોય છે. લોકશાહીની પ્રક્રિયામાં ભલે સૌ સમાન હક ધરાવતા હોય પણ સુપ્રીમ નેતૃત્વ તો મોટા ભાગે નાની પ્રજામાંથી પ્રાપ્ત થતું હોય છે. પછી ભલે પ્રચુર ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજાના જથ્થાબંધ મતોથી તે નેતા બન્યો હોય. પ્રશ્ન એ છે કે વિશાળ ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજા સુપ્રીમ નેતૃત્વ, નોબેલ ઇનામ વગેરેમાં કેમ નગણ્યતા અનુભવે છે? શું ક્વોન્ટિટી અને ક્વોલિટી બન્ને સાથે નથી રહી શકતાં?

સંપૂર્ણ નિર્ભયતા શક્ય કે હિતાવહ નથી

ભયભીત થવું યા સતત ભયભીત રહેવું એ કોઈને પણ ન ગમે તેવી વસ્તુ છે, પણ અન્ય રચનાની માફક આ રચના પણ જરૂરી છે. બાળકને માતાનો ભય લાગે છે, એટલે તેનું ઘડતર કરી શકાય છે. શિષ્યને ગુરુનો ભય લાગે છે, એટલે તે અનુશાસિત થઈને વિદ્યાધ્યયન કરી શકે છે. નોકરને માલિકનો ભય લાગે છે, એટલે તે બરાબર નોકરી કરે છે. પ્રજાને રાજાનો ભય રહે છે એટલે કાયદાનું પાલન કરાય છે. જો આ બધા ભયો ન હોય તો ચારે તરફ સ્વચ્છંદીપણું અને અરાજકતા વ્યાપી જાય. ઈશ્વરથી ડરવું, વડીલોથી ડરવું, કુમાર્ગથી ડરવું એ કલ્યાણકારી ભય છે. અનિષ્ટોથી નિર્ભય થવા માટે ઇષ્ટોથી ડરવું હિતાવહ છે. એટલે સંપૂર્ણ નિર્ભયતા નથી તો શક્ય કે નથી હિતાવહ. ભય અને નિર્ભયતા બન્ને એકસાથે રહી શકે છે, અમુકનો ભય અને અમુકની નિર્ભયતા વિવેકપૂર્વક રાખીને વ્યક્તિ કલ્યાણ કરી શકે છે. જો વિવેકની જગ્યાએ અવિવેક વધે અને ભયની જગ્યાએ નિર્ભયતા અને નિર્ભયતાની જગ્યાએ ભય થવા લાગે તો વ્યક્તિનું અકલ્યાણ થાય જ.

ભયનાં બે રૂપ

ભયનાં કલ્યાણકારી અને અકલ્યાણકારી એવાં બે રૂપ છે, તેમ તેનાં બીજાં પણ બે રૂપ છે: વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિક. અબુધ બાળક નીચે પડી જાય, અગ્નિને સ્પર્શે કે સર્પાદિને પકડવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં તેને ભય નથી લાગતો, કારણ કે તેની સમજણનો વિકાસ નથી થયો. ભય ન લાગતો હોવા છતાં પણ જો બાળક એ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનાં પરિણામ તો ભોગવવાં જ પડતાં હોય છે. બાળક આવાં પરિણામોથી રહિત રહે એટલે કુદરતે તેની માતામાં ભય મૂક્યો છે. પોતાનું બાળક આવું કાંઈક ન કરી બેસે તે માટે માતા સાવધાન રહેતી હોય છે. આ સાવધાની બાળક પ્રત્યેના મોહ કે પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થતી હોય છે. તે કુશળતાપૂર્વક આવાં અનિષ્ટોથી બાળકને ભયભીત કરીને તેનું ઘડતર કરે છે, જેથી મોટું થયેલું બાળક સ્વયં પોતે જ ભયનો અનુભવ કરી અનિષ્ટથી બચી જાય છે. આ વાસ્તવિક ભય છે. પણ કોઈ વાર ફાંસીએ ચઢવાનું થાય, મરણ નિશ્ચિત છે, તેમ છતાં જો ભયભીત થયા વિના હસતા મોઢે ફાંસી સ્વીકારે છે તે આત્મબળવાળો માણસ છે. કેટલીક વાર આવું આત્મબળ, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી, ઈશ્વરવિશ્વાસથી, લક્ષ્ય પ્રત્યે ન્યોછાવરભાવથી તથા સ્વભાવથી આવતું હોય છે. જો આવું આત્મબળ સ્વભાવથી આવ્યું હોત તો તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. પણ જો કમે કમે જીવનમાં વિકસ્યું હોય તો તે સાધનાનું પરિણામ છે. વાસ્તવિક ભયને નિર્ભયતાના ગુણથી ઓછો કરી શકાય છે. પણ જીવનમાં કેટલાક અવાસ્તવિક ભય પણ લોકોને ભયભીત કરતા રહેતા હોય છે. જેમકે ભૂતપ્રેત વગેરેનો ભય, દેવદેવીઓની માનતા-બાધા કે કરવદું ન કરવાથી થનારો ભય, મર્યા પછી ભયંકર નરકોમાં ભયંકર પીડા ભોગવવાનો ભય. આવા અનેક ભયો માત્ર માન્યતાને આધારિત હોય છે. માન્યતા, પ્રચારની પ્રચુરતાથી દઢ થતી હોય છે. જો ભયભીત કરનારી માન્યતાઓના પ્રચારની જગ્યાએ નિર્ભયતા વધારનારો પ્રચાર કરાય તો ઘણા કાલ્પનિક ભયો દૂર કરી શકાય. પ્રજાને નિર્ભય બનાવવા માટે સત્યનો પ્રચાર અનિવાર્ય છે. ધર્મ કે ધાર્મિકતા સ્વયં જો કાલ્પનિક માન્યતાઓના પ્રચારમાં રચ્યાંપચ્યાં રહે તો પ્રજાને કદી પણ નિર્ભય બનાવી શકાય નહિ.

ભય—પ્રતિષ્ઠાના ક્ષેત્રે

ભયનું સૌથી મોટું પ્રમાણ આબરૂના—પ્રતિષ્ઠાના—ક્ષેત્રમાં રહેતું હોય છે. આબરૂ જવાનો ભય પ્રત્યેક આબરૂદાર માણસને રહેતો જ હોય છે. આબરૂદાર થવું અને પૂર્ણ નિર્ભય રહેવું એ સંભવ નથી લાગતું. આબરૂની માત્રા જેટલી વધારે તેટલી જ ભયની માત્રા પણ વધારે

રહ્યા કરશે. પણ આબરૂના બે પ્રકાર છે: 1. સાચી આબરૂ અને 2. કાલ્પનિક આબરૂ. પશુપક્ષીઓને આબરૂ હોતી નથી, એટલે તે ક્ષેત્રનો ભય પણ તેમને રહેતો નથી. પણ માણસને તો આબરૂ હોય જ છે. નિમ્ન જીવન જીવનારને પણ કાંઈક આબરૂ તો હોય જ છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ તે બે પ્રકારની હોય છે. સાચી આબરૂ તે છે, જે સત્કર્મોથી તથા સદ્ગુણોથી મળે છે તથા વધે છે. જો આબરૂતત્ત્વ જ ન હોત તો સત્કર્મ અને કુકર્મ, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણનો ભેદ પણ ન હોત. તો માણસમાં શ્રેષ્ઠતા અને નીચતા પણ ન હોત. માનો કે એક માણસ સાચું જ બોલે છે, નુકસાન જતું હોય તોપણ તે જૂઠું બોલતો નથી. આવા માણસની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. બીજો માણસ જૂઠું જ બોલ બોલ કરે છે, આવા માણસની અપ્રતિષ્ઠા થવાની જ. થવી જ જોઈએ. જો આ બન્નેને એકસરખા માની લેવામાં આવે તો પ્રજાનું રૂપ આબરૂ વિનાનું થઈ જાય.

આવી જ રીતે એક બીજો માણસ પૂરેપૂરું જોખે છે, જરા પણ ભેળસેળ નથી કરતો, વચનનો સાચો છે તથા પાકો છે. આવા માણસની પ્રતિષ્ઠા થવાની તથા વધવાની જ છે.

પ્રજાની મહત્તાનો આંક તેની પ્રતિષ્ઠાનાં પરિણામો ઉપરથી કાઢી શકાય. જો સદ્ગુણો તથા સત્કર્મો જ આબરૂનાં પરિણામો હશે તો નિશ્ચિત રીતે પ્રજા મહાન હશે જ. પણ કાલ્પનિક આબરૂનાં પરિણામ વધુ હશે તો પ્રજા કદી મહાન નહિ થઈ શકે. કાલ્પનિક આબરૂ એટલે સદ્ગુણો તથા સત્કર્મો વિના મળનારી આબરૂ તથા તેવી જ રીતે થનારી બેઆબરૂ. માનો કે તમે બાપનું બારમું કર્યું, લગ્નમાં નાચગાન કરાવ્યું તથા અમુક પ્રકારનું ભોજન કરાવ્યું; તમે અમુક પ્રકારની પાર્ટીઓ, મહેફિલો વગેરે આપી, તમે મંદિરમાં દર્શન વગેરે કરવા જાઓ છો કે અમુક પ્રકારની ધાર્મિકતાના ઉપવાસ, વ્રત કે બીજા નિયમો પાળો છો. આવા બધા દ્વારા મળનારી આબરૂ (પ્રતિષ્ઠા) કાલ્પનિક છે. આ બધું ન કરવાથી જો અપ્રતિષ્ઠા મળતી હોય તો તે પણ કાલ્પનિક છે. માનો કે તમો પુનર્લગ્ન કર્યું, વિધવા કે ત્યક્તા દીકરીનાં લગ્ન કર્યાં. બીજી જ્ઞાતિમાં લગ્ન કર્યાં, આમ કરવાથી તમારી બેઆબરૂ થઈ તો તે કાલ્પનિક છે. માનવસમાજમાં સૌથી વધુ દુઃખી તે સમાજ હોય છે, જે વધુમાં વધુ કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠામાં જીવતો હોય છે. આવી કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા ઓછી થવાનો કે જતી રહેવાનો ભય વ્યક્તિ તથા પ્રજાને ખોટી રીતે ભયભીત બનાવે છે. આવા ભયથી છૂટવું તે નિર્ભયતા છે. ભલે ગમે તે પરિણામ આવે પણ જ્યારે એક માણસ હિંમત કરીને આવી કાલ્પનિક આબરૂની પરવા નથી કરતો ત્યારે બીજા ત્રીજા ચોથા માણસને પણ હિંમત આવે છે અને એક નવો માર્ગ તૈયાર થવા લાગે છે તે માર્ગ વધુ સાચો તથા કલ્યાણકારી હોય છે. સાચી અને કાલ્પનિક આબરૂના ભેદને સ્પષ્ટ કરવો સરળ નથી તોપણ પ્રત્યેક વિવેકી વ્યક્તિએ આબરૂનાં કેન્દ્રોનું સંતુલિત અધ્યયન કરવાનું તથા નિર્ણય કરવાનો કે કયું સાચું છે તથા કયું કાલ્પનિક તત્ત્વ છે. સાચા તત્ત્વને સાચવવા ભય રાખવો એ હિંતકારી છે, પણ કાલ્પનિક તત્ત્વને ભયભીત થઈને સાચવવું તે કાયરતા તો છે જ, અકલ્યાણકારી પણ છે. પ્રજામાં આબરૂના ક્ષેત્રમાં સચ્ચાઈની જગ્યાએ બનાવટનું પ્રમાણ વધી જાય તો પ્રજા બનાવટી જીવન જીવતી થઈ જાય. પ્રજાનો સૌથી ઉપરનો પ્રતિષ્ઠત વર્ગ એ બનાવટી આબરૂમાં જયજયકાર કરાવતો હશે તો તે કદી પણ સચ્ચાઈનો શોધક કે સ્થાપક થઈ શકશે નહિ. દંભ, પાખંડ અને આડંબરનું મૂળ ઉદ્ગમકેન્દ્ર બનાવટી આબરૂ છે. પશુપક્ષીઓ આ દોષથી મુક્ત રહીને જીવન જીવી શકે છે, કારણ કે તેમણે બનાવટી જીવન સ્વીકાર્યું નથી. બનાવટી જીવન નથી એટલે બનાવટી આબરૂ વધવાનો કે ઘટવાનો પ્રશ્ન પણ નથી. પણ માણસને પશુપક્ષી જેવો બનાવી ન શકાય. માણસ કાંઈક વિશેષ છે. આ વિશેષતાએ જ તેને આબરૂદાર અને બેઆબરૂદાર બનાવ્યો છે.

શોક

ઈષ્ટના વિનાશથી અથવા વિયોગ કે હાનિથી શોક થાય છે. સૃષ્ટિરચનાના ક્રમમાં આ પણ મહત્ત્વની રચના છે. ઈષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ તથા ત્યાગની પ્રક્રિયાના સાતત્યમાં જીવન ચાલતું રહેતું હોય છે. માણસને કેટલીક વસ્તુઓ ગમે છે, કેટલીક ઘણી ગમે છે, કેટલીક અત્યંત ગમે છે તો કેટલીક વસ્તુઓ એટલી બધી ગમે છે કે તેના વિના તે રહી નથી શકતો. જેમ જેમ ગમવાનું પ્રમાણ મોટું થતું જાય તેમ તેમ તેના પ્રત્યેની આસક્તિ પ્રબળ થતી જાય. આસક્તિની પ્રબળતા જેટલી વધારે તેટલી જ વસ્તુની હાનિની અસર વધારે. આ અસર તે શોક છે.

લાગણીહીન જ શોકમુક્ત થઈ શકે

શોક કરવો જ ન જોઈએ તેવું કથન યોગ્ય નથી. માનો કે શ્રીરામ અયોધ્યાથી વન ગયા. શું આવી સ્થિતિમાં નગરવાસીઓએ શોક ન કરવો જોઈએ? માનો કે રામના વન જવાથી કૌશલ્યા સહિત કોઈને જરા પણ શોક ન થયો હોય તો રામાયણ કેવું લાગે? મહાત્મા ગાંધીની હત્યાના સમાચારથી, કે કોઈ બહુ મોટી વિમાની હોનારત, ધરતીકંપ કે રેલના પ્રવાહમાં પોતાનાં સ્વજનો નાશ પામ્યાં હોય તોપણ શોક ન કરવો? મહાત્મા ગાંધીજી જેવી વિભૂતિની હત્યાના સમાચાર સાંભળીને આંખમાં આંસુ ન આવે અને જનમેદની હસવા લાગે તો કેવું લાગે? જે લોકો સતત કહ્યા કરે છે કે, “કોઈનો પણ શોક કરવા જેવો નથી.” “જ્ઞાનીને કદી પણ કોઈનો શોક હોય જ નહિ.” આવા લોકો જીવનની ગંભીરતા નથી ધરાવતા; પોપટિયું જ્ઞાન બોલ્યા કરે છે. જો ઇષ્ટની તીવ્રતા જીવમાં રહે તો તેના નાશમાં કે વિયોગમાં શોક થવાનો જ. જો માણસ અત્યંત લાગણીહીન હોય તો જ તે શોકમુક્ત થઈ શકે. લાગણીઓનું પ્રમાણ સૌ માણસોમાં સરખું નથી હોતું એટલે સમાન ઘટના ઘટ્યા છતાં પણ શોકનું પ્રમાણ સૌમાં સરખું નથી દેખાતું. જેમાં શોકનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે તેનું કારણ તે લોકો પોતાની લાગણીઓ ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકતા હોય છે તે છે. જો શોકતત્ત્વ હોય જ નહિ, તો ઇષ્ટની મહત્તા પણ ન હોય. કોઈ વસ્તુ રહી તોય શું અને ન રહી તોય શું એવું વલણ વસ્તુમાત્ર પ્રત્યે હોય તો માણસ પણ પોતાના ધર્મ, દેવ, જાત, મૂર્તિ, મંદિર, ગુરુ કે એવી બીજી વસ્તુઓ પ્રત્યે તીવ્ર આસક્તિ ધરાવતા જ હોય છે. જો આ તીવ્ર આસક્તિની વસ્તુઓનો નાશ થાય તો તેમને પણ શોક તો થતો જ હોય છે, “સ્ત્રી-પુત્ર-ધન વગેરે સાંસારિક વસ્તુઓના નાશથી શોક ન કરવો જોઈએ, કારણ કે તે કોઈ આપણાં છે જ નહિ.” આવી સમજણ પણ ઠીક નથી. તે આપણાં નથી તો કોનાં છે? જો બધાં સ્વાર્થનાં જ છે તો આપણે એ બધાંમાં આવી ગયા કે નહિ? આપણા મરણ પછી કે આપણા વિયોગમાં કોઈને શોક જ ન થાય તેવું આપણે ઇચ્છીએ ખરા? એક તરફ આપણું મડદું પડ્યું હોય અને બીજી તરફ આપણાં સ્વજનો આનંદકિલ્લોલ કરતાં હોય ગમે ખરું? શું મહાત્મા ગાંધીજીના અવસાન પછી શોકસભાઓ કરવાની જગ્યાએ હર્ષસભાઓ કરી હોય તો જ્ઞાની થઈ જવાય? ના, શોકના સમયે શોક થાય તે જરૂરી છે, કુદરતી પ્રક્રિયા છે. શોકને દબાવવો કે તેનું દમન કરવું પણ ઠીક નથી. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું આયુષ્ય વધારે હોય છે તેમાં એક કારણ તેમનું વારંવાર રડવું પણ છે. રડવાથી મન હળવું થઈ જાય છે, હૃદય ઉપરની તાણ દૂર થાય છે. બીજી બાજુ ગંભીર શોકના પ્રસંગે પણ શોકને બળ કરીને દબાવવાથી તાણ ઉત્પન્ન થાય છે. જે હૃદયને, મનને, આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડે છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે પુરુષે પણ સ્ત્રીઓની માફક વારંવાર રડ્યા કરવું. શોકનું મૂળ લાગણીઓ છે, અને નિશ્ચિત માત્રા પછી લાગણીઓ ઉપર નિયંત્રણ જરૂરી છે. આવું નિયંત્રણ વ્યક્તિને શક્તિશાળી બનાવે છે.

ચિંતા અને શોક વચ્ચે ભેદ

ચિંતા અને શોકમાં પાયાનો ભેદ એ છે કે આવનારા અનિષ્ટના ખ્યાલથી ચિંતા થાય છે, જ્યારે આવી ચૂકેલા અનિષ્ટથી શોક થાય છે. બંને દુઃખદાયી છે, તેમ છતાં બન્નેનું જીવનમાં યથોચિત સ્થાન પણ છે જ. ભવિષ્યમાં આવનારા અનિષ્ટની ચિંતા ન થાય. આવી જ રીતે આવી ચૂકેલા અનિષ્ટથી શોક ન થાય તો અનિષ્ટ, અનિષ્ટ જ ન રહે. જો અનિષ્ટ જેવું કંઈ તત્ત્વ જ ન રહે તો ઇષ્ટતત્ત્વ પણ ન રહે. જીવનમાં આ શક્ય જ નથી. ઇષ્ટ-અનિષ્ટનાં પગલાંથી જીવન ચાલે છે.

મોહમૂલક શોક

પણ કેટલાક શોકો ન કરવા જેવા તથા ઘણી વાર વધુ પડતા મોહથી થનારા હોય છે. જે અનિવાર્ય હતું, જેને કોટિ ઉપાયે પણ રોકી શકાય તેમ ન હતું, જેને કોઈ પણ પ્રયત્ને પાછું મેળવી શકાય તેમ નથી તેનો શોક ન કરવો જોઈએ. અથવા થોડો સમય કરીને મન વાળી લેવું જોઈએ. કિસા ગોમતીનું ઉદાહરણ સમજવા જેવું છે. વિધવા કિસાનો એકનો એક લાડકોડભર્યો પુત્ર હતો. તે મરી ગયો અને શોકવિહ્વળ થઈને રડતી-કૂટતી, માથું પછાડતી કિસા બુદ્ધ પાસે આવી અને કોઈ પણ ભોગે પુત્રને સજીવન કરી આપવા કરગરવા લાગી. બુદ્ધે કહ્યું: ‘જા મુઠ્ઠીભર સરસવ લઈ આવ, પણ ધ્યાન રાખજે એવા ઘેરથી એ લાવજે કે જ્યાં આજ સુધી કોઈ મર્યું ન હોય.’ કિસા આખા નગરમાં ફરી વળી પણ એકે ઘર એવું ન મળ્યું જ્યાં કોઈનું મરણ ન થયું હોય. ઘર ઘરની વેદના અને દુઃખો સાંભળીને તેનું પોતાનું દુઃખ હળવું થયું. પોતાના દુઃખનું આશ્વાસન પોતાના કરતાં બીજાને ઘણું વધારે દુઃખ છે તે છે. “મારા કરતાં તો આ લોકો ઘણાં દુઃખી છે.”—આવું દર્શન વ્યક્તિના દુઃખને હળવું કરી આપે છે. કિસા જ્યારે ખાલી હાથે બુદ્ધ પાસે આવી ત્યારે તે બદલાઈ ચૂકી હતી, હવે તેની યોગ્ય મનોભૂમિકા ઉપદેશને યોગ્ય બની હતી. બુદ્ધે તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો અને તે શોકમુક્ત થઈ જીવનસાધનામાં લાગી.

ગઈ. માનો કે કાચની બરણી ફૂટી ગઈ, હવે મન બાળીને પણ તેને હતી તેવી કરી શકાય તેમ છે જ નહિ, એટલે આવા પ્રસંગે બહુ બહુ તો થોડોક શોક કરીને મન વાળી લેવું જોઈએ. જીવનમાં આવા નાનામોટા પ્રસંગો આવતા જ હોય છે. આવા પ્રસંગોમાં સ્વસ્થ રહેવાની યોગ્યતા કેળવવી એ પણ જીવનની સાધના છે.

*

15. લાગણીઓની સૃષ્ટિ—6

માન-અપમાન

આપણે લાગણીઓની સૃષ્ટિરચનાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ તે વારંવાર યાદ આપવું એટલા માટે જરૂરી છે કે તે તે તત્ત્વોની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવા આપણે નથી બેઠા પણ લાગણીથી ઉત્પન્ન થનારાં તત્ત્વો સૃષ્ટિરચનાનો એક અનિવાર્ય ભાગ છે તથા તેનાં નિશ્ચિત લક્ષ્યો છે તે વાતને સમજવાની છે. કુદરતે માત્ર સૂર્ય-ચંદ્ર જેવી સ્થૂલ સૃષ્ટિ જ નથી રચી પણ પ્રાણીઓમાં આવેગો તથા લાગણીઓની પણ એવી ગૂઢ તથા સાર્થક રચના રચી છે કે જેમ જેમ આપણે રચનાનું ગહન નિરીક્ષણ કરીએ તેમ તેમ રચયિતા પ્રત્યે વધુ ને વધુ અહોભાવ થયા કરે.

લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થનારાં તત્ત્વોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ માન-અપમાનનું છે. જીવન વ્યવહારથી ચાલે છે અને વ્યવહાર એક નિશ્ચિત પ્રકારની વ્યવસ્થાથી ચાલે છે. આ નિશ્ચિત પ્રકારની જીવનવ્યવસ્થા વિશ્વભરમાં એકસરખી નથી હોતી, તોપણ વિશ્વભરમાં સૌને અનુકૂળ વ્યવહાર ગમે છે અને પ્રતિકૂળ વ્યવહાર નથી ગમતો. પશુ-પક્ષીઓમાં પણ થોડાક અંશે માન-અપમાનનું તત્ત્વ હોય છે. થોડાક અંશે એટલા માટે કે તે પ્રબળ મોહ કે પ્રબળ વેરની કક્ષા સુધી પહોંચતાં નથી અને કદાચ પહોંચે છે તો લાંબો સમય તેવા ભાવને ટકાવી રાખતાં નથી. જ્યારે માણસમાં માન-અપમાનની અસરો કેટલીક વાર તો પેઢી-દરપેઢી સુધી ઊતરી આવતી હોય છે.

તીવ્ર અસર, અપમાનની

મસ્તિષ્કવિકાસમાં માનવ સર્વોચ્ચ સ્થાને છે, એટલે તેની લાગણીઓ તથા તેની અસરો પણ ઘણી મોટી રહે છે. માનવને સૌથી વધુ માન ગમે છે તથા તેને સૌથી વધુ ન ગમતી વસ્તુ અપમાન છે. માન કરતાં પણ વધુ તીવ્ર અસર અપમાનની થતી હોય છે. ઊંચામાં ઊંચી સભ્યતાનું પહેલું લક્ષ્ય એ હોય છે કે સંપર્કમાં આવનાર માણસોને વધુમાં વધુ માન આપવું તથા અપમાન થવાના પ્રસંગોને ટાળવા, અથવા કોઈની સાથે પ્રતિકૂળ વ્યવહાર થઈ જ ગયો હોય તો તેની ક્ષમા માગીને તેના આકોશને શમાવવો. પશ્ચિમની સભ્યતામાં આ તત્ત્વને ખૂબ સાવધાનીથી-વણી લેવાયું છે. તેમના જીવનવ્યવહારમાં ડગલે ને પગલે એક પ્રકારની સુઘડતા જોવા મળશે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

અંગ્રેજી ભાષામાં સામેની વ્યક્તિ માટે માત્ર ‘You’ (યૂ) શબ્દ જ વપરાય છે, વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય કે ગમે તેટલી નાની હોય, સૌને માટે માત્ર ‘યૂ’ શબ્દપ્રયોગ થતો હોય છે. આમ કરવાથી અપમાનિત થવાના પ્રસંગો ઘટી જાય છે. આપણે ત્યાં આપશ્રી, આપ, તમો, તમે, તું આટલા શબ્દો સામેની વ્યક્તિ સાથેના વ્યવહારમાં વપરાય છે. જો આ શબ્દોને યથાયોગ્ય રીતે વાપરી શકાયા ન હોય તો સામેની વ્યક્તિને અપમાનિત થવાનો અનુભવ થાય છે. ખાસ કરીને ઉત્તરપ્રદેશ તરફ હિન્દી-ઉર્દૂમાં જ્યાં ‘આપ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, ત્યાં ગુજરાતી-મરાઠી લોકો ‘તુમ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તેથી પેલાને તે અપમાનજનક લાગે છે. કેટલીક વાર તો ઝઘડા સુધી પણ મામલો પહોંચી જાય છે. અંગ્રેજીમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના નામ આગળ મિસ્ટર, મિસ યા મિસિસ જેવા શબ્દો અચૂક વપરાય છે. આપણે ત્યાં પણ શ્રી, શ્રીમાન, શ્રીમતી જેવા શબ્દો છે, પણ તે થોડા સમયથી જ પ્રચલિત થયા છે અને હજી સારી રીતે વપરાતા નથી. મોટા ભાગે આપણે સીધા જ નામનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ. અંગ્રેજીમાં આદરણીય વ્યક્તિ માટે ‘સર’ જેવા શબ્દોનો પ્રચૂર પ્રયોગ થાય છે. આપણે ત્યાં પણ ‘સાહેબ’ શબ્દ માનાર્થમાં વપરાય છે, પણ થોડાક અર્થમાં થોડોક ભદ્રવર્ગ જ આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે હિન્દી-ઉર્દૂમાં ‘જી’, ‘સાહબ,’ ‘જનાબ,’ ‘મેહરબાન’ વગેરે માનવાચી શબ્દો અપેક્ષાકૃત વધારે વપરાય છે. આ અને આવા માનવાચી શબ્દોનો વધુ પ્રયોગ કરવાથી સભ્યતા ખીલી ઊઠે છે, અને વ્યવહાર સુખદાયી, માનદાયી બને છે. ‘થેંકયુ’ જેવો શબ્દ ત્યાં એટલા માટે વારંવાર વપરાય છે કે તમારી સાથે થોડો પણ સારો વ્યવહાર કરનાર પ્રત્યે અચૂક રીતે આભાર વ્યક્ત કરવો જ જોઈએ.

‘આભાર’ અને ‘ધન્યવાદ’

આપણે ત્યાં પણ ‘આભાર’ શબ્દ છે, પણ તેનો પ્રચૂર ઉપયોગ નથી થતો. શાબ્દિક આભાર માનવાની આપણે ત્યાં જાણે કે પ્રથા જ

ઓછી છે. કેટલીક વાર ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ વપરાય છે. તે આભારનો અથવા થેંક્યુનો યોગ્ય પર્યાય નથી. કોઈ નાનો માણસ મોટા માણસનું કોઈ કામ કરે તો મોટો માણસ નાના માણસ પ્રત્યે ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ બોલી શકે, પણ નાનો માણસ મોટા માણસ પ્રત્યે ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ ન બોલી શકે. ‘આભાર’ અને ‘ધન્યવાદ’માં આ ભેદ છે. પશ્ચિમી સભ્યતામાં બીજા વારંવાર વપરાતા શબ્દો છે. ‘સોરી’, ‘વેરી સોરી’, ‘એક્સક્યુઝ મી’ વગેરે. વ્યવહારમાં આપણાથી નાની મોટી ભૂલ થતી જ હોય છે. અથવા આપણા વ્યવહારથી અન્યને થોડી પણ અડચણ થતી હોય. થઈ હોય કે થવાની હોય ત્યાં આવા ક્ષમાપ્રાર્થી શબ્દો વારંવાર વપરાય છે. આમ કરવાથી સામેની વ્યક્તિને ખોટું લાગવાનો કે કોપિત થવાનો પ્રસંગ ટળી જાય છે. આપણે ત્યાં પણ ‘લાચાર છું’, ‘માફ કરજો’ વગેરે શબ્દો છે. પણ તે ખાસ વપરાતા નથી. એટલે ઘણી વાર નાની અને અજાણતાં ઘટેલી નાની ઘટના પણ મોટા ઝઘડાનું રૂપ લઈ લે છે. પ્રત્યેક પ્રજાનો બાહ્યાચાર એક તરફ એની સભ્યતાનો સૂચક બનતો હોય છે બીજી તરફ સારી ખોટી વ્યવસ્થાનો પ્રસ્થાપક પણ બનતો હોય છે. કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં રૂક્ષ, કટુ કે બરછટ વ્યવહાર જોવા મળે તો તે બહુ હાનિકારક નહિ થાય, પણ જો પૂરી પ્રજામાં આવો વ્યવહાર સ્થિર થઈ જાય તો તેથી એક તરફ બહુ મોટી હાનિ થશે અને બીજી તરફ સભ્યતાવાળી પ્રજાની દૃષ્ટિએ તે અસભ્યજંગલી ગણાશે. એટલે છેક બાલ્યકાળથી જ બાળકને ઊંચી સભ્યતાના સંસ્કારો આપવા જરૂરી છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રનું વલણ

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં માન-અપમાન વિશે જે વલણ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન થયો છે, તે મોટે ભાગે સફળ નથી થઈ શક્યું. તેનું કારણ તેની અવ્યવહારિકતા છે. જેમ કે “માન-અપમાનને સમાન માનો” ‘માન ઝેર છે તેથી દૂર રહો’ ‘કોઈ અપમાન કરે તો ગમ ખાઓ, દુઃખી ના થાઓ’ વગેરે. કોઈને સુફિયાણો ઉપદેશ સંભળાવવા પૂરતી તો આ વાત ઠીક લાગે, પણ વ્યવહારમાં તેનો અનુભવ તદ્દન જુદો જ થતો હોય છે. અવ્યવહારુ આદર્શો અને ઉપદેશો, જીવનને ગૂંચવી નાખતા હોય છે. માનો કે કોઈ બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત મહાત્મા હોય; તેમનું કોઈ અપમાન કરે તો તે સહનશક્તિના ગુણથી એકબે વાર તેને સહન કરી લે પણ જ્યારે અપમાનને સહન કરાતું હોય છે, ત્યારે અને કોઈ હૃદયના ભાવથી માન આપતું હોય છે ત્યારે સમાન સ્થિતિ તો ન જ હોઈ શકે. જો આવી સ્થિતિમાં પણ સમાન સ્થિતિ રહેતી હોય તો નક્કી તે માણસ લાગણીશૂન્ય-ચેતનાશૂન્ય હોવો જોઈએ. માનો કે એવો કોઈ મહાત્મા ઘોર હડહડતા અપમાનને હસતે મોઢે (હસતે હૃદયે નહિ) સહન કરી લે તોપણ તેમના હજારો ચાહકો-ભક્તોની સામે આવું અપમાન થયું હોત તો ચાહકોએ પણ માન-અપમાનને સમાન સમજી સ્વીકારી લેવું? ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજનું કે ભારતના પ્રતીકનું કોઈ અપમાન કરે તો દેશભક્તોએ તેને પણ હસતે મોઢે સ્વીકારી લેવું? અને જો આ રીતે બધાં જ અપમાનને સહી લેવાય કે સ્વીકારી લેવાય તો વ્યવસ્થા જેવું કોઈ તત્ત્વ જ ન રહે. સૌથી વધુ આશ્ચર્ય તો ત્યારે થાય છે કે દિવસરાત જેઓ માન-અપમાનથી પર થઈ જવાનો ઉપદેશ આપે છે તે જ સૌથી વધુ માનની ભૂખ ધરાવતો હોય છે. નજીવી બાબતમાં પણ તેમને અપમાન લાગી જાય છે, તથા પૂરા માન માટે પોતાના તરફથી પૂરી કાળજી રખાતી હોય છે, કેટલાક તો પોતાની માનભૂખ સંતોષવા પોતાના ખર્ચે, પોતાના માણસો દ્વારા નગરે-નગરે સન્માન સમારંભ ગોઠવી પોતાની જાતે પોતાનો જયજયકાર કરાવતા હોય છે.

યથાયોગ્ય માનનું સ્થાન

અંગ્રેજોએ અહીં જે વ્યવહારપદ્ધતિ ગોઠવી તેમાં પરસ્પરના વ્યવહાર માટે પ્રથમથી જ યથાયોગ્ય માનનું સ્થાન નક્કી કરી દીધું. જેમ કે દેશી રજવાડાં એકત્રિત થાય તો કોની ખુરશી ક્યાં રહે તે પ્રથમથી જ નક્કી કરાયું, જેથી કોઈને રાજકીય મેળાવડામાં પોતપોતાના સ્થાને બેસવામાં અપમાન ન લાગે. આવી જ રીતે સભાઓમાં પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ માટે નામપટ્ટવાળી જગ્યાઓ નક્કી કરી જેથી યથોયોગ્ય સ્થાન આપી શકાય. રાજાથી માંડીને પટાવાળા સુધી પ્રત્યેક કર્મચારીનો વ્યવહાર પણ વ્યવસ્થિત ગોઠવી દેવાયો. આ બધી સચોટ વ્યવસ્થા કરવાથી અપમાનિત થવાના પ્રસંગો ટળી જતા હોય છે. જ્યાં આવી વ્યવસ્થા નથી કરી શકાતી હોતી, ત્યાં ભારે અવ્યવસ્થા સર્જાય છે. કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની ઉપેક્ષા થાય છે, મનદુઃખ થાય છે અને તેમાંથી કડવાશ વધીને કલહ થાય છે, આ બધું માન-અપમાનને સમાન ગણવાના ઉપદેશથી નિવારી શકાતું નથી, પણ માનને યથાયોગ્ય વ્યવસ્થિત કરવાથી નિવારી શકાય છે. કોઈ સંત-મહાત્માને આપણે કહીએ કે “તમારે વળી માન શું અને અપમાન શું?” તો તેમાં જીવનની ગંભીરતા નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને માન-અપમાન હોય જ છે. સમર્થ

વ્યક્તિ માન તથા અપમાનની અસરથી કેટલાક અંશે પોતાને બચાવી શકતી હોય છે, જ્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ માન-અપમાનના પ્રવાહમાં તણાઈ જતી હોય છે. જે પ્રત્યક્ષમાં નથી તણાતા તે પણ અંદરથી તો થોડાઘણા અંશે પ્રભાવિત થતા જ હોય છે. આવું થવું એ કુદરત સહજ રચનાનું પરિણામ છે.

જીવનવ્યવસ્થા તેજસ્વી ક્યારે બને ?

જો જીવનમાંથી માન-અપમાનને બાદ કરી દેવામાં આવે તો જીવનમાં તેજસ્વિતા તથા ઉચ્ચ-નિમ્ન સ્તર જ સમાપ્ત થઈ જાય. યુદ્ધમાં વીરતા બતાવનાર, અગ્નિશામક બંબાના કાર્યમાં અસાધારણ હિમ્મત બતાવનાર, કોઈને બચાવવા માટે પોતાના પ્રાણને હોડમાં મૂકનાર, નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધો કરનાર, ભવ્ય સ્થાપત્યો રચનાર, ઉચ્ચ કલાકાર, મહાન વિદ્વાન તથા પ્રામાણિકતાનો ઉચ્ચ આદર્શ પૂરો પાડનાર વગેરે ગુણીજનોને યથાયોગ્ય માન મળવું જ જોઈએ, જો આવા માણસોને માન ન અપાય તથા પોતપોતાનાં કર્તવ્યોથી વિમુખ થનારને અપમાનિત કરતો દંડ ના અપાય તો જીવનવ્યવસ્થા ખોરવાઈ જાય અથવા નિસ્તેજ થઈ જાય. યુદ્ધમાં અસાધારણ વીરતા બતાવનાર અને કાયરતાથી પાછો ભાગી આવનાર એમ બન્ને વચ્ચે સમાન વ્યવહાર ન રાખી શકાય.

જાગ્રત પ્રજાની નિશાની

પણ જેમ આબરૂમાં સાચી અને ખોટી એમ બે ભેદ છે, તેમ માન-અપમાનમાં પણ સાચું-ખોટું તત્ત્વ નિહિત હોવાથી તેના પણ બે ભેદ છે. ખરેખર તો પ્રજાની કક્ષાને માપવાનું આ એક જ સાધન છે કે તે કોને માન આપે છે તથા તેના સમૂહ વ્યવહારમાં કોણ અપમાનિત થા તિરસ્કૃત થાય છે. જાગ્રત પ્રજાની આ પ્રથમ નિશાની છે કે તે યોગ્ય વ્યક્તિઓને યથાયોગ્ય માન આપે. જાગૃતિની સાથે જો શક્તિશાળી પ્રજા પણ હોય તો તેની નિશાની છે કે અપરાધીઓને યથાયોગ્ય દંડ આપે. પ્રજા જ્યારે ઊંઘતી થાય છે અથવા કહો કે આંધળી થાય છે ત્યારે પ્રથમ પરિણામ એ આપતું હોય છે કે તે અયોગ્ય માણસોને માન આપતી થાય છે અને યોગ્ય માણસોની ઉપેક્ષા કે અપમાન કરતી થાય છે. પ્રજાના પતનનું આ પ્રથમ પગથિયું છે. જો તેને ના નિવારી શકાય તો આગળનો વિનાશ પણ નિવારી શકાય નહિ. આગળના વિનાશનું બીજું પગથિયું છે અપરાધીઓને દંડ આપવાની અશક્તિ. આ અશક્તિ જ પ્રજાને દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ લાચાર બનાવતી જાય છે. ત્રીજા પગથિયે અપરાધીઓને માન મળવા લાગે છે તથા ગુણીજનો પેલા અપરાધીઓ દ્વારા દંડાવા લાગે છે. બસ, જ્યાં આ ત્રણ પગથિયાં શરૂ થઈ જાય ત્યાં હજારો સપ્તાહો કરીને, લાખો મંદિરો બાંધીને કે અસંખ્ય કર્મકાંડો કરીને પ્રજાને સુખી નહિ કરી શકાય. પ્રજા સુખી થતી હોય છે સુવ્યવસ્થિત જીવનવ્યવસ્થાથી. તેને યોગ્ય રીતે ગોઠવવી તથા તેને સ્થાયી રીતે ચાલુ રાખવી એ જ મોટું તપ તથા મોટું પરાક્રમ છે. જે પ્રજા આવું તપ કે આવું પરાક્રમ નથી કરી શકતી તે અયોગ્ય પ્રજા છે. આવી પ્રજા સુખની હકદાર ન બની શકે.

*

સાચું માન

અગાઉ કહ્યું તેમ પતન અને ઉત્થાનનું પ્રથમ પગથિયું ‘માન’ છે. શોધી શોધીને યોગ્ય માણસોને માન આપો તો પ્રજાનું ઉત્થાન થશે અને જો અયોગ્ય માણસોને સતત માન અપાશે તો પ્રજાનું પતન થશે. પ્રજા જ્યારે વર્ણ, વેશ કે વંશના આધારે જ માત્ર માન આપતી થાય અને એ જ કારણે અપમાન કરતી થાય તો તેના પતનને કોઈ નિવારી નહિ શકે. હજારો કર્ણો, એકલવ્યો અને શંબૂકો પૂરેપૂરી યોગ્યતા હોવા છતાં માત્ર વર્ણના કારણે માનવંચિત તથા અપમાનિત થયા કરે તો પ્રજાનું ઉત્થાન ન થઈ શકે. એનાથી ઊલટું, નિશ્ચિત વર્ણમાં જન્મ લેવામાત્રથી કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ કે સંમાનનીય બની જાય તો તે પણ અવ્યવસ્થા જ પેદા કરશે. ન્યાય અને અન્યાયનું સૌથી વધુ પ્રભાવી ક્ષેત્ર પણ માન-અપમાન છે. જો આ ક્ષેત્રનું પૂરું માળખું જ અન્યાયી રીતે ગોઠવાયું હશે તો ધર્મની સ્થાપના કદી શક્ય નહિ બની શકે, કારણ કે ન્યાય વિના ધર્મ હોય જ નહિ. અન્યાયી જીવનવ્યવસ્થા જ અધર્મ છે જે પ્રજાનું પતન કરાવે છે. પ્રજા, વર્ણની સાથે માત્ર વેશને માન આપતી થાય તોપણ હાનિ કરે છે. કોઈ પણ માણસ બહુ જલદી વેશ બદલી શકે છે. વેશ સાધના નથી, બહુ બહુ તો એક પ્રકારની ઉપરી વ્યવસ્થા છે. ઉપરી વ્યવસ્થા ત્યારે જ કલ્યાણકારી બનતી રહે છે જ્યારે આંતરિકતા પણ સચોટ હોય. પોલીસ, સૈનિક વગેરેને વેશ આપવો જરૂરી છે, પણ જો પોલીસ અપરાધીઓનો મિત્ર બને અને સૈનિક શત્રુપક્ષનો હિતકારી બને તો આ બન્ને વેશ, ભયંકર હાનિકર થઈ જતા હોય છે. વેશની સાથે આંતરિકતાની વફાદારી અને સચોટતા જો ન સ્થાપી શકાય તો અનર્થોની આંધીઓને રોકી શકાય નહિ. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ જો માત્ર વેશ જ પૂજવા લાગે તો પ્રજા ગુમરાહ થઈ જશે. એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થા માટે વેશ જરૂરી હોય તોપણ વેશના અંતરમાં તો ગુણોની મૂડી હોવી જ જોઈએ. ગુણો જ વેશનું તેજ છે. સાચા ગુણોવાળી વ્યક્તિઓને પ્રજા જ્યારે માન આપે છે ત્યારે તે સાચું માન બને છે, પણ ગુણ વિનાના માત્ર વર્ણ કે વેશ માત્રથી જો માન અપાય તો તે ખોટું માન છે.

ગુણ વિનાની વંશપૂજા—ખોટું માન

આવી જ રીતે ગુણ વિનાની વંશપૂજા પણ ખોટું માન છે. ભારતની ધાર્મિકતા તથા આધ્યાત્મિકતા મોટા ભાગે વર્ણવાદી, વેશવાદી તથા વંશવાદી છે. લગભગ પ્રત્યેક પંથપ્રવર્તકે પોતાના વંશને કાયમી રીતે ગુરુ કે ગાદીપતિ બનાવી દીધો છે. કેટલીક વાર વંશમાં જન્મેલા અત્યંત અયોગ્ય માણસો પણ મોટામાં મોટી ગાદી ઉપર બેસીને ધર્મનું સંચાલન કરતા જોવાય છે. જેણે કદી સાઈકલ પણ ચલાવી નથી, તેને જો વિમાનની કોકપિટમાં પાયલટ બનાવી દેવાય તો તે જેવું વિમાન ચલાવે તેવું પેલો માણસ ધર્મનું સંચાલન કરશે અને પેલા વિમાનમાં બેસનારની જે દશા થાય તે જ દશા આવા ધર્મસમુદાયની થશે. ભારતમાં લગભગ દોઢ કરોડ માણસો માત્ર ધાર્મિક આજીવિકાથી જીવન જીવે છે તથા કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા મેળવી હજારોના દ્વારા પૂજાય છે. આ શક્તિશાળી વર્ગ છે, કારણ કે તેની સારી એવી પ્રજા ઉપર પકડ છે. પોતાની કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા, પ્રજા ઉપર પકડ અને પૈસે મેળવવા તેઓ સતત ધર્મરક્ષા, સંસ્કૃતિરક્ષા અને અધ્યાત્મરક્ષાની કાગારોળ મચાવે છે. ધર્મરક્ષાનો સાચો અર્થ તો ન્યાયરક્ષા થવો જોઈએ. અર્થાત્ સૌ કોઈને પૂરેપૂરો ન્યાય મળે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવાય. ના... ના... એવું નથી. ધર્મરક્ષા એટલે તેમનાં સ્થાપિત હિતોની રક્ષા. વંશપરંપરા કે વર્ણપરંપરાથી અમારાં બાળકો લીલાલહેર કરે તેવી વ્યવસ્થા સચવાય તેનું નામ ધર્મરક્ષા કહેવાય!!!

સંસ્કૃતિ વહેતી નદી છે

આવી જ રીતે સંસ્કૃતિ શબ્દને હમણાં હમણાં હાથો બનાવાયો છે. ‘સંસ્કૃતિ બચાવો... સંસ્કૃતિ બચાવો’ તેવી બુમરાણ કરતાં કેટલાંય ટોળાં જોવા મળશે. નશો કરેલા માણસો જેમ સમજ્યા વિના, ભાન વિના-બડબડાટ કરે તેમ આવા લોકોને પણ બૂમો પાડતા જોઈ શકાય છે. મેં ઘણાને પૂછ્યું કે સંસ્કૃતિને શાનો ભય છે? સંસ્કૃતિમાંથી શું લૂંટાઈ જવાનું છે? સંસ્કૃતિ શું છે? અને તેમાંથી શું શું રક્ષવાનું છે? મને આશ્ચર્ય થયું કે લોકો તો ઠીક, ઊંચા ગણાતા માણસો પણ આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી. કાં તો તેમને ખ્યાલ જ નથી અથવા પરસ્પર વિરોધીતત્ત્વોને સંસ્કૃતિ માની લીધી છે. જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ વ્યાખ્યા કરે છે. આ લોકોને કોણ બતાવે કે સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ રક્ષણ તેને

વહેતી રાખવાથી થાય છે? જો તેને બંધિયાર કરી દેવાય તો તો પોતાની મેળે જ ગંધાઈ ઊઠે છે. જરા વિચારીએ કે આદિવાસી પ્રજા પોતાની લંગોટિયા સંસ્કૃતિને બચાવવા મરણિયો પ્રયાસ કરે અથવા ભૂત-ભૂવાની માન્યતાઓ કે રિવાજોને બચાવવા પ્રયત્ન કરે તો બીજા લોકોની ગતિ સાથે તેઓ કદી પણ ગતિ મેળવી શકશે? નહિ. લંગોટી અને પાટલૂન કે ફોક વચ્ચેનાં બધાં પગથિયાં કૂદીને તેમણે સીધા જ પાટલૂન કે ફોક અથવા સાડીએ પહોંચવું પડશે. આ જરૂરી છે અને એ જ થઈ રહ્યું છે. પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ અરે! સંપ્રદાયોના ગાદીપતિઓના ઘરમાં પણ આ જ થઈ રહ્યું છે. સંડાસ ગયા પછી અગિયાર વાર માટીથી હાથ ધોવાની જગ્યાએ હવે સર્વત્ર સાબુનો પ્રચાર થઈ ગયો છે. ફરી પાછા માટીએ પહોંચવાથી સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થવાનું નથી.

સંસ્કૃતિ યોજનાપૂર્વકની બનાવેલી નહેર નથી. તે તો પોતાની મેળે માર્ગ કરતી અને વહેતી નદી છે. જે તરફ ઢોળાવ હશે તે તરફ આપોઆપ તે વહેવા લાગશે. સંસ્કૃતિમાં જીવનની સગવડો તથા વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ હશે તે તરફ લોકો ઢળવાનાં જ છે, કારણ કે સૌને સગવડો ગમે છે અને અગવડો નથી ગમતી. એક તરફ શ્રીશિક્ષણનો પ્રવાહ વહે અને બીજી તરફ એ જ શિક્ષિત સ્ત્રીઓને લાજ, ઘૂંઘટ કે બુરખો રાખવાનો આગ્રહ કરાય તો એ કદી શક્ય નહિ બને. લાજ, ઘૂંઘટ વગેરે એક સમયે સંસ્કૃતિનું અંગ હતાં, પણ તેને સનાતન ન બનાવી શકાય, એટલું જ નહિ, વાળ રાખવા-કપાવવા વગેરે પદ્ધતિઓ પણ પ્રવાહની સાથે બદલાતી રહેતી હોય છે. યથાયોગ્ય રીતે બદલાતા રહેવું એ જ સંસ્કૃતિનું પ્રદાન છે, એ જ જીવન છે. વિશ્વના અન્ય દેશોમાં, ખાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં ‘સંસ્કૃતિરક્ષા’નો હાઉ જ નથી. તેમને સંસ્કૃતિની ચિંતા જ નથી. તેમને ચિંતા છે જીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નોની, જેના ઉકેલમાં તેઓ મંડ્યા રહે છે.

સંસ્કૃતિનું બદલાયેલું રૂપ

મને લાગે છે કે પ્રાચીનકાળની તુલનામાં અત્યારે લોકો વધુ સારી સંસ્કૃતિથી જીવન જીવી રહ્યા છે. હવે બધા ભણી શકે છે, સ્ત્રીઓ પણ ભણી શકે છે. બધાને સરકારી નોકરીઓ તથા અન્ય ધંધાઓ કરવાની તક મળે છે. બધા એકસરખો પોશાક પહેરી શકે છે, એકસરખી ભાષા બોલી શકે છે. વાહનોમાં સાથે પ્રવાસ કરી શકે છે, એક જ હોટલમાં નાસ્તો કરી શકે છે અને માર્ગ ઉપર નિર્ભયતાથી ચાલી શકે છે. હવે સ્ત્રીઓને સતી બનાવાતી નથી, ફરજિયાત વૈધવ્ય પળાવવાનું ઘટી રહ્યું છે. ત્યક્તા પણ પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહી શકે છે તથા નવાં લગ્ન કરી શકે છે. શૂદ્રો હવે શૂદ્રતામાંથી છૂટી રહ્યા છે. હવે કોઈ જન્મજાત ચાંડાલ નથી રહ્યું. હજારો વર્ષથી સંસ્કૃતિના ભાર નીચે કચડાતી રહેલી કરોડોની સંખ્યાવાળી પ્રજા એ ભાર નીચેથી નીકળી રહી છે. ગઈ કાલે જ એક જૂનાં કપડાં વેચનારી વાઘરી બહેનનો દીકરો પોલીસ ઓફિસર થઈને મને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાત્તવિકતા અને પ્રમાણિકતા ઉપર વારી જવાનું મન થયું. તેની માતાએ જેમતેમ કરીને માત્ર સાત જ રૂપિયા બચાવેલા, તે લઈને રમતની ચઢી ખરીદી. આ ભાઈ ઇન્ટરવ્યૂ આપવા ગયેલા અને ઉત્તીર્ણ થઈ ગયા. આજે પોલીસ ખાતામાં સારી જગ્યા ઉપર ઓફિસર બનીને પ્રમાણિકતાથી સેવા બજાવે છે. આવા હજારો યુવાનોને નવું જીવન, નવી દિશા અને નવી આશા દેખાવા લાગી છે. કારણ કે સંસ્કૃતિએ રૂપ બદલવા માંડ્યું છે. એ વાઘરી ઓફિસર ભાઈના ત્યાં ઊંચા ગણાતા લોકો જમવા જાય છે, સાથે જમે છે. શું આ સારું પરિવર્તન નથી?

સંસ્કૃતિને માનવતાવાદી રૂપ આપો

હજી આજે પણ કેટલાક લોકો સંસ્કૃતિના નામે ઇચ્છે છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતપોતાના બાપદાદાનો જ ધંધો કરવો જોઈએ. ધંધાનું સાંકર્ય મહાપાપ છે. તેથી અવ્યવસ્થા સર્જાય છે. જો આ વિચારને સંસ્કૃતિ માની લેવાય તો પેલા વાઘરીના છોકરાએ પેઢી દર પેઢી જૂનાં વસ્ત્રો જ વેચતા રહેવું જોઈએ; કાં તો એ દાતણ વેચે, મૂળા-મોગરી વેચે કે પછી જૂનાં કપડાં વેચે. તેના બાપદાદા કોઈ ઓફિસર ન હતા એટલે તેનાથી ઓફિસર થવાય જ નહિ. આવો સિદ્ધાન્ત તો એકપક્ષીય પોતાના માટે સતત લાભ મેળવવા માટેનો જ સિદ્ધાન્ત થયો. એક નગરશેઠના પુત્રને કે રાજાના પુત્રને સુખ-સંપન્ન પ્રતિષ્ઠિત પરિવારના પુત્રોને તો આવો સિદ્ધાન્ત ગમે જ. પણ આવા જ સિદ્ધાન્તથી કરોડો માણસો, સેંકડો વર્ષોથી આર્થિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં બરબાદ થઈ ચૂક્યા છે. તેમને તો ના જ ગમે. જો આવા સિદ્ધાન્તોને સંસ્કૃતિનો જામો પહેરાવવામાં આવે તો તેવી પક્ષપાતી સંસ્કૃતિ આપોઆપ નષ્ટ થઈ જશે. સંસ્કૃતિને બચાવવાનો એક જ માર્ગ છે કે તેને ન્યાયી તથા માનવતાવાદી સ્વરૂપ અપાય.

પ્રજ્ઞા-પુરુષાર્થની ઉપાસના જરૂરી

ધર્મ અને સંસ્કૃતિની માફક એક ત્રીજા શબ્દે પણ પ્રજાને ગુમરાહ કરી છે. આ શબ્દ છે ‘અધ્યાત્મ.’ સાચું અધ્યાત્મ વ્યક્તિ તથા પ્રજાને આંતરિક શક્તિ આપે છે. ભૌતિકતાથી બાહ્યશક્તિ સંપન્ન થાય છે, જે જરૂરી છે. પણ એ જ બાહ્યશક્તિને કલ્યાણમાર્ગે વાપરવા આંતરશક્તિની સ્વસ્થતા જરૂરી છે. આ આંતરિક સ્વસ્થતા એ સાચું અધ્યાત્મ છે, તેની જગ્યાએ ચમત્કારો, આશીર્વાદો, શાપો, સાક્ષાત્કારો કે એવી જ બીજી પ્રચાર વાતોનો પ્રચુર ફુગાવો એને અધ્યાત્મ માનવા લાગ્યું છે. માણસ સવાર-સાંજ થોડી પ્રાર્થના કરે, સંધ્યા કરે અને આખો દિવસ કામ કરે, કર્તવ્ય બજાવે એ રાજમાર્ગી જીવનપદ્ધતિ છે. તેની જગ્યાએ નોકરી, ધંધો, દુકાન વગેરે પડતું મૂકીને કે તેના પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવીને, પતિ-પત્ની, બાળકો, સ્વજનો વગેરેની પણ ઉપેક્ષા કરીને—કરાવીને, પ્રજાને આખો દિવસ ધ્યાન-ભજન તરફ વાળવામાં આવે તો તે બરબાદીનો જ માર્ગ હશે. તેમાં યુવાવર્ગને ગળાબૂડ સંડોવી દેવો તે તેમના જીવન સાથે અધ્યાત્મ નામે ખેલવાડ કરવા જેવું છે. યુવાનોને તથા પ્રજાને પુરુષાર્થ તરફ વાળવાની જરૂર છે. પ્રજા અને પુરુષાર્થની ઉપાસના કરનારી પ્રજા જ મહાન બનતી હોય છે. થોડાક માણસો ગુફાના કે રૂમના અંધકારમાં આખો દિવસ આંખો મીંચીને ભલે બેસી રહે, પણ પૂરી પ્રજાને તો ખુલ્લા આકાશમાં, પ્રકાશમાં, જીવનના મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉકેલવા પ્રજા અને પુરુષાર્થના જોરે મથતા રહેવાની પ્રેરણા આપે તે અધ્યાત્મ હિતાવહ છે.

સાચું અધ્યાત્મ

સાચું અધ્યાત્મ જીવનમાં ખીચડીમાં મીઠા જેટલું અને જેવું હોવું જોઈએ. જો તેની જગ્યાએ મીઠામાં દાળ જેવું થઈ જાય તો તે પ્રજાને બરબાદ કરનારું જ નીવડશે. તેમાં પણ ચમત્કારોની પાંખો ઉપર જ ઊડનારું અધ્યાત્મ તો માત્ર દંભ, ઢોંગ અને પાખંડનું જ બીજું નામ થઈ જશે. આપણે સૌએ સારી રીતે યાદ રાખવાનું છે કે જ્યારે આ દેશનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ તૂટતાં હતાં, જ્યારે હજારો સ્ત્રીઓને બળજબરીથી ગુલામ બનાવવામાં આવતી હતી, જ્યારે દુષ્કાળમાં, રોગોમાં, રાજવિપ્લવમાં કે પીંઢારાઓના ત્રાસમાં પ્રજા ત્રાહિમામ્ પોકારતી હતી, ત્યારે ચમત્કારો કરનારાઓમાંથી એક પણ માણસ બહાર આવ્યો ન હતો. પ્રજા સેંકડો વર્ષોથી અન્નજળ અને જરૂરી ચીજો માટે વલખાં મારતી રહી છે, પણ ચમત્કારિક લોકોએ તેના પ્રશ્નો ઉકેલવા જરા પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેમના પ્રયત્નો તો ભોળા અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોને આંજી નાખીને પોતાનો થેલો ભરતા રહેવાના રહ્યા છે.

અતિ ધાર્મિકતાથી બચીએ

આ દેશની પ્રજાનું સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય એ છે કે તેને સાચા આધ્યાત્મિક પુરુષો મળવાની જગ્યાએ ચમત્કાર કરનારા જાદુગરો જ વધારે મળતા રહ્યા છે. દેશનો પ્રજાવાદી વર્ગ જાગી રહ્યો છે તથા પડકાર ઉપર પડકાર આપી રહ્યો છે કે, ‘બતાવો તમારા ચમત્કારો અને લાખો રૂપિયાનાં ઇનામ જીતો.’ પણ હરામ છે, જો એકે બચ્ચો બહાર આવતો હોય. આવા લોકો આધ્યાત્મિક પુરુષો બન્યા છે તથા તેઓ ગળાં ફાડી ફાડીને અધ્યાત્મનો પ્રચાર અને પશ્ચિમ તથા ભૌતિકવાદની નિંદા કરી રહ્યા છે. જો તેમનાં નિવાસસ્થાનો જોશો તો ભૌતિક સુખસગવડોથી ભરપૂર જોવા મળશે. કેવી વિચિત્ર વાત છે! જે ભૌતિકતાની નિંદા કરાય છે, એ જ ભૌતિકતા રગેરગમાં વ્યાપી ગઈ છે. કદાચ એવું પણ હોય કે ભૌતિક સુખો મેળવવા માટે જ અધ્યાત્મનો ધંધો માંડ્યો હોય! એટલે ધંધાની દૃષ્ટિએ બીજા ધંધાની માફક આ ધંધો પણ જોરશોરથી વધ્યો છે. તત્ત્વ નથી વધ્યું. તત્ત્વ નથી વધ્યું એટલે તેજ પણ નથી વધ્યું. તેજ વિનાની આધ્યાત્મિકતાનો હોબાળો ભલે વંટેળિયાની માફક ઊંચે આકાશ સુધી પ્રસર્યો હોય, પણ તે માત્ર થોડીક ક્ષણો પૂરતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં ખખડાવીને વિલીન થઈ જતો હોય છે. તે જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલતો નથી. હા, પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. એશિયામાં ખાસ કરીને ભારતીય ઉપખંડમાં, ‘ઓવર’—અતિ ધાર્મિકતાએ દાટ વાળ્યો છે. જીવનમાં યથાયોગ્ય ધાર્મિકતા અને આધ્યાત્મિકતા હોય તો તે ઉત્તમ છે, પણ જો તેનો અતિરેક કરી દેવાય તો તેથી પ્રજા વધુ ને વધુ નિષ્ક્રિય, કાયર, ઇચ્છાશક્તિ વિનાની ખોટી કલહ કરનારી, સતત ભ્રમણામાં રહેનારી અને પલાયનવાદી બની જતી હોય છે. જ. એવાં સ્થાનો અને વ્યક્તિઓ જોયાં છે જે સતત આત્માની જ વાતો કરે છે. દેહાધ્યાસ વિનાના પૂર્ણ સાક્ષાત્કારી હોવાનો દાવો પણ કરે છે, પણ પૈસા જોઈને પ્રસાદ આપે છે. અર્થાત્ પૈસા પ્રમાણે નાનાં-મોટાં પડીકાં આપે છે. પૈસા પ્રમાણે ભોજન જમાડે છે. એક અધ્યાત્મવાદના સંમેલનમાં ત્રણ પ્રકારની જુદી જુદી વાનગીવાળી રસોઈ થતી અનુભવી છે. પરદેશી (પણ મૂળ ભારતીય) મહેમાનો માટે સર્વોત્તમ, રસોઈ, ખાસ નિમંત્રિત વી.આઈ.પી.ઓ માટે મધ્યમ કક્ષાની રસોઈ અને સેંકડોની સંખ્યામાં આવેલા ભક્ત માટે સૌથી ઊતરતી-ચાલુ-રસોઈ. એક સમયની પંગતમાં પણ સૌ સાથે બેસીને, એકસરખું જમી ન શકતા હોય અને પૈસા પ્રમાણે ભેદ કરાતો હોય તો તે

અધ્યાત્મનો વ્યાપાર જ ગણાય. કેટલીક વાર આવા વ્યાપારને વિકસાવવા ભ્રષ્ટ રાજનેતાઓને નિમંત્રવામાં અને તેમના હાથે દીપ પ્રગટાવાય તેમાં પરમ ધન્યતા અને ગૌરવ અનુભવાય છે. આવતી કાલે દાણચોરો અને દાડજુગારના અંગવાળાને બોલાવાય અને દીપ પ્રગટાવાય તો નવાઈ ન લાગવી જોઈએ. કારણ કે આ અધ્યાત્મ નથી, અધ્યાત્મનો વ્યાપાર છે. સાચા અધ્યાત્મને પ્રચારની જરૂર નથી, તે તો સ્વયંશક્તિ છે. ભગવાન આ દેશને ‘ઓવર-ધાર્મિકતા’ તથા અધ્યાત્મના વ્યાપારથી બચાવે. ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મ વિશે આટલું વિસ્તારથી એટલા માટે લખવું પડ્યું કે પ્રજા જે ક્ષેત્રને સૌથી વધુ માન આપે છે, તે ક્ષેત્ર, સદીઓથી પ્રજાને સાચું માર્ગદર્શન આપવાની જગ્યાએ ભરમાવીને ભટકાવી રહ્યું છે. ભરમાવું અને ભટકવું તે અસ્વસ્થતાની નિશાની છે. પ્રજાની દરિદ્રતા, કાયરતા, નિષ્ક્રિયતા, ભ્રષ્ટતા વગેરે અસંખ્ય દોષો આ પ્રક્રિયાથી થયા છે. પ્રજાના દુઃખનું મૂળ જ આ ક્ષેત્ર છે. જ્યાં સુધી પ્રજાને સાચો ધર્મ, સાચી સંસ્કૃતિ અને સાચું અધ્યાત્મ નહિ સમજાય, નહિ સ્વીકારાય ત્યાં સુધી પ્રજા દુઃખી થતી જ રહેશે. સાચા માણસને માન આપો. બસ, આટલું કરો, બાકીનું બીજું બધું આપોઆપ ઠીક થઈ જશે.

*

દયા

લાગણીઓની સૃષ્ટિમાં માત્ર માનવજાતિમાં જ મળનારી એક અત્યંત પ્રભાવી લાગણીવૃત્તિનું નામ છે ‘દયા’. માનવેતર પશુપક્ષીઓ વગેરે દયાળુ નથી હોતાં, કારણ કે તેઓ કૂર પણ નથી હોતાં અથવા બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં કૂર હોય છે. સિંહ, વાઘ, મગર, અજગર કે ગરુડ વગેરે પોતાના આહાર પૂરતાં જ ભક્ષ્ય જીવોને હણે છે. આહાર પૂર્ણ થયા પછી તેમને એવા જીવોને હણવામાં જરાય રુચિ કે રસ નથી હોતાં. આફ્રિકાનાં જંગલોમાં મેં સિંહનાં ટોળાંની પાસે જ હજારો હરણોને ચરતાં જોયાં છે. સિંહ તૃપ્ત છે, એટલે હરણાં સામું જોતો પણ નથી. જ્યારે તેને ભૂખ લાગે છે ત્યારે તે એકાદ પ્રાણી ઉપર ઝપાટો મારે છે, પણ તેને રિબાવી રિબાવીને નથી મારતો. બસ શાકાહારી માણસ જેટલી સહજતાથી શાકાહારની વસ્તુઓ ખાય છે તેટલી જ સરળતા તથા સહજતાથી તે પોતાના શિકારને આરોગે છે. શાકાહારી માનવને જેમ પાપ કર્યાનો જરા પણ ભાવ નથી થતો તેમ સિંહ વગેરે પ્રાણીઓને પણ પાપ કર્યાનો જરા પણ ભાવ નથી થતો. કુદરતસહજ તે પોતાનો આહાર મેળવે છે અને તૃપ્ત થઈ ઊંઘે છે. તેને પણ લાગણીઓ છે, પણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં. માત્ર પોતાનાં બચ્ચાં સુધી જ. આખા જંગલનાં બચ્ચાંઓ પ્રત્યે તેને જરા પણ લાગણી નથી. એટલે તેમાં કૂરતા તથા દયા બન્ને તત્ત્વો લગભગ નથી.

દુષ્ટતાને શૌર્યનો પડકાર જોઈએ

પણ માનવમાં અમાપ લાગણીઓ છે. દ્વેષ છે, પ્રતિશોધ અને વેરનો ધગધગતો અગ્નિ છે. માનવની કૂરતાની કોઈ સીમા નથી. ગેંસ ચેમ્બરમાં પસાર-સાઠ લાખ યહૂદીઓને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખનાર હિટલર પણ માણસ હતો. ચંગીઝખાં, હલાકૂ વગેરે પણ માણસો જ હતા, તેમની કૂરતાની વાતોથી આજે પણ વિશ્વ કાંપી ઊઠે છે. શક્તિશાળી માણસ અથવા માણસો જ્યારે કૂર બને છે ત્યારે વિશ્વ ઉપર મોતના કાળા ડિબાંગ પડછાયા ઊતરી આવે છે. વિશ્વને આ નરાધમતાથી મુક્ત કરવાના બે માર્ગો છે: (1) આવા નરાધમોનો શૌર્ય દ્વારા વિનાશ કરવો. (વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ અર્થાત્ દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા માટે.—ગીતા) જો હિટલરનો વિનાશ કરવા મિત્રરાષ્ટ્રો સજ્જ ન થયાં હોત તો કદાચ આજે વિશ્વમાં યહૂદીઓનો વંશ નિર્મૂળ થઈ ગયો હોત. દુષ્ટતાને જો શૌર્યનો પડકાર ન મળે તો દુષ્ટતા જ વિશ્વસનીયતા બની જતી હોય છે. પ્રજાના ઇતિહાસોમાં જોવાનું એ છે કે તેણે દુષ્ટતા સામે કેટલું માથું ઊંચક્યું તથા કેટલો પડકાર આપ્યો? દુષ્ટતાનો પ્રતિકાર જ ન કરનાર પ્રજા ઇતિહાસ વિનાની ગુલામ પ્રજા જ બનતી હોય છે. એક સજ્જને મને કહ્યું કે ‘સામનો કરનાર જ માર ખાય છે. સામનો કરીને માર ખાવો કે મરી જવું તેના કરતાં ભલેને થોડુંઘણું લૂંટાઈ જતું હોય. આપણે ફરીથી ભેગું કરી લઈશું. લૂંટનારને છંછેડવો નહિ, તેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દેવું. જો આપણે જીવતા હોઈશું તો પછી બધું આવી મળશે, બધું થઈ રહેશે.’ વાત પણ સાચી લાગે તેવી છે. દુષ્ટતાનો સામનો કરનારી પ્રજાના પાણિયા ઠેર ઠેર જોવા મળશે. દુષ્ટતાને અધીન થઈ જનારી પ્રજાના પાણિયા નથી હોતા. ઊલટાની હવેલીઓ પણ હોઈ શકે છે. પણ હવેલીઓની બુલંદી કરતાં પાણિયાઓની બુલંદી ઘણી મોટી છે. અંતે તો એ હવેલીઓ પણ કોઈના પાણિયા દ્વારા જ સલામત રહેતી હોય છે. એટલે દુષ્ટતા કૂરતાથી બચવા-બચાવવાનો એક ઉપાય શૌર્ય છે, પરાક્રમ છે. પરાક્રમી પ્રજા ભાગ્યે જ લાંબો સમય દુષ્ટતાનો શિકાર બનતી હોય છે.

દયાવૃત્તિનો પ્રભાવકારી માર્ગ

પણ શૌર્ય માત્રાથી પૂરી દુષ્ટતા અથવા કૂરતાને સમાપ્ત કરી શકાતી નથી. તેના માટે બીજો સહમાર્ગ છે, પ્રજામાં દયાવૃત્તિ કેળવવી. માનવ પશુતામાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે સર્વપ્રથમ તેમાં દયાનો ઉદ્ભવ થયો. આ દયાએ તેની કૂરતાને ઘટાડવા માંડી. વિકસિત અને સભ્ય માણસની નિશાની તેની દયાળવૃત્તિ છે. તેણે પોતાના ઉપર થતી અસરો ઉપરથી વિશ્વનાં પ્રાણીઓને માપવા માંડ્યાં. જેવાં સુખદુઃખ મને થાય છે, તેવાં જ સૌને થાય છે, એટલે હું સૌને સુખ આપીશ, પણ કોઈને દુઃખી કરીશ નહિ. વિશ્વના ધર્મોએ પણ દષ્ટિબિંદુ બદલ્યું. પશુબલિ, નરબલિ જેવાં હજારો બલિદાનો આપવાની પ્રથા લુપ્ત થઈ અથવા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. ‘પરોપકાર: પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્’ જેવી ઉક્તિઓ પ્રચલિત થવા લાગી. પ્રત્યેક ધર્મે પોતપોતાના પ્રભુને દયાળુ, દયાસાગર, દયાનો ભંડાર જેવાં વિશેષણો

આપ્યાં. દયાની કથાઓ લખાવા લાગી. માણસને ધર્મના દ્વારા દયાળુ થવાની પ્રેરણા બીજો માર્ગ વધુ પ્રભાવકારી થયો. જોકે પ્રથમ શૌર્યમાર્ગની પણ વિશ્વને હંમેશાં જરૂર પડવાની જ. એટલે તેનો અસ્વીકાર તો કરી શકાય જ નહિ; તેને પણ યોગ્ય માત્રામાં સ્વીકારવો જ જોઈએ. ખરેખર તો આ બન્ને માર્ગોને યથાયોગ્ય એકબીજાના પૂરક બનાવાય એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

દયા: કોના પ્રત્યે ?

પણ દયા જેવી ઉત્તમ વૃત્તિ પણ તેની ઉચિત માત્રામાં જ કલ્યાણકારી થઈ શકે. રીઢા અપરાધીઓ પ્રત્યે તથા રાક્ષસી કાર્યો કરનારા શેતાનો પ્રત્યે પણ જો દયા બતાવવામાં આવે તો તે કલ્યાણકારી ન થઈ શકે. તેમને ઉચિત દંડ મળવો જ જોઈએ. દયા લાચાર માણસો પ્રત્યે, દયા દુઃખી જીવો પ્રત્યે, દયા પ્રાથમિક આવશ્યકતા—અન્નાદિ પણ ન મેળવી શકનાર માણસો પ્રત્યે, દયા ધર્મ, સમાજ કે અન્ય કોઈ જીવનપદ્ધતિની કૂરતાનો શિકાર બનેલા માણસો પ્રત્યે, દયા રિબાતા જીવો પ્રત્યે, દયા નાદાની કે ગેરસમજથી આવેશમાં આવી અપરાધ કરી બેઠેલા માણસો પ્રત્યે, દયા પતિત ન હોવા છતાં પતિત થવા અથવા પતિત મનાતા વિવશ કરાયેલા માણસો પ્રત્યે થવી જોઈએ. દયાનાં મોજાં આવતાં જ વ્યક્તિ સહજ રીતે સાત્ત્વિકતાની કક્ષાએ પહોંચે છે. ક્ષમા કરવાની વૃત્તિ તેનામાં જાગે છે. આ વૃત્તિની સંસારનાં ઘણાં પ્રાણીઓનાં દુઃખ દૂર કરાય છે અથવા હળવાં કરાય છે. માનવેતર પ્રાણીઓ બીજાં પ્રાણીઓનાં દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. તેમનામાં એવી વૃત્તિનો ઉદય ખાસ થઈ શકતો જ નથી પણ માણસમાં તો આ વૃત્તિનો પ્રચુર ઉદય થયેલો જોઈ શકાય છે. માણસમાં કેટલાંક માણસો કૂરતાના છેક છેડે પહોંચી શકે છે. બીજાં કેટલાંક દયાની પરાકાષ્ઠાએ પણ પહોંચી શકે છે. કૂરતા અને દયાની પરાકાષ્ઠા વચ્ચે માનવજીવનનો ગ્રાફ ઊંચોનીચો થયા કરતો હોય છે.

દયા અને અહિંસાનો ભેદ

પણ ભારતમાં એક એવો શબ્દ લોકોમાં ધર્મના આધારસ્તંભ જેવો પ્રચલિત થયો કે જેણે દયાના સ્વરૂપને ખૂબ જ અસ્પષ્ટ કરી દીધું. આ શબ્દ છે ‘અહિંસા’. ભારતમાં એટલા માટે કે ભારત બહાર આ શબ્દ કાં તો ધર્મનો મૂલાધાર બન્યો જ નથી અથવા બહુ જ સીમિત અર્થમાં તેનું પ્રચલન થયું છે. જ્યારે ભારતમાં તો જાણે કે ધર્મનાં બધાં જ તત્ત્વો માત્ર આ એક જ શબ્દમાં સન્નિહિત થઈ જતાં હોય તેવી રીતે તેનું મહત્ત્વ સ્થપાયું છે. એક વાર એક આદર્શને પરિસ્થિતિવશ પણ સ્વીકારી લેવાય પછી અનુયાયીઓ તેને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડીને જ જંપતા હોય છે અને ચિંતન વિનાની વિશાળ પ્રજા તેને જડતાથી વળગી પડતી હોય છે. પ્રત્યેક શબ્દ અને તેના દ્વારા પ્રગટ થતો આદર્શ લચીલો હોય તો જ જડતાથી બચાવી શકાય, પણ મોટા ભાગે આવું નથી કરી શકાતું. એટલે પ્રજા, ઉત્તમ શબ્દો દ્વારા પણ જડતાનો શિકાર બની જતી જોઈ શકાય છે. પ્રખર આંધળા અનુયાયીઓ કરતાં પ્રખર મુક્તચિંતકો જ પ્રજાને જડતામાંથી છોડાવીને ચેતનાની દિશા સુઝાડી શકતા હોય છે. સંપ્રદાયો પ્રખર અંધ અનુયાયીઓની અપેક્ષા રાખતા હોય છે, જે સંપ્રદાયોની અસંબદ્ધ માન્યતાઓને પણ સાચી ઠેરવ્યા કરે. સંપ્રદાયોને મુક્તચિંતકો નથી ગમતા હોતા, કારણ કે તેમના દ્વારા પોતાની ઘણી અસંબદ્ધ, અનુપયોગી, અવૈજ્ઞાનિક માન્યતાઓ તૂટી પડવાની સંભાવના રહેતી હોય છે. પ્રત્યેક મુક્તચિંતકને સૌથી મોટો ભય ચીલાચાલુ ઘરેડમાં રાચતા સંપ્રદાયોનો રહેતો હોય છે. ભારતના અનેક દુર્ભાગ્યોમાં એક મોટું સૌભાગ્ય એ છે કે તેણે મુક્તચિંતકોને જીવવા દીધા છે એટલું જ નહિ, તેમને પોતાની વાત કહેવા દીધી છે.

અહિંસા ક્યારે કલ્યાણકારી ?

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. દયા અહિંસાની પૂરક હોવા છતાં બન્નેમાં મોટો ભેદ છે. દયા સકારાત્મક વલણ છે, જ્યારે અહિંસા (અનહિંસા) નકારાત્મક વલણ છે. હિંસાનો અભાવ એ અહિંસા છે. દયામાં કોઈનો અભાવ સૂચક નથી. વિવેકપૂર્વકની દયાથી નિષ્પન્ન થતી અહિંસા કલ્યાણકારી છે, પણ જો અવિવેકપૂર્વકની દયાથી પણ અહિંસા નિષ્પન્ન થતી હોય તો તે અંતે અકલ્યાણકારી થઈ જશે. કેટલીક વાર દયાપૂર્વકની હિંસા પણ કલ્યાણકારી બનતી હોય છે. અત્યંત રિબાતા અને બચી શકવાની જરા પણ સંભાવના ન હોય તેવા પ્રાણીને રિબામણીથી છુટકારો આપવા થયેલી હિંસા એ દયા જ છે. તેને દિવસો, મહિનાઓ કે વર્ષો સુધી રિબાતું રાખવું તે સ્થૂલ અહિંસા તો છે, પણ તેમાં પરિસ્થિતિને સમજી શકવાની ચેતના કરતાં જડતાત્ત્વ વધુ છે. ભારતમાં ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રાણઘાત ન થાય તેને અહિંસા માનવાની વૃત્તિવિકસી છે. પ્રાણી ગમે તેટલું રિબાતું હોય તોપણ તે જીવતું રહે એ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. ‘રિબાવા કરતાં છૂટી

જવું સારું.’ એવી વૃત્તિને આપણે સ્વીકારી નથી શકતા. પશ્ચિમનું વલણ આપણાથી ભિન્ન છે. તેઓ રિબાતા રાખવાને મહાપાપ માને છે. રિબામણીમાંથી મુક્તિ આપવા થયેલી હિંસાને તે એક પ્રકારની દયા જ માને છે.

*

દયા અને અહિંસા

1

સૂઈગામના સરપંચ ભાણાભાઈએ મને જણાવ્યું કે સૂઈગામમાં અંગ્રેજો રહેતા ત્યારે તેમના અલમસ્ત ઘોડા જોતાં જ રહી જઈએ તેવા હતા, પણ જેમ માણસની અમુક ઉંમર પછી તેને નોકરીમાંથી નિવૃત્ત કરવામાં આવે તેમ જ ઘોડાઓને પણ અમુક ઉંમર પૂરી થયા પછી નિવૃત્ત કરવામાં આવતા. નિવૃત્ત થયેલા ઘોડાઓને બંદૂકના એક જ ભડાકે ઢાળી દેવામાં આવતા. અમે સાહેબોને કહેતા કે આ ઘોડાઓ અમને આપી દો, હજી તો ઘણાં વર્ષ કામ આપે તેવા છે, પણ પૈસા લઈને પણ તેઓ ઘોડા વેચતા નહિ. તેમનું કહેવું હતું કે આ ઘોડાઓને જે રીતે અમે સાચવીને પાળ્યાપોષ્યા છે, તેવા તમે પાળીપોષી શકવાના નથી. તે પાછલી જિંદગી ભૂખ્યાતરસ્યા, હાડપિંજર જેવા થઈને માખીઓ, બગઈઓ અને બીજાં જંતુઓના ત્રાસમાં જીવન જીવે તેના કરતાં ક્ષણિક દુઃખ ભોગવીને મુક્તિ પામે તેમાં જ તેમનું કલ્યાણ છે.

પ્રાણી-રિબામણી

આપણે આવું ન કરી શકીએ. આવું વિચારી પણ ન શકીએ. હા, આપણે અસંખ્ય પ્રાણીઓને રિબાતાં જોઈ શકીએ. કેટલાયે હાડપિંજર જેવા ઘોડા ઘોડાગાડીએ આખો દિવસ ચાબુક ખાધા કરે છે. કેટલાક તો તેને વધુ અને સતત દોડાવવા માટે ફેરવી ફેરવીને ચાબુક તેના ગુપ્તાંગ ઉપર જ ફટકારે છે. ભાંડાં પડી ગયેલા, ચાંદાવાળા, મડદાલ ટકુઓની દુર્દશા જૂની દિલ્હી જેવા શહેરમાં જઈને જોજો. આઠ-દસ-બાર માણસો બેસાડીને એ મડદાલ ટકુ ઉપર સતત ચાબુકના ફટકા માર્યા જ કરતા ટાંગાવાળા અને કશી જ અસર વિના શાન્તિથી પાનની પિયકારીઓ મારતા અને ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતા આરોહકો પણ જોવા મળશે. આવી જ દશા ઊંટલારીમાં જોડાયેલા ઊંટની પણ જોઈ શકાય છે. ઊંટલારીનું ઊંટ ભાગ્યે જ ત્રણેક વર્ષ લારી ખેંચી શકે છે. આવું જ ગધેડાઓનું અને આવું જ બીજાં પ્રાણીઓનું. સર્વત્ર ત્રાસ, જુલમ અને રિબામણીનાં પ્રચુર દશ્યો જોવા મળશે. પણ આવી રિબામણી સામે કોઈ સત્યાગ્રહ નથી કરતું, કોઈ ઉપવાસ ઉપર નથી ઊતરતું. કારણ કે આ બધું આપણે અહિંસાના ક્ષેત્રમાં ચલાવી-સ્વીકારી લીધું છે. આપણે નથી સ્વીકારી શકતાં કે નથી ચલાવી શકતા. પ્રત્યક્ષ હિંસાથી, અર્થાત્ જો આવાં રિબાતાં પ્રાણીઓની હિંસા થાય તો હાહાકાર મચી જાય. તરત જ લાખોનો ફાળો થાય, હજારો સ્વયંસેવક છૂટી પડે. હજારો લોકો ઉપવાસ ઉપર ઊતરે, પ્રખર અહિંસાવાદી મ. ગાંધીજીએ એક અત્યંત રિબાતા અને બચી શકે તેવી સ્થિતિવાળા વાછડાને દવા આપીને મરાવી નાખ્યો હતો. જો તેને પાંચ-દસ દિવસ રિબાવા દીધો હોત, કૂતરાં, ગીધડાં તેના માંસના લોચા ભલે ખેંચે પણ તેને રિબાઈ રિબાઈને મરવા દીધો હોત તો કાંઈ વાંધો ન હતો. પણ તેમણે તો દયાવશ તેનો અંત કરાવી દીધો. તોપણ જડસુ વર્ગે હાહાકાર મચાવી દીધો. કોઈ અકલ્પનીય પાપ થઈ ગયું હોય તેવો ઊહાપોહ કર્યો. આ બધાના પરિણામે ભારતમાં દયા કરતાં અહિંસાની મહત્તા વધી છે, જેણે પ્રજાજીવનમાં ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. આ દેશ માત્ર માણસોથી જ નથી ઊભરાતો, પ્રાણીઓથી પણ ઊભરાય છે. જે ધરતી ઉપર એકની જગ્યાએ પાંચ માણસો અને એકની જગ્યાએ દશ પ્રાણીઓ ઊભાં હોય તે ધરતીને સંપન્ન-સમૃદ્ધ બનાવવી શક્ય નથી.

નિયંત્રણ નથી

નથી તો આપણે માણસોનું નિયંત્રણ કરી શકાત કે નથી પશુઓનું નિયંત્રણ કરી શકતા. નગરો, મહાનગરો, મહોલ્લાઓ, સડકો, ચોકો વગેરે બધે જ રખડતાં પશુઓ, કચરો ખાતાં પશુઓ જોઈ શકાય છે. તે રખડે, મારે, કરડે કે અકસ્માત કરે, ગમે તે કરે, કોઈ આંદોલન નથી કરતું. પણ જો આ બધાંને માત્ર પકડવાનું શરૂ થાય તોપણ પ્રાણીપ્રેમીઓ હાહાકાર મચાવી દેવા તૈયાર થઈ જશે. આ તે કેવો પ્રાણીપ્રેમ કે પશુઓ રિબાતાં હોય તો કોઈ તેમના સામુંય જોવા તૈયાર ન હોય. કેટલાક લોકોએ પાંજરાપોળ જેવી વ્યવસ્થા કરી. તેમની ભલી ભાવના માટે ધન્યવાદ દેવા ઘટે, પણ અહીં આવનારાં પ્રાણીઓની પ્રત્યક્ષ દશા જોયા પછી મોટા ભાગે એમ કહેવાનું મન થાય કે

આમાંથી મોટા ભાગની વ્યવસ્થા યાતના શિબિરનું જ કામ કરી રહી છે. પાડા તથા બકરાને ઘણા લોકો અહીં મૂકી જાય છે, પણ અહીંથી અલમસ્ત થયેલો કોઈ પુખ્ત પાડો કે મોટો થયેલો કોઈ બકરો ભાગ્યે જ બહાર નીકળતો જોવા મળશે. આ બધાં કસાઈખાને જવાનાં હતાં. તેને બચાવી લેવાયાનો સંતોષ ગાદીતકિયા ઉપર બેઠેલા ધાર્મિક માણસો અનુભવે છે, પણ માત્ર કસાઈખાનેથી બચાવીને યાતનાશિબિરમાં ભૂખ્યાં, તરસ્યાં, જૂઆ-જંતુઓ વચ્ચે રિબાતાં રાખવાં તે કસાઈખાના કરતાં પણ વધુ ભયંકર દશા છે, તે વાતને કોઈ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. જો ખરેખર તેમને બચાવી જ લેવા હોય તો પછી તેમની પૂરેપૂરી માવજત કરો. તેમને નવડાવો, ધોવડાવો, સ્વચ્છતાથી રાખો, અને પૂરું ખવડાવો, પીવડાવો. મારા આશ્રમમાં એક ભાઈ નકામી થઈ ગયેલી ગાય પંદર વર્ષથી મૂકી ગયા છે. પંદર વર્ષથી અમે સૌ તેની સેવા કરીએ છીએ. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તે હૃષ્યપુષ્ટ અને દર્શનીય છે. માત્ર હાડપિંજરોનાં ટોળાં ભેગાં કરવાનો શો અર્થ છે?

પશુમેળા કેમ બંધ કર્યા ?

બનાસકાંઠામાં પશુઓના મેળા ભરાય છે. અહીં ઉત્તમ પ્રકારનું પશુધન ઉત્પન્ન થાય છે. અહીંનો ખેડૂત-પશુપાલક ખેતીની માથે પશુઓમાંથી પણ સારી એવી રોજી ઉત્પન્ન કરે છે, ખાસ કરીને અહીંના બળદો ઉત્તમ હોવાથી દૂર દૂરના ખેડૂતો ખરીદી લઈ જાય છે. પણ કેટલાક લોકોને લાગ્યું કે આ બળદોમાંથી કેટલાક કતલખાને લઈ જવાય છે. માટે મેળા જ બંધ કરાવી દો. મેળા બંધ કરાવવા આંદોલન થયાં અને કાંઈક સફળતા પણ મળી. આથી મૂળ પ્રશ્નનો ઉકેલ તો ન જ આવ્યો. મૂળ પ્રશ્ન ખેડૂતોનાં પશુઓનું ઉત્પાદન અને દૂરના ખેડૂતોની આવશ્યકતાને પૂરી કરવાનો હતો. કદાચ થોડા પ્રમાણમાં ઢોર કતલખાને પણ જતાં હોય તો તેનો પ્રશ્ન એવી રીતે ઉકેલવો જોઈએ કે મૂળ પ્રશ્નને હાનિ ન પહોંચે. પણ લોકોએ આ પ્રશ્નને એવી રીતે ઉકેલવા માગ્યો છે કે, તમારાં ઢોરાં, છેક સુધી-મરણ સુધી તમારે સાચવવાનાં. તે વૃદ્ધ કે નક્કામાં થઈ જાય તોપણ પોતાનાં માબાપને સાચવીએ તેમ સાચવવાનાં. વાત તો ઘણી ઊંચા આદર્શની છે. પણ જે લોકો આવી રીતે સાચવવા ન માગતા હોય કે તેવી ઇચ્છા હોવા છતાં આર્થિક શક્તિ ન હોવાથી ન રાખી શકતા હોય તેમનું શું? બધાને ફરજિયાત તો સાચવવાનું કહી શકાય નહિ. કહો તો બધા માને પણ નહિ. બહુ બહુ તો જે કામ જાહેરમાં થતું હોય તે ન કરે, પણ ખાનગી રાહે તો પાછું એનું એ જ કામ કરવાના જ. પરિસ્થિતિ તેમને બાધ્ય કરે છે.

સૌથી કરુણ સ્થિતિ તો એ છે કે જેમણે વિશાળ પાયા ઉપર પશુપાલન કર્યું જ નથી, દુષ્કાળમાં પશુપાલન કેટલું ત્રાસદાયી છે તેનો જેને અનુભવ જ નથી, તેવા લોકો માત્ર પોતાની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા પશુપાલકોને ઉપદેશ અને આદેશ આપવા નીકળ્યા છે. આમાંના કેટલાક તો સગાં મા-બાપને પણ પૂરો રોટલો નથી આપતા તેવા લોકો માબાપનું ઉદાહરણ આપીને પોતાની અપેક્ષા પૂરી કરાવવા માગે છે. આપણે તરંગી લોકો પ્રશ્નોને ઉકેલી શકતા નથી, ગૂંચવીએ છીએ. એકલા ગુજરાતમાં જ એક કરોડ ને ઐશી લાખ પશુઓ છે. ખરેખર તો ગુજરાતને ખેતી તથા દૂધ માટે માત્ર પચાસથી સાઠ લાખ પશુઓની જ જરૂર છે. વધારાનાં એક, સવા કરોડ ઢોર, ખેતરોમાં ભેલાણ, નગરોમાં તથા માર્ગોમાં અવ્યવસ્થા અને ઘાસચારાની ભયંકર તંગી દ્વારા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. આ વર્ષે સરકારે આવાં ઢોરો માટે 600 કરોડ રૂપિયા દુષ્કાળ નિમિત્તે ફાળવ્યા છે. ખરેખર તો આ રકમ નર્મદા યોજનામાં ફાળવવાની જરૂર છે.

દુષ્કાળરસિયા માલધારીઓ

કેટલાક માલધારીઓ તો દુષ્કાળરસિયા થઈ ગયા છે. બસ, દુષ્કાળ પડે તેની રાહ જોઈને બેઠા છે. સરકાર પાસેથી સાચી કે ખોટી રીતે જેટલું પડાવાય તેટલું પડાવવાની તક દુષ્કાળ સિવાય ક્યારે મળે? પ્રજાએ અને સરકારે હવે નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કરવું જોઈએ કે દુષ્કાળમાં પણ પોતાની મેળે સાચવી શકાય તેટલાં જ ઢોર લોકો રાખે. વારંવાર આવાં વધારાનાં ઢોરોની જવાબદારી ન તો સરકાર સ્વીકારશે કે ન પ્રજા ઉપર ભાર નાખવામાં આવશે.

દયામૂલક અહિંસા

એવી અહિંસા શા કામની જેની અંદર રિબામણી જ રિબામણી હોય? ગણાવીએ તો પાર ન આવે એટલા પ્રશ્નો માત્ર ‘અહિંસા’ની ગેરસમજ તથા ગેરવર્તણૂકથી પેદા થાય છે. સૌથી મોટી વિડંબના તો ત્યારે થાય છે, જ્યારે રસ્તા ઉપર પગ ઘસી ઘસીને માણસો દમ તોડતા હોય છે, તેમના તરફથી તો પૂર્વના કર્મનું નિમિત્ત બતાવીને મોઢું ફેરવી લેવાય છે. હા, મધર ટેરેસા જેવી માનવતાવાદી સાધ્વીઓ આવાં કામ કરે તો ચાલે. મને લાગે છે કે તે અહિંસાવાદી નથી પણ દયાવાદી છે. દયાનું પવિત્ર ઝરણું એ કુદરતની માનવને મહાન દેન

છે. તેના પરિણામરૂપે અહિંસા સ્થિર થાય તે પણ જરૂરી છે.

દયામાંથી પ્રગટેલી અહિંસા માનવજાતની પરમ ધન્યતા છે. પણ દયા વિનાની, માત્ર જડતાથી પ્રગટેલી અહિંસા એ રિબામણીભરી મોટી હિંસાની જ જનની બનતી હોય છે તેનો ખ્યાલ રહે. એક કસાઈ પણ દયાળુ હોઈ શકે. જો પશુની હત્યા કરતાં તેને એવો ખ્યાલ રહે કે પશુની રિબામણી વિના, બહુ ઝડપ અને સરળતાથી એ કામ કરી શકાય. મરનારની કૂરતામાં પણ દયા હોઈ શકે અને જિવાડનારની પ્રત્યક્ષ દેખાતી દયામાં પણ રિબામણી દ્વારા કૂરતા હોઈ શકે.

પહેલાં અપરાધીઓને ફાંસી કે શૂળીની સજા થતી, કેટલાક દેશોમાં આજે પણ પથ્થરો મારીને મારી નાખવાની કે અન્ય પ્રકારની કૂરતાભરી સજાઓ થાય છે—પણ જેમ જેમ માણસ વધુ સભ્ય બનતો ગયો તેમ તેમ તેણે આવી કૂરતાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે હવે ઘણા દેશોમાં પ્રાણદંડની સજા એવી રીતે અપાય છે કે મરનારને ઓછામાં ઓછી પીડા થાય અથવા બિલકુલ ન થાય. આ દયા છે, અહિંસા નથી. જેટલો ભાર અહિંસા શબ્દ ઉપર મુકાય છે, તેટલો જો દયા શબ્દ ઉપર મુકાય તો ઘણી ગૂંચો ઉકેલી શકાય તથા વાણી ને વર્તનને એક કરી શકાય. યાદ રહે, દયા એ કુદરતી લાગણી-વૃત્તિ છે; જ્યારે અહિંસા એ માનવવિચાર તથા સંસ્કાર છે. વિચારોનું દર્શન અને સંસ્કારોનાં આચારથી અહિંસા આકાર પામે છે.

2

દયાવાદી મનુષ્યો

વિશ્વની મોટા ભાગની પ્રજા અહિંસાવાદી નથી, પણ લગભગ બધી જ પ્રજા દયાવાદી છે. કેટલીક વધુ સભ્ય બનેલી પ્રજા વધુ દયાવાદી છે, તો કેટલીક ઓછી દયાવાદી છે. માનવવિકાસની સચોટ પ્રતીતિ તેની દયાવૃત્તિના પ્રમાણથી મેળવી શકાય. વિશ્વમાં સૌથી વધુ દુઃખી પ્રજાને દુઃખમુક્ત કરવા જે લોકો તન, મન, ધનથી પ્રયત્નો કરે છે તે દયાવાદી છે. આખા વિશ્વમાં સૌથી વધુ દવાખાનાં, શાળાઓ, અન્નવસ્ત્રો, આવાસો, રોજગારી, મહામારીથી બચવાનું કામ, દુષ્કાળ, ભૂકંપ, રાજવિપ્લવ, નિરાશ્રિતો-અનાથો-કોઢિયાં-વૃદ્ધો-અછૂતો-હડધૂતો વગેરે દુઃખી જીવોનાં દુઃખો દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિઓ જે કરે છે, તે ભલે અહિંસાવાદી ન હોય (ભલે તેમનો આહાર ગમે તે હોય) પણ તે સૌથી વધુ દયાવાદી છે. તેમના દયાવાદથી દુખિયારાં માણસ કાંઈક સાંત્વન મેળવી રહ્યાં છે.

થોડા સમય પહેલાં જ હૈદરાબાદ-સિકન્દરાબાદમાં બે સંસ્થાઓ જોવા જવાનું થયું. એક સંસ્થા વૃદ્ધાશ્રમની હતી અને બીજી મંદબુદ્ધિનાં બાળકોની હતી. બંને ખ્રિસ્તી સાધ્વીઓ દ્વારા સંચાલિત હતી. બંને સંસ્થાઓની સ્વચ્છતા, સુઘડતા, નમ્રતા, અને તથા સર્વત્ર ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરનિર્માણ તથા જયંતીઓ વગેરે. આની પાછળ પુષ્કળ ધન વપરાય છે. કેટલાક સંપ્રદાયો તો સતત ઉત્સવો ઊજવ્યા જ કરતા હોય છે, તથા તે માટે દબાણપૂર્વક દાન માગતા રહેતા હોય છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આવાં પુષ્કળ ખર્ચાળ આયોજનો ઉપર ધનવાનોનું વર્ચસ્વ સ્થાપિત થઈ જતું હોવાથી ગરીબ કે સાચા ધાર્મિક માણસોનું મહત્ત્વ ઉપસ્થિતિની સંખ્યા વધારવા સિવાય બીજું કશું રહેતું નથી. મોટા ભાગે કરોડો રૂપિયા પાણીની માફક ઢોળી દેવામાં આવે છે, સ્વપ્રચાર કે વ્યક્તિ પૂજાનો મોહ છૂટે તો આ જ રકમ માનવતાના સાચા કાર્યમાં વાપરી શકાય તથા ભારતની સિકલ બદલી શકાય.

વિવેકપૂર્વકની માત્રામાં જ જીવન છે

સૃષ્ટિરચના ક્યારે થઈ, કેવી રીતે થઈ, કોણે કરી, કેમ કરી વગેરે પ્રશ્નોના સૌના ગળે ઊતરે તેવા ઉત્તરો કદી પણ આપી શકાવાના નથી. આ ક્ષેત્રમાં માણસ પોતપોતાના દષ્ટિકોણથી ઉત્તરો મેળવતો રહ્યો છે અને મેળવતો રહેશે. પણ કદી પણ તેને સર્વમાન્ય કરી શકાયા નથી કે કરી શકાવાના નથી, પણ એક વાત કદાચ સર્વમાન્ય કરી શકાય કે સૃષ્ટિરચનામાં યોજના છે. નાનામાં નાનો કણ પણ પોતાની નિયતિ પ્રમાણે જ કામ કરી રહ્યો છે. બીજી સ્થૂલ વાત જવા દઈએ અને માત્ર આવેગો અને લાગણીઓનો જ વિચાર કરીએ તો ત્યાં પણ અત્યંત આશ્ચર્ય વચ્ચે આપણને આ યોજનાબદ્ધતા જોવા મળશે.

ભૂખતરસના આવેગો અને મોહમમતા, હર્ષશોક વગેરેની લાગણીઓ પોતપોતાની જગ્યાએ યોગ્ય જ છે, એટલું નહિ, પણ જરૂરી પણ છે. કોરા અધ્યાત્મવાદે આવેગો અને લાગણીઓનું દમન કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો, જેથી ચિંતન તથા ઉપદેશો એ દિશા તરફ વળ્યા. પણ આમ કરવાથી પ્રજાએ કોઈ ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરી, ન તો એ આંતરિક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકી, કારણ કે આવેગો અને લાગણીઓનું આત્યંતિક દમન એ કુદરતનો દ્રોહ છે. કુદરતને શત્રુ બનાવીને સાધના કરવાની રીત જ ભૂલભરેલી છે. બીજી તરફ આવેગો અને લાગણીઓને બહેકાવીને, વધુમાં વધુ તીવ્ર અતિરેકતાભર્યું જીવન જીવવાની અતિભોગવાદી પદ્ધતિ પણ વિકસિત થઈ છે. આ બન્ને માર્ગો બરાબર નથી. સ્વયં કુદરતે જ માણસને એક વધારાની શક્તિ આપી છે, એનું નામ છે ‘વિવેક’.

વિવેક એ જ જીવન

વિવેકનો અર્થ થાય છે, સત્ય-અસત્ય, તથ્ય-અતથ્ય, હિત-અહિત, કલ્યાણ-અકલ્યાણની સ્પષ્ટતા કરવાની ક્ષમતા, આવી ક્ષમતા, પ્રત્યેક પ્રૌઢ અને શાણા માણસમાં થોડાઘણા અંશમાં હોય છે. નાનું બાળક અગ્નિના અંગારામાં તથા બરફના કટકામાં હિત-અહિતનો ભેદ નથી કરી શકતું, પણ એ જ બાળક પ્રૌઢ થયા પછી બન્નેના તથ્ય-પથ્યને સમજે છે, એટલે તો વ્યવહાર ચાલે છે. અને અનુભવો, સંપર્કો, વાચન, ચર્ચા, નિરીક્ષણ વગેરેના દ્વારા માણસની વિવેકક્ષમતા વધતી હોય છે. કેટલાક અત્યંત પ્રભાવશાળી મનીષીઓ નાની ઉંમરમાં પણ ઉત્તમ વિવેકી થઈ શકતા હોય છે, જ્યારે કેટલાક અત્યંત વૃદ્ધ થયેલા હોવા છતાં પણ ઉત્તમ વિવેકી થઈ શકતા નથી હોતા. ‘વિવેક’ એ જ જીવન છે. એ ન્યાયે જીવનમાર્ગનું નિર્ધારણ જાગ્રત વિવેકથી થાય તો તે વધુ કલ્યાણકારી માર્ગ બની શકે.

વિવેકથી જીવન સુખદ બનાવીએ

મોટા ભાગે આવેગો અને લાગણીઓની બાબતમાં આપણને દમનમાર્ગ મળ્યો હોવાથી સાધકનું આંતરિક જીવન હારી જનારા સંઘર્ષમાં વ્યતીત થયા કરતું હોય છે. કદાચ આ જ કારણે અહીં સંખ્યાબંધ સાધકો હોવા છતાં સાધનાની તેજસ્વિતા જોવા નથી મળતી. પરાજિત સૈન્યની માફક દમનથી હારેલા, થાકેલા, નિષ્ફળ ગયેલા સાધકોનું મોટું ટોળું નિરાશા અથવા પાપભીરુતાનું શિકાર બનેલું જોવા મળે છે. આ બધાનું મૂળ કારણ કુદરતની સૃષ્ટિરચના અને તેનાં લક્ષ્યોની ગેરસમજ છે. જો કાલ્પનિક હવા ભરેલા ગુબારાઓ પડતા મુકાય અને કુદરતસહજ માર્ગને જીવનનો રાજમાર્ગ બનાવાય તો સાધના આપોઆપ તેજસ્વી થઈ શકે. વિવેકના દ્વારા આપણે આવેગો અને લાગણીઓને ઉચિત માત્રામાં સ્વીકારીને—મિત્ર બનાવીને—જીવનને સહજ, સરળ અને સુખદ બનાવી શકીએ.

વિવેકચ્યુત થવાનાં કારણો

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પૂર્ણવિવેકી ન થઈ શકે, પણ પ્રજાના પ્રૌઢવર્ગની ઘણી વ્યક્તિઓ વિવેકી થઈ શકે. આ વ્યક્તિઓ જ પૂરી પ્રજાને દોરતી હોય છે. ઉચ્ચસ્થાને બેઠેલી આવી પ્રૌઢ વ્યક્તિઓ વિવેકચ્યુત થાય છે, ત્યારે પ્રજા ગેરમાર્ગે દોરવાય છે. વિવેકચ્યુત થવાનાં મુખ્ય કારણો છે: (1) ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકતા, (2) આંધળી વ્યક્તિનિષ્ઠા અને વ્યક્તિપૂજા, (3) વિજ્ઞાન અને તાજા જ્ઞાનનો અસંપર્ક અથવા વિરોધ, (4) પરંપરાબદ્ધતામાં પોતાની સ્થાપિતહિતતા, (5) વસ્તુ તથા પરિસ્થિતિના સચોટ નિરીક્ષણની અક્ષમતા. આવાં બધાં અનેક કારણોસર પ્રૌઢ વ્યક્તિ પણ સાચી વિવેકી થઈ શકતી નથી. તેઓ સ્વયં ગુમરાહ હોવાની સાથે હજારો લાખોને ગુમરાહ કરવાનું કાર્ય પુણ્યકાર્ય સમજીને

કરે છે. યુસ્ત સાંપ્રદાયિકો કે આંધળી વ્યક્તિપૂજા કરનારા કદી પણ વિવેકી ન થઈ શકે, કારણ કે વિવેકી થવા માટે મસ્તિષ્કનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે, જ્યારે આ લોકો પોતાના મસ્તિષ્કને ચારે તરફથી સજ્જડ બંધ કરી દેતા હોય છે.

સ્થાપિત હિતો

યુસ્ત સાંપ્રદાયિકો તથા આંધળી વ્યક્તિપૂજા કરનારા કરતાં પણ સ્થાપિતહિતતા વધુ ભયંકર છે. એક ધર્મગુરુ પોતાના અઢીસો શિષ્યો સાથે મળ્યા. લગભગ બધા જ યુવાન છોકરાઓને જોઈને મન કકળી ઊઠ્યું, મેં કહ્યું “મોરનાં પીંછાં જેવા આ બિનઅનુભવી છોકરાઓને શા માટે ત્રિશંકુદશામાં દીક્ષિત કર્યા છે?” તેમનો નિખાલસ ઉત્તર આઘાતજનક હતો. “મારે અસંખ્ય ધર્મસ્થાનો ચલાવવાનાં છે. પગારદાર નોકરોથી એ ચાલી શકે નહિ, કદાચ ચાલે તો મોટો પગારખર્ચ થાય અને ગોટાળા પણ થાય. તેના કરતાં આ વગર પગારના ભોળા છોકરાઓ શું ખોટા! મોક્ષ હોય કે ન હોય, પણ મોક્ષના નામે હજી પણ આપણે હજારોને સંસારત્યાગી બનાવીને ગુરુરાગી બનાવી તેમની પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ શકીએ છીએ. તેમના ભોળપણને રક્ષિત કરવા, નવા અને તાજા જ્ઞાનના તમામ સંપર્કોથી તેમને દૂર રાખવા જરૂરી છે. ઇકોતેર પેઢીના ઉદ્ધારનો નશો વારંવાર તેમના મસ્તિષ્કમાં ભરીને, તેમને ઉત્સાહી તથા સમર્પિત રાખી શકાય છે. જો આવું ન કરીએ તો અમારું બધું જ તૂટી પડે.”

આ સ્થાપિતહિત છે. આવી સ્થિતિ જ્યાં હશે ત્યાં વિવેક જાગ્રત નહિ થઈ શકે. જીવનસાધનાનું પહેલું અને છેલ્લું પગથિયું વિવેક છે. વિવેકની સિદ્ધિમાં બધી સિદ્ધિઓ સમાયેલી છે. સૃષ્ટિરચનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આવેગો તથા લાગણીઓની યોગ્ય માત્રાના નિર્ણયમાં પણ વિવેક જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. વિવેકપૂર્વકની માત્રામાં જ જીવન છે.

* * *